מתי שמואלביץ

בימים אדומים

זכרונות איש לח"י

מתי שמואלביץ / בימים אדומים

מתי שמואלביץ

בימים אדומים

זכרונות איש לח"י

מהדורה מחורשת

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

THE RED DAYS

by Matty Shmuelevitz

עיצוב עטיפה: רות בית־אור
תמונת השער: חצר בית הכלא בעכו

מהדורה מחודשת תשס"ד-2004

©

מס' קטלוגי: 812-058-561.

כל הזכויות שמורות למדינת ישראל — משרד הביטחון, 1978.

לוחות והדפסה: דפוס דרור חולון

All Rights Reserved to the Ministry of Defence, Israel

(www.modpublishing.co.il)

(www.ecom.gov.il)

ל ז כ ר

הורי צבי ושרה

ואחי רפאל

שנרצחו על־ידי הנאצים

תהא זו מצבה על קברם

במקום לא נודע

תוכן העניינים

אחרי שלושים שנה — הקדמה	9
מזרע	11
המנהרה	44
בחופש	87
חשוב כמת	106
המשפט	150
צינוק המוות	169
ירושלים	191
המבצר	209
הפריצה	253
ארכיאולוגיה	279
פועלי ביוב	316
מפת פריצת מבצר עכו	315
צילומים	341

אחרי שלושים שנה

הקדמה למהדורה המחודשת

זכרונותי ראו אור לראשונה בתחילת שנת 1949 מעל דפי אחד מעיתוני הערב, ומיד לאחר מכן — בספר. הם נכתבו בעוד המאורעות טריים וחיים בזכרוני, ועם זאת במידה רבה של חיפזון. סיבת החיפזון היתה פרוזאית למדי: בקום המדינה, יצאו אנשי המחתרת אל החיים האזרחיים — ואני בתוכם — כשהם מחוסרי־כול. כאשר המו"ל של אותו עיתון הציע לי שכר 80 לירות ישראליות תמורת פירסום זכרונותי בהמשכים — ישבתי לכתוב בשקידה, ומדי יום בשעה קבועה הופיע בביתי שליח העיתון, כדי לקבל את המשך הסיפור, שנועד להידפס כבר למוחרת. לרוב אף לא הספקתי לקרוא את הדברים, שמסרתי לדפוס.

שנות המעש כנראה הקהו בי את יחס־הכבוד למלה הכתובה, ושמא היה זה הצורך הדחוף להרוויח מעט כסף ולהתחיל "להתארגן" לקראת המעבר אל החיים האזרחיים, ועל כן הסכמתי שהדברים יפורסמו בספר כלשונם המקורית בעיתון, ללא כל עריכה נוספת. משהתפניתי, מאוחר יותר, לקרוא את הספר שכתבתי, לא היתה דעתי נוחה ממנו, ועל אף דברי השבח של הביקורת והתפוצה הרבה — החלטתי, לאחר שלוש מהדורות, לעכב כל הדפסה נוספת עד אשר אמצא זמן וסבלנות, לערוך אותו מחדש, עריכה לשונית וסגנונית, ואף אוסיף פה ושם את החסר ואנפה את המיותר.

ככל שחלף הזמן ומלאכת העריכה נדחתה — כן נוספו סיבות לשיכתוב הספר ולעריכתו:

כך, למשל, נמנעתי בשעתו, בעוד הרגלי המחתרת טבועים בי, מלנקוב בשמותיהם של חברי או של אנשים שסייעו לנו, וברוב המקרים ציינתי רק את כינוייהם המחתרתיים בלבד, ואילו היום הרי "כבר מותר לגלות" ואולי גם חובה לגלות.

כן יכולתי לפני שלושים שנה להשתמש במונחים כגון "בווינגראד", "100,000 סרטיפיקטים", "מנהיגי הסוכנות", "תוכנית בילטמור" וכדומה — תוך ביטחון גמור, כי הללו נהירים ומובנים לכל קורא. בחלוף למעלה משנות דור, כאשר בעיות שונות בתכלית עומדות ברומו של עולמנו — מצאתי כי ראוי להימנע משימוש במונחים, אשר נעלמו מזמן מכותרות העיתונים, או — בעת הצורך — לפרש את משמעותם.

אני תקווה, כי העריכה הלשונית והשינויים העניניים שהכנסתי במהדורה

המחודשת של הספר, אין בהם כדי לפגום באווירת הימים שתיארתי — על אורותיהם וצלליהם: לא ברוח המסירות וההקרבה, שאיפיינה את הנוער העברי על כל מחנותיו, ואף לא ברוח הקנאות ושנאת־האחים, שאכלה בנו. מכל מקום, לא התכוונתי "לטייח" או ליפות את המציאות.

ועוד הערה: אל נא יראה הקורא בספר זה חיבור הבא לרשום היסטוריה של תקופת המאבק נגד הבריטים. לא באתי אלא להעלות זכרונות אישיים ולתאר אירועים, שהתרחשו בסביבתי הקרובה, ואשר הייתי עד להם או שותף במידה זו או אחרת. על כן נתקפח בו מקומם של מאורעות קובעי־גורל שנתרחשו באותה תקופה, ונגרע חלקם של אישים רבי־זכויות־ופעלים, שאין ספר זה בא להעיד על ערכם ותפקידם ההיסטורי, ואף לא על מידת הערכתי האישית כלפיהם.

מ. ש.

חה"מ פסח תשל"ח
אפריל 1978

למהדורה המחודשת — 2004

למהדורה זו נוספו מסמכים שהשאירו הבריטים בארכיוניהם והם רואים כאן אור לראשונה. אני מודה למר משה מוסק, הממונה על גנזך המדינה, ל"בית יאיר" ולארכיון ההגנה, שהעמידו לרשותי את המסמכים; וכן ל"בית ז'בוטינסקי" על עזרתו. תודה להוצאת הספרים של משרד הביטחון שנרתמה להוציא מהדורה מחודשת זו. תודה ל"מרכז מורשת מנחם בגין" שבסיועו רואה הספר אור. ובעיקר תודה למר יחיאל קדישאי ידיד ורע אחד ומיוחד, ש"אלוהים ברא אותו ושבר את תבניתו כדי שלא יהיה עוד אחד כמוהו", כדברי פתגם ערבי ששמעתיו מפי המשוררת אסתר ראב. אני מקווה שבזכותה של ההוצאה המחודשת יוכלו גם אנשים צעירים להתוודע אל פרקים מרתקים ולפעמים גם עלומים בהיסטוריה של ימי טרום מדינה.

ש. שפרה

מודיאון לח"י
רחוב שטרן 8 תל אביב
טל: 03-6820288/03-6837582
פקס: 03-6819264

מזרע

א.

מזרע — מחנה־ריכוז בארץ־ישראל. גדרות־תיל. צריפים מפוזרים בשטח. לכל מלוא העין — שדות תבואה. מצד מערב — הים התיכון.

לפי ההגדרה הרשמית אין אנו אסירים כלל; אנו "עצירים". אין מעמידים אותנו למשפט, ואין מטילים על איש להוכיח את אשמתנו. על־פי מצוות השלטון הבריטי בארצנו כלאו אותנו במחנה־ריכוז למען "שמירת שלום הציבור". כלומר, אנחנו "מסכנים את שלום הציבור", ועל כן מקומנו כאן. לכאורה אין השד נורא כל־כך. לפי חוקי שעת־החירום מותר להחזיק אדם במעצר בלא חקירה ובלא משפט שנים־עשר חודש בלבד. אין אפוא להיתפס ליאוש; שנים־עשר חודש הם זמן קצוב ומוגדר. שנים־עשר חודש ארוכים של חיי ניוון חד־גוניים. בשעה שש בבוקר סופרים אותנו. לאחר מכן מחלקים פת שחרית: לחם וריבה. לפני ארוחת־הצהריים סופרים אותנו בשנית. לפנות ערב, בטרם יגעלו אותנו בצריפים, הסדר הוא הפוך: ארוחה ולאחריה ספירה. אדם חי מארוחה לארוחה, מספירה לספירה. אתה רוצה לקרוא, ללמוד, "לנצל את הזמן" — ואין הדבר עולה בידך. אתה משתוקק להחיש את קצב הזמן, לחוש את דופקו, להיות בטוח, שהוא אמנם חולף; ששנים־עשר החודש אי־פעם יגיעו לקיצם.

אחד העצירים מתבדח: "לאט לך, ידידי, יעברו שנים־עשר חודש וכל הסיפור יתחיל מבראשית — יגידו לך: אדוני, גמרת שנים־עשר חודש — אתה חופשי. ומאחר ואתה חופשי, אנחנו עוצרים אותך מעתה לשנים־עשר חודש. יש לך עסק עם אנגלים, והללו מצטיינים במתן פירושים לכל חוק".

ה"בדיחה" מעוררת בך חלחלה. האמנם יאריכו? לא ייתכן! הרי כתוב במפורש באותו סעיף שבעה־עשר של תקנות ההגנה, לפיהן אנו עצורים: "העציר לא יוחזק במעצר למעלה משנים־עשר חודש". מה מקום יש כאן לפירושים? כך אתה מנסה להרגיע את עצמך, ושב למנות את הימים.

מדי יום מגיעים עצירים חדשים. הצריפים הולכים ומתמלאים. לפעמים גם משחררים עציר זה או אחר. כל הודעה על שחרור מגיעה במפתיע. אתה מקנא במאושרים, מלווה אותם במבט מלא ערגה, כיסופים לחופש, געגועים לרגע בו יודיעו גם לך, שהנה אתה רשאי לצאת מכאן.

המשבר הראשון פקד אותנו, כאשר הוותיק מבין העצירים שמואל'קה קפלן, סיים את שנים־עשר חודשי המעצר שלו. הורו לו לארוז את חפציו ולהתכונן ליציאה. שמחה במחנה. בעלי הטענה כי "חוק הוא חוק" התהלכו כשחיוך של ניצחון על שפתותיהם. חברנו המאושר לא ישן כל הלילה. לאחר שנים־עשר חודש ארוכים ישוב אל אשתו וילדיו. גם אנחנו לא עצמנו עין. כל אחד מאיתנו ספר וחזר וספר את השבועות והחודשים שעוד נותרו לו לסיום תקופת המעצר. למוחרת בבוקר ליווינו את שמואל'קה והרעפנו עליו ברכות פרידה. משהגיע למשרד, כדי לסדר את הפורמליות הכרוכה בשחרור, נאמר לו, בפשטות, כי עליו לשוב למחנה — לתקופה של שנים־עשר חודש נוספים...

היתה זו המחשה ברורה, כי מכאן ואילך אינך עוד אסירו של החוק. אתה אסירו של מי שהכוח בידו. מעתה אין לדבר סוף. אין עוד כל טעם בספירת הימים החולפים. חשבון־הנפש הוא נוקב ואכזרי: הנה הולכות ואובדות מיטב שנות חייך. אפשר שלא תצא מכאן לעולמים. החופש, שרק תמול־שלשום נראה לך אי־שם באופק — נעלם ואיננו עוד.

*

בראשית שהותנו במחנה היה יום ג' בשבוע בבחינת יום השבתון השני שלנו: יום הביקורים, יום חג. אחת לשבוע מותר לך להתראות עם יקיריך: הוריך, אשתך, ילדיך, אהובתך. ואולם עד מהרה נגזל מאיתנו גם עונג־מעט זה בחיינו האפורים. הביקורים נאסרו. מעתה אין אנו רשאים עוד לראות איש מן העולם שמעבר לגדרות־התייל. על־פי איזה סעיף בחוק? כנראה על־פי הסעיף "כל דאלים גבר". עוברים חודשים בציפייה לביטול רוע הגזירה. יש גבולות לכל מעשה של אכזריות —

חושב אתה בלבך — יעבור שבוע, יעברו שבועיים, והגזירה תבוטל. אך לא כן חושבים השלטונות. הם מתרצים את הגזירה בכוונתם למנוע מאיתנו קשר עם חברינו בחוץ.

איזו מחשבה של שטות! וכי אין הם יודעים, כי עדיין לא קם בעולם בית־סוהר, שיהיה בכוחו למנוע קשר בין אסירים מדיניים לבין העולם החיצון? כוח האמצאה של האסיר חזקה עליו, שיעלה תמיד על אמצעי הפיקוח והזהירות של הסוהר, מה גם שכאן עולה מנת האינטליגנציה של הבור באסירים על זו של המשכיל בסוהרים. ושמא יש להם כוונה אחרת? שמא מבקשים הם לשבור את רוחנו, בנתקם אותנו מעל משפחותינו? היצליחו?

נותרנו נתונים לשרירות־ליבו של השלטון — לשבט או לחסד. איש לא דאג לנו. איש לא פצה את פיו. קיומנו — כאילו נמחק מליבו של היישוב העברי בארץ.

השנה שנת 1941. אני כבר בן 21.

*

פעם, כאשר מותר היה לקרובינו לבוא לבקרנו, בא סבא של פינייה (פנחס אוורבוך) לראות את נכדו. פינייה נולד בצפת. גם סבא שלו, אם אינני טועה, נולד בצפת. סבא של פינייה היה יהודי בעל הדרת פנים, כבן שמונים. זקן לבן וארוך עיטר את פניו וירד אל חזהו. עמד נשען על מקל מול נכדו, וכששתי גדרות תייל מפרידות ביניהם, פתח ב"חקירה":

"פינייה, מדוע אסרו אותך?"

"אינני יודע, סבא" — מיתמם פינייה.

בקול סמכותי, כדבר סב אל נכד שסרח, חזר הסב על שאלתו: "פינייה, אני רוצה לדעת, מדוע אסרו אותך? !"

"סבא, באמת אינני יודע, מדוע אסרו אותי".

"מה זאת אומרת, אינך יודע, מדוע אסרו אותך? !" — הזדעק סבא. "לא אוסרים ללא סיבה. מדוע אותי לא אסרו? !"

פינייה, בסתר ליבו, ידע מדוע. כולנו ידענו כי לבריטים היתה סיבה טובה לכלוא אותנו: היינו בבחינת מורדים במלכות.

בעוד המנהיגות הציונית רואה בבריטניה מעצמה ידידותית, שתסייע לעם היהודי לחזור למולדתו — אנחנו רואים בה מעצמה קולוניאלית, בוגדנית, שלמען האינטרסים האנוכיים שלה מתכוונת לשים קץ לעלייה, להתיישבות ולהמשך בניינה של מולדת העברים.

בעוד המנהיגות הציונית ואיתה היישוב כולו, רואים בשלטון המנדאטורי הבריטי בארצנו שלטון חוקי, ולממשלת המנדאט קוראים "ממשלתנו" —

אנחנו רואים בו שלטון זר, כובש ומנשל אותנו היהודים מזכויותנו על ארצנו.

"אנחנו" — פירושו של דבר — קומץ של כמה מאות צעירים, שהתגודדו מסביב ל"יאיר", הוא אברהם שטרן, וקמו להילחם לגירוש הבריטים מארצנו.

בעיני היישוב אנחנו "מטורפים" ו"עוכרי ישראל", ואין יפה לנו מסעיף 17 של חוק ממשלת המנדאט, וחלילה להם, למנהיגי היישוב, להתערב אצל השלטונות לטובת "המורדים במלכות", גם אם נוגשים בנו ללא חוק וללא משפט. נהפוך הוא: יש לעזור לבריטים "לעקור את הנגע מקרבנו". ואכן, הודות לעזרה זו יודעים הבריטים, את מי להושיב מאחורי הגדרות של מחנה הריכוז במזרע.

סבו של פינייה צדק אפוא: "לא אוסרים ללא סיבה".

*

אנו כלואים במחנה וצמאים לידיעות על הנעשה אצל חברינו מעבר לגדרות־התייל. האם שם הכול כשורה? אין מרבים לדבר בכך, אך כולנו חשים: המצב בחוץ חמור. אין לנו ידיעה ברורה, כיצד תשכיל תנועתנו הצעירה להתגבר על הקשיים. אנו דוחים מן התודעה שלנו את המחשבה שנכשלנו, שהמחתרת עומדת על סף חיסולה. ביניתיים ניתכות מהלומות כבדות, בזו אחר זו, על הארגון הצעיר, שטרם נתגבש, שאין מכירים בו, שאין מבינים אותו, שאין רוצים כלל להבינו. הכול נגדנו! קשה לו, ליישוב לוותר על האשלייה: האנגלים יכירו בצדקתנו, האנגלים אינם נוכלים, האנגלים יעזרו לנו!

בעינינו — דומה היישוב לסהרורי, המהלך על פי התהום.

ב.

הגיע דואר — מכתב מ"יאיר". הגפנו את התריסים וסגרנו את דלתות הצריף. בקול נרגש קרא נפתלי * את המכתב:

"כרגע הגיעתנו הידיעה, שארבעה מאנשינו נורו על־ידי הבולשת בדירה

---

* נפתלי לובנצ'יק — אחד מעוזריו הקרובים של „יאיר". נאסר בסוף 1941 ונכלא במזרע. לאחר מספר חודשים הועבר למבצר עכו. ב־1944 הוגלה עם ה־251 לאפריקה. במעצר חלה, והשלטונות סרבו לשחררו, גם כשמצבו היה אנוש. מת במעצר בגלות אריתריאה באפריל 1946.

ברחוב דיזנגוף. ז'ק ואמפר נרצחו. שניים האחרים פצועים קשה. הם לא נשאו עימם נשק. פשוט רצחו אותם. עובר עלינו משבר קשה. איני יודע כיצד נתגבר עליו.

חוגים מסויימים הציעו לי להסתירני ולשמור עלי, בתנאי שנפסיק את הפעילות שלנו. כמובן סירבתי".

ואלה דבריו בסיומו של אותו מכתב: "יקרה אשר יקרה — עליכם להמשיך!" *

יאיר ידע מה גורל צפוי לו בקרוב. עם כל זאת שמר גם במכתב זה על קור־רוחו, כתמיד, ועל הנימה השקטה והמעשית. עמדנו בצריף והאזנו בדממה לקריאת המכתב. כולנו ידענו — אך איש לא העז להעלות על שפתיו את אשר עם ליבו.

כ"ו בשבט תש"ב, 13 בפברואר 1942. יום חורפי, בוקר. אנו מתעוררים. נפתלי, כדרכו, יצא להתקלח אף ביום חורף זה. לאחר מכן נסתבר לנו, כי הידיעה על האסון נמסרה לו עוד אמש, אך הוא ניסה להיאחז באשלייה, כי אין אמת בשמועה. שמא נפלה טעות? על כן לא גילה את הדבר באוזני איש. הבוקר הקדים לצאת למקלחת, ובחוץ חקר אחד השוטרים. לא היה עוד כל מקום לספק: השמועה לא היתה שמועת־שווא.

נפתלי חזר לצריף, ובמקום ה"בוקר טוב, רבותי!" הרגיל שלו, אמר בקול נמוך: "רבותי, יאיר נרצח!"

המלים נאמרו בנימה שקטה, אך קשה לתאר את כוחן ואת ההד שעוררו בחלל הצריף. קפאנו על עומדנו, כל איש במקומו, כאותן דמויות המציגות "תמונות חיות" על הבמה. איש לא זע. רק באוזניים צלצלו וחזרו וצלצלו באלפי קולות והדים שתי המלים: יאיר נרצח!

בלי אומר ודברים המשכנו להתלבש ולהציע את המיטות. יצאנו מן הצריפים בדממה. ושתי המלים עוד מוסיפות להצטלצל באוזניך, להתדפק אל סף הכרתך. לבסוף, לאחר שהלמו וחדרו להכרתך פנימה, אתה תוהה ושואל עצמך, כיצד זה הופתעת? הרי הקץ הזה היה כה מובן. הרי ידעת שהדבר יקרה — מדוע אפוא הופתעת?

כמה שורות משיר "המחתרת" של יאיר אינן מרפות ממך:

...נקביל פני גואל ציון.
נקביל פניו. יהי דמנו
מרבד אדום ברחובות

---

* המכתב כמובן הושמד לאחר קריאתו, והציטוט הוא על־פי זכרוני.

ועל מרבד זה מוחותינו
כשושנים הלבנות...

המלים נטענות לפתע משמעות מוחשית. אתה רואה את מוחו — שושנה לבנה...

בצהריים הגיעו העיתונים. אנו חוטפים אותם מיד ליד. הידיעה מתנוססת בעמוד הראשון. תגובת העיתונים היא בבחינת רצח כפול ומשולש: מעשה זוועה גרוע מזה של המרצחים עצמם.

אותם מרצחים בריטיים לא טעו בבחירת הקורבן — הם ידעו שיאיר הוא האויב, ועל כן פגעו בו. הם רק טעו באמונתם, שעם מותו של יאיר תיתם המלחמה בהם, תחלוף הסכנה לשלטונם.

אבל הרגשת השמחה־לאיד שבעיתונות העברית — עברית לפי לשונה — מה זו עושה? העיתונות כולה שורצת סילופים וטשטושים של מעשה הנבלה הבריטי. "נפש תועה בישראל" — מכריזה כותרת באחד העיתונים. בגוף הידיעה מתואר יאיר כאיש הזיות, שביקש ללכת בדרכי שבתי צבי, כדמות חולנית, שעלולה היתה להביא שואה על ישראל. והנה, ברוך שפטרנו, השבח לאלוהים ולכוחות הביטחון הבריטיים בארצנו. מבין השורות משתמעת אנחת רווחה: מעתה ניתן להוסיף ולרקום את האמונה בצדק וברצון הטוב של האנגלים. המלה רצח אינה נזכרת כלל — "נורה ונהרג בנסותו להימלט" — ואינך יכול שלא לשאול את עצמך: יאיר נרצח, מי רצחו?

ג.

הספק מפנה מקומו לוודאי: נכשלנו. המחתרת הולכת ומתפוררת. יום רודף יום. ימים ארוכים של ציפייה סתומה. כשלוננו הארגוני מתחיל לערער את האמונה בצידקתנו הרעיונית גם בליבם של המקורבים לנו. אנשים מתרחקים משורותינו, מתכחשים לכול, נמלטים כעכברים מאונייה טובעת.

ומן החוץ — אין כל ידיעות. בעצם כמעט וכבר אין לנו "חוץ". רק בודדים נותרו נאמנים לרעיונו של יאיר. אך מי הם? היכן הם?

*

מביאים עציר חדש. פניו מוכרות. אכן, בחור משלנו! מה בפיו? משונה: הוא מדדה על רגליו. סוחב בקושי את המזרון, שקיבל זה עתה

מהמחסן. הייתכן? הרי תמיד היה בחור חסון! הוא עובר על יד הגדר בדרכו למחנה.

"שלום! שלום אפרים!" — קוראים לעברו.

הוא זורק אלינו מבט תוהה מתחת למזרון, הנח על כתפיו ועל ראשו: "שלום לכם!"

"מה קרה לו?" — שואלים מכריו — "הזהו פרויקה?"

השוטר פותח לפניו את השער אל השטח המגודר, שכינויו מחנה מספר ארבע — המחנה שלנו. משנסגר השער מאחוריו, נותקו קשריו עם העולם החיצון, והרי הוא אחד מאתנו.

עוזרים לו לשאת את חפציו ומוליכים אותו לצריף.

שלד אדם. אינו מוציא הגה מפיו. כולנו חשים, כי משהו איום קרה. מבטו התוהה של פרויקה מנבא רעות. הוא יושב על אחת המיטות ואנו עומדים מסביבו. משתררת דממה מעיקה.

על מה ולמה הדיכאון הזה שבפניו? מה אסון בכך, אם "נופלים בפח" ומגיעים למקום "מנוחות" כשלנו? האם לא ידע מראש, כי המעצר הוא לחם־חוקו של המאבק?

אחד מאיתנו מתאושש ואומר: "נו, חבריא, תנו לו לנוח קצת. הביאו משהו לאכול. אפרים, תאכל?"

אפרים נושא לאיטו את ראשו אל השואל, מתבונן בו במבט קהה ושואל: "אלי דיברת?"

"כן. תאכל?"

"תודה. רק מים."

אתה מאזין לקולו ומשתאה: הזהו פרויקה? מה פשר נימת הזרות הזאת שבקולו? הרי היה תמיד בחור אהוב על הכול, עליז ושובב.

מגישים לו מים. גומע מספר לגימות ומחזיר את הספל.

"אינך רעב?", שואלים בשנית.

"לא! אולי אחר־כך... מה שלומכם? מה נשמע אצלכם?"

"אנו רוצים לדעת מה אצלך. ספר!"

שפתיו מתעוותות למעין חיוך. "האם כאן כולם משלנו?" — שאל.

"כן. אתה יכול לספר."

"נחטפתי לפני חמישה ימים. יהודים חטפו אותי."

"מניין לך, שיהודים?" — שואל מישהו בחוסר־אימון.

"אני יודע, אני מכיר אותו."

"את מי?"

"את הנבל שעשה זאת. רציתי לנסוע לתל־אביב. ההוא הזמין אותי

למכונית. בפנים ישבו עוד ארבעה אנשים. כשהתיישבתי, התנפלו עלי לפתע, כפתו את ידי ואת רגלי וקשרו את עיני. רק אתמול הסירו את הסמרטוט מן העיניים."

הסיפור נשמע כחלום בלהות. קולו מגיע כמעולם אחר. מה מתרחש כאן? איננו מעלים על הדעת, שהדברים הם דברי אמת. אך אפרים ממשיך:

"אינני יודע, לאן הסיעוני. נדמה לי, שהביאו אותי לתוך פרדס, ושם החזיקו בי ארבעה ימים."

"נו, ומה בכך?"

פרויקה מלכסן מבט מלא כעס ומרירות לעבר השואל:

"הם עינו אותי!"

מיד הבנת הכול. בין רגע נזכרת, שאפרים היה מספק לך בכפר־סבא כלי־נשק לאימונים; אין זאת כי שימש לנו מחסנאי. שאלה איומה וגורלית נופלת מפי אחד מאתנו: "מה על המחסנים?"

"נפלו", עונה אפרים קצרות. בעיניו מתקשרות דמעות. מתאמץ לבלוא את בכיו, אך לפתע מטיל עצמו על המיטה, כובש את ראשו בידיו ומתייפח.

אנו מסתכלים איש בפני רעהו במבוכה. חשד נורא מנקר במוחותינו: הוא לא החזיק מעמד. הסגיר. לא עמד בנסיון. בגד.

בינתיים שרוע פרויקה על המיטה וגופו מרעיד מרוב התייפחות.

מישהו לוחש: "אין זו אשמתו. צעיר מדי היה לתפקיד כה אחראי. זו אשמת המפקד".

מנסים להרגיע את אפרים. הלה מרגיש, כנראה, בגל הרחמים הגואה בנו כלפיו, מתרומם לאיטו ואומר:

"תלו אותי בידי, כשהן קשורות מאחורי גבי. במשך שלושה ימים היו מורידים אותי מעל החבל מדי שעה לערך וחוקרים בדבר מקום המחסנים. משהגעתי לקצה כוח הסבל — תיארתי מקומות בדויים, ואז הניחו לי לשעה קלה, עזבו את החדר והזהירוני, כי יהרגוני אם יתברר, ששיקרתי. ואני כל כך רציתי שיהרגוני. לא יכולתי להחזיק מעמד. גם שלושה ימים היו מעל ומעבר לכוח הסבל שלי, אך האמנתי, כי תוך ימים אלה יוודע דבר חטיפתי, ובחורינו יעבירו את המחסנים. ביום הרביעי... אינני מברזל. אתם מבינים, כבר לא חשתי בכאב, לא צעקתי, כי לא היה בי עוד כוח לצעוק. האמנתי, ששלושה ימים יספיקו... אבל הבחורים לא סילקו. הכל נפל!"

"מנין לך, שלא סילקו?"

"מניין? אהה. לאחר שגיליתי את מקום המחסנים, דרשו שאגלה את שמות חבריי. סירבתי. התחילו לענות אותי מחדש. נזכרתי שיצחק עזב את מקום עבודתו ועבר לתל־אביב. הבטיחו, שאם אמסור, ולו רק שם אחד — ישחררוני. הם הבטיחו שלא יפגעו לרעה בחברי, אם יתברר שלא שיקרתי בעניין המחסנים. כל רצוני היה שישחררוני, כדי שאוכל לדפוק לעצמי כדור בראש. אמרתי לעצמי: את יצחק הרי בין כה וכה לא ימצאו, כי אתמול היה עליו לעבור לתל־אביב. הם לא יוכלו להאשימני בשקר. יוודע להם, כי אתמול אמנם התגורר שם ועזב."

"אנו מבינים," מתערב מישהו, "מסרת את שמו."

"כן, מסרתי."

פרויקה תולה בנו מבט, כמי שממתין לעריפת ראשו, וכולו פליאה על שהמהלומה מאחרת לבוא. הוא מתקשה לעמוד בפני מבטינו. משפיל את עיניו ושותק.

"אבל מניין לך, שהמחסנים נפלו?"

"יצחק סיפר לי. נפגשנו הבוקר בעת החקירה בבולשת. הוא נאסר אתמול. גילה לי, כי זמן קצר לפני מאסרו נודע לו, שהמחסנים נפלו — ארבעה מחסנים מלאים. הכל נלקח."

"אבל, ריבונו של עולם, כיצד נפלת לידי הבולשת?"

"השכיבוני במכונית־משא, כמדומני, ונסענו. אמרו כי עומדים לשחררני. אינני יודע, כמה זמן נמשכה הנסיעה. פתאום נעצרה המכונית והושלכתי לתעלת קוצים. ניסיתי להסיר את הסמרטוט מעל עיני, אך לא הצלחתי להגיע בידי אל ראשי (רק עכשיו אנו מבחינים בתנוחה המשונה של ידיו: הן מעוותות והוא מניען בקושי). כעבור דקות אחדות עצרה לידי מכונית. מספר אנשים ניגשו אלי והסירו את הסמרטוט. הוכיתי בסנוורים, ואולם המחשבה שניצלתי מילאה את ליבי להרף־עין שמחה רבה, עד שהוחוור לי, מי הם 'מצילי' — שוטרים בריטיים. אינני זוכר, אם גיליתי זאת לפי המדים או לפי השפה. באדיבות של אנשי בולשת בריטיים תפסו בכתפיי, הרימו אותי מבין הקוצים, נתנו לי כמה נוקאוטים וזרקו אותי לתוך טנדר. אתמול והיום החזיקוני בבולשת. כמעט ולא חקרו אותי, רק איימו שיהרגוני. והיום הביאו אותי לכאן."

היה זה סיפורו הראשון של "חטוף". מי יכול היה אז להעלות על הדעת, שאמת בפיו? אלמלא הגיעו בעקבותיו "חטופים" נוספים, ובפיהם סיפורים דומים, לא היה איש נותן אמון בסיפורו של אפרים.

ואולם עובדה היא: אחרים הגיעו בעקבותיו.

כאשר הובא גם יצחק למחנה, סיפר לנו, כי בבולשת איימו על

אפרים שיהרגוהו, אם לא ימסור את כל הידוע לו על המחתרת ואנשיה. אפרים ניסה לאבד עצמו לדעת בקפיצה מחלון הקומה הרביעית של בניין הבולשת, אך הספיקו לעצור בעדו, וחדלו לענותו. וכי למה יענוהו? הרי מלאכתם נעשית בידי אחרים.

*

בינתיים מוסיפים להגיע למחנה העצירים במזרע "חטופים" אחרים, אף הם מעונים ושבורים. בתקופות שונות עונו רבים מאנשינו בידי הבולשת, ואיש מהם לא נשבר. אולם נמצאו בחורים, שלא עמדו בעינויים מידי יהודים. לא מפני שהאנגלים היו אנושיים יותר, כלל וכלל לא! מי שנפל בידי הסרדיוטות של הבולשת בא"י, עבר שבעה מדורי גיהינום; אבל כאן ידעת, שבפני אוייב אתה עומד, והכרה זו חישלה את כוח הסבל. מה שאין כן, כאשר מעניך הם יהודים, בני עמך. כאשר העלבון והכאב הפיסי מגיעים לדרגת סבל אל־אנושי, כאשר האדם אינו מבקש עוד לעצמו אלא רפיון ומנוחה, ולו בדמות המוות הגואל עצמו — או אז מתעוררת השאלה הנוקבת: "כלום כדאי הסבל הזה?" כשאתה עומד בפני אוייב סדיסטי החורך צפורניך, פוכר אצבעותיך, מטביל ראשך באמבטיות מים עד חנק — תשובתך נחרצת: "כדאי — על אף הכול!" העינויים הם רק אישור נוסף לקביעה זו שלך. אתה מהדק את שיניך, ורק מזמן לזמן, כשאינך מסוגל עוד להשתלט על הכאב, מתמלטת מפיך צעקה איומה. ושוב אתה מהדק את שיניך ושומר על שתיקה.

שונים פני הדברים, כשהמענה הוא יהודי, אח טועה.

השנה היא שנת תש"ב — השנה הרביעית לשלטון ה"ספר הלבן", ימי שלטונו של הנציב הבריטי מק־מייכל, "ימי סטרומה" *.

ד.

ימי האפילה נמשכים.

רבים העורקים מן המערכה. הטירור מבית ומחוץ, האידיליה השוררת בין משרדי הבולשת של מק־מייכל לבין משרדים מסויימים בסוכנות

---

* 769 יהודים הצליחו להימלט מן הגיהנום הנאצי וחתרו באונייה „סטרומה" לחופי הארץ. בדצמבר 1941 נפגעה וביקשה מחסה בנמל קושטא. ממשלת תורכיה הסכימה לתת לאונייה לעגון במימיה, אם מדינה אחרת תצהיר על נכונותה לקלוט את הפליטים. על אף הלחץ שהופעל על ממשלת המנדאט, סירבה להתיר את כניסתם לארץ. ב־24 בפברואר 1942 הוכרחה „סטרומה" לצאת לים הפתוח, שם טורפדה וטבעה. רק אחד הנוסעים ניצל.

היהודית, נפילתו של יאיר — כל אלה שוברים גם רבים וטובים, גם נאמנים ובעלי אופי איתן. יש ההולכים ומתמסרים לידי הבולשת. גם מהללו לא נחסכת הכליאה במחנה. אנחנו מתנכרים להם ומתכנסים עוד יותר בתוך החוג הצר שלנו. הגרוע מכול הוא הניתוק מן החברים בחוץ. מה מתרחש שם? מי ומי בנשארים? לא ידענו מאומה על הנעשה, עד שהגיע אלינו סיומקה (שמעון זיו).

מפיו שמענו, כיצד חיים בחורינו בחוץ, והדברים לא ייאמנו. "שבתאי" — הוא יהושע כהן — נטל את ההנהגה לידיו. גם את קומץ האנשים, שנשארו נאמנים ושלמים ברוחם, לא היסס לנפות. הוא ריכז מסביבו כתריסר בחורים בלבד, שהכירם אישית וידע, כי אפשר לסמוך עליהם. זה מספר שבועות מודבקת תמונתו של "שבתאי" על קירות הבתים ברחובות הערים, ועל לוחות המודעות במושבות — כ"מבוקש ביותר". פעמיים פירסמה המשטרה את תמונתו גם בכל עיתוני הארץ והבטיחה פרס של אלף לא"י תמורת ראשו. ו"שבתאי" הוא בסך־הכול עלם בן שמונה־עשרה. מתהלך תמיד כשנשק על גופו. "לא יתפסוני חי," הוא מכריז, "ומחיר יקר ישלמו בעד ראשי." אמו של שבתאי שופכת ים של דמעות ומשגרת אליו, בדרכים שונות, תחנונים, שיתמסר למשטרה ויציל את חייו. אך הוא — כאילו אבדו עקבותיו.

שני תפקידים גדולים לפניו, והחלטתו נחושה לבצעם: להגיב על רצח יאיר בפעולה רבת־היקף, אשר תפגע קשות באדמיניסטרציה הבריטית; ולהתחיל לבנות מחדש ומן היסוד את מחתרת לח"י.

רעבים, קרועים ובלויים מסתתרים שרידי המחתרת מחוץ למקומות יישוב. מפחד עיני יהודים בולשות הם ישנים בשדות ובפרדסים, בכרמים ובחורשות.

זו פריסת השלום, שאנו מקבלים מן החוץ — מבחורים הרעבים ללחם, אך יותר מזה — לנקם. פריסת שלום זו, היא הנוסכת בנו עידוד. אנו מתמלאים גאווה על אומץ החלטתם. ואולם גם מנקר הספק: היוכלו קומץ צעירים מחוסרי ניסיון, מחוסרי אמצעים, מחוסרי עמדה והדרכה מדינית, להרים את המשימה, להיות גורם ממשי במלחמה זו לגירוש השלטון הזר מארצנו? קשה היה לנו לראות בקומץ הצעירים אותה תנועת שחרור לה ייחלנו. ידענו, כי מלחמת חרות אינה יכולה להתנהל במישור אחד בלבד. לא תוכל להיות תועלת בפעולות טירור גרידא, שאינן מלוות פעילות מדינית נרחבת. והנה התנועה כגוף פוליטי־רעיוני כמעט חוסלה. נשארו שרידים בלבד. היוכלו הללו לשמש אבן־מסד, גרעין לצמיחת תנועה מחודשת?

מה רבה היתה שמחתנו, כאשר קיבלנו באחד הימים מכתב מ"שבתאי", בו הביע דעות הזהות לאלו שהתגבשו בקרבנו. למדנו מן המכתב, כי אין הוא מפריז בהערכת מעמדו; הוא יודע היטב מה הוא מסוגל להעמיס על כתפיו. בבהירות הוא מתאר את מהותה ודרכי פעולתה של תנועת חירות ראוייה לשמה. לשווא היו אפוא ספקותינו וחששותינו. בדבריו של "שבתאי" מצאנו ניתוח שקול ומפליא בבגרותו. והוא, כאמור, רק בן שמונה־עשרה. אמנם אין לנו תנועה בחוץ, אבל יש גרעין, והוא בריא. בריא מאוד.

*

העידוד מדברי "שבתאי" ומקיומו של הגרעין בחוץ היה מנת חלקם של מעטים. מחנה העצירים בכללו היה שרוי באווירת יאוש, באותם ימים של פורענות לתנועה. דומני, שמבין מאה ועשרים חברי לח"י, שהיו כלואים באותם ימים במחנה, נותרו ארבעים בלבד, שהוסיפו להיות דבקים ברעיון ומוכנים להמשיך בפעולה.

רוב האנשים היו שבורים ברוחם. בחלקם נשתנו לבלי הכר. עולמם חרב עליהם: נטלו מהם את החירות, המשפחה, הפעולה, המרץ ובעיקר — את האמונה. עם התמוטטות הארגון בחוץ, נהרסו גם החיים המשותפים של החברה בפנים. החברה שנתלכדה בשעתה מסביב לרעיון אחד — נתפלגה לקבוצות. חסרי־האמונה ורפי־הרוח חברו יחדיו, בתקווה למצוא ניחומים ועידוד ולבקש הצדקה הדדית לפרישתם. נשאר רק קומץ נאמנים, שביקש לחזק את האמונה ולהניח יסודות לבניין החדש של מחתרת "עמוקה" ולוחמת. אולי ניתן לומר, כי מה שהדריך אותנו באותם ימים, ומה שדחף אותנו להמשיך, היה מעבר לאמונה ומעבר להכרה רעיונית. אני מניח, שכך מרגיש אדם אשר רואה את אחיו או את בנו טובע. שום אזהרות אינן מונעות בעדו להשליך את נפשו מנגד ולחוש למשותו. גם אם הים סוער, הוא יקפוץ למים. הוא ימשה אותו, אף אם יצטרך לאחוז בשערות ראשו. בלעדי תחושה זו, בלעדי דחף זה, ספק אם היה בנו הכוח להיות "פורשים" ולהמשיך. אך מי שמרגיש כך — אינו יכול שלא להמשיך.

התסיסה אצלנו החלה כשבועיים אחרי מותו הטראגי של יאיר. היו אלה ימים ולילות גדושים ליבון רעיונות, בחינת סיבות הכישלון המצטי, הסקת מסקנות וקביעת דרכי פעולה לעתיד. תוך יגיעה רבה בדיונים אינסופיים הנחנו את היסודות הרעיוניים, הארגוניים וגם התכסיסיים לתנועת מחתרת מתחדשת.

ה.

"שבתאי" מודיע לנו: "נכשל".

הפעולה הראשונה שיזם, היתה מעשה־נקם: פעולת עונשין נגד קציני־הבולשת מורטון, רוצחו של יאיר, האיש שירה את הכדורים ביאיר הכבול.

לשמע דבר הכישלון, מתהלכים הבחורים במזרע כסהרורים. כולנו זוכרים, מה ציווה יאיר על חבריו כשבוע לפני הירצחו: "אם ירצחו אותי, אל תיחפזו, שקלו יפה, פעלו מתוך מחשבה!"

נקל לו למי שחזה בבהירות כזו את יום מותו לומר: "שקלו יפה, אל תיחפזו." ואולם מי שרצח זה גרם לו לאבד את קור־רוחו, מי שהאסון הלם בראשו, וכל תא בדמו זועק לנקמה — מתקשה להיענות לצו זה. ואף־על־פי־כן תוכננה הפעולה לכל דקדוקיה: מעקב, בחירת המקום, הכנת המוקש. מן המעקב נלמד, כי הקלגס עובר מדי בוקר בשביל העוקף את שרונה מימין. המוקש הוטמן בזמן ובמקום הראוי. הכל נראה כה פשוט ובטוח. אך דומה כי כוח עליון ביקש להעמיד את הבחורים הצעירים והנלהבים בנסיון הכישלון. מי יכול היה לצפות מראש, שכך יתנהלו הדברים: מכונית־משא אלמונית עצרה לפתע בשולי השביל; מורטון נאלץ להסיט את מכוניתו ולנסוע בצידי הדרך; המוקש הופעל, כוח ההדף גרם להפיכת המכונית, ואולם הרוצח עצמו יצא בריא ושלם.

וכישלון רודף כישלון:

הפעם אין המדובר בפעולת־נקם בלבד. תוכננה פעולה רבת־היקף, שתכליתה לחסל במחי־יד את ראשי האַדמיניסטרציה הבריטית. וזו היתה התוכנית: במוסך מפקד המשטרה בארץ, סאנדרס, הוטמן מוקש. משייצא ליטול את המכונית, כמנהגו מדי בוקר, יופעל המוקש וירסק את האיש. אבל זה עתיד היה להיות רק מהלך־הפתיחה של הפעולה: הונח מראש, כי בהלוויתו של מפקד המשטרה ישתתפו כל חברי המימשל הבריטי — האזרחי והצבאי. בדרך המובילה לבית־הקברות הוטמנו אפוא, במרחקים קבועים, מוקשים רבים, אשר חוברו כולם למנגנון הפעלה אחד. כאשר יגיעו המלווים הנכבדים, מייצגי השלטון המדכא, לשדה הממוקש — יתעופף על ראשם הכביש כולו, וניתן לנחש את התוצאה.

תוכנית שטנית? אפשר, אך ודאי הוא, שהוצאתה לפועל היתה מחישה את תהליך ההתפוררות והחיסול של השלטון הבריטי בארץ.

ואולם גם פעולה זו נכשלה: שלא כבדרך השיגרה, נכנס הפעם להוצאת המכונית לא מפקד המשטרה סאנדרס בעצמו, כי אם משרתו. המוקש הופעל, והאיש נתרסק. אלא שלמשרת ערבי אין עורכים הלוויית־פאר, ואין דרכם של אדוניו ללוותו בדרכו האחרונה.

כעבור ימים מספר נתגלו המוקשים בדרך לבית־הקברות וסולקו, בלא שהספיקו למלא את יעודם.

ו.

יום קיץ לוהט. עצירי המחנה מסתובבים כמעט עירומים. מכל מקום, הגוף מעורטל וחשוף יותר מן הנפש. את הנפש מרפדים בעלי־תאנה לרוב — לכסות בהם על השיממון, האכזבה והיאוש.

באותו יום ירד עלינו השטן לפתותנו:

אל תוך המחנה נכנס המנהל בלווית שני סרג'נטים והודיע, שעל כולנו להתאסף באחד הצריפים, הואיל והגיעו אורחים חשובים, שכל חפצם לשוחח איתנו. הידיעה מתפשטת חיש מהר; אמנם אין אנו יודעים עדיין בבירור, מי הם האורחים ומה רצונם, אולם הידיעה כשלעצמה מתקבלת במידה מסויימת של התלהבות. בשורת שחרור ודאי אינם מביאים עמם, אבל אולי בכל זאת יתחולל שינוי כלשהו. החיים החדגוניים נטולי התקווה כבר נמאסו עלינו עד דכא. תוך רגעים מספר התאספו כל העצירים בחציו האחד של הצריף המיועד, בהשאירם, לפי הוראות הסרג'נט, את חציו האחר פנוי לאורחים. מספרנו כמאה וחמישים איש: עירומים למחצה, בלתי־מגולחים, יחפים — דומים לפראי־אדם. ובפני ציבור זה, שדמה יותר לבני שבט זולו מאשר לחבורת לוחמי חרות של עם תרבותי — התייצבו נציגי השלטון הבריטי. תחילה נכנס מנהל המחנה בלווית שני קציני בולשת וסרג'נטים. אחריהם בא מפקד הבולשת בארץ ג'יילס ועמו קצין בעל דרגה גבוהה, מעוטר מדליות. (כפי שנתברר לנו לאחר מכן, היה זה קצין מהמטה הראשי של ה"אינטליג'נס" במזרח התיכון, בריגדיר באלנ־טיין, שהגיע במיוחד לארץ, במטרה לבוא בדברים עם "הטרוריסטים".)

כך הסתדרו אפוא שני ה"מחנות" זה מול זה.

*

מנהל המחנה ביקש את ד"ר צדיק שישמש כמתורגמן. הוא התקרב, לבוש ב"סליפ" ועמד לצידו של הגנראל העטור מדליות. עתה הואיל "הוד מעלתו" הגנראל לפצות את פיו:

"זו הפעם הראשונה שאני מבקר בארץ זו, לפיכך בוודאי יהיה לנו קל למצוא שפה משותפת. ייתכן ואתם גרמתם הרבה צרות למיסטר ג'יילס ולשלטונות הארץ, ויכול להיות, שגם הם מצידם נהגו בכם בחוסר מתינות והבנה. באתי אליכם כדי לראות, אם נוכל להבין איש את רעהו בדרך

אנושית. אני יודע, שיש לכם דרישות מדיניות. ואולם רבותי, מדוע לא תבואו ותפרשו, מה רצונכם? מדוע תשתמשו בפצצות ובאקדחים, כשאפשר לדבר?"

אחד מידידי לחש באוזני: "או שהוא אידיוט, או שהוא חושב אותנו לאידיוטים!"

"הוד מעלתו" הגנראל המשיך: "אתם תציגו לנו את דרישותיכם ואנו נמלא אותן. אתם הורגים אנשי ביטחון, ואנו הורגים חברים שלכם — ואין לדבר סוף. מוטב שנחפש דרך להבנה. מדוע לשפוך דם?"

דבריו הצבועים מעוררים רוגז. מישהו פונה אל המתורגמן: "שאל אותו, אל מי הוא מדבר."

השאלה תורגמה לאנגלית, והגנראל משיב: "אני פונה אל אנשי קבוצת שטרן."

"אין כאן כאלה. אנו עצורים בלי חוק ובלי משפט!"

"טוב," המשיך הגנראל, "אולי חלק מכם באמת אינם חברים בתנועה זו, ונמצאים כאן שלא באשמתם. אבל אני מניח, שיש ביניכם אנשים המשתייכים לתנועה זו, ואליהם אני פונה. אני מבטיח, שלא יאונה כל רע לאיש אשר ידבר בשמם. נכון, מיסטר ג'יילס?", שאל, בפנותו אל מפקד הבולשת הארצישראלית, והלה השיב בהן חגיגי.

"ובכן," המשיך הגנראל, "מוכנים לשמוע את המשך דברי?"

כמה קולות ענו לעומתו: "כן, כן," ומבטי תחנונים הופנו כלפינו; כמעט ויכולת לשמוע את התחינה: אל תפריעו לו — אולי הוא מביא עמו את בשורת השחרור.

לתוך מקהלת הקולות של התבוסנים נפלה גם קריאתו של אחד מאתנו: "לא איכפת לנו!" אולם הגנראל התעלם ממנה. הוא ביקש להמשיך, ואמנם כך עשה:

"אל תחשבו, שבבואי אליכם אני משרת את האינטרסים שלי. את טובתכם אני דורש. כלום יודעים אתם, שכוחות הביטחון בארץ מונים 30,000 איש? כיצד תוכלו לנצחנו? אנו יודעים עליכם הכול. אנו יודעים גם, היכן מסתתר יהושע כהן, ואם רק נרצה — גם נעצור אותו."

"הוא רק צריך לרצות", — הפליט מישהו בפינה והחבריא פרצו בצחוק.

הגנראל לא "שמע". הוא המשיך בשלו: "היודעים אתם, מה מעוללים חבריכם בחוץ? לו ראיתם את גופת משרתו של מיסטר סאנדרס, הייתם מזדעזעים! ארבעים 'אצבעות' ט.נ.ט. הכיל המוקש שהונח במוסך."

סיומקה, שנאסר לא מכבר וידע יפה את הרכבו של המוקש, "נפגע"

ותיקן בלחש: "איזה שקרן! שבעים אצבעות!"
שוב פורצים בצחוק.
הגנראל מגיע לשיא התרגשותו המעושה וקורא: "איזה מעשה זוועה!"
מן הפינה עולות לחישות: "איזו נפש עדינה!" ולפתע נזרקת קריאה אלמונית אל חלל הצריף: "ס ט ר ו מ ה!"
רוחו של הגנראל נפלה. ללא ספק גילה, ששפת הפיתויים לא תצלח כאן, ופתח בלשון אחרת — לשון האיומים: "אם סבורים אתם, שנתייחס בסובלנות אל מעשיכם, אינכם אלא טועים! אנו יכולים להגלות אתכם מארץ זו, ולעולם לא תראו אותה עוד!" והרי רק לפני רגע "זועזע" ממר גורלו של הערבי המסכן, אשר קיפח את חייו תחת אדוניו.
כולנו הרגשנו, כי הגנראל הסתבך וסטה מן הענין שלשמו בא. הוא הוסיף לפטפט, בנוקטו חליפות לשון איומים ושפת פיתויים. לבסוף הוציא את המרצע מן השק:
"כדי לאפשר לכם לבוא בדברים עם חבריכם בחוץ, אנו מוכנים לשחרר שני אנשים, אם יבטיחו לנו בהן־צדק, כי ישובו אל המחנה תוך שבוע. אנו מצידנו מבטיחים, שאיש לא יעקוב אחריהם. הם יהיו חופשיים לנוע כרצונם. אם יצליחו לשכנע את יהושע כהן להפסיק את פעולותיו הטירוריסטיות עד גמר המלחמה — תשוחררו כולכם!"
פני אלה מן האסירים, שהמעצר הממושך שבר את רוחם, קרנו מרוב שמחה ותקווה. מבטים מלאים ציפייה הופנו אלינו, אל הפינה, בה התגודדו הבחורים, שהמאסר והסבל לא יכלו להם. הגנראל חש כנראה בגל השמחה ששטף את הצריף, ולשם חיזוק הרושם, שלף מאשפתו חץ נוסף: "הממשלה תתייחס אליכם בכבוד. אנו נעזור לכם בחוץ; נתעלם מתקופת מעצרכם; תוכלו להשיג משרות ממשלתיות!"
חץ זה דווקא החטיא את המטרה. גם השבורים ברוחם, שהשחרור מן הכלא הפך לראש מאוייהם, חשו בריח הרע שהדיפו דבריו האחרונים של הגנראל; בהשפלה הטמונה בהצעת השוחד שלו.
הגנראל הציע לנו שעתיים של הפסקה לשם התייעצות. ההצעה נתקבלה "פה אחד" — איש לא הגיב. הגנראל ופמלייתו יצאו את הצריף. בחוץ בוודאי לחש הגנראל באוזניו של הקולונל ג'יילס, כשחיוך מרוח על פניו: "ראית, איך סידרתי את הנייטיבס הללו?" בוודאי ראה בעיני רוחו, כיצד מתפעלים חבריו במפקדה מן התושייה שהוכיח; תכסנותו תזכה להערצה; ועל כל אלה — קורץ לו אות הצטיינות נוסף, שיעטר בקרוב את חזהו.

ובינתיים מתחולל בצריף מחזה מכוער ומגוחך מאוד. גיבורי המחזה הם "עוברי הבטל" (כך אנו מכנים את אלה שערקו מן המערכה) שהפכו כולם בין רגע ל"שטרניסטים" נאמנים, שלא בגדו מעולם ולא ערקו — כולם כולם הם לפתע "שטרניסטים" כשרים.

אחד מהם מצהיר: "אני רק מעמיד פנים; למען השחרור. הרי ברור, שהבולשת שתלה בינינו אנשים, המוסרים לה אינפורמציה, ועל כן אני מעמיד פני מתנגד."

אחר מצהיר, שהוא מוכן לחזור בתשובה, ליטול חלק פעיל בחיי התנועה כבימים עברו, אם ננצל את ההזדמנות הניתנת לנו הפעם, לצאת ולבנות הכול מחדש.

שלישי, מחוצף משני הראשונים, ניגש ישר לעניין ומסביר בלשון "אנחנו": "בין כה וכה אנו חלשים מדי בחוץ ולא נוכל לפעול בזמן המלחמה. מוטב אפוא, שנגיע לכלל הסכם למראית־עין — ובינתיים נתארגן."

חשבונות וחישובים, הצעות על גבי הצעות מנסרות באוויר. "נדרוש גם את שחרור האסירים" — מציע מישהו, שביקש לעשות עלינו רושם של היותו קיצוני ביותר.

"ואת הבנות מבית־לחם" — מוסיף אחר, שתכסיס "הקיצוניות" מוצא חן בעיניו. ניתך מטר של נימוקים לקבלת ההצעה.

ההתיעצות שלנו לא ארכה זמן רב. לנו היה ברור: לא נוותר על המלחמה תמורת שחרור מהכלא.

*

תוצאות בלתי־צפויות יש לעיתים למשחקו של השטן: את החלש הוא אמנם מצליח לשבור, ואולם לחזק הוא משמש גורם מאושש ומדרבן עוד יותר. היה זה מבחן קשה. מבחן, אשר בו נסתמנו ההבדלים בין ה"שלמים" לבין ה"שבורים". קומץ קטן היינו, לוקים מבחינה ארגונית, אך בעלי הכרה ונחישות־החלטה — והשטן לא יכול לנו. אמת, ספגנו מכה ארגונית, היינו חלשים, אך ידענו: הסכמה ל"שביתת נשק" כמוה כמוות מוסרי. הסכמה כזאת לא תינתן.

ועם זאת הרהרנו בקול: כלום כדאי לדחות את ההצעה על הסף ולחדד בכך את דריכותם של האנגלים? אולי מכינים בחורינו בחוץ פעולות־פתע נוספות? שמא מוטב "לבלבל את האויב" ולא לעורר חשדות בשלב זה?

לאחר ששקלנו את מכלול הנסיבות, החלטנו להשיב בזו הלשון:

א. אין במחנה "שטרגיסטים". יש רק עצירים. אנו מוכנים לנהל משא־ומתן רק כ"ציבור של עצירים".

ב. יובטח חגיגית, כי לא יאונה כל רע לנציגינו וכי לא יירדפו על־ידי השלטונות.

ג. המו"מ לא יתנהל עם גורמים ממשלתיים, אלא עם נציגי הצבא הבריטי (ז"א האינטליג'נס).

ד. כדי לאפשר הגשת תשובה סופית להצעות האינטליג'נס, יאפשרו השלטונות להתייעץ עם כל שאר האסירים והעצירים המדיניים, הכלואים בבתי־הסוהר בארץ, והללו יחליטו, אם להביא את ההצעות בפני "מפלגת שטרן" בחוץ.

ביקשנו להרוויח זמן ולהשלות את האנגלים. אפשר שבבוא היום תציין ההיסטוריה את הקו שנקטנו בניהול מו"מ זה, שלכאורה לא היתה בו חשיבות מיוחדת, כנקודת־מיפנה בתולדות עמנו בארץ־ישראל. זו הפעם הראשונה מאז גלינו מארצנו עמדו לוחמי ישראל במו"מ עם אוייב כגורם — כוח מול כוח! נשק מול נשק! עורמה מול עורמה!

האימפריה מציעה לנו שביתת־נשק! מכאן שהתנגדות פעילה עשוייה לפגוע באינטרסים של האוייב, גם אם היא מופעלת על־ידי "כנופייה", שבראשה עומד צעיר בן 18. על אחת כמה וכמה, לו נפקחו עיני הישוב כולו לראות את המצב כהווייתו. הלב נצבט מכאב. לאימפריה אינטרס חיוני לשמור בכל מחיר על השקט בארץ כל עוד נמשכת המלחמה. מי יודע, כמה מאות, אלפים ואולי מיליונים יהודים היו האנגלים מסכימים להציל מן התופת הנאצית, ובלבד לסלק את האיום על השקט בחלק רגיש זה של האימפריה?

ואילו מנהיגי העם — תורה אחת בפיהם: בנאמנותנו נשכנע! נאמנותנו לאימפריה תבהיר לאנגלים, מה הם האינטרסים האמיתיים שלהם!

סם האשלייה — ככל שהוא מתוק יותר, כן הוא גם מרעיל יותר.

*

כעבור שעתיים הודענו, שאין בדעת העצירים לנהל מו"מ כגוש מדיני מאורגן כלשהו, ואולם "ראשי הצריפים" מוכנים להיפגש עם הגנראל (שמותיהם של הללו היו ידועים בלאו הכי לשלטונות המחנה ותפקידם נצטמצם בשמירה על הסדר והניקיון בצריפים). הגנראל הודיע, שהוא מחכה להם ומבקש לראותם. ראשי הצריפים והמתורגמן יצאו אליו. התשובה נמסרה על־ידי שני נציגי הצריפים, שבהם ישבו אנשינו. הגנראל קיבל את דרישותינו ללא תנאי.

כל הצדדים היו שבעי־רצון. הגנראל — משום שהתברך בכך, שהצליח להערים על ה"נייטיבס". כלל העצירים — משום שראו בעיני רוחם את החופש הנכסף. אנחנו — כי היה לנו הסיפוק, שעמדנו במבחן.

למחרת היום הופיעה במחנה משלחת של אנשי "האינטליג'נס". הללו גילו יתר פקחות: הם פתחו במתן הבטחות מדיניות: עם תום המלחמה תיכון מדינה עברית. אולם כל עוד נמשכת המלחמה — יש לקיים את הסדר והשקט בארץ. והעיקר: יש לשמור על חשאיות ההבטחות.

התרמית הגלומה ב"חשאיות" שקופה עד כדי עלבון. אנו מצידנו טוענים כי נוכל להשיב תשובה סופית רק לאחר התייעצות עם העצירים בבתי־הסוהר האחרים בארץ. במהלך השיחה עדיין לא נקבע, אם משלחתנו תצא לבקר בבתי־הסוהר, או אם אסירי בתי־הכלא האחרים יובאו למחננו. האינטליג'נס ימסור הוראות בנידון לבולשת, וזו תסדר את העניין כראות עיניה. גם אנחנו לא הקפדנו בעניין זה. לגבינו היה חשוב, שהמו"מ יתארך.

כי על כן בינתיים נמשכות הכנותינו לבריחה. המו"מ יוצר תנאים נוחים לכך. רואים בנו את המיניסטרים של מחר. נתיני האוייב, סוכנים נאציים, ואף עצירים ערביים, היושבים במחנות הסמוכים — כולם לוחצים את ידינו לרגל "הניצחון". אף במחננו יש התעוררות ואידיליה; נעלמו המריבות והסכסוכים. כולם מאוחדים. כולם "שטרניסטים". והעיקר: שלטונות המחנה שומרים עלינו בפחות חומרה; הוסרו כמה עמדות־שמירה מחוץ למחנה, שומה עלינו לנצל את המצב. נקבעה תוכנית לבריחה, והוחלט מי ומי יהיו ששת הבורחים. למרות הרפיית סידורי השמירה, היתה תוכניתנו קשה וסבוכה. הצלחנו בשעתו להגניב למחנה שני אקדחים. ייתכן ויהיו לנו עתה לעזר. התוכנית כרוכה בסכנות, ולא מן הנמנע כי יידרשו גם קורבנות. אך אין ברירה.

קרענו פתח ברשת אחד החלונות. לצופה מבחוץ נראתה הרשת שלמה וללא פגם. הוחלט שנחמוק מן הצריף עם חשכה מבעד לפתח בחלון ונגיע בזחילה לגדר שלפני החפירה, המשמשת מקלט מפני התקפות אוויר. נסגור מאחורינו את הגדר ונגיע שוב בזחילה בתוך החפירה אל הגדר הכפולה המקיפה את המחנה. על שמירת הגדרות ממונים שוטרים מזויינים ברובים. העיקר, שלא ירגישו בנו שעה שנחתוך את גדר התייל. כאשר הפתח כבר יהיה מוכן, יש תקווה כי הכול ילך כשורה. כל שוטר ממונה על כשלושים־ארבעים מטר של גדר. הוא פוסע הלוך ושוב לאורך הקטע. כשהפתח יהיה מוכן, נוכל לזחול מבלי שיבחינו בנו, ואם יבחינו — נתפרץ; בלית ברירה נשתמש בנשק. בקרבת מקום ימתינו לנו חברינו במכונית צבאית, מצויידים בנשק ובמדים.

לילות של תצפיות: מה היא תכיפות הביקורת ותנועת השוטרים? זיהינו כמעט את כל השוטרים על פי הרגלי פסיעתם. מי מהם נוהג להיעצר לשיחה עם חברו, הממונה על הקטע הסמוך. מי מהם נוהג לפסוע ללא הפסקות, ומי לשבת על אבן בשולי הדרך, לגלגל סיגריה ולעשנה בתוך השרוול. הכרנו את הקורפורלים ואת הזמנים בהם נהגו לערוך ביקורת. לילות תמימים לטשנו עינינו אל המשטח, המשתרע במרחק של שבעים עד שמונים מטר מחלון הצריף. התרגלנו לצפות בחשכה. לבסוף הוסכם על דעת הכול כי התוכנית היא בת־ביצוע, ונקבע תאריך הבריחה. האקדחים נבדקו מבעוד יום, נוקו והוטענו; הצבת הוושחזה ושומנה; הכול מוכן לפעולה.

הכול? אמנם כן, מצידנו. אך, מעשה שטן, במחנה הסמוך התרחש מאורע טראגי־קומי, שגילה, אגב, טפח מאופיים של שכנינו, והלה שיבש את תוכנית הבריחה.

יום אחד לפני מועד הבריחה המתוכננת שמענו לפתע צעקות הבוקעות אלינו מן המחנה הסמוך, מחנה העצירים הערביים. במחנה שכנו כמה עשרות עצירים ערביים מתקופת המאורעות, שהוחזקו במעצר, כיוון שלפי עדויות שנמצאו בידי הבולשת, הם גילו נטיות פרו־נאציות. לעצירים הערביים נודע, כי אחד מהם מוסר אינפורמציה לבולשת תמורת שלמונים. לפנות ערב התנפלו עליו שישה ערבים בסכינים, ועל אף התערבות המשטרה נפצע המלשין, אולם נותר בחיים. המתנקשים הצליחו להסתלק ממקום המעשה ולהתערב בקרב חבריהם. בשוכבו בבית־החולים המקומי, הסגיר הפצוע את שמות המתנקשים. הללו נחקרו מיד על־ידי אחד הקצינים, והם חששו כי יועמדו למשפט. פחד נפל עליהם, והחליטו להימלט מן המחנה בו בלילה. הם התכוונו להשתמש בחפירת המקלט, שהיתה אמורה לשמש אותנו בתוכנית הבריחה שלנו, שכן החפירה היתה משותפת לשני המחנות. ירדה חשיכה; ראשון המתנקשים חמק מן הצריף, חתך את הגדר ונכנס לחפירה. כאן ירדה עליו אימת מוות, הוא קפץ מן החפירה, רץ אל השוטר הקרוב והודיע על כוונת הבריחה של חבריו. השוטר הזעיק עזרה. חמשת האחרים, שהספיקו בינתיים לעזוב את הצריף ולהיכנס לחפירה, נתפסו.

למחרת, כשנודע לנו סיפור המעשה, החלטנו לבדוק, שמא תוגברה השמירה במקום בו החפירה נוגעת בגדר.

ואכן לא טעינו. ידענו דרכיהם של האנגלים. מתגלה "פירצה" — מיד סותמים אותה על ידי העמדת שומר לידה. תבצע היום התנקשות בקטע מסויים של כביש, ומחר תמצא באותו מקום ממש שומר חמוש ברובה

מכודן. השומר הנוסף שיבש את תוכניתנו. לכל הרוחות! להתחיל הכול מחדש! היכן נמצא "פירצה"?

*

ביקשנו למשוך את המשא־ומתן עם האנגלים עד לבריחה, בה ראינו את תשובתנו הסופית להצעותיהם, תשובה שאין לפרשה לשתי פנים. עם דחיית הבריחה בגלל מעשה הערבים במחנה הסמוך, לא נותר לנו אלא להוסיף ו"לשחק בדיפלומטיה".

מזמינים לשיחה טלפונית. מהאינטליג'נס מבקשים לדעת, אם יש תשובה מוכנה בפינו. "הרי אנו מחכים שתאפשרו לנו להתייעץ עם יתר העצירים והאסירים המדיניים!", השבנו.

"מה?", עונה קול משתומם — "עדיין לא התייעצתם? ואנו הודענו לפני כשבוע ימים לסי.אי.די., שעליהם לאפשר לכם את המיפגש! נטלפן מיד אל ג'יילס. אנו מקווים, שהעניין יסודר בהקדם!"

מקץ שלושה ימים הופיעו במחנה שבעה מחברינו, אשר היו בעיני האנגלים על תקן של מנהיגים מסוכנים ביותר ונכלאו בשל כך במבצר עכו. לא רק שמאסרם היה בלתי־חוקי מעיקרו (לפי החוק הבריטי), שכן על־פי תקנות ההגנה והתקנות לשעת־חירום אסור היה לכלוא עצירים בבית־סוהר, אלא שהוחזקו שם בתנאים בלתי־אנושיים. הם הועברו ממזרע לעכו זמן־מה לאחר רצח יאיר, ומאז לא ראינו אותם. והנה הובאו אלינו לשם התייעצות. הם נכנסו למחנה בלווית מנהל בית־הסוהר בעכו, מיג'ור גראנט, הידוע לשימצה. מיד הודענו, שלא נתחיל בהתייעצות, כל עוד יימצא אנגלי במחנה. ההודעה עלבה בגראנט קשות, והוא ציוה לטלפן לבולשת, ולקבל הוראות. הורו לו לעזוב את המחנה. מיסטר גראנט חרק שיניים ויצא.

עם צאתו החלה השמחה. מסרנו לחברינו מעכו דו"ח על המשא־ומתן וביארנו את תכליתו. הדיון נמשך עשר דקות לערך. לא היו ביניגו שום חילוקי־דעות. כולנו הסכמנו על התשובה שתינתן לאנגלים.

בילינו בצוותא כמעט יום תמים. ראינו בדאגה את פניהם הנפולים ואת רזונם. הסבל וההתעללות שהיו מנת חלקם בחודשים האחרונים, נתנו בהם את אותותיהם — רובם סבלו ממחלות קיבה. אצל שלמה נתגלו סימני שחפת. אך הסבל והיסורים לא שברו את רוחם. הם באמת מסוכנים לאימפריה. האימפריה חייבת לדאוג לחיסולם. ואכן שליחיה ממלאים את המוטל עליהם.

משך כל אותו יום שרתה השמחה במחנה, שמחת הפגישה של אחים לסבל, לנשק ולאידיאל. הגיעה שעת הפרידה; הם הוחזרו לתאיהם בכלא אשר במבצר העתיק, להמשיך לרעוב ולסבול, ואנחנו — לצריפינו.

*

עתה החל האינטליג'נס להפעיל לחץ לקבלת התשובה מאיתנו. האנגלים הם אמני הפיתוי והדחיות, אמני ההתחמקויות. הם הבינו, שאם אנו מבקשים בכנות להיוועץ בעצירים האחרים, הרי מתכוונים אנו בעיקר לעציבי עכו, שהיו ממקורביו של יאיר. בבית־הסוהר בירושלים יושבים אסירים ולא עצירים. הללו נידונו על־ידי בתי־דין צבאיים ומעמדם כמעמד אסירים פליליים. להניח להם להשתתף במו"מ מדיני, שתוצאותיו מפוקפקות, פירושו להכיר בזכותם להיחשב כאסירים מדיניים. מכל מקום, עתה תובעים קציני האינטליג'נס תשובה ללא דיחוי.

תחילה השבנו, כי עדיין לא התייעצנו עם כל האנשים. הם הודיעו קצרות: "התייעצתם עם המדיניים, ודי בכך!"

קבעו מועד סופי לקבלת התשובה.

שוב החלטנו לנסות לברוח, והיה אם לא תצא הבריחה לפועל, נודיעם את הדברים הבאים:

א. אנו מוכנים לקבל את ההבטחות המדיניות ולהאמין בכנות כוונותיה של בריטניה, בתנאי שיחולו שינויים מידיים בדרכי המימשל, והשלטון האזרחי בארץ יעבור לידי היהודים.

ב. בריטניה תורשה להחזיק את צבאותיה בארץ עד גמר המלחמה.

ג. אחת הסמכויות הראשונות שתעבור מיד לגוף יהודי — יהיה הפיקוח על העלייה וסדריה. למטרה זו תוגש עזרה בריטית בכלי־שיט ותובלה.

ד. המו"מ חייב לבוא לידי גמר והחלטה תוך חודש ימים, וההתחייבויות המדיניות של הבריטים יימסרו גם לסוכנות היהודית.

ה. אם בינתיים יתקרבו הגרמנים לארץ והאנגלים יתכוונו לפגותה, יתחייבו לפתוח את שערי בתי־הסוהר והמחנות ולהעמיד לרשותנו את מחסני הנשק.

מסמך ברוח זו נוסח על ידי נתן ילין־מור ונמסר לידי השלטונות. במחיר זה היינו מוכנים להבטיח לבריטים את השקט בארץ. לא היו לנו, כמובן, אשליות, ולא ציפינו, שהאנגלים יקבלו את תנאינו.

התגובה לא איחרה לבוא: שניים מחברינו — שמואל צדיק ודוד ינאי, אשר שימשו כתורגמנים, בלדרים או מתווכים בינינו לבין האינטליג'נס, הועברו למבצר עכו. והרי הבריטים הבטיחו חגיגית, כי לדובריגו לא יאונה כל רע וכי לא יופלו לרעה.

משנאלצנו לוותר על תוכנית הבריחה דרך שוחת המקלט, חזרנו לנקודת האפס. שבוע ימים לאחר מכן קיבלנו פתק מן החוץ, מ"שבתאי":

"זה שישה לילות אנו מצפים לכם בשדה במקום המוסכם. המכונית העומדת במרחק־מה, עלולה לעורר חשד. מתי תבואו? הודיעו לנו באמצעות כבסים שתתלו מחר בשעה 12 בצהרים בצד הפונה אל הכביש, לפי הסימנים דלהלן: הוצאה לפועל... דחיה... ביטול..."

כמובן אותתנו להם להסתלק.

כל מאמצינו למצוא אפשרות בריחה לשישה אנשים, עלו בתוהו. צמצמנו את המספר לשלושה.

הוחלט שהללו יעברו בשעת לילה לאחד המחנות הסמוכים ומשם יתגנבו החוצה. לפי התוכנית ייאלצו הבורחים לעבור ארבע גדרות במקום שתיים. הפעם אנו מוכרחים להצליח, ולשם כך מוטב לצמצם את מספר הבורחים. השתדלנו לבצע את הבריחה לפני סיומו של המשא־והמתן, אך השלטונות דחקו בנו, ולא הצלחנו לסיים את הבדיקות והתצפיות עד למועד הדרוש. שלושת הבורחים יהיו: יצחק שמיר, אליהו גלעדי וסיומקה (שמעון) זיו.

מדי לילה מתחמק אחד האנשים מן הצריף דרך הפתח הסמוי שבסורגי החלון, זוחל בחשאי עד לגדר, בוחן את תנועת השוטרים וחוזר לפנות בוקר אל הצריף. לילות של ציפייה וחרדה. אם יגלו את הצופה, תיכשל התוכנית כולה! כל רשרוש, כל תנועה בחוץ, חריקה בשער, קריאה לסיסמה של הביקורת המתקרבת — ממלאים את ליבותינו חרדה:

"הנה הרגישו בו!" אתה מטה אוזן. התשמע שריקת האזעקה? לא, הכל כשורה, לפי שעה, ושליחנו חוזר לפני עלות השחר ומוסר דו"ח על תצפיותיו. התוכנית קשה לביצוע. אי־אפשר לבנות את הכול על שיקולים של היגיון. אין טעם רב בחישובים. הכול תלוי במזל! אין אנו ששים לשים את בטחוננו במזל, אך הפעם אין ברירה. אם אין בעל־ברית טוב יותר, יהא המזל בעל־בריתנו.

*

לילה. למראית־עין ישנים כל דרי הצריף. אך המעטים שהוכנסו בסוד העניין שוכבים במיטותיהם בעיניים עצומות־למחצה ומצפים. הלב פועם בחוזקה. הלילה ייחרץ גורלנו. בעיקר חוששים אנו, פן יתגלו הבורחים בעת הימצאם במחנה הסמוך. הם יהיו אז מוקפים מכל עבר, מבלי יכולת להתקדם או לסגת. אנו עלולים לאבד שלושה מבחירי אנשינו.

דמות אחת מתרוממת לאט מעל מיטתה ומיד אחריה חמש אחרות — הבורחים ועוזריהם. הכל נעשה בלא להוציא הגה. כל פרט וכל תנועה חושבו מראש. אנו פועלים כאוטומטים, כצללים. תריס החלון נפתח, הפתח המוסווה בסורגים מוסט. לחיצת יד אחרונה. נפרדים בלא מלים. שלושת הבורחים גולשים לאיטם דרך הפתח הצר החוצה. גוהרים על האדמה ועושים דרכם בזחילה. שלושת הנותרים בצריף מלווים אותם במבטים טעוני פחד וחרדה. מתבשרים: הם עברו בהצלחה, תוך כדי זחילה, את השטח הפתוח שבמרכז המחנה. איש לא הרגיש בהם. הם נעלמים מאחורי אחד הצריפים.

בתוך הצריף שורר שקט גמור. איש לא התעורר. העוזרים מכינים בובות משמיכות ומבגדים ומניחים אותן במיטות הריקות. הלב הוא עם בעלי המיטות, החותרים עתה, בדרכם לחופש, לקראת החזית, וקו החזית קרוב מאוד. אך יגיעו לגדר, וחייהם יהיו בסכנה.

הבורחים הגיעו עד לגדר ומסתתרים מאחורי קיר אחד הצריפים. הם תרים אחר השוטר, אך הלה אינו נראה בסביבה הקרובה. הרגשת הקלה ושמחה. הדרך פתוחה! עתה נותר רק לגשת ולחתוך את הגדר. סיומקה מתקרב לגדר ומתחיל במלאכה. חתך... עוד חתך... ועוד חתך...

לפתע מתרומם מתוך החפירה שוטר. רוכס את מכנסיו, את מעילו ואינו מש ממקומו. הוא עומד במרחק של שלושה מטרים מהבורחים. אי־אפשר אף לסגת. לשכב בלי נוע! אולי לא ירגיש בהם. הנשימה נעתקת. רק הלמות הלב. כיצד משתיקים את הלב? שלוש הדמויות שוכבות בלי נוע ליד הגדר, והשוטר ניצב סמוך אליהן. הוא סיים לרכוס את מכנסיו, תיקן את מעילו, אך אינו מש ממקומו. עומד ומפהק. לפתע הבחין בצלליות השטוחות על הקרקע, התקרב, התבונן ו...שריקה מצליפה חותכת את הדממה, שריקת אזעקה. מיד פרצו שוטרים, קורפו־ראלים וסרג'נטים לתוך המחנה, והחלה רדיפה אחר הבורחים.

לפי התוכנית היה על הבורחים לשוב לצריף, אם ירגישו בהם, בעודם במחנה שלנו. אולם תחילה היה עליהם להסתיר את האקדחים והצבת בגומות קטנות שנכרו בקרקע מבעוד יום, ולכסותם בעפר. עתה עליהם לבצע את כל הפעולות הללו תוך כדי ריצה, ומבלי שהרודפים ירגישו במעשיהם. הרודפים הגיעו אל הצריף. הם מקיפים אותו בריצה, אפשר לשמוע בבירור את שעטות רגלי הרודפים והנרדפים. לעוזרים, שידעו על המתרחש, ברור כי הבורחים מחפשים פתח להיכנס לצריף. חלונות אחדים נפרצו. הקמנו צעקות והשתדלנו לעצור את השוטרים במעילים ובשמיכות שהטלנו עליהם מבעד לחלונות הפרוצים. על ראש אחד

השוטרים התלבש שרוול של מעיל שהיה בידי, ומשמשכתי את המעיל, נפל גם השוטר, וזעקה פרצה מפיו "יא־אללה! דבחוני" (אלוהים! הרגו אותי!). בזה אחר זה קופצים הבורחים לתוך הצריף. בעיטה אחת מספיקה, כדי לפרק את ה"בובות" שעל מיטותיהם. שמיכות, בגדים וסתם סמרטוטים מפוזרים על הרצפה. במיטות יושבים אנשים, כשעל פניהם נסוכות שינה ותמיהה. הכול שואלים: "מה קרה?" גם אלה שהיטיבו לדעת, מעמידים פני תם.

נפתחת הדלת. אל הצריף נכנסים קצין וסמל.

"מי היה בחוץ?", שואל הסמל.

"מה זאת אומרת?", אנו מתרעמים, "מדוע אין מניחים לנו לישון? מה הצעקות? מה קרה?"

הסרג'נט נבוך במקצת מ"התקפת־נגד" זו ומסביר, שלפחות אחד מיושבי צריף זה הסתובב בחוץ וניסה כנראה לברוח. ראו אותו קופץ דרך החלון לתוך הצריף.

"שקר!", אנו מתריסים, "איש מאתנו לא היה בחוץ! שמענו צעקות ושריקות על יד הצריף וצעדי ריצה, וחשבנו שקרה משהו, התקפה מהאוויר או פלישת צנחנים. פרצנו את החלונות, כדי לברוח למקלטים ולראות מה נעשה."

האנגלי, כמובן, אינו מאמין ומנסה לאיים: "הגידו, מי היה בחוץ, אחרת תיענשו כולכם!"

"איש לא היה בחוץ."

עתה הוא מנסה בעצמו לגלות את הבורחים. הוא בודק את פעימות הלב אצל האנשים, מתוך הנחה שאחרי ריצה, מואצת הלמות הלב. ההנחה הגיונית, אך מה יעשה וכל הלבבות פועמים בחוזקה? אילו רק עלה בדעתו לבדוק את כפות הידיים ולא את פעימות הלב, היה מוצא את ה"בורחים", שידיהם נתלכלכו בעפר בעת הזחילה על הקרקע. יתר על כן, ידו של יצחק נפגעה, ודם ניגר ממנה. תוך כדי ריצה ניסה לקפוץ דרך אחד החלונות שהיה מסורג בתייל דוקרני, בסוברו שהחלון פתוח. קשה היה להבחין בתייל הדוקרני בחשכת הלילה. אולם לא עלה בדעתו של הסרג'נט לבדוק את הידיים. הוא עזב את הצריף ואיים עלינו, כי למחרת "יראו לנו".

ידענו, כי עלינו להתכונן לחיפוש. אולי עוד הלילה. את האקדחים והצבת הספיקו הבורחים להטמין בתוך הגומות שהוכנו מראש ולכסותם בעפר. רק מחסנית אחת, טעונה כדורים, נזרקה על־ידי אחד הבורחים על גג הצריף שממולנו, לפני שקפץ לתוך הצריף. אין יודעים, אם נתקעה שם

או החליקה מהגג המשופע ונפלה ארצה. על יד צריפנו הוצב שוטר, ואין כל אפשרות לצאת החוצה ולבדוק את העניין. עם אור הבוקר עלולים למצוא את המחסנית. ה"בורחים" מתרחצים מן העפר שדבק בהם.

התוכנית נכשלה. לא חשוב כלל מה יקרה מחר. האם יטילו עלינו עונש? רפרסיות? — העיקר, שלא ימצאו את המחסנית.

*

מה נעשה עתה? כיצד נברח?

אפפתנו הרגשה שקשה לתארה. רחוקים היינו מיאוש, אך לא ראינו כל מוצא. קיננה בנו הרגשה, כי שכל פשוט, שכל אנושי, אינו עשוי לפתור את הבעיה; כי אנו זקוקים מעתה למעין מעשה כשפים.

חיפוש לא נערך, לא באותו לילה ולא למחרת. עם דמדומי השחר ראינו מבעד לחלון את המחסנית הנוצצת על הגג. למטה עמד השוטר במקומו, דרוך ומעוצבן.

בוקר. לאחר הספירה שנערכה כמדי יום ביומו, נפתחו דלתות הצריפים. יצאנו כרגיל, כאילו דבר לא קרה. להיפך, רוח שטות נכנסה בנו וערכנו "מלחמה" — השלכנו נעלים איש ברעהו ונעל אחת נזרקה "שלא במתכוון" על הגג. היה אפוא צורך להורידה. הכול צחקו למראה בעל הנעל שטיפס אל הגג להורידה. אין צורך לומר, כי עם הנעל הורדה גם המחסנית. הנשק היקר הוחזר ל"מחסן".

ואולם הניסיון העיקרי נכשל.

ח.

עכשיו עלינו לפעול במהירות. יש להניח, שאם אמנם לא גילו את הבורחים עצמם, הרי אין ספק שהשלטונות יעשו כמיטב יכולתם, כדי לגלות לפחות, מי הם הפעילים בקרבנו. ומה אם יעלה בידם? ישלחונו לעכו. משם יהיה קשה יותר לברוח. אפשר שמשם לא נוכל לברוח לעולם. עלינו לנסות שוב! ובהקדם!

קבענו את פרטי התוכנית החדשה שהיתה מסובכת ביותר; הפעם ינסו להימלט רק שניים. שני הבורחים יסתתרו במשך היום באחד המחסנים בתוך עירמת מזרונים. המחסן נמצא מחוץ למחננו ומחוץ לקווי השמירה. הם ייכנסו לתוכו בשעת הצהריים לאחר הספירה השנייה של האסירים. ימתינו במחסן עד רדת החשיכה ואחרי חילופי המשמרות, יצאו דרך חלון המחסן בזחילה, יחצו את השדה ויעברו את הגדר החיצונה.

אם לא תהיינה תקלות, יעמוד לרשותם לילה תמים, ויוכלו להגיע ברגל לחיפה. עיקר הקושי יהיה בכניסה למחסן. כאשר יוצאים שליחי העצירים למחסן להביא מצרכים, סופר אותם השוטר ליד שער המהנה ורושם את מספרם, וכאשר הם חוזרים, סופרים אותם מחדש ומשווים את שני המספרים. מספר היוצאים הוא בדרך כלל שישה. כמו־כן רגילים לצאת שלושה אנשים לצרכניה להביא מצרכים הנרכשים בכספם של האסירים: סיגריות, שוקולד, סבון וכדומה. בסך־הכול יוצאים אפוא תשעה אנשים. כיצד ניתן לסדר, שישובו תשעה, גם לאחר ששניים מהם יישארו "קבורים" בין המזרונים? מצאנו עצה: במחסן המצרכים נפגשים אסירים מכל המחנות: נתיני אוייב, חשודים בריגול, ערבים ואנחנו. עלינו אפוא לצרף שני זרים לקבוצת ה"סבלים" שלנו. תוך יומיים־שלושה קשרנו קשרי ידידות עם ה"סבלים" ממחנה נתיני האוייב. גילינו, שיש ביניהם שחקני ברידג' טובים. לא יקשה להזמינם אלינו למשחק. השאלה היא, אם השוטר העומד בשער המחנה לא ירגיש בזרים. יש להמתין, עד שהשומר יהיה אחד השוטרים החדשים, שלא הספיק עדיין להכיר את כל העצירים לפי פרצופיהם ולפי מחנותיהם. מחסן המזרונים נמצא על־יד הקנטינה, והאורחים ישאו כדי חלב וייכנסו למחנה כ"סבלים" שלנו. המארחים כמובן יבקשו את סליחת האורחים על הכנסת האורחים המשונה, ויהפכו את העניין להלצה. יש לשער, שהאורחים לא יתחרטו בשעת מעשה, מתוך גימוס, ולא יחזרו בהם. שעה שיצטרפו שני האורחים ה"סבלים" אל משלחת הקנייה, יתגנבו שני הבחורים אל מחסן המזרונים. כך יהיה אפוא מספר השבים כמספר היוצאים. את אורחינו, שחקני הברידג', נעסיק במשחק מעניין עד לחילופי המשמרות. בצאתם נסביר לשוטר שיעמוד בשער, כי קודמו נהג לפנים משורת־הדין והתיר לאורחים להיכנס למחנה. לכל היותר ימסור השוטר את העניין לממונה עליו, והשוטר המסכן, שבשעת משמרתו נכנסו הזרים למחנה, יתן את הדין.

אנו נתקלים בקשי נוסף, המור מן הראשון. לפני שקיעת החמה, בטרם יסגרו אותנו בצריפים, נערכת הספירה האחרונה. כיצד נעלים את חסרונם של השניים? מה גם שהללו באותה שעה עדיין יימצאו בתחום המחנה. עלינו למצוא סידור, שיאפשר ספירה כפולה של שני אנשים. יש להעביר במהירות שני אנשים מצריף לצריף — מבצע קשה כשלעצמו, מה עוד שההעברה חייבת להתבצע לאחר סגירתו של הצריף הסמוך. הסרג'נט נוהג לערוך את הספירה בצריפנו מיד לאחר שהוא מסיים את הספירה בצריף השכן. העברת אנשים מצריף אחר כלשהו אינה באה בחשבון; שכן רק בצריף זה שבשכנות יושבים אנשים הנאמנים עלינו. כמו־כן חייבים אנו לדאוג, שהספירה במחנה הערבי תיערך לפני הספירה במחננו; כי אם יסתובבו אנשים

במחנה הסמוך, הם עלולים להבחין בתרים הנפתח בצריף השכן, ובשני האנשים, שיקפצו מן החלון ויעברו אל הצריף שלנו. ושמא לא נצליח להפנות את הסרג'נט העורך את הספירה, תחילה למחנה הערבי? ליתר ביטחון נתלה שמיכות ל"איוורור" על הגדר העוברת בין שני המחנות, וכך נסתיר מפני עין זרה את המחזה.

*

בצהרי היום נפרדנו בשקט ובסודיות מיצחק שמיר ומאליהו גלעדי. חזרנו ודנו במשימות שתעמודנה בפני הבורחים מיד עם צאתם אל החופש, שיננו את דרכי הקשר וכתבי־הסתרים. הם יצאו לצרכניה להביא סיגריות ושוקולד...

חלפו שעתיים. "הסבלים" שבים ועמם שני האורחים, הנושאים כדי חלב. מעתה אנו יודעים, כי על יד הצרכניה מסתובבים חמישה אנשים במקום שלושה. עוברת שעה נוספת, ואנו רואים מרחוק שלושה אנשים חוזרים מהצרכניה ונושאים סל עמוס סיגריות ושוקולד. הכול כשורה; נשאר עוד עניין המיפקד.

עד עכשיו ידעו רק מעטים על תוכנית הבריחה. מעתה יש להכניס אנשים נוספים בסוד העניין ולהטיל עליהם את התפקידים השונים, כמתוכנן.

השמחה מעורבת בחרדה. עדיין הספירה לפנינו. בעוד שלוש שעות... בעוד שעתיים... בעוד שעה...

על פי התוכנית מגיע עתה תור המשחק.

"בחורים, נשחק בכדור־עף!"

הרשת נמתחת ואנו מפתחים "תחרות" עירנית. כשהסרג'נט מופיע לבסוף בשער המחנה, הוא צופה במשחק "חם" ובקהל צופים נלהב. התערבנו עם הקבוצה המתחרה על תוצאות המשחק, התחרות התלהטה, ביימנו התקהלות ומחיאות־כפיים בעקבות כל "הורדה" מוצלחת.

פנינו אל הסרג'נט בבקשה, שיערוך תחילה את הספירה במחנה הערבי, כדי שתהיה לנו שהות לסיים את המשחק; רק שתי נקודות חסרות עד לגמר. הוא ניאות לבקשתנו ופנה למחנה הערבי. אנו מסיימים את המשחק. הרוח הספורטיבית של הבריטי עומדת לנו בשעת מבחן זו.

עתה רצים הכול למקלחת. הסרג'נט ממתין ליד הצריפים לשובם של הבחורים מן הרחצה. הוא רוטן במקצת. אנו מבקשים סליחה, והוא נענה ומפציר בנו, שנקפיד מעתה ואילך על לוח הזמנים. הוא עובר אל הצריף הסמוך. באחת המיטות שוכב אחד האנשים, המעמיד פני חולה. מכוסה בשמי־כה עד מעל לראשו, ורק רגליו מציצות החוצה. צריף ביש־מזל. על מיטה אחרת יושב אחד האנשים, כשראשו עטוף במגבת מחמת לחי נפוחה.

עם תום הספירה, משנסגרת הדלת מאחורי הסרג'נט הבריטי והקורפורל

הערבי, מנתר החולה מן המיטה כשהוא בריא ושלם וגם הנפיחות בלחיו של בעל כאב השיניים נעלמת כבמטה קסמים. שני "החולים" עומדים מוכנים ליד החלון. הסרג'נט, בלווית הקורפורל, הולכים ומתקרבים לצריפנו. על המפתן הם נתקלים בתורן הצריף, הממהר אל אחד הברזים כשבידו הבית ריקה. תורן שכחן־שכזה: נזכר ברגע האחרון, שעליו להביא חבית מים! תוך כדי ריצה, הוא מבקש את סליחת הסרג'נט על האיחור. התורן אינו משתהה כדי לשמוע את תגובת הסרג'נט וכבר הוא בדרכו אל ברז המים. באין ברירה, נאלץ הסרג'נט להמתין. וכי מה יעשה? היגיש דו"ח וידרוש מן המנהל להעניש את התורן המאחר? בינתיים מגדפים החברים בצריף את התורן השכחן על שגרם טרחה מיותרת לסרג'נט הטוב. אחד מאתנו מסביר בעליצות לסרג'נט, הניצב בכניסה, איזה צרות גורם לנו תמיד אותו תורן, כשמגיע תורו למלא את תפקידי הניקיון בצריף. מתקבצים בפתח הצריף מסביב לסרג'נט ולקורפורל ומבקשים את סליחתם. השניים מוקפים במעגל של אנשים אבירים, המבינים את הקשיים הכרוכים בתפקיד, ומצטערים על ההטרדה המיותרת... הסרג'נט והקורפורל שמצאו עצמם לפתע מוקפים בחבורה של אנשים אדיבים, לא הבחינו כלל, ששני בחורים נוספים הצטרפו לחבורה — אותם שני "חולים" שכבר נספרו בצריף הסמוך. כיצד יכלו לנחש, כי בשעה שאנשי ה"מעגל האדיב" ביקשו את סליחתם והתלוצצו על חשבון "התורן השכחן", פתח שאול* את אחד מתריסי הצריף הסמוך, שהיה נסגר בבריח מבחוץ, שני ה"חולים" קפצו מבעד לחלון ושאול חזר והבריח את התריס? התורן עדיין עסוק בחדר הברזים. הוא ממלא את החבית ושופך את המים, ממלא ושופך, עד שמגיעות לאוזניו קריאותיהם וקללותיהם של חבריו, ואז הוא יודע שהכול בסדר. הוא חוזר בריצה, וחבית המים בידיו. מאחוריו שלוליות מים. במבט־עין אחד הוא מגלה, כי "עמוס" ו"גלעד" כבר נמצאים בצריף. בנוכחות הסרג'נט, ניתך עליו שוב מטר של קללות וטענות על שכחנותו. הסרג'נט נהנה: בחורים נחמדים, תובעים את עלבונו! הוא סופר. הכול בסדר. המספר מתאים, איש אינו חסר...

אותו לילה שוכבים בשני הצריפים כארבעים איש ואוזניהם כרויות כאפרכסת. בחוץ דממה. כל שריקות ויריות לא הפריעו את מנוחת הלילה. רק לפנות בוקר נפלה עלינו תרדמה.

בשעת ספירת הבוקר, בשעה שש, שוכבים בצריף הסמוך שני אנשים ושמיכותיהם משוכות מעל לראשיהם. למראית־עין ישנים כל דרי הצריף

---

* הוא שאול הגלילי ("ארנון"), שנרצח ב־1946 על־ידי הבריטים במעצר, בגלות קניה.

שנת ישרים. הסרג'נט לא חש כלל, כי הישנים עוקבים מבעד לעפעפיים עצו־
מות־למחצה אחר כל תנועותיו. הוא עבר בין המיטות וכלל במניין גם את
העצירים, שהשמיכות משוכות על ראשיהם. ואולם הקורפורל הערבי שהתלווה
אליו, ביקש לעשות את עבודתו באמונה. הוא הרים את השמיכה מעל לראש
הישנים, והנה סמרטוטים ולא בני־אדם!

הסרג'נט החוויר ונאלם למספר שניות; שמא רק לצון חמדו להם הבחו־
רים. לא! שניים חסרים! הוא מעיר את האנשים. שואל לפשר העניין. האנשים
אחוזי התנומה כופתעים. איש אינו יודע מה קרה, ועל מה נטפל אליהם
הסרג'נט.

מיד הוזעקו המנהל והקצינים. כעבור רבע שעה הגיעה חבורה גדולה של
חוקרים למחנה. כששאלו בצריף לשמם של שני האנשים שנהגו בדרך כלל
לישון במיטות הריקות, נמסר להם: שאול גלילי ושלמה יעקובי. אותה שעה
התעוררו השניים בצריף שלנו לקול השאון, שהקימו החוקרים והקצינים,
חילצו עצמותיהם ופיהקו לכל רוחב הפה. המנהל מסר מיד בטלפון לבולשת,
כי גלילי ויעקובי נמלטו ממחנה הריכוז במזרע. תוך שעה נחסמו כל הדרכים
וקציני המשטרה חיפשו שני אנשים שברחו ממחנה הריכוז כשתמונותיהם של
גלילי ויעקובי בידיהם...

את זהותם האמיתית של הבורחים הצליחו לגלות רק בשעה שתיים
אחה"צ. הועמדנו בשורות, הובאו כל תיקי העצירים, והאנשים נתפקדו איש
לפי שמו, וזוהו לפי התמונה המצורפת. משקראו בשמם של יצחק יזרניצקי
(הוא שמיר) ועזרא לוי (הוא אליהו גלעדי) לא נענה איש.

אותה שעה נמצאו שני המבוקשים אצל "שבתאי" וחבריו למרבה האפתעה
והשמחה של הללו.

*

למחרת קראנו בעיתון הודעה בזו הלשון: "רחל ואיתן מודיעים בשמחה
על הולדת בנם בכורם". על פי ההסדר שנקבע מראש, בישרה לנו הודעה זו,
כי הכול עבר בשלום. איחלנו איש לרעהו: "מזל טוב להולדת הבן".

ט.

השניים שברחו ממזרע מצאו בחוץ כחמישים איש, שעמדו במבחן התקופה
הקשה ביותר. על אלה אפשר היה לסמוך; הם היו חדורי הכרה עמוקה ואמונה
בצדקתם, ומחוסנים בפני כל פגיעה. ואכן רעב, סבל, שנאה ורדיפה היו מנת
חלקם.

מעשי גבורה חד־פעמיים מתפרסמים ומעניקים סיפוק מסויים לגיבור. חיי יום־יום אפורים בגבורה מתמשכים בצנעה וללא תהילה. והחיים במחתרת באותה תקופה, שלא ניכרה בה פעילות חיצונית, אכן היו חיי גבורה. היתה זו תקופת החישול של אופי הבחורים.

בוני המחתרת בציון עמדו אז פנים־אל־פנים מול המציאות הקשה. מה אכזרית העובדה, שמלחמת חרות זקוקה, בין היתר, לעניין פרוזאי ככסף. מניין יימצא הכסף למימון הצעדים הראשונים? היינו נתונים במעגל קסמים: מחתרת פעילה מסוגלת לפתור את בעיית האמצעים הכספיים בדרך משלה, אולם כדי להקים מחתרת ולהפעילה — דרושים אמצעים, כלים. אך בלא כסף אין לרכוש כלים. בינתיים סובלים. מחסור במקומות מחבוא מתאימים, מחסור בנשק, בדפוס. על אף כל הקשיים נעשים מעשים; צועדים עקב בצד אגודל, ואין נתפסים ליאוש.

*

באותה עת תוכננה אצלנו, בפנים, תוכנית בריחה חדשה. השניים שנמלטו מן המחנה ידעו אותה לפרטיה וקיבלו על עצמם לבצעה. התוכנית לא היתה קלה. היא הטילה על האנשים בחוץ את המשימה, לחדור לתוך מחנה הריכוז, להשתלט על אחד האגפים ולשתק את השומרים בשקט, בעזרת סם מרדים. רק אנשים שהכירו יפה את התנאים במחנה, יכלו לבצע פעולה מעין זו. גם ידענו, שבפעולה זו היה כדי לסכן במידה רבה את ניצני המחתרת, שהחלו זה עתה להנץ בחוץ.

עם זאת החלטנו להסתכן. אך כמו להכעיס, השתכן מחנה צבאי של חיל־התותחנים האנטי־אווירייים ממש ליד גדר המחנה, דווקא באותו צד, אשר לאחר בדיקת כל הנתונים נתברר, כי רק דרכו ניתן לפרוץ אל תוך המחנה. התוכנית בוטלה. אסור לסכן במידה חמורה כזאת את הגוף ההולך ומתארגן בחוץ. עלינו לחפש דרך אחרת. ושוב מנקרת בראש כולנו השאלה: איך? איך יוצאים מכאן?

את רוב הזמן מבלים בחישובים ובשיחות על אפשרויות של בריחה. תוך כדי שיחה מתעופפים אנו בלי משים אל עולם הדמיון. על מה לא דיברנו אז? על אוניות, על מטוסים, על סירות שתגענה עד לחוף הים, ואנו נתפרץ לתוכן.

אני זוכר, כיצד ניגש אלי יום אחד "עמוס", הוא יהודה בן דוד, ובפיו סיפור: "שמע, מתי, אתמול דיברתי עם מנשקה, והלה שטח לפני תוכנית שנשמעה באוזני ברגע הראשון כאחת ההזיות של החבריה. אבל אחרי שהפכתי בדבר, נסתבר לי, שיש כאן מעוף ולא הזייה. אסביר לך במה הענין, אבל אל תפריע אותי עד שאסיים."

"נו, התחל כבר, יודקה," אמרתי, "נראה לאן הסיע אותך הדמיון הלילה."

"לך לכל הרוחות! אני מדבר ברצינות, ואתה מתחיל בהלצות שלך!"
ישבנו על האדמה באחת מפינות המחנה.

"ובכן אני מזהיר אותך שוב," פתח יהודה "שלא תתייחס בקלות־ראש לעניין. אתמול בא אלי מנשקה והציע לנסות לחפור מנהרה. חכה רגע. אל תפריע. איני יודע אם חישב את העניין עד הסוף או שהיתה זו רק אחת ההברקות הצצות בראשם של הבחורים חדשות לבקרים. על־כל־פנים אני שקלתי את התוכנית, והנה החישובים שעשיתי: דרושה לנו מנהרה באורך של 40 מטר, כדי שנוכל להגיע דרכה עד למעבר לקווי השמירה..."

כאן התחיל יודקה מפרט את כמות האדמה שנוציא מן המנהרה, את התמיכות בהן נסמוך את תקרתה ודפנותיה, כדי למנוע מפולות, כיצד נסווה את הפתח, מניין ניקח מכשירים וכו' וכו'. לכל פרט דאג בדמיונו. אם נתקדם בקצב של מטר אחד ליום, נהיה בחוץ כעבור ארבעים יום. נניח שהביצוע יארך אפילו חודשיים. אדמת מזרע אדמת חול היא; בחול קל לחפור. בשתיים־שלוש שעות של עבודה ליום נשלים את המכסה.

מדבר ומדבר, ואני יושב ותוהה: דמיון או תכנית בת־ביצוע? כשסיים "עמוס" את הסבריו, לא נותר בי ספק, כי אכן תוכנית בת־ביצוע לפנינו. פה ושם תיקנו את החישובים; פה ושם מצאנו פתרונות יעילים יותר. אך תוך כדי שיחה קרמה התוכנית עור ועצמות. החלטנו, כי יש להרחיב את "טראסט המוחות" ולהתחיל מיד בכריית המנהרה.

ואולם ימים ספורים לאחר שהוחלט על ביצוע התוכנית נודע לנו, כי בזמן הקרוב ביותר יעבירו את מחנה הריכוז ממזרע ללאטרון. ושוב אנו עומדים בפני הבלתי־נודע. מה אם התנאים בלאטרון לא יהיו נוחים לכריית מנהרה? אדמת עמק אילון אינה אדמת חול כאדמת מזרע שלחוף הים! והסביבה שורצת מחנות צבא! ומתהלכות שמועות על סידורי שמירה מיוחדים בלאטרון.

הרעיון היה כה יפה. דבקו בו הרצון והתקוות והמחשבות. לא נרפה ממנו.

*

כחודש ימים לפני ההעברה ממזרע החלו ההכנות לכריית המנהרה ב... לאטרון. עשרה אנשים הוכנסו בסוד העניין. דרושה לנו תוכנית המחנה ומפה טופוגרפית של הסביבה. כמו־כן עלינו לדעת, באיזה מאגפי המחנה החדש אומרים לשכן את העצירים היהודיים. בדרך כלשהי נודע לנו, כי מפת המחנה בלאטרון מצוייה במשרד. המפה "נסחבה" מן המשרד, עשינו ממנה העתק והחזרנוה למקומה. מעתה כבר יכולנו לקבוע, מאיזו נקודה יהיה זה נוח ביותר להתחיל בכריית המנהרה. עלינו לתפוס את הצריף הקיצוני במחנה, המסומן במפה במספר 4. כאן ישכון האגף היהודי.

הצריף הקיצוני הוא הקרוב ביותר לקווי השמירה, ועל כן יהיה תוואי המנהרה הקצר ביותר, ויוביל הישר החוצה, מבלי שניאלץ לחפור מתחת לצריפים אחרים. אך הצרה היא, שעל צריף זה בוודאי יהיו קופצים רבים, שכן חלונותיו פונים אל עבר הכביש; ומי אסיר לא ירצה לפחות להשקיף על העולם החיצון, אם גם נבצר ממנו "להשתמש" בו? כיצד נסדר את העניין? כיצד נתפוס את הצריף הדרוש לנו?

הכול תלוי בשמירת הסודיות. כיצד נסתיר בפני מאה וחמישים העצירים השוכנים במחנה את עניין כריית המנהרה? בינתיים נשמרה התוכנית בסוד גם מפני אלה העתידים להשתכן בצריף הבורחים.

המנהרה

א.

משעה שהגענו לכלל החלטה בדבר כריית המנהרה ועד להעברה ללאטרון חלף כחודש ימים. כל אותו חודש ערכנו חישובים ונסיונות. כדי להוציא את האדמה מן הצריף בלא לעורר חשד, נצטרך לעבד גינות. כאשר האדמה היא תחוחה, אין מרגישים בכך, שהיא הולכת ומגביהה. אולם זה למעלה משנה שאנו מסרבים לצאת לעבודה, חרף שידוליהם של שלטונות המחנה. ללא ספק נעורר חשד, הן בקרב השלטונות והן בקרב העצירים, אם נסכים לפתע לגדל בלאטרון ירקות ולשתול פרחים. כדאי אפוא להתחיל כבר מעתה, לפני ההעברה, בעבודת גינה. אנו משתדלים להעלות מחדש על הפרק את בעיית העבודה, וכשהמנהל מזכיר עניין זה, אנו מציעים לו, כי נעמיד את השאלה להצבעה באסיפה כללית של העצירים. בין העצירים מתנהל ויכוח; אנו אדישים, כביכול, לגבי שאלה זו. לבסוף מתקבלת החלטה להסכים לעיבוד החלקות הסמוכות לצריפים, בתנאי שהירקות ישמשו לצרכינו, והתוצרת לא תנוכה ממנת האוכל המוקצבת לנו על ידי השלטונות. המנהל מסכים. הראשונים שהתחילו בעיבוד האדמה, היו האחרים. אנחנו הצטרפנו רק כעבור זמן, ומי יחשוד בנו שכוונות זדון לנו בכך?

מהיום בו החלטנו על כריית מנהרה, כיוונו את כל המעשים והמחדלים לצורך זה. למשל, היה עלינו לדאוג לכך, שעשרים ה"שטרניסטים" לא יעוררו

חשדות. אחדים מן העשרים קיבלו הוראות להעמיד פני תבוסנים. הם היו מוסרים "סודות" ליריבינו ומשחקים תפקיד של בוגדים. עליהם יהא להוסיף ולהעמיד פנים גם לאחר שנעבור ללאטרון, כדי שלא יחשדו בנו ולא יבלשו אחרינו. לתבוסנים האמיתיים יהיו "אנשים נאמנים" בתוך הצריף שלנו והללו "ימסרו" להם על כל הנעשה והמדובר אצלנו. נאלצנו להפריד בין ידידים, שגרו בצריף אחד משך כל תקופת המעצר, שהרי לא הכול יכולים לדור בצריף הבורחים, ואת דבר המנהרה יש לשמור בסוד אפילו מפני הטוב שבידידים. אי־אפשר לומר: "שמע, אנו נפרדים, כי אני נכנס לצריף אשר ממנו תיכרה מנהרה." ועל כן אין ברירה אלא לקיים מריבות בין ידידים ותיקים, לרוב עד כדי "ברוגז", שלא לעורר חשד — הכיצד נפרדים לפתע שני ידידים בנפש? כך מתגבשת קבוצת העשרים, שלמראית־עין אינם תמימי־דעים בהשקפותיהם, אך מתאימים איש לרעהו מבחינה חברתית ורוצים משום כך לגור בצריף אחד. קבוצת הבורחים מתארגנת אפוא עוד לפני ההעברה, מבלי לעורר תמיהה וחשדות.

אנו עומדים על סף ההעברה. כעת עלינו לבצע אחת הפעולות המכריעות: "פלישה" לצריף, שממנו עתידה להתבצע כריית המנהרה. יומיים לפני ההעברה נוסעים עשרים איש ללאטרון, כדי לנקות את הצריפים, להכניס מיטות וכו'. דאגנו לכך, שבתוך קבוצת ה"חלוצים" יהיו כמה מן האנשים, שנועדו לאכלס את הצריף המתאים. הוטל עליהם להכניס את חפציהם לצריף, שתואר לפניהם על גבי המפה, מיד לאחר ניקוי הצריפים. אחד מן "המסתננים" היה בסוד העניין, לאיזו מטרה עתידים אנו להשתמש בצריף זה. והיה אם יתברר, שחישובינו לפי המפה היו מוטעים, יהא הוא רשאי למצוא את הצריף המתאים ו"לפלוש" לתוכו. "חלוצי" העצירים יצאו ללאטרון.

*

כעבור יומיים נערך חיפוש מדוקדק בחפצינו, בטרם העלונו לאוטובוסים. כמובן לא נמצא דבר חשוד. את שני האקדחים שהיו בידינו, הטמנו כדבעי.

עלינו לאוטובוסים והשיירה זזה. המשמר היה כה כבד, שמן הנמנע היה לחשוב על התפרצות בזמן הנסיעה. בתוך כל אוטובוס ישבו חמישה שוטרים חמושים ליד הדלתות. נוסף לכך, ישב שוטר על כל ספסל שני. בראש השיירה נסעה מכונית משטרה מצויידת במכונת־ירייה כבדה וקבוצת שוטרים עם רובים ותת־מקלעים. בין אוטובוס לאוטובוס — מכונית משטרה, ובסוף השיירה עוד מכונית משטרה. נסענו בדרך עקלקלה. לא עברנו אף ישוב עברי אחד. היה זה כביש צבאי חדש, שנסלל בתקופת המלחמה ומשום כך לא הכרנוהו. במשך ארבע שעות של נסיעה רווּ עינינו מקסם המולדת וגברו הגעגועים לחופש.

כביש תל־אביב—ירושלים; עוד מעט נגיע. עתה עלינו להתכונן ל"פלישה" לצריף. לפנינו המחנה על צריפיו הדומים לקרונות־רכבת להעברת בקר. אנו סוטים מהכביש הראשי לכביש צדדי צר. עוד רגע קט והננו בשערי המחנה. השער נפתח. האוטובוסים עושים דרכם בתוך בוץ. זה המחנה החדש. הכול מתחיל כאן מחדש. השער נסגר שוב מאחוריך ואתה חש בדיוק מה שחשת בפעם הראשונה, כאשר נסגר עליך שער הברזל — הרגשת הניתוק מן העולם.

מתגברת עליך הרגשת הכורח לשוב ולפתוח שערים אלה! והצעד הראשון בדרך אל החופש הוא הפלישה לצריף הקרוב ביותר לעולם החיצון. מתחילה הירידה מן האוטובוס; ובעוד כל השאר מתעכבים ליד האוטובוסים ותוהים, כיצד יחצו את הבוץ ה"איום", דואגים לחפציהם, לחבילות, למזוודות, לנעליים פן תתלכלכנה בבוץ, כבר נמצאים אנחנו, שהמטרה מדריכה כל צעד מצעדינו, בדרך ל"אחד הצריפים." הכול, כמובן נעשה כבאקראי. אנו פשוט יותר זריזים מאחרים, ובעצם לא חשוב לנו, באיזה מן הצריפים נשתכן. ליד הצריף, שסומן במפה עוד במזרע, עומד עמנואל שטרסברג (הנגבי), השליח מקבוצת ה"חלוצים," ואנו כאילו לא לצריף אנו מתכוונים, אלא לברכו לשלום ולספר לו רשמי הנסיעה. רק במקרה, כבדרך אגב, אנו מכניסים את חפצינו לצריף זה ולא לאחר.

עם כניסתנו לצריף נופל המבט הראשון על הרצפה. יודעי הסוד מחליפים ביניהם מבטי שמחה. הרצפה רצפת אבנים היא! אמנם, גם על רצפת בטון היינו מתגברים, אך רצפת אבנים תקל על ביצוע התוכנית. איננו משתהים למנוחה כל שהיא לאחר הנסיעה הארוכה ומתחילים מיד להסתדר בתוך הצריף. כעבור שעה נראה הצריף, כאילו ישבנו בו מאז ומעולם: קולבים, אצטבות, ארגזים ששימשו כארונות לילה וכשולחנות כתיבה — הכול עומד על מקומו. אנו גרים כאן! הפלישה הצליחה!

*

רק כעבור יומיים הבחינו יתר העצירים, שאנו תפסנו את הצריף הטוב ביותר, הצריף שחלונותיו פונים אל העולם החיצון. דורשים הגרלה. אנו מנסים לדחות את ההצעה בטענה: "לנו לא חשוב כלל באיזה צריף אנו גרים. להיפך, הצריף שלנו פרוץ לרוחות ולגשמים. אך כנראה עיניכם צרה בנו" — כך אנו מאשימים — "ואתם רוצים בצריף זה, דווקא, משום שאנו הסתדרנו בו כה יפה. התקנו קולבים ואצטבות, ועתה עלינו להעביר הכול?! לא! לא נסכים להגרלה!"

רובם ויתרו על ההגרלה, אולם אנשי צריף אחד התעקשו. הגרלה היה תהיה! ידענו שאם נעמוד על דעתנו, יגיע העניין לאוזני המנהל, ואז תהיה ההחלטה בידיו. ייתכן שאז בכלל תישלל מן העצירים הזכות להסתדר בצריפים

לפי ראות עיניהם. כמו־כן אסור לנו לעורר חשד. מוטב לנסות את מזלנו בהגרלה. להתעקש נוכל גם אחר כך. לכל היותר יגידו עלינו, שאיננו הגונים. כדי להגדיל את הסיכויים, שיתפנו בהגרלה את הצריף הסמוך, שנתפס גם הוא בשעתו לפי הוראתנו על־ידי אנשי שלומנו. אם כי חברינו, יושבי הצריף הסמוך לא הוכנסו ממש בסוד העניין, העדפנו את שכנותם מסיבות מובנות מאליהן, על פני כל שכנות אחרת. והיה אם יפול צריפנו בגורלם של אנשינו בצריף הסמוך, יוותרו הללו "אחרי משא־ומתן"; הסיכויים היו אפוא 1 : 2. הופל גורל: הצלחנו. הצריף נשאר בידינו!

ב.

למחנה ההסגר החדש הועברנו בדצמבר שנת 1942. הזמן דחק. רצינו להיות בחוץ תוך שלושה חודשים לכל המאוחר. אסור לנו להתמהמה. הזמן פועל נגדנו. עבודת הכנה מרובה תידרש עד אשר תוכל המחתרת העברית לפתוח במלחמה נגד הכובש; מלחמה ארוכה וקשה, אשר לא נחדל ממנה עד לניצ־חון, עד שעמנו יהיה בן־חורין. עלינו להזדרז!

מאידך עלול חפזון־יתר לגרור כשלונות. אמנם משתוקקים אנו לראות את הפתח ברצפה ואת שקי האדמה מוצאים דרכו. אנו משתוקקים לצעוד את הצעד הראשון לקראת החופש, או יותר נכון לקראת החזית. אך אל לנו להיחפז. תחילה עלינו להכין ולחשב הכול. יש לבדוק שוב ושוב את כל פרטי התוכנית.

חולפים לילות וימים של תצפיות. לילות חורף קרים. אתה עומד שעות ארוכות בתוך תא בית־השימוש שבצריף ומשקיף מבעד לחלון על הנעשה בחוץ. המחנה מוגן כהלכה. כולו רוחץ באור פנסי חשמל חזקים וזרקורים. השדה המקיף את המחנה מואר אף הוא, ושדה ראייתם של השומרים משתרע עד לקוטר של 200 מטר. שתי גדרות־תייל דוקרני מקיפות את המחנה שלנו — האחת בגובה חמישה מטרים והשנייה נמוכה יותר, אך מחושמלת. פה ושם תלויים עליה שלטים הנושאים את ציור הגולגולת הידוע, המעורר תמיד הרהורים קודרים ומדיף ריח של קבר. מתחת לגולגולת כתובת: "סכנת מוות! מתח גבוה!"

נכנסת ביקורת. אנו רואים ואיננו נראים. בל ירגישו כי אנו עוקבים אחר מעשיהם. למחנה נכנס סרג'נט בריטי בלווית שוטר ערבי. אור הפנסים לא מספיק לכלב הזה! הוא מאיר בפנס־כיס שבידו כל פינה השרוייה בצל, בודק את הגדרות והצריפים. מה השעה? 1.30 בלילה — כדאי לרשום, פן

אשכח. לכל הרוחות! אמש היו בסך־הכל ארבע ביקורות במשך הלילה כולו, ועכשיו השעה רק 1.30, והוא בא לביקורת זו הפעם החמישית! ובאיזה שקט הוא מהלך! כגנב. כאילו היה בטוח, שמשהו אינו כשורה כאן. ימח שמו! סרג'נט זה הוא בחזקת סכנה בשבילנו, הוא עלול "להריח" משהו. הנה הוא עובר ליד הצריף! מסתכל פנימה, לכל הרוחות! תוחב את אפו יותר מדי! אילו אפשר היה להרעילו! בוודאי נצטרך להשכיב בובות במיטות, כאשר יימצאו אנשים במנהרה.

מדי לילה מלקטים פרטים נוספים על השמירה, תנועות השוטרים והרגלי־הם, ומוצאים תרופה לכל מכה.

*

לאחר בדיקות ותצפיות נמצא, שכריית המנהרה לא תוכל להיעשות מתוך בית־השימוש, כפי שתכננו תחילה, שכן הוא שוכן בפינת הצריף הקרובה ביותר אל שוטר המסתובב בחוץ. כל תנועה בבית־השימוש עלולה להישמע על־ידי השוטר. על כן יש להתחיל את כריית המנהרה בפינה הנגדית של הצריף. אך פינה זו חשופה לעין כול! כיצד נפתח את הרצפה? הרי שומרי המחנה, סרג'נטנים, קורפרלים ושוטרים נכנסים לצריף לפחות שלוש פעמים ביום; והצריף פתוח לכל דיכפין משך כל שעות היום. נכנסים אנשים מצריפים אחרים ללמוד, לשוחח, לשחק קלפים, שש־בש ושח־מט. אי אפשר לגרשם. אין צריפנו יכול להיבדל מיתר הצריפים. כיצד נתגבר על הסכנות, אם נעבוד במקום גלוי לעין? הכישלון במקרה זה מובטח מראש.

אולם בכל פעם שנדמה לנו, כי אין מוצא, כי הכול אבוד, נמצא הפתרון כמו באורח פלא. הרעיונות היו צצים בעיקר בלילות־נדודים. אתה מושך את שמיכת שכנך... "אתה ישן?" ומבלי לחכות לתשובה, אינך מרפה ומפרט את הצעתך. באחד מלילות־הנדודים, עודני ער ומנסה למצוא דרך, כיצד להסתיר את המחזה מעיני אורחים בלתי־קרואים, לוחש לי יהודה בן־דוד שכני: "מתי, אתה ישן?"

"לא."

בקפיצה אחת הוא יושב על מיטתי.

"נדמה לי, שמצאתי!"

"נשמע."

"נתקין מלתחה עם וילון."

הבנתי מיד את כוונתו.

"אבל זה עלול לעורר חשד," אמרתי.

"מדוע יעורר הדבר חשד? גם בלי המנהרה הרעיון הוא טוב. פשוט כדי לשמור על הניקיון והסדר. במקום לתלות את הבגדים על קירות הצריף, נאסוף

אותם בפינה אחת ונקיף אותה בווילון".

הרעיון היה טוב, אך נצטרך לחכות לפחות שבועיים עד להתחלת החפירה, עד שהכול יסכינו עם המלתחה, יציצו פנימה, יביעו דעה על סדרי הניקיון החדשים, והעיקר, מה יגיד המנהל בעניין זה?

למחרת היום התקנו בפינת הצריף את המלתחה. מתחנו שגי חוטי ברזל בצורת ר', ותלינו עליהם בעזרת טבעות וילונות העשויים משמיכות. בתוך המלתחה תלינו את כל בגדינו על הרצפה סידרנו מזוודות, ארגזים וחבילות. הצריף כאילו גדל לאחר שהקירות פונו מן הבגדים, והמזוודות סולקו מתחת למיטות. באים אנשים מכל הצריפים ומתבוננים, ואנו מתפארים, שהצריף שלנו הוא הנקי ביותר.

בשעות הצהרים בא המנהל עם פמלייתו לביקורת וברגע בו נפל מבטו על המלתחה, ניגש והסיט את הווילון "What is this?" — הוא שואל, ואנו ממהרים להסביר: "מטעמי ניקיון התקנו מלתחה זו. שלא יהיו בגדים תלויים על הקירות וארגזים מתחת למיטות".

הדבר מוצא חן בעיניו. "ווּרי נאיס, ווּרי נאיס," הוא אומר. יתר־על־כן, הוא מזמין מיד את יתר ראשי הצריפים, מציג אותנו כמופת של סדר וניקיון ומציע להם לעשות כמונו ולהתקין מלתחות בצריפים.

כל סרג'נט, המבחין במלתחה בהיכנסו לצריף לראשונה, שואל "מה זה?" אנו מסבירים לו, שהתקנו את המלתחה למען הניקיון, שלא יתגלגלו בגדים בצריף, ובכלל זה רעיון של המנהל עצמו.

"א גוד אידיאַ," אומר הסרג'נט.

ואנו מאשרים:

"א ווּרי גוד אידיא."

ובאמת היה זה רעיון טוב. בלעדיו לא היינו יכולים להתחיל בכריית המנהרה.

ג.

למרות שדבר המנהרה עדיין נשמר בסוד גם מפני רוב אנשי הצריף, חשו הכול, כי משהו עומד להתרחש. הגיעה השעה לחשוף את העניין ולגייס את כל האנשים לעבודת ההכנה.

ערב אחד גילינו את הסוד. התלהבות, חרדה: ריבונו של עולם, כל כך הרבה סכנות לפנינו, כל כך הרבה מכשולים!

מיד ניגשנו לקביעת הסידורים בצריף. תחילה חולקו התפקידים: שישה

חפרים יעסקו בחפירת המנהרה, שלושה גננים יעסקו בעידור החלקה שליד הצריף וידאגו מדי יום להכנת ערוגה ל"קליטת התוצרת", ארבעה מרגלים, שתפקידם יהיה לדווח, מה חושבים עלינו אנשים מחוץ לצריף, שני נגרים שיכינו את התמיכות מקורות־עץ וקרשים. על הנגרים לגשת מיד להכנת שולחנות קטנים, "פרטיים", שיפורקו בשעת הצורך וישמשו כתמיכות וכו' וכו'. איש איש ותפקידו, איש איש במקומו. לכאורה חלוקה מוגדרת של תפקידים, אולם, למעשה, דאגנו כולנו לכול.

בטרם ניגש לעבודת החפירה, עלינו להתגבר על קשי נוסף: אבני הרצפה אינן מהוקצעות. סדקים רחבים מפרידים בין האבנים והללו ממולאים במלט. אם נוציא אבנים מהרצפה, יתהוו, כמובן, סדקים רבים, ובחיפוש הקל ביותר, אם רק יזיזו את המזוודות במלתחה, יתגלה שהרצפה פתוחה. מלט אין לנו, וגם אם נשיג, לא תהיה בו תועלת רבה. עלינו למצוא חומר דביק, מעין בצק או פלסטלינה בצבע המלט, שלא יתקשה יתר על המידה ושנוכל להורידו בקלות. אנו פותחים "מעבדה למלט סינתטי". מה לא עירבבנו? לבסוף נמצאה התערובת המתאימה: כמות מסויימת של קמח, אותה כמות של אבן סיד טחונה, וחצי הכמות של פחם־עץ טחון, בתוספת של מים, כמובן. קיבלנו מעין בצק בצבע המלט המלוכלך המחבר בין האבנים שברצפת הצריף.

את כלי העבודה לגינה אנו מקבלים מדי בוקר במחסן, מאשרים את קבלתם בחתימת ידינו ומחזירים אותם לפנות ערב. עלה בידינו לגנוב מעדר עשוי פלדה חזקה. מן המעדר תיכננו לחתוך סכין ארוכה וחדה, אשר תשמש כלי חפירה. כל מכשיר שנדרש לנו לעבודה עורר בעייה חדשה. אי־אפשר להתקין מכשירי פלדה אלא במכשירים העשויים אף הם מפלדה — והללו אינם בנמצא. בעקשנות חרטנו במעדר הפלדה משך יומיים או שלושה במה שנמצא בהישג ידינו — מסמר, מספריים, סכין, אולר ואפילו זכוכית — עד שהעמיק החריץ, ואז שברנו את המעדר בכפיפה. עקשנות והתמדה — אלה סייעו לנו בפתרון הבעיות. עקשנות, החזקה כנראה מפלדה.

סיימנו את כל ההכנות; יש להתחיל בחפירה ממש. תחילה — לפתוח את הרצפה. אולם כיצד נתחיל בעבודה שעה שהצריף הקיצוני שלנו קרוב מאוד למסלול צעידתם של השומרים? אם נדפוק מסמרים לתוך המלט, עלול הרעש לעורר את סקרנותו של השוטר, וכבר קרה שתקענו מסמר בקיר הצריף והשוטר התורן נחפז לברר את מקור הרעש. לא נותרה לנו ברירה אלא להתפלל לחסדי שמים — אנו זקוקים לגשם. ומה עניין הגשם לכאן? הדבר פשוט: גגות הצריפים עשויים פח. כשנפתחות ארובות השמים והגשם ממטיר על גגות הפח, נשמע שאון מחריש־אוזניים. אם אך יירד גשם בלילה, נוכל לפתוח את הרצפה בעזרת פטיש ואיזמל, ואיש לא ישמע אותנו. נוכל להתחיל

בבניית ה"קולנוע" (כך כינינו את המנהרה). לשם ביטחון נעמיד כמה אנשים בחוץ ונבצע דפיקות נסיון. והיה אם לא תגענה הדפיקות לאוזני האנשים בחוץ, אות הוא כי גם השוטר לא ישמע אותן. אנו מחכים לגשם...

מדי יום ביומו אנו תולים עיניים בשמים ומחפשים עננים...

*

אם תחטט בארכיוני התחנות המטאורולוגיות בארץ, תמצא שב־12 בינואר שנת 1943 ניתך גשם עז בעמק אילון. הגשם דופק על גגות הצריפים, והשאון שהוא מקים, דומה באוזנינו לסימפוניה, שמלאכי השמים מנגנים למעננו! אנו מתפללים, שיוסיף לרדת! מהר לעבודה! אנו דופקים בכוח ברצפה, מבלי שהרעש יגונב החוצה. קדימה!

הרמנו את הווילון (מסך ה"קולנוע"), הוצאנו את המזוודות והארגזים, הסטנו את הווילון שהסתיר מעין כול שני בחורים אשר הוציאו בזו אחר זו את אבני הרצפה. אותה שעה עסקו הנגרים בהכנת "שולחן" העץ שעליו תהיינה מונחות מעתה המרצפות, אשר תשמשנה מכסה ל"דלת הקולנוע". העמדנו שומרים — אחד בבית־השימוש ואחד ליד החלון בקצה השני, שמבעד לסדק שבתריסו ניתן לצפות על השביל המוביל לצריף. אך למי יש חשק להוציא את האף החוצה בגשם שכזה? העצירים יושבים בצריפיהם והשוטרים מסתתרים בסוכותיהם.

כעבור שעתיים מסתיימת המלאכה. החיים בצריף שבים למסלולם; אנשים קוראים, לומדים, משוחחים, משחקים שח, כאילו לא קרה דבר. אנו מרגישים, כאילו הצטמקנו כולנו; כאילו אנו מצונפים שם במלתחה מתחת למזוודות. עתה מונחות האבנים על ה"שולחן", מותאמות ומסודרות כבראשונה, אלא שבמקום מלט ממש יצקנו ביניהן "מלט סינתטי". בערב, לאחר סגירת הצריף נפתח את המכסה שנית ונשפר אותו. לפי שעה דיינו. יש להתרגל אל המתח במנות קצובות. שתי שעות עבודה דיין ליום הראשון. עוד ימי עבודה רבים לפנינו...

*

ברצפת המלתחה, בפינה, הוצאנו שש אבנים גדולות וקיבלנו פתח דמוי משולש ישר־זווית. את האבנים שבנו וסידרנו על משולש מתאים עשוי קרשים, והדבקנו אותן זו לזו במלט, שהשגנו הודות לתיקונים ששלטונות המחנה החליטו לבצע באחד המשרדים. לאחר גמר העבודה השבנו את המשולש למקומו ואת הסדק שנוצר סביב צלעותיו סתמנו במלט מתוצרת־בית. ה"דלת", כלומר, הקרש עם האבנים, היתה כבדה. לא שקלנו אותה, אך לפי אומדני היה משקלה לפחות 120—150 ק"ג. אל ה"דלת", חיברנו ארבעה חוטי ברזל, שנסתיימו בטבעות. כדי להרים את ה"דלת", היה עלינו להוריד

תחילה את שכבת המלט הסינתטי, למשוך החוצה את האוזניים, ולהשחיל בהן שני מוטות. נדרשו שני בעלי שרירים, כדי להרימה ממקומה.

בימים הראשונים עבדנו רק בערבים, בין השעות 6 ל־9. אחרי הספירה וסגירת הצריפים אין סכנה, שמישהו מהעצירים האחרים ייכנס לצריף. ואשר לשמירה, אנו עוקבים אחר תנועותיהם של השוטרים מחלון בית־השימוש, והיה אם ייכנס מי מהם לתוך המחנה, תהיה לנו שהות להחזיר את ה"דלת" למקומה ולכסותה במזוודות ובארגזים.

המתיחות בצריף נעשית כבדה מנשוא. החשש פן ניכשל, מורט את העצבים, ואין דבר מסוכן לפעולת מחתרת ממתיחות עצבים. להלכה קל לקבוע כללים, אך כיצד עומדים בנסיון? קור־רוח ושליטה עצמית נרכשים רק לאחר נסיונות רבים. חודשי כריית המנהרה שימשו לנו בית־ספר גם במובן זה. אתאר כאן אחד הערבים הראשונים של העבודה: עם כניסת השוטרים למחנה לשם ספירה, אנו סופרים אותם: סרג'נט, קורפורל וחמישה שוטרים, ביחד שבעה. אנו שומרים על השער. עלינו לוודא, שבתום הספירה אמנם יצאו כל השבעה את המחנה. השוטרים סיימו את מלאכתם, אנו מוגים אותם מרחוק. הצופה שלנו מודיע: "יצאו כולם." כעת מרימים את ה"מסך" ומתחילה ההצגה.

כולנו שרויים בפחד, שמא ייעשה צעד בלתי־זהיר. ברור, שלא כולם עוסקים בעבודה. הבטלים מן המלאכה יושבים על מיטותיהם חסרי מנוחה. עיני הכול צמודות אל המלתחה. לאחר הסטת הווילון מוציאים ארבעה אנשים את המזוודות והארגזים ונחשפת הרצפה. הווילון נשאר פתוח. שניים ניגשים להרמת המכסה. הגענו כבר לעומק של חצי מטר. כשהבור פתוח, גובר המתח. מעתה לא א נ ח נ ו בסכנה — העניין בסכנה. דממת מוות משתררת בצריף. הדממה עלולה להיות בעוכרינו. בדרך־כלל בקעו מתוך הצריף בשעות הערב קולות עליזים, משחקים, צחוק, בדיחות וכו', והללו בוודאי הגיעו לאוזני יושבי הצריפים הסמוכים. והנה לפתע דממה. כלום לא נעורר חשד? אך מי יכול לשוחח על ענייני יום־יום, כאשר שם מאחורי הווילון המוסט מתרחשת דראמה מופלאה? כל צלחת אדמה הנכרית מן הבור מקרבת את החופש, הכיצד נוכל להתרכז בעניינים של מה־בכך? לבסוף גובר ההיגיון: השקט עלול לסכן את המשימה. בצריף השכן עלולים לשמוע את הד החפירה ולהבין, או פשוט להיות מופתעים מן הדממה ולבלוש.

"חבריה," אומר יהודה, "עלינו לעורר שאון כבכל יום. נשיר, נשחק קלפים, כרגיל."

ההצעה מתקבלת. מתחיל משחק קלפים בלווית "מוסיקה". אולם הרעש המלאכותי גוֹוע לאט. מי מוצא עכשיו עניין בקלפים? בפינה חופרים. המבטים

מתגנבים אל המתרחש מאחורי הווילון המוסט ונתקעים שם כמהופנטים. בבית־השימוש — השומר; עליו הדאגה. שמא לא ירגיש בביקורת? השירה דועכת. שוב משתררת דממה. "לכל הרוחות, איפה המוסיקה?" מתחילים מחדש. הפעם אנו מצליחים "למתוח" את משך השירה, אך הצליל הוא מלא־כותי. אנשים שרים בעל־כורחם. ולפתע הודעת השומר:

"סרג'נט קובל נכנס למחנה!"

בין רגע מניחים הכול. שנייה של דממה. הודעה מהירה לחופרים להפסיק ולצאת. "חבריה, לשיר!" הפעם עולה השירה במרץ. תוך שניות ספורות נזרקו השקים לתוך הבור, המכסה הושב למקומו, ועליו המזוודות והארגזים.

הווילון נסגר, ואנו מוכנים לביקורת. השומרים אמנם אינם נוהגים, בדרך כלל, להיכנס לתוך הצריף בשעות הערב, לאחר המיפקד הלילי, אך עלינו להיות מוכנים גם לכך.

הסרג'נט עבר ליד החלונות, בדק את המנעולים, הסורגים, מצא שהכול על מקומו, שאין פרצות, ועזב את המחנה.

כאשר נסגר בחוץ השער מאחורי גבו של הסרג'נט, נשמנו לרווחה, ופתחנו את מסך "הקולנוע" מחדש. המתח התפרק בשאון ובהמולה, כאילו חזרנו זה עתה מפעולה קשה ומסוכנת.

את שקי האדמה רוקנו בלילה. הרחבנו את אחד הסדקים בין לוחות העץ, שמהם היה בנוי בית־השימוש. שני אנשים ישבו שם משך הלילה וחופן אחר חופן רוקנו את האדמה מתוך השקים. מדי פעם פיזרו את הערימה על פני השטח בעזרת מקל. העבודה נעשתה אט אט ובזהירות. איש מן החוץ לא הרגיש בנעשה.

*

תוך שבוע ימים היה הבור מוכן. אמנם לא תמיד חפפו החישובים התיאורטיים שלנו את המציאות. מלכתחילה תכננו בור בצורת משולש, אך תוך כדי חפירה נסתבר, שצורה זו אינה מתאימה לצרכינו. על כן הרחבנו את הבור מתחת לרצפה. את אבני הרצפה שנשארו תלויות על בלי־מה תמכנו בעזרת שולחן עץ נוסף. המשולש השני, שהשלים את הפתח הריבועי היה קבוע. הפתח עצמו היה קטן, מספיק כדי כניסתו של אדם אחד, אך הבור, ה"סלון" בלשוננו, היה מרווח: 1.5 על 1 מ' שטחו, ועומקו 2.20 מ'. משהגענו לעומק של שני מטר בחפירת ה"סלון", נתברר לנו להוותנו כי נתקלנו בסלע. נצטרך אפוא לחצוב בסלע. רגעים של אכזבה.

*

משסיימנו את חפירת ה"סלון" היה עלינו לקבוע את כיוונה המדויק של

המנהרה. איזו זווית תיצור המנהרה עם הצריף, כדי שתגיע לוואדי, במקום שהוא מתעקל ופונה שמאלה. הודות לעיקול זה נמצא המקום מחוץ לשדה ראייתו של השוטר במגדל השמירה. יתר־על־כן, גם אור פנסי החשמל והזרקורים פוסח עליו. רק במקום זה נוכל לצאת. מבלי שירגישו בנו. אחרי חישובים טריגונומטריים שערכנו, יהודה ואני, הגענו למסקנה, שעלינו לחפור את המנהרה בזווית של 75 מעלות. תוך כדי חישוב זווית החפירה נתגלה לנו לפתע, שהמרחק הוא גדול בהרבה מן האומדן שקבענו על פי מבט־עין. התברר, שיהא עלינו לחפור מנהרה באורך של 70 מטר ולא של 45 מטר, כפי ששערנו. ריבונו של עולם, לחפור 70 מטר באדמה קשה! ניאלץ לבצע לפחות מחצית ממלאכת החפירה בסלע. הרגשתי, שאני מחוויר. גם יהודה נשמע כמגמגם:

"לא ייתכן! זה נראה קרוב כל כך!"

"כן, זה נראה קרוב," אמרתי, "כי אנו משתוקקים, שזה יהיה קרוב. אל נשלה את עצמנו. עלינו לחפור מנהרה באורך של 70 מטר, ונראה לי שזו הדרך היחידה להשתחרר מכאן. אין מקום ליאוש. נגביר את אמצעי הזהירות, נחיש את קצב העבודה ונוציא את שבעים המטר, גם אם ניאלץ לחפור בציפורניים ובשיניים."

"מוכרחים להצליח," אמר יהודה בהחלטיות. "אל תדבר בינתיים עם איש על הגילוי. אין טעם להכביד על ההרגשה. אם נצליח לחפור תוך חודשיים ארבעים־וחמישה מטרים, נתגבר, על עשרים־וחמשת הנותרים ללא קושי. מילא, עוד חודש."

אולם לא בעיית הזמן היא המטרידה אותנו. השאלה היא, כיצד לפזר 6—7 מטרים מעוקבים נוספים של אדמה? יש לקחת בחשבון אפשרות של מפולת. מי יודע, כמה זמן תוכל להחזיק מעמד שכבת האדמה שמעל לחפירה? נזדקק לכמות נוספת של לוחות עץ לתמוכות, מניין נקח אותם? הרי לא נוכל לפרק צריפים שלמים! בשלבי החפירה הראשונים פרקנו מכל צריף ריק מספר קורות. בינתיים לא הרגישו בכך, אך אם נוסיף לפרק צריפים, מישהו יבחין בכך בסופו־של־דבר. ומה בדבר האור? כיצד נאיר את המנהרה למרחק כה רב? והסיכון הכרוך בעבודה עצמה! כל תנועה בלתי־זהירה של אחד מאתנו, כל פליטת־פה עלולים להכשילנו. מאה זוגות עיניים צופות בנו ומאה זוגות אוזניים כרויות למתרחש. אין ספק שאם יגונב שמץ מן הנעשה לאוזניו של איש אחד, תעשה לה השמועה מיד כנפיים, ומחר תדע גם הבולשת. כלום אין זה טירוף מצידנו?

אמת: מעשינו גובלים בעוזתם בטירוף. אולם איננו מתפנים לחשוב על כך; בעיות דחופות דורשות פתרון מידי. עלינו לחפש דרכים לפיזור

האדמה, להשיג לוחות עץ, להחיש את קצב העבודה ולצמצם את הסיכון.

חושבים. עשרים מוחות חושבים יומם ולילה, כיצד להחיש את חפירת המנהרה; כיצד לחזקה ולשכללה; כיצד להסתירה מעין כול; כיצד לפזר את האדמה ולהשיג לוחות עץ; כיצד להאירה ולספק לה אוויר — יומם ולילה, ללא הפסק, חודשים על גבי חודשים.

*

כשעסקנו בחפירת הבור־"הסלון", אפשר היה לשמוע שיחה מעין זו:

"היום הוצאנו שישה שקים מלאים!"

"הכול שטויות, הייתי רוצה לראות את המטר הראשון של המנהרה עצמה. חתיכת שחרור."

ואכן, סיום חפירת הבור והתחלת חפירת המנהרה היו לנו יום חג. עלינו לשמור מלכתחילה על הכיוון הנכון. התקנו זוויתן משתי חתיכות עץ בזווית של 75 מעלות לשמירה על הכיוון. סטייה קלה עלולה להוליך אותנו עשרות מטרים הרחק מהנקודה המבוקשת! לבד מזווית הכיוון של המנהרה עלינו למדוד גם את זווית השיפוע של הקרקע היורד כלפי הוואדי ולהעמיק את המנהרה באותה זווית. התקנו פלס־מים בתואנה, שאנו זקוקים לו ליישור ערוגות הגינה, ובעזרתו מדדנו את זווית השיפוע של קרקע המנהרה.

החלה חפירת המנהרה עצמה. אנו עובדים רק בערבים: מ־6 עד 9 בערב. עם כיבוי האורות שב הכול למקומו. נותרים רק שקי החול שיש לפזרם. הבעיות צצות חדשות לבקרים: בחפירת הבור יכולנו להסתפק באור הקלוש שחדר מן הצריף, אולם במנהרה חושך גמור, וכיצד נחפור בחשכה? גם לכך נמצא פתרון; דרוש אור — יהי אור! פשוט מאוד: בבית־השימוש מותר להשתמש בחשמל משך כל הלילה. האור לבתי־השימוש מסופק בחיבור מיוחד. בצריפים כבה האור בשעה עשר על־ידי חיבור מרכזי, המספק חשמל לכל המחנות ולכל הצריפים, אך אין מנתקים את החיבור המיוחר לבתי־השימוש. המתג נמצא בתוך הצריף. נוותר על השימוש בחשמל בבית־השימוש ונמתח חוטים אל שקע שנתקין בתוך המלתחה. השקע במלתחה הוסווה כראוי. בסדק שבין שתי קורות, שהיוו את שלד הצריף, העברנו שני חוטי חשמל. החוטים חוברו למעלה אל החוט החשמלי שנמשך לאורך הקורה האופקית של הצריף ואשר סיפק חשמל לבית־השימוש.

מעתה משתכללת גם מסירת הודעות לחפרים. אין עוד צורך לרוץ מקצה הצריף אל המלתחה ולזעוק אל תוך המנהרה: "זהירות! סרג'נט

במחנה!" מעתה די שהשומר בבית השימוש ילחץ על מתג החשמל: פעם אחת — הפסק לעבוד, שכב בשקט! פעמיים — השלמת את מכסת עבודתך. צא! שלוש פעמים — צא מהר! סכנה!

הכול יש לנו: טכניקה... אלקטרוניקה...

את תיאבונם של אנשינו אין להשביע. רק אתמול שאלו: "מתי כבר נראה את המטר הראשון של החופש?" היום שואלים: "מתי כבר נחפור מאחורי הגדר המחושמלת?" ועד לגדר עוד כשלושה־עשר מטר לפנינו. לפי שעה, הגענו לשלושה בלבד. 3/70 של חרות!

ד.

בעוד שבוע תמלאנה שנתיים למותו של יאיר. בחוץ כבר מורגשת פעילותנו. פה ושם נתקלים השוטרים בהתנגדות מזויינת למעצר. הבא לאסור יהודים, מתחייב מעתה בנפשו. עד עתה היה הביצוע פשוט למדי. שוטר במדים או שוטר־חרש ניגש לאדם, מבקש ממנו תעודות ומוליך אותו "בשם החוק" לבולשת. עתה נשתנו פני הדברים. ניגש לו שוטר לאדם, כיוון שזיהה אותו על־פי תמונה, או על־פי הצבעתו של יהודי אחר, מבקש תעודות, והלה שולף בניגוד לכל חוק אקדח ויורה, מבלי לדרוש תעודות. לא הצליח הבלש להימלט על נפשו, הרי הוא נופל על משמר הקיסרות. השלטונות מריחים, כי מתרחשים דברים, והם יודעים כי הפעם יש להתייחס לעניין ברצינות. לא עוד ישחקו ה"סנייפרים" (קלעים מובחרים בשפת הכובש) של הבולשת משחקי קליעה, כשאנשים בלתי־חמושים, בידיים מורמות משמשים להם מטרה. כך נורו ארבעה מחברינו לפני שנתיים ברחוב דיזנגוף. לא עוד ישמשו אנשים כבולים מטרה לכדוריהם, כפי שעוללו ליאיר. מעתה יהא הביצוע כרוך בסכנה. "הטירוריסטים" מתהלכים כשהם מזויינים ומצליחים להסתיר את זהותם. מוסרי האינפורמציה אינם יודעים עליהם מאומה. ואם ייתקל בהם בלש נאמן, שיבקש להוליכם למשטרה, תקבל את פניו "אש אוטומטית". כבר־מזל ייחשב שוטר כזה, אם יספיק לשאת את רגליו. האוויר דחוס פעילות כהר־געש. מתי עתידה הלבה לפרוץ החוצה?

אנו מכירים את הלך־מחשבתם של האנגלים. לא הטלנו ספק בכך, שהם יתכוננו להתקפות־נקם מצידנו ביום השנה למותו של יאיר. בוודאי יחשבו, שביום זה תיערך גם התקפה על מחנה לאטרון ולכן יעמידו משמרות מוגברים בלילות ויארבו לנסיונות בריחה. ג'נטלמנים נכבדים, נשחק אתכם ב„הבה

נתחכמה לו״; אין ספק, שתבקשו לערוך חיפוש בצריפים. בשנה שעברה ויתרתם על הרעיון, כיוון שלא היינו קיימים בחוץ. הפעם תערכו חיפוש. אנו יודעים זאת בוודאות.

אך מתי? בתאריך האזרחי למותו של יאיר או בתאריך העברי? השנה הם חלים בהפרש של שבוע ימים זה מזה.

על־כל־פנים, אסור לסכן את ״ציפור נפשנו.״ עלינו לסגור הכול, לסלק כל דבר העלול לעורר חשד ולחכות לחיפוש. לפחות שבועיים של חפירה ילכו לאיבוד. אולם הזהירות מחייבת.

יום יום, לילה לילה, אנו מחכים לבואם. אנו יודעים, שהחיפוש נערך כרגיל לפנות בוקר, כשהכול ישנים. למרות שהפסקנו את העבודה, מוסיפים אנו להעמיד שומרים בלילות, והללו בוחנים את תנועת המכוניות בכביש. עובר שבוע, דבר לא מתרחש. אין כל סימנים לפעילות. ואף־על־פי־כן אנו חשים בוודאות, שהאנגלים חוששים לפעולה מצידנו. ואחת הפעולות שמפניה יחששו ביותר היא הבריחה מלאטרון. יודעים הם, ש״מלאטרון תיפתח הרעה,״ ובמידה רבה הצדק אתם. השכל מחייב, שיערכו אצלנו חיפוש ושיבלשו בעיקר אחר מכשירי פריצה: צבתות, מפות, נשק, מדים; ומי יודע אם לא יעלה בדעתם לחפש גם מנהרות?

*

יום השנה למותו של יאיר הי״ד. עם שחר מעיר השומר את כל אנשי הצריף. ״באים!״ הגיעה שעת המיבחן. אנו נשארים ערים במיטות. תוך דקות ספורות מוקף המחנה בשרשרת של שוטרים. הם נעים בשקט, כוונתם להפתיע אותנו. כשנפתחת הדלת ופלוגת שוטרים נכנסת לצריף, אנו מעמידים פני מתעוררים משינה עמוקה ומניחים להם לחשוב, שאכן הפתיעו אותנו. את הפקודות אנו ממלאים בעצלתיים, ועומדים איש ליד מיטתו לבושים בפיז׳מות. אחד השוטרים פונה למלתחה; היתר מחפשים במיטות, באצטבאות, בקירות, בכול. השוטר שפנה למלתחה, הסיט את הווילון ואמר: ״כאן צריך להיות משהו!״ מיד התחילו להוציא את הבגדים ולחטט בכיסים ובביטנה. לאחר מכן חיפשו במזוודות ובארגזים.

יצחק סימן־טוב שמיטתו עמדה סמוך למלתחה, הכיר באחד השוטרים את מי שאסרו בביתו. הוא זכר, שהשוטר דיבר עימו בשעתו בעברית עילגת. יצחק מנסה להיכנס איתו בשיחה, מעשה ״ידידים״ ותיקים. והשוטר, שגם הוא זיהה את יצחק, אמנם משוחח עימו בנועם, אך מוסיף לחפש בקפדנות. המלתחה רוקנה מכל חפציה. החיפוש במיטות ובחפצים נמשך. אסור לנו לזוז ממקומנו. לפנינו מונחים בגדינו, ערימות ערימות; חליפות, לבנים, שמיכות ומזרונים, קופסאות ודברי מאכל. אנו שווי־נפש: מניחים להם לחפש

כרצונם. לפעמים מוחים לשוא על גסותם. והנה רואים אנו את השוטר המחפש במלתחה כרע על ברכיו ומנסה להוציא את ה"מלט". הוא מושך משהו. ריבונו של עולם! מה זה?! הוא מושך בחוט הברזל! ב"אוזן", המשמשת להרמת המכסה. אבדנו! נגמר הכול! יצחק מנסה ללעוג לו ולהסיח את תשומת־ליבו. לפתע מניח השוטר את חוט הברזל ומקיש באלה שבידו ברצפת המלתחה. נשמע הד עמום. לאחר מכן דופק פעמיים על הרצפה שמחוץ למלתחה. ההבדל מורגש יפה. ידענו כי אבדנו. עוד רגע, ירימו את המכסה ותיחשף המנהרה.

כדי לסכל נסיונות נוספים, הקימונו רעש. גל של מחאות על החיפוש בבגדים וההתנהגות הגסה של השוטרים ניתך על הקצין האחראי לחיפוש, שנכנס אותו רגע לצריף.

כל אותה שעה מוסיף יצחק לנהל שיחה ידידותית עם השוטר: "אתה מדבר היום עברית טובה יותר מאשר אז כשאסרת אותי."

"אדון סימן־טוב, אל תחשוב, שאני כל כל טיפש!", השיב השוטר וקם מהרצפה. הוא עמד בפינה, ועיניו משוטטות, שמא עדיין מצוייה פינה שלא זכתה לבדיקה וחקירה. השוטרים מטפסים על הקירות, מחפשים בכל סדק, אפילו בסדקי הגג. לבסוף יצאו כולם בפחי־נפש.

אחרי שאחרון האנגלים יצא את המחנה, קיימנו התיעצות. יצחק סימן־טוב דיווח בפרטי־פרטים על החיפוש במלתחה. הסיכום היה:

א. מיד עם כניסת השוטרים פנה ה"ידיד" לעבר המלתחה והפגין ביטחון באומרו, ש"כאן צריך להיות משהו".
ב. הוא חיטט ב"מלט", מצא את ה"אוזן", נענע אותה ומשך בה; אמנם המכסה לא זע, אך האם אין זה משונה, שהחזיר את חוט הברזל אל בין האבנים, מבלי שהדבר יעורר בו חשד?
ג. הוא דפק באלתו בריצפה בתוך המלתחה ומחוצה לה. ההבדל בהד היה ברור ביותר.
ד. המלים האחרונות, שהשמיע ה"ידיד" באוזני יצחק: "אדון סימן־טוב, אל תחשוב שאני כל כך טיפש..." — האם אין הן מרמזות על כך, שהוא יודע משהו?

אין כמעט כל ספק: הם יודעים על המנהרה. מדוע לא חשפו אותה? מדוע אין "תופסים" אותנו? ניתן לבאר זאת רק באופן אחד: הם משתייניים שנתעסק בתוכנית זו ולא נחפש אפשרויות בריחה אחרות. בזמן הבריחה יטמנו לנו פח ויחסלו את כולנו בסרט אחד של מכונת־ירייה.

בימים שלאחר החיפוש לא פתחנו את המנהרה ועסקנו רק בניתוח

העובדות שלפנינו. האופטימיסטים שבינינו התאמצו להביא נימוקים שיהא בהם כדי לבאר מדוע לא חשפו את המנהרה:

אמנם נכון, שהאנגלי שהיה כה קרוב לגילוי סודנו, לא עשה רושם של היותו חכם ביותר, אך מדוע משך בחוט־הברזל והניחו? הסברם של האופטימיסטים הוא: החוט נתגלה לו במקרה. הוא משך בו, וכשראה ששום דבר אינו זז, חשב כנראה, שהחוט הוא חלק מהיסוד, או שנתקע במילוי הרצפה במקרה. בוודאי חשש, שאם יוסיף למשוך, ייהרס היסוד ויפול הצריף, או לפחות יעקור מספר אבנים מהרצפה.

"אך מדוע לא הראה את המציאה לשוטרים האחרים?"

האופטימיסט מתרץ: "הוא פשוט התבייש. חשש שמא ילעגו לו על שמצא את... היסוד של הצריף".

"נו, טוב, נניח לכך. ומה בעניין הדפיקות ברצפה?"

"רק אנחנו הרגשנו בהבדל, מכיוון שידענו מה מצוי מתחת לרצפת המלתחה. נוסף לכך העסיקה אותו השיחה עם יצחק. הוא התרכז במתן תשובות מתאימות לדברי הקינטור של יצחק".

"ודבריו האחרונים — כלום אינם מוכיחים, שהוא יודע משהו?"

"לא ולא! תשובה זו היתה מכוונת לדברי הקינטור של יצחק. נוסף לכך אין לסמוך על ידיעותיו בעברית. מתקבל על הדעת שרצה להתגונן בפני הספק, שנשתמע מדבריו של יצחק לגבי כושרו ללמוד את השפה."

ארבעה ימים נמשכו הוויכוחים: הבולשת יודעת או אינה יודעת על המנהרה? האם לשווא אנו עמלים? כלום טומנים לנו מלכודת?

התחלנו ללבן את העניין מחדש: "מדוע אין הם מעוניינים לגלות את המנהרה, אם אמנם יודעים הם על קיומה?"

התשובה: "כיוון שהם רוצים שנתעסק בה ולא נחפש דרכים אחרות."

"אם כך, יודעים הם גם, באיזה שלב של חפירה אנחנו מצויים, ושעדיין אנו בראשית הדרך. פרטים אלה יכולים הם לדעת רק מפיו של אחד מאתנו. אולם אז הם בוודאי יודעים, שיש לנו נשק וגם מקום מחבואו נהיר להם. הנחה אחרונה זו מפריכה את כל האחרות — נשק לא ישאירו בידינו! בשום פנים לא! כמו־כן קשה להניח, שמישהו מדרי הצריף הסגיר את סודנו. מכירים אנו איש את רעהו לא מתמול שלשום. אין להטיל ספק במהימנותו של אף אחד מאתנו, גם אם ננקוט בכל החומרה של הכלל: 'כבדהו וחשדהו'. אין בצריפנו איש שאפשר לחשוד בו. מה אפוא קרה כאן? נס?!"

כן, נס! טפשותו של שוטר! לשם ביטחון דחינו את המשך החפירה לשבוע ימים. בינתיים חיפשנו מוצא אחר. החלטנו שאם יתפשו את המנהרה, נתפרץ בו בלילה ונפלס לנו דרך בכוח הנשק. ייתכן ורבים מאתנו יצליחו להגיע אל

החופש. תוכנית ההתפרצות נקבעה לכל פרטיה. סוכם שנעבור את השדה בריצה מתחת למטר כדורי מכונות היריה. את הסביבה למדנו להכיר מתוך מפה טופוגרפית צבאית, שנשלחה לנו מהחוץ מיד לאחר ההעברה ללאטרון.

ה.

לבסוף הגענו לכלל מסקנה, שאין טעם להוסיף ולדחות את מלאכת החפירה. ארבעה שבועות הלכו לאיבוד. חבל. בשבוע האחרון ניתכו גשמים עזים. האדמה רכה ואנו סוברים שיקל עלינו לחפור.

פתחנו את הבור ו"נחושתן" (סיומקה), הנמוך שביניבו, בחור קטן ורזה, שזכה לכינוי "רבע עוף", מתכונן לירידה. בעומדו על פתח ה"סלון" הכריז כשכולו קורן משמחה: "בזה אנו מחדשים את ההצגות בקולנוע שלנו", וקפץ פנימה. לפתע שומעים שקשוק. העומדים בפתח הבור מבחינים ביד מושטת כלפי מעלה, מגששת, מחפשת את "המדרגה" — זו אבן הפינה שביסוד הצריף, בה נעזרנו בירידותינו ובעליותינו מה"סלון".

"מה קרה?"

"תן יד!" שומעים מבפנים.

הושטנו יד והעלינו את "רבע העוף" שלנו החוצה. והנה לפנינו כושי קטן, רטוב, ופניו מרוחים בשכבת בוץ. למרות שהעובדות שנשתמעו מן המראה שלפנינו לא היו מעודדות כלל, פרצנו כולנו בצחוק.

"דווקא אותי הייתם צריכים לשלוח עכשיו למטה, שהמים יכסו אותי!" — קורא "נחושתן" וצוחק יחד אתנו.

הוא מודיע, שה"קולנוע" וה"סלון" הוצפו במים, ותוך כדי דיבור מנגב בידו את קילוחי הבוץ השוטפים את פיו. ואנו כל כך שמחנו, כשראינו את השמים מתכסים עננים.

מטכסים עצה. מה עושים? תחילה ניקה שני דליים ונשאב את המים. אחד מאתנו התפשט ונכנס פנימה — המים הגיעו עד למותניו. את המים אנו שופכים מבעד לסדק שבין הדלת והמפתן. האדמה בחוץ רטובה, ואין חשש שמישהו יבחין בכך. אנו שואבים ושואבים, ונדמה שפני המים אינם יורדים. אחרי שלוש שעות של שאיבה ראינו לבסוף את הקרקע. עוד יום הלך לאיבוד...

למוחרת החלטנו לעבוד גם בלילה, עד לפנות בוקר. ברור, שאיש לא ישן; אף מי שהיה פטור אותו לילה הן מעבודה והן משמירה לא עצם עין. העבודה בערבים כבר נכנסה לדפוסים שיגרתיים. חדלנו לבדוק כל תנועה וכל

פעולה, למדנו לסמוך איש על רעהו, אולם חפירה בלילה שוב יש בה משום חידוש ומתח: "שמא לא ידפוק הכל כמו שצריך, ויזדקקו לעזרתי?" — כך אומר כל אחד מאתנו בליבו, ואיש אינו עוצם עין. כל רשרוש שמשמיעים העובדים, כל חריקת נעל מרגיזים ומותחים את העצבים.

לפנות בוקר הפסקנו העבודה. בשקט ובזריזות נסגר הפתח, והכול שב למקומו. כשבאים בבוקר לספור אותנו — ישנים כולם. השומרים סופרים ויוצאים. הכול בסדר. פעמים רבות ייכנסו לצריף שוטרים, קצינים, מנהלים ואורחים וימצאו שהכול כשורה.

כמה ימי חפירה, ושוב גשם. יום, יומיים... אנו חוששים, שהמים ישטפו את הקירות והגג של המנהרה, והכל יתמוטט. בלב חרד אנו מאזינים לגשם, המקיש על גג הפח. כיצד למנוע מפולת במנהרה? חפרנו תעלות מעל למנהרה, בתואנה שנועדו להשקות את הגינה, על מנת להרחיק את זרם המים.

לפנות בוקר חדל הגשם. אסור לאבד זמן! אנו מחליטים לפתוח את ה"סלון" ולבדוק את ה"קולנוע", למרות שהצריף פתוח בשעות היום. התעלות הביאו תועלת מועטה. המנהרה מוצפת. אמנם פני המים אינם כה גבוהים כמו בפעם הקודמת, אך סכנת המפולת בעינה עומדת. מוכרחים לשאוב את המים ולבדוק את המנהרה. הפעם עובדים אנו ביום מאחורי הוילון המוסט וקובעים סימני איתות מיוחדים, שתכליתם להודיע על כניסת אדם זר לצריף. תוך שעה של עבודה קדחתנית נשאבו המים מן המנהרה. בדקנו את המנהרה לאורו של פנס חשמלי מתוצרת עצמית, שהרכבנו בתוך קופסת פח. והנה נסתבר כי נתהווה מעין חור בתקרה. גוש אדמה נפל במקום שהתמיכה לא הוצמדה כראוי אל התקרה.

התקנו מיד שקית ממעיל גשם, בלתי חדיר למים, מילאנו אותה אדמה ו"רבע־עוף" נכנס לתקן ולחזק את הגג. כשעה תמימה שכב על גבו בתוך הבור, סתם את החור שנתהווה וחיזק את התמיכות. אחר כך עבר במנהרה לאורכה, בדק את התקרה כולה וחיזק כל מקום הטעון חיזוק.

עד עתה חפרנו כחמישה מטר, וכבר איימה סכנה של מפולת על המנהרה. מרבית העבודה עדיין לפנינו, כששים־וחמישה מטר. מי יודע, מה מצפה לנו?

אנו עובדים בלי ליאות. הערב והלילה אינם מספיקים לנו. אנו מנצלים גם את שעות היום. עלינו להרוויח את הזמן שאבד בגלל ימי הגשמים. לחפור בקצב של מטר אחד ליום! מתי נהיה כבר מאחורי הגדר המחושמלת?

שלטונות המחנה שינו לפתע את סדר יומנו — מעתה יהיו הצריפים פתוחים עד שעה תשע בערב. נוכל אפוא לשהות בחוץ שלוש שעות נוספות, ומהן כשעתיים בחושך. השינוי מתאים לתוכניותינו. הבעייה הקשה ביותר, בה נתקלנו בחפירת המנהרה, היתה בעיית פיזור האדמה. השינוי בסדר־

היום הקל עלינו. בערב, עם חשיכה, בין השעות שבע ותשע, אנו מטיילים זוגות זוגות, והופכים את הכיסים בצידי השביל, כיסים גדולים, שהותקנו במעילינו ובמכנסינו במיוחד למטרה זו. יש כמובן להריק את הכיסים בזהירות רבה, שלא תבחין בכך עין זר. דע מי לפניך ומי מאחוריך! בדוק את הצריף, שעל ידו אתה עובר. תהיינה עיניך פקוחות לכל עבר — כמו האל הסלאבי הקדמון, שעיניו מופנות לארבע רוחות השמים. והעיקר, אל יבחין איש, שאתה מסתיר משהו. בדוק את סביבתך, שפוך, חזור לצריף, קח מטען חדש וצא, המשך בטיול ובשיחה עם בן־זוגך. היה זהיר! חופן אדמה אחד עלול להכשילנו!

תוך כדי עבודה, שכללנו את שיטת "הכיסים". תפרנו מעין תרמילי־צד צבאיים משמיכות שניתנו לנו להתכסות בהן בלילות־כפור. על התרמילים לבשנו מעילים ארוכים. די היה למשוך בשרוך כדי שהתרמיל ייפתח מלמטה והאדמה תישפך החוצה, תוך כדי הליכה. כך אנו נפטרים מ"תוצרת" היום תוך שעה אחת של טיול. בלילה אנו מפזרים את "תוצרת הלילה" מבעד לחלון הצריף. העיקר — להתקדם!

*

"מחר נצטרך שוב להוסיף חוטי חשמל!"

"אינני מצטער על כך."

"מניין נקח אותם?"

"נמצא... נגנוב מחדר המתים."

האנגלים הכינו בבית־החולים המקומי בניין מיוחד, שנועד לשמש כחדר מתים. אך העצירים מסרבים למות, והצריף עומד ריק ושומם.

בעל האמצאה מוסיף לפתח את הרעיון: "מחר יעמיד שלום פני חולה, ובדרכו לבית־החולים, יבקר בחדר המתים. הוא מטפס על קירות בזריזות של חתול. כל ה"ניתוח" לא יימשך יותר משתי דקות. כך נשיג לפחות שנים־עשר עד חמישה־עשר מטר חוטים. לפחות שבועיים נהיה פטורים מדאגה זו. עד שימות מישהו, לא ירגישו בחסרונם."

ובעל אמצאה אחרת:

"נצנץ רעיון במוחי, כיצד להשיג קרשים לתמיכות. בבתי־השימוש שנים־עשר תאים. ממשלת הוד מלכותו מרשה לנו להשתמש רק בשישה מהם, היתר נעולים תמיד. בין תא לתא מפרידות מחיצות עץ. לשם מה דרושות המחיצות, כשאין משתמשים בתאים? נעמיד שומר אשר יבטיח שטח נקי, ומישהו מאיתנו יטפס פנימה. את הקרשים נפרק בנקל, כל קרש תקוע רק בארבעה מסמרים. בערב נכניס אותם לצריף. החבריה יישבו וישוחחו בחוץ על ספסל, מאחורי הצריף הקרוב ביותר לבתי השימוש. את הקרשים נביא אל מקום

ההתכנסות, נקשור אותם אל הספסל מלמטה, ולאחר מכן נכניס את הספסל לצריף".

כאלו הן השיחות, שאנו מנהלים ביניגינו. כל "פעולת רכש" מתוכננת לפרטיה. יש להקפיד על "עבודה נקייה."

אנו חופרים בשיפוע כלפי מטה, ומדי יום ביומו הולכת ומתעבה שכבת הסלע. מוכרחים להשיג פטיש ואיזמל. ובעייה נוספת: כיצד נוציא אבנים? היכן נפורן? ומה נעשה באדמת החמרה הצהבהבה? הרי מיד יבחינו שהאדמה השחורה הצהיבה פניה וגם נתמלאה לפתע אבנים!

אנו משיגים פטיש ואיזמל. מניין? למזלנו בא פועל ממחלקת העבודות הציבוריות לתקן משהו במחנה. הוא מסתובב במחנה, כשבידו סל עם מכשירים. אף כי הוא מלווה על־ידי שוטר ולמרות האיסור, אנו עוזרים לו בעבודה וקונים במשיכה פטיש ואיזמל. כלום אין עבודתנו למען הציבור? מדוע לא נשתמש במכשירי המחלקה לעבודות ציבוריות?

את בעיית האבנים פתרנו בינתיים על־ידי גידור הערוגות שבגינה. את החצץ והחמרה "קוברים" מתחת לאדמה התחוחה. אולם ברור לנו שמעתה לא תצמיח גינתנו אפילו קוץ ודרדר. ואנו זקוקים לגינה שלפחות שני שלישים ממנה יהיו תמיד ירוקים. מה עושים? נעשה משתלה. נקדיש חלקה מיוחדת לשתילים. נגדל כמות גדולה של שתילים ונעביר אותם מדי פעם לערוגות. יבלו שתילים אלה, נעביר מן המשתלה חדשים. העיקר, שהגינה תהיה תמיד ירוקה ושלוש מערוגותיה תהיינה תמיד עדורות וממתינות לשתילים.

כל יום רעיון חדש. כל יום שיפור...

עברנו את הגדר המחושמלת. זו נמצאת עכשיו למעלה, מעל פני האדמה, מעל לרגבים האלה, התלויים מעל ראשך ומאיימים לכסותך ולחנוק אותך בכל כובדם. שם תקוע עכשיו השלט, שעליו מתנוססת הגולגולת המסתכלת בך באיום ומכריזה: "סכנת מוות, מתח גבוה!"

אני רואה את השלט בעיני־רוחי, כאשר אני מותח את החבל, ששימש למדידת אורכה של המנהרה, והיה מחולק למטרים על־ידי קשרים; כל מטר — קשר. אני חש בקשר השלושה־עשר, משמע שהגענו לשלושה־עשר מטר. אני מרים את ראשי כלפי מעלה, כאילו פונה לגולגולת האימתנית הניצבת מעלי על פני האדמה. שני מטרים לערך מפרידים ביני לבינה. אני מצטחק, מנגב את הזיעה הניגרת על פני וחודרת אל עיני, נפרד מן הגדר המחושמלת ו"נוסע" הלאה. כשהודעתי, שעברנו את הגדר המחושמלת, נמצא מי שאמר: "אז מה? עדיין אי־אפשר לצאת. מתי כבר נעבור את הכביש ונהיה מתחת לשדה הפתוח, מאחורי קווי השמירה? אז נוכל להרגיש קצת בחוץ".

השאלה הראשונה, המנסרת בבוקר בחלל הצריף היא "כמה?" כוונת השאלה היא, כמה שקי אדמה הוציאו החופרים בלילה?
אנו עומדים ב"קילומטר" ה־13 בכביש המוביל לחרות...

1.

ב"קילומטר" ה־13 אזל מלאי הסוללות החשמליות, ובשעות היום, כשאין חשמל, אנו נאלצים לעבוד לאור מנורת שמן. אני יורד לחפירה; מנורת השמן מפיצה אור קלוש; אני מתחיל לחפור, אך לפתע כבה אור המנורה. לא נורא, יש לי קופסת גפרורים, עטופה בסמרטוט יבש ומונחת בצד, מוגנת בפני הרטיבות והזיעה. אני מדליק גפרור, גם הוא כבה מיד וריח חריף של גופרית מתפשט במנהרה. אני מנסה שנית, ושוב כבה הגפרור. שלישי, רביעי, עוד גפרור ועוד גפרור. רק ריח גופרית ומחנק. "איזה מין גפרורים הם אלה?!" אני חושב במרירות, עד שלפתע אני מבין את הסיבה: "אין די אוויר! אין חמצן!"

עלינו לעבוד בחושך, עד שיגיעו שוב סוללות. הכנסתן למחנה־הריכוז אינה עניין פשוט. לא רק שאתה צריך לשחד מישהו שיכניסן למחנה, אלא שעליך לדאוג לכך, שהאיש לא יידע מה הוא מכניס עימו בכליו. ובינתיים חושך. אתה ממשמש ביד את הסלע שלפניך, מחפש סדק, תוקע בו את האיזמל ודופק בפטיש. לעתים קרובות אתה פוצע את היד עד זוב דם, אך את הכאב אינך חש בשעת העבודה. אין פנאי לחשוב על כך.

אמנם החמצן במנהרה דליל מאוד ואינו מספיק להזנת נר, אך עדיין אנחנו מחזיקים מעמד. רק בצאתנו משם, אנו חשים עייפות וחולשה. בעבודת החפירה עובדים רק שישה אנשים. המשמרת הקשה ביותר היא משמרת הלילה. אמנם בלילה עובדים לאור חשמל, אולם למחרת היום אתה עייף עד מוות, עומד בקושי על רגליך, ואסור לך לישון. ברור שאם יבחינו אנשים זרים, כי אצלנו תמיד ישנים אנשים בצהרי יום, יבינו מיד, שבלילות יש להם עיסוק אחר. לא, אסור לישון! והעיקר — יש להעמיד פנים שאינך עייף, שאתה כתמול־שלשום. שוחח אתם, שחק בקלפים, בשח־מט ונהג כמנהג המקום.

גם לאחר שהגיעו הסוללות, נתמשכה העבודה בקצב איטי. אנו חופרים בסלע. עבר שבוע, ואנו רק במטר ה־15 — שני מטרים לשבוע! מתי נגיע לסוף, אם נתקדם בקצב כזה?! כאשר נעבור את הכביש, נוכל שוב "להעלות" את זווית החפירה, ואז ניפטר מהסלע — כך אנו מנחמים את עצמנו. הכביש הפנימי של המחנה מסוכן למדי. מדי יום עוברת עליו משאית טעונה עצים

ופחם בשביל מטבחי כל המחנות. אנו חוששים, פן תגרום המכונית הכבדה למפולת, ועל כן אנו משפעים ככל האפשר את זווית החפירה.

ימים מספר לאחר שכבה הנר בתוך המנהרה, בשעה תשע בבוקר זינק לפתע החופר התורן מתוך המנהרה.

"מה קרה? יש לך עוד שעתיים של עבודה. מדוע יצאת?"

"אינני יכול. אני נחנק שם. חשתי, כאילו הדם פורץ לי דרך האף, ולכן יצאתי".

פניו חוורים כסיד. כעבור שניות מספר הוא מקיא. אנו באים אליו בטרוניות: "אם לא הרגשת טוב, מדוע ירדת?"

"הרגשתי טוב."

"שמע, אל תתחכם. אם אינך מרגיש טוב, מוטב שתנוח יום, אחרת ייצא שכרנו בהפסד!"

"בחיי, הרגשתי טוב בבוקר, אבל נדמה לי שאין שם מספיק אוויר. לא יכולתי לנשום."

אנו שואלים את מי שעבד בלילה, איך הרגיש בפנים: "באמת היו בעיות. בקושי גמרתי את העבודה."

כך החלה ה"טיסה לסטרטוספירה".

חלפו שלושה ימים. אדם אחד אינו יכול לשהות במנהרה יותר משעה אחת. חלפו יומיים נוספים — העבודה נעשית בלתי־אפשרית.

*

אם רק נגיע לשדה הקוצים נוכל להעביר החוצה צינור, אשר ישמש פתח לאוויר. חמישה מטר לפנינו. אסור להפסיק את העבודה! נגייס את כל האנשים לעבודת החפירה. כל אחד יעבוד חצי שעה בלבד.

לאחר נסיונות חוזרים ונשנים נסתבר, כי רק עשרה מתוך עשרים יושבי הצריף הצליחו להגיע עד לסוף המנהרה, ורק חמישה שהו בה עד חצי שעה לכל היותר! נשארנו אפוא חמישה חפרים!

החלה תקופה של עבודה מפרכת. כשאתה עובר מרחק של שישה מטר, קשה לך להניע אבר. הזחילה בתוך המנהרה דרשה מאמץ רב גם כשכמות האוויר הניחה את הדעת. אתה נשען על המרפקים ומושך את גופך קדימה. בקטע שבו נתמך הגג בקורות עץ, היתה המנהרה כה צרה עד שבקושי ניתן היה לזחול בתוכה. מי שלא הורגל בכך ולא סיגל לעצמו את הטכניקה המיוחדת של הזחילה, יצא מן המנהרה, גם כשעדיין לא נתקלנו בקשיי נשימה, כשמרפקיו פצועים ושרירי בטנו כואבים. ועתה? כשעברת מרחק של שמונה מטר, הרגשת שתוכל לכל היותר לשכב בלי נוע. כמו דג שהושלך אל היבשה, אתה פוער פיך לשאוף אוויר, למלא את החלל בחזה, אך לשווא. אתה נח

רגע ומהרהר: האוכל? לא! אי אפשר... ואף־על־פי־כן אתה נשען על מרפקיך ומושך את גופך קדימה. לצאת? אין בך כוח אפילו לזחול החוצה. מוטב אם כן קדימה. אתה מתקדם לאט וה"קונצרט" שאתה משמיע אינו מגיע לאוזניך. נשימתך כבדה, וחרחורים חורקניים מגיעים לאוזניו של חברך, היושב בפתח המנהרה ונהנה בינתיים מן האוויר. הוא תוקע ראשו פנימה ומאזין. לרגע נדמה, שהנה עוד מעט קט תחדל לנשום. הקולות שאתה משמיע נשמעים באוזניו כחרחורי גסיסה. כרבע שעה נמשכת הזחילה לאורך חמישה־עשר מטר. הפנס הצמוד למצחך, כמעשה הכורים, מכביד ומושך את ראשך כלפי מטה. חמימות מתפשטת באפך, באוזניך, בפיך, עוד רגע יפרוץ זרזיף של דם. אך אתה חדל מלחשוב. אינך מסוגל לחשוב. רק שתי מלים מתנגנות באוזניך כהד של מחשבה רחוקה: מנהרה... חופש...

בכוח שתי המלים הללו אתה נוטל את הפטיש בידך האחת ואת האיזמל בשניה, ועם כל מכה על ראש האיזמל צונח ראשך למטה. הפה פעור. אתה נושם, נשימות ארוכות ומלוות בשריקה חורקנית, הפורצת מבית החזה. לפעמים נדמה לך, שהנך רק עייף. תנוח קצת ותוכל להמשיך. אתה מניח ראשך על האדמה או על הזרוע. לא, המנוחה אינה מקילה על הנשימה. עוד מכות מספר, עד שתצטבר "קרונית" עפר.

הפטיש נשמט מן היד. לנוח קצת. רק לנוח... לא... הכה חזק... הנה הנה... הגוש הזה... אם רק תצליח לעקור אותו, תהיה הקרונית מלאה... לא אוכל... עוד קצת...

הפטיש נעשה כבד מנשוא, הוא נשמט מידך. האיזמל מתחלק על פני הקיר. הראש כבד, אינך יכול להרימו. איזה חום באוזנים, בפה, באף. כלום פרץ הדם?

כעת לצאת? לא אוכל. הייני הך — לצאת או להישאר. לא אגיע עד לפתח. הלב! מה מתנפח כך בין הצלעות? לתקוע את המרפקים בקרקע ולדחוף את הגוף אחורה. עוד מעט ויהיה אוויר. עוד, עוד, עוד קצת... כעת לנוח...

כשאתה מגיע לפתח המנהרה הולם בך לפתע גל האוויר. אתה מתאושש לרגע, אך מיד נשמט הראש על הקרקע. לשכב כך בפתח המנהרה ולהירדם! ואז שותפך המחכה לתורו מנענע אותך: "נו, צא כבר!"

"רגע, רגע, אני כבר יוצא, זוז!"

"איזה קונצרט ערכת!" הוא עוזר לך לקום. שוב אתה נת, נשען על הקיר. הראש כבד! כאבים ברקות. מושכים אותך כלפי מעלה. ערפל סמיך יורד על הכרתך.

שלושה שבועות נמשכה העבודה ב"סטרטוספירה." את החפרים ניתן לסווג לשתי קבוצות על פי תגובותיהם: על האחת נמנים המקיאים בצאתם את

המנהרה, ועל האחרת — המתעלפים. לאלה האחרונים ממתינים החברים עם לימונים ומגבת רטובה. אך כאב־הראש משותף לכולנו: משך שמונה עד שתים־עשרה שעות חושב הראש להתפוצץ.

חילופי חפרים. הנכנס צוחק ליוצא שהתעלף או הקיא, ויודע שבעוד כחצי שעה יהיה גם הוא במצב דומה.

העבודה זוחלת בקצב של עשרה סנטימטרים ליום, אך מוכרחים להוסיף ולחפור. רק נעבור את חמשת המטרים. אנו מנסים לפתור את בעיית האוויר. נעשים נסיונות להרכיב מפוח או משאבת־אוויר. מכניסים לתוך המנהרה צינור בקוטר של שני אינטשים, מרכיבים בוכנה ומנסים את המשאבה. הרעש איום — אך אוויר אין! מנסים להפריד מים ליסודותיהם בעזרת זרם חשמל ולמלא בקבוקי חמצן. הנסיונות נכשלים. זרם הסוללות חלש מדי, והזרם האחר ששימש למאור אינו מתאים לנסיון. ושוב עוברים ימים ולילות באימוץ מחשבה: כיצד להחדיר אוויר למנהרה? הרכבנו מכשיר חדש, דמוי אקורדיון. את הכלי הזה הניע על פני תיקרת המנהרה, הלוך וחזור, אחד הבחורים, שישב לתכלית זו בתוך ה"סלון". קיווינו, שכאשר יגיע ה"אקורדיון" אל קצה המנהרה, יכווץ היושב ב"סלון" במשיכת חבל את קפלי האקורדיון וירוקן את מלאי האוויר. אחר ישוב ויוציא את הכלי המרוקן, וחוזר חלילה. תחילה נדמה היה, כי המכשיר החדש ממלא את יעודו, אך את הריאות קשה לרמות. אתה מוסיף לנשום... ריקנות, או לכל היותר שיירי דו־תחמוצת־הפחמן שפולט גופך.

אנו משרטטים דגמים שונים של מפוחים. יש לדאוג לכך, שלא יקימו רעש ושיהיו יעילים. כדי להרכיב צינורות לאורך המנהרה, אנו זקוקים לחומר אטום, אשר האוויר לא יוכל להסתנן דרכו. ומניין נקח אותו? חיסלנו את מלאי מעילי הגשם שלנו בנסיונות להרכבת משאבות שונות, שלא התאימו ליעדן: הן הקימו רעש רב, וכמות האוויר שסיפקו, היתה אפסית.

הניסיון האחרון מוכרח להצליח. גנבנו מאחד השוטרים מעיל גשם, הסתרנו אותו משך כמה ימים במקום "נייטרלי", עד שנואשו מלמצוא אותו ושכחוהו. הבאנו אותו לצריף. במחנה־הריכוז של לאטרון אין שמשות בחלונות. כתחליף לשמשות משמש מין נייר פרגמנט בלתי מטחיב, משוח בשכבת דבק ונסורת. הסקנו, שאם הנייר אינו מעלה טחב, בוודאי גם לא יסנן את האוויר. מהצריפים הריקים, שתריסיהם מוגפים תמיד, הורדנו את ה"שמשות". מפחי בנזין, ששימשו אותנו כפחי אשפה, הרכבנו צינורות והדבקנו אותם היטב סביב סביב ב"שמשות". כשלושה שבועות נמשכה מלאכת הרכבת הצינורות. לאחריה ניגשנו ליצירת ה"אקורדיון" — מפוח בצורת אקורדיון, שהוכן ממעיל גשם שנסחב מהשוטר. גם צינור גומי באורך של חמישה מטרים

השגנו במשיכה מגינת הפרחים הציבורית אשר בפתח המחנה.

לאחר שעות רבות של עבודת־פרך בהתקנת הצינור בתוך המנהרה, חיבור הצינורות זה לזה, והתקנתם לאורך תקרת המנהרה בזווית שבין הקיר והתקרה, הפעלנו את האקורדיון.

לאחר שלושה שבועות של עבודה ב"סטרטוספירה" נמצאנו פתאום שוב בספירה, שיש בה אוויר, שאדם יכול להתקיים בה! המפוח פעל! אומנם כל משב אויר שהוחדר דרך הצינורות ע"י ה"אקורדיון" היה מתנדף מיד, אבל היה בו די כדי "לחטוף" נשימה.

כעבור ימים מספר עברנו מתחת לכביש. אין עוד צורך בלימונים ובמגבת רטובה. מתחת לשדה הפתוח האדמה נושמת והאוויר שוב חודר אל המנהרה. אנו עובדים יומם ולילה מבלי להתעלף ומבלי להקיא! כעת — קדימה!

*

כשאני חוזר ומעלה בדעתי את התנאים, בהם נחפרה המנהרה איני יכול שלא לתמוה על העובדה, שאיש מאתנו לא חלה, לא בדלקת ריאות, לא בשחפת ולא בשום מחלה אחרת. הן שכבנו שעות רבות בבוץ, ברטיבות ובקור, בלא מנוחה ושינה. אין זאת כי אם ניצח הרוח את החומר.

7.

יש פרטים שקשה לספר עליהם בסדר כרונולוגי. כשמישהו שואל: "כיצד פיזרתם את כל האדמה?" — פשוט קשה להשיב. האמצעי העיקרי לפיזור האדמה, כפי שכבר הזכרתי למעלה, היתה הגינה שלנו. אולם כמה עשרות אמצאות אחרות המצאנו! יום־יום היו מתגלים קשיים חדשים בפיזור האדמה. יום אחד אנו נתקלים בסלע. במשנהו — באדמה חומה. הערוגות גבוהות למדי, ואי־אפשר להוסיף עליהן. דאגות חדשות לבקרים ואמצאות חדשות.

לבד מפיזור האדמה, עמדנו יום־יום בפני קשיים חדשים. לא אוכל למנות אותם ולתארם כסדרם, אך נראה לי כי לאמיתו־של־דבר עמדנו בפני ארבע בעיות־יסוד:

א. חפירת המנהרה;

ב. פיזור האדמה מתחת לאפם של השלטונות והעצירים האחרים במחנה;

ג. השגת חומרי־בניין כמו קרשים, חוטי־חשמל וסוללות, מכשירים לחפירה, להכנת תמיכות, לניסור עצים למשאבות־אוויר, צינורות וכו';

ד. יחסים "דיפלומטיים" — כפי שנקראו בפינו.

לו עמד לי זכרוני, יכולתי למלא כרכים אחדים בתיאור התשובות שמצאנו

לכל הבעיות האמורות. לא פעם היינו מצטערים, תוך כדי עבודה, שנבצר מאיתנו לנהל יומן. כבר תיארתי בקווים כלליים וגם פרטתי פה ושם כמה מן האמצאות והתחבולות בשלושת התחומים הראשונים, אולם עד כה לא נגעתי כלל באותו תחום "דיפלומטי". להלן סיפורן של כמה מן הפעולות החשובות בתחום זה.

*

כחודשיים או שלושה לאחר שהועברנו ללאטרון, החלה תסיסה מסוכנת בקרב מרבית העצירים, שעייפו מישיבה באפס מעשה. האנשים החליטו לפעול לשחרורם. נתכנסו אסיפות סגורות וסודיות. הקפידו, שלא יגונב לאוזנינו דבר. ואולם אנחנו ידענו הכול. מלכתחילה הוטל על שניים מאנשינו להעמיד פני יריבים, והללו שותפו באותן אסיפות סודיות.

היה בכך אולי משום צחוק הגורל, שבמחנה־ריכוז שנועד ל"טירוריסטים", ישבו יותר אנשים חפים מפשע, מאשר טירוריסטים של ממש. אלה שהבולשת עצרה אותם ללא עוון בכפם, ואלה שהתאכזבו או נשברו ופרשו, ראו בנו את האשמים באסונם. הם היו מוכנים לעשות הכול למען ישתחררו. כל שאיפתם היתה לשוב ולחיות את חייהם כאזרחים שקטים ושומרי־חוק.

יום אחד נודע לנו, כי באחת מאותן אסיפות הוצע לכתוב מכתב לבולשת, ולבקש שחרור עבור החתומים עליו, בתואנה שאין להללו כל קשר עם ה"שטרניסטים". במלים אחרות: מי שאינו חתום על המכתב — הוא טירוריסט מסוכן, אותו יש להחזיק במעצר, ועליו יש לשמור. ריח של הלשנה גלוייה וקולקטיבית נדף מהצעה זו. עד היכן מגיעים אנשים ביאושם!

לנו אסור לגלות, שהצעה זו הגיעה לאוזנינו. אמנם טרם הוחלט על כך סופית, אולם ההצעה הועלתה לוויכוח, וייתכן ומחר יוציאוה אל הפועל. עלינו לסכל את המזימה בכל מחיר! אנשינו, שהושתלו בקרב מתנגדינו, ניהלו תעמולה נגד המעשה, אבל אין בכך כדי להבטיח את גניזת ההצעה. אנו זקוקים לאידיליה קצרת־ימים ביחסינו עם המחנה העויין. אידיליה של חודשיים בלבד (תמיד נדמה היה לנו, כי נותרו לנו רק עוד שני חודשי חפירה עד לבריחה). בגעגועים אנו נזכרים במערכת היחסים האידילית, ששררה בינינו לבינם, שעה שנערך המשא־ומתן עם האנגלים, כיצד הפכו אז הכול ל"שטרניסטים" נאמנים. כיצד אפוא מכוננים עתה אידיליה מעין זו?

בצריף הנאמנים לרעיון ישב עימנו בחור ירושלמי, אשר משפחתו היגרה לפני שנים לאמריקה, ואילו הוא סירב לעזוב את הארץ ונשאר במולדת. משנאסר, עשו בני־משפחתו מאמצים לשחררו, כדי שיוכל להצטרף אליהם באמריקה. נודע לנו, כי מאמצי הוריו נשאו פרי, וכי הקונסול האמריקאי

משתדל למענו אצל הבולשת. משהגיעו אלינו ידיעות בסתר, כי גדולים סיכויי להשתחרר, צץ מיד במוחנו רעיון.

ראשית ביקשנו אותו, לשמור בסוד את עניין הנסיעה לאמריקה.

לאחר מכן נקטנו כלל, שהשתמשנו בו לא אחת למטרותינו: אם רצונך לפרסם עניין ברבים, מצא לך אוזן קשבת אצל איש מתאים חורץ לשון, גלה את אוזנו בסודי־סודות, ומובטח לך, שלמחרת יצטלצל הסוד בכל המחנה. איתרנו את האיש הנכון במחנה מתנגדינו, ואחד מאנשינו גילה לו את הסוד, בלהטו של ויכוח מדיני, תוך כדי השבעות וחרמות שלא יספר על כך לאיש. וזה דבר הסוד:

"אנשינו בחוץ הגיעו לכלל הסכם עם נציגי צבא ארצות־הברית. אמריקה תעזור לנו. האמריקאים הבטיחו לטפל בראש ובראשונה באסירינו. אמנם אין הם יכולים להגיש לנו עזרה במלחמתנו עם הבריטים, כל עוד רועמים תותחיה של מלחמת העולם, אך את עניין שחרור האסירים שלנו יסדירו. הם גילו נכונות להכניס לאמריקה לזמן בלתי־מוגבל עצירים משלנו ולדאוג לשחרורם אצל השלטונות על סמך הבטחה זו. תחילה יצאו אלה, שיש להם קרובים באמריקה. אחר כך — מי שיביע נכונות לשרת בצבא האמריקני, ולבסוף כל האחרים. הקונסול האמריקאי כבר פנה אל אנשינו בחוץ וביקש רשימה של העצירים. כמו־כן דרש נתונים על המצב המשפחתי שלהם וכו'..."

אין צריך לומר, כי תוך שעות מספר הפך הסוד, שגונב ב"סודי־סודות", לנחלתם של רוב אנשי המחנה, וכמובן הגיע גם לאוזניהם של ראשי המדברים במחנה מתנגדינו. וכי מי יתנגד לבלות מספר שנים באמריקה החופשית — תחת להירקב כאן במעצר? אך על מנת להגיע אל אמריקה הנכספת, יש להימנות עם הרשימה, שתוגש לקונסול האמריקאי. ומי יגיש את הרשימה? לח"י! על כן יש לחזור בתשובה, וכל המקדים — זוכה!

כך הפכנו להיות אם לא מיניסטרים, הרי לפחות קונסולים אמריקאיים. ה"שבורים" עורכים מיתקפת התקרבות אלינו. הם חושבים, שאין אנחנו יודעים, כי הם יודעים את ה"סוד". ואנו מקבלים אותם בסבר פנים יפות מבלי להזכיר עוונות העבר. שוב שוררת "אידיליה" במחנה. מה גם, שכעבור ימים מספר השתחרר באמת הבחור, שהקונסול האמריקאי טיפל בשחרורו, והכול יודעים, כי הוא יוצא מפה ישר לנמל חיפה, ומשם באונייה לארצות־הברית של אמריקה.

הכול נהיו "שטרניסטים".

ובערבים אנו צוחקים, מספרים איש לרעהו על החנופה של ה"אמריקאים", החושבים, כי איננו יודעים, שאהבתם אלינו תלוייה בדבר.

*

הכרח הוא לנו גם לדעת, מה נעשה במשרד. מה חושבים עלינו שלטונות המחנה. כמו־כן אנו מעוניינים, שסידורים שונים בחיי היום־יום של המחנה ייעשו ביוזמתו של נציג משלנו, בהסכמת השלטונות, כמובן. סידורים יזומים מעין אלה יאפשרו לנו לפתור כמה מן הבעיות הכרוכות בחפירת המנהרה, ובראש וראשונה סילוק האדמה.

כאן עלי להקדיש פרק מיוחד לאחד מידידי היקרים, מן הטובים והכשרו־ניים שבאנשינו, אשר נרצח על־ידי הבריטים במחנה־הריכוז באריתריאה — שאול הגלילי, שעשה את מרבית העבודה ה"דיפלומטית" שלנו.

לטובת עניינו מן ההכרח הוא, שנציג העצירים לפני שלטונות המחנה יהיה אחד מאתנו. הבחירה נופלת על שאול. העצירים בוחרים את נציגם באסיפה כללית, ואנחנו מיעוט במחנה. עלינו לדאוג לכך, שהנציג הנוכחי יתפטר וששאול ייבחר תחתיו. אנו מפריחים שמועות, כי השלטונות עומדים שוב להעביר אנשים למבצר עכו. יעבירו את "המסוכנים", והראשונים שיועברו יהיו אלה ששימשו לאחרונה כנציגים — "סופרווייזרים". השמועות עשו את שלהן — הנציג מתפטר מטעמי בריאות, כביכול. מתקיימת אסיפה כללית של העצירים, ומתברר שאיש אינו שש למלא את התפקיד המסוכן. הכול מפצירים לפתע בשאול, שיקבל על עצמו את התפקיד. כמובן, אחרי הפצרות רבות — הסכים שאול לקבל את המינוי.

מיד עם התמנותו כנציג העצירים, היפנה שאול את כל מירצו למציאת דרכים חדשות לפינוי העפר אל מחוץ למחנה: אנו מפזרים אבנים בשטח המחנה. שאול, הממונה, בין השאר, על סדרי הניקיון במחנה, מצווה על תורני הניקיון לאסוף את האבנים לערימה באחת הפינות. בערב "תפחה" הערימה פי שניים, כי אנו הוספנו עליה "מטענים" בשעת הטיול הלילי שלנו. בבוקר מבקש נציג היהודים מאת מפקד המחנה שישלח מספר אסירים ערביים, שיפנו במריצות את האשפה והאבנים מהחצר. כך מגיעים אל המחנה אסירים ערביים, גנבים שפוטים לתקופות מאסר קצרות, מוציאים במריצות את האבנים, ושאול מנהל את העבודה. מייעץ להם לעבוד לאט. מכבד אותם בסיגריות, בלחם וריבה, ומסביר להם שאין טעם לעבוד קשה בשביל הממשלה. "תוציאו היום חצי ערימה ומחר תבואו שוב." הם יודעים שמחר שוב יקבלו סיגריות ולחם מרוח בריבה — ה"חוג'ה" שאול אדם טוב הוא. למחרת היום הם מגיעים שוב.

את מחצית הערימה הם מוציאים הרחק לתוך השדה, והמחצית השנייה נשארת למחר. הם שמחים בראותם למחרת היום שהערימה גדלה בין לילה. כך הם באים כמעט יום־יום, וכל עוד אנו חוצבים מנהרה בסלע, לא תחסרנה אבנים...

*

שאול עשה רושם רב על מפקד המחנה. נקשרו ביניהם יחסי ידידות כמעט. המפקד נותן בו אימון מלא. באחד הימים אומר לו המפקד: "ידידי, מחר עומדת הבולשת לערוך חיפוש בלאטרון. נתגלה, שחסרים פה ושם חוטי חשמל, ונתעורר חשד שהנאצים העצירים במחנה התקינו כאן תחנת שידור חשאית. שמור את דברי בסוד. אני יודע, שגם אצלך במחנה מקבלים האנשים כסף ומכתבים באופן בלתי־ליגלי. אני יודע, יודע את הכול. השתדל, שלא יימצאו אצלם מחר. אתה מבין, אם יפלו לידי הבולשת, יקימו הללו רעש ויאשימו אותי בפיקוח רשלני על סדרי המחנה. אתה מבין? ... הם אינם יודעים, כי אי־אפשר למנוע תופעות מעין אלה. דאג לכך, שהשטח יהיה נקי".

"באיזו שעה יבואו?", שואל שאול, "הרי לא אוכל לספר לאנשים, שאתה הודעת לי על החיפוש. כמה דקות לפני המזעד אומר להם, שראיתי תנועה חשודה של מכוניות בכביש".

"נכון מאוד. אתה היחיד כאן, שאני סומך עליו. לאיש מלבדך לא הייתי מגלה דבר זה! יגיעו כנראה בשמונה בבוקר. כך, לפחות, הודיעו לי", לוחש המפקד באוזניו של שאול, וטופח על שכמו בידידות.

למוחרת היום, בשעה שבע בבוקר, אנו מוציאים הכול מהצריף ומתחילים בניקיון כללי. הרצפה מוצפת מים בגובה של עשרה עד חמישה־עשר סנטי־מטר, הקירות רטובים. בחוץ שורפים את הפשפשים שבמיטות העץ. מיד לאחר שהתחלנו בניקוי, יצא שאול בדרך למשרד, כביכול. הוא שב כעבור דקות ספורות והודיע לכל יושבי המחנה, כי ברגע זה נודע לו שהבולשת מתכוונת לערוך חיפוש במחנה. גם למחנה הערבים הודיע שאול על "גילויו". אנו מעמידים פנים, כאילו לא ידענו דבר וחצי דבר על עניין החיפוש, וכי רק במקרה הוצאנו את הכל מן הצריף, ועושים ניקיון כללי.

גם קציני הבולשת, המשוכנעים שהפתיעו אותנו, אינם חושדים במאומה, בראותם את אנשי הצריף עוסקים בניקיון כללי. השוטרים מחפשים בחפצינו הפזורים מחוץ לצריף. שני סרג'נטים של הבולשת נכנסו לתוך הצריף. המים חדרו לנעליהם. התבוננו סביבם, ראו שגם הקירות נשטפו במים והצריף ריק מאדם ומכל חפץ, ואין בו דבר מלבד מים. שאול המלווה את הבלשים המחפ־שים מבקש סליחה ומתלוצץ אתם: "בפעם הבאה תודיעו לנו מראש, שאתם עומדים לבוא, ואז נדחה את הניקיון ליום אחר". הקצינים מצטחקים בידידות (להתידד — זאת היתה המומחיות של שאול!) והולכים כלעומת שבאו.

משראינו את הקצינים והשוטרים עולים על מכוניותיהם, נגולה עוד אבן מלבנו.

— — — מפקד המחנה היה אסיר תודה לשאול על שלא נמצא דבר אצל

העצירים, וכך מנע שאול ממנו אי־נעימויות וחקירות מביכות על טיב השמירה.

*

והנה פעולה "דיפלומטית" נוספת של שאול:

בין העצירים שהבולשת אספה למחנה כ"חשודים בטירוריזם", נמצא טיפוס אחד, הרפתקן באופיו ובעל נטיות פליליות. איך שהוא נודע לנו, שהוא זומם לברוח. הוא מגלגל לעיתים תכופות שיחה עם אחד השוטרים. ברור לגמרי, מה תכליתן של שיחות אלה; הוא מבקש להשיג צבת. אחד מאתנו קושר עמו קשרי ידידות. השניים רוקמים בצוותא תוכניות לעתיד — כיצד ישיגו כסף, יתעשרו ויעשו חיים. הוא כמובן מגלה באוזני הברנו את תכניות הבריחה. ידענו, כי תוכנית הבריחה שלו נידונה מראש לכשלון. לנו היינו הך, אם יברח ואם ייעצר. אך נסיון הבריחה כשלעצמו יגרום להעמדת שומר נוסף במקום, שממנו ניתן לראות את פתח המנהרה, אם וכאשר נסיים את עבודת החפירה כמתוכנן. עלינו אפוא לסכל את נסיונו. כיצד?

קודם כול העביר ה"שותף" את הצבת לרשותו ודחה מדי פעם את מועד הבריחה. לאחר מכן טען, שהיום הנוח ביותר לבריחה הוא יום א' בשבוע, שכן ביום זה האנגלים שיכורים. לילות הירח אף הם לא באים בחשבון. לאחר הניפוי הוסכם בין השניים, שרק שני ימים במשך החודש מתאימים לבריחה. בינתיים מתכוננים, אבל בכל פעם צץ עיכוב חדש ודוחים את הבריחה. לבסוף פקעה סבלנותו של הברנש, והוא הודיע לחברנו, שהוא מתכוון לברוח בו בלילה גם אם יצטרך לעשות זאת בגפו.

לבד מתוכניות הבריחה שלו, ניסה בעל דברנו להשיג את שחרורו גם בדרכים כשרות. הוא כתב מכתב לבולשת, בו ביקש לברר את עניינו, הביא הוכחות שהוא חף מפשע, שמצב בריאותו מעורער ושהישיבה במעצר מסכנת את חייו — ועל כן הוא מבקש לשחררו. מה שעלה בגורלם של כל המכתבים בני מינו עלה כנראה בגורלו של המכתב דנן; הוא נזרק לסל.

והנה ביום שנקבע על ידו כתאריך אחרון לבריחה מביא לו שאול מכתב מהמשרד. המכתב כתוב במכונת כתיבה על נייר מכתבים רשמי של הבולשת, חתום על־ידי אחד הקצינים, שחתימתו ידועה יפה לעצירים, ואף חותמת המשרד טבועה על המכתב. במכתב נאמר, שמועד שחרורו קרוב, ומצפים רק לאישורו של מושל המחוז.

המכתב נכתב, כמובן, בגניבה על־ידי שאול, ואף חתימת הקצין היתה מעשה־ידיו.

ה"שותף" שלנו מעמיד פני תם ושואל את הברנש: "נו, הלילה?"

זה מתחיל לגמגם, מסתיר את עניין המכתב וטוען: "איני מרגיש טוב. נדחה לשבוע הבא".

התפקידים התחלפו: ה"שותף" שלנו דוחק עתה בברנש: "נו, מתי?" וזה דוחה את הבריחה משבוע לשבוע. כך נדחתה הבריחה של אותו ברנש עד אין קץ ובוטל הסיכון שרחף על מפעלנו.

ח.

משהתחלנו לעבוד מתחת לכביש, התנהלה העבודה בקצב מזורז. הניסיון הרב, שרכשנו תוך כדי חפירה ושיטות העבודה שהלכו ונשתכללו, החישו את התקדמותנו. הגיעו חודשי הקיץ, האדמה נתבקעה, והאוויר חדר פנימה מבעד לסדקים שהלכו ונתרחבו, ככל שהרחקנו לחפור בתוך השדה. לא היה עוד צורך במשאבת האוויר.

עתה גם יכולנו לבדוק מדי פעם, אם אמנם מתנהלת החפירה בהתאם לתוואי המתוכנן. שוכב לו חפר מתחת לאדמה, הרחק מעבר לקווי השמירה, מרחיב את הסדק שנפער באדמה, ומוציא מבעד לסדק חוט תייל, שסרט ירוק מחובר לקצהו. לרגלו קשור חבל, שבעזרתו אנו מדווחים לו על תנועות השוטר המסתובב על הכביש: משיכה אחת בחבל — פירושה, שהשוטר זז ממקום משמרתו ולא יבחין בסרט המתנוסס בשדה הקוצים. שתי משיכות — פירושן שאנו הבחנו בסרט הירוק. שתי משיכות נוספות מדווחות לחפר, שהמדידות נסתיימו, ושעליו להוריד את "הדגל".

באחד הימים החליטו שלטונות המחנה לנקש את שדה הקוצים. הקיץ עמד בעיצומו. ניקוש הקוצים מדאיג אותנו. אנו מחזקים את התקרה ככל האפשר. האדמה היבשה מתקשה, ואנו נאלצים לעבוד בפטיש ובאיזמל.

— — — מודיעים לי במשיכת חבל: "שכב בשקט". אני מניח את האיזמל והפטיש בצד ושוכב ללא נוע. לפתע מסתיר משהו את האור החודר מבעד לסדק הדק, הפעור בקרקע מעל לראשי, ואני שומע קולות שיחה מלמעלה. באו לנקש את הקוצים. ריבונו של עולם! המנהרה כולה עלולה להתמוטט! גוש האדמה התלוי מעלי אינו נתמך במאומה, ומשקלו של בעל הנעל המסומרת עלול למוטטה. איני יכול לזוז, האיש שמעלי עלול לשמוע את רחש תנועותי. מה לעשות? אם יתמוטט גוש האדמה, אני עלול להיקבר חי. להיסוג לאחור? אסור. לא לזוז. כלום יוכל לראותני אם יפול מבטו על הסדק שבקרקע? לא. אינו יכול. אני בחושך. הכול עלול להיכשל. ואנו כבר עברנו למעלה מחמישים מטר!

חסר אונים אתה שוכב מול השואה המאיימת על מה שהיה לך ולחבריך תמצית ותכלית החיים משך חודשים ארוכים. שדה קוצים, סדק שנפער בקרקע, פקיד אנגלי שהתחשק לו לפתע להפגין את יעילותו, מאיימים לשים לאל את כל התוכנית המחוכמת שלנו. אתה חש כתינוק חסר מגן. רעיון ילדותי עולה בראשי: אתמוך את התקרה בגבי. לאיטי אני מתרומם על ברכי ולוחץ את גבי אל גג המנהרה. המעשה היה, כמובן, חסר הגיון לחלוטין. כיצד יכולתי לתמוך בגבי במסה העצומה של אדמה שמעלי? לו באמת התמוטטה המנהרה, היתה מכסה אותי גם בעומדי על ארבע. אך איני יכול לשכב באפס מעשה ולהשלים עם המפולת המאיימת עלי. נדמה לי שגם אז, שעה שהתרוממתי לתמוך בגבי את גג המנהרה, ידעתי כמה מופרך וחסר טעם המעשה שאני עושה, אך כלום יכולתי שלא לעשות מאומה? אני יודע, שלא הודות לגבי המנהרה לא התמוטטה.

ככל שהעמקנו לחפור, הלכה העבודה וקשתה. הזחילה בתוך המנהרה פעמים מספר ביום הלוך וחזור התישה את הכוחות. המנהרה נתמלאה מיתקנים שונים ומשונים: חוטי חשמל, תמיכות, קרשים, חבלים, צינורות לאוויר, שאמנם יצאו מכלל שימוש, אך נותרו במינהרה משום שלא היה לנו לאן לסלקם, ובעיקר — "הקרון".

הקרון הוא למעשה מעין עגלה דמויית סירה, הנעה על מגלשים, והוא שימש לנו להוצאת העפר מתוך המנהרה (תחילה ניסינו לעבוד בקרון מלבני, אך הלה היה נתקל בדרכו בתמוכות העץ ונעצר). הוצאת האדמה מתוך המנהרה היה החלק הקשה ביותר בעבודתו של החפר. אתה שוכב על בטנך ומכה באיזמל, ערימת העפר והחצץ שלפניך הולכת וגדלה, עד שאינך יכול עוד להגיע בידיך אל גוש האדמה האנכי והאטום שלפניך. אין ברירה, עליך להפסיק את עבודת החפירה, הנעימה יחסית, להתהפך, לשכב אפרקדן ולמשוך בחבל הקשור לרגלך. בשלבי החפירה הראשונים משכו החפרים בעצמם את הקרון, אך משהלך המרחק וגדל, נקרע החבל תוך כדי משיכה, ועל כן נאלצנו להוריד אל המנהרה שלושה אנשים: האחד ישב ב"סלון", השני באמצע הדרך, ב"קילומטר" השלושים־ושמונה לערך, והשלישי — החפר. משוך בחבל הקשור לרגלך, וחברך היושב בתווך יידע שדרוש לך ה"קרון". הוא מושך את הקרון אליו, והוא עצמו נסוג לתוך תא מיוחד שנחפר בדופן המנהרה, כדי לפנות את הדרך ל"קרון". עתה הגיע תורך למשוך את הקרון אליך. תוך כדי משיכה אתה מגולל את החבל על החזה, כדי שלא יסתבך. הקרון הגיע, הוא נוגע בכפות רגליך. המנהרה אינה די רחבה להכיל את שניכם גם יחד זה בצד זה. על כן עליך לשכב על צידך, להסיט אחורה את הרגל העליונה ולמשוך את הקרון מעל פני הרגל הצמודה לקרקע. עליך להקפיד על כך, שהרגל תימצא

בתוך, במשטח שבין שני המגלשים, כדי שלא תיפגע הרגל, כאשר ימשכו את הקרון בחזרה. ועתה הקרון עומד על רגלך, שים את פקעת החבלים בצד ואת ערימת האדמה שלמראשותך העבר בעזרת צלחת עמוקה לתוך הקרון. בקושי אתה מגיע בידך אל קצה הקרון, ובדוחק אתה הופך את הצלחת לתוך הקרון ברווח הצר שבין הקרון והתקרה. אך אין ברירה. נתמלא הקרון, אתה נותן אות, וחברך היושב "בתחנה", במחצית הדרך, מושך אותו אליו. תחילה הוא יורד מעל רגלך, ואחר כך אתה שומע, כיצד הוא מחליק על הקרקע. ב"סלון" מותקן מנוף וחברך היושב שם מסובב את ידית המנוף, החבל נכרך על הידית ומושך את הקרון החוצה. כאשר הכול עובר כשורה, אתה נושם לרווחה. אך מה קורה, כאשר נקרע החבל? זחל החוצה, קשור את הקרון, חזור ומשוך מחדש. קשה? מרגיז? למי איכפת? קשור את החבל, ושים לב שלא ייקרע שנית.

ט.

משך כל פרק־הזמן של כריית המנהרה אנו מקיימים קשר הדוק עם חברינו בחוץ. אמנם חוקי הקונספירציה אינם מתירים מסירת אינפורמציה מלאה על המתרחש בחוץ, אך אנו יודעים, כי הגוף המתגבש הולך וגדל מדי יום ביומו. הישגים חדשים לבקרים. עדיין לוקים אנו בחסרון כיס וחסרון נשק. המסגרת מתרחבת, והנשק הנרכש אינו עונה על הצרכים ההולכים וגדלים מדי יום.

הופענו לראשונה בפומבי כגוף מחתרתי לוחם עם יציאתו לאור של עיתון המחתרת, שנועד לאינטליגנציה העברית — הגליונות הראשונים של "החזית". לא צעקני, לא דימגוגי, שקט ומנתח את מצבנו באיזמל ההיגיון. כבר במחנה המעצר במזרע הוחלט, כי עלינו להתחיל בפעולת הסברה בקרב חוגי האינט־ליגנציה ביישוב. אמנם ידענו, כי חוגים אלה לא יצטרפו אלינו לאלתר. ידענו, כי לא קל יהיה לגייס את האזרח השלו לפעילות מהפכנית. יותר משהתכוונו לעשות נפשות לרעיון, התכוונו תחילה להקהות את עוקצם של כינויי הגנאי, שהטיחה בנו העיתונות השכם והערב: "גידולי פרא", "פורקי עול משמעת" וכו'. הגליונות הראשונים של "החזית" מסבירים את רעיונו־תינו ביסודיות. להפתעתנו לא זו בלבד, שהצלחנו להקהות את עוקצה של הביקורת, אלא שחוגים רחבים ביישוב החלו לתהות, אם אמנם לא הגיעה השעה לשידוד מערכות ושינוי ערכים. יהודים רבים משכבות האינטליגנציה מבקשים להיפגש עימנו. להיפגש פנים־אל־פנים עם אחד ה"טירוריסטים"

ולשוחח עימו. יש המבקשים להצטרף. "החזית" היתה לבמה רצינית ביותר ביישוב. הבעיות הנידונות מעל דפי ה"חזית", משמשות נושא לוויכוחים בכל החוגים.

*

כל גיליון חדש של ה"חזית" מגיע גם אלינו ללאטרון, ואנו עוקבים אחר ההתפתחויות בחוץ.

בגליונות הראשונים אנו מצליחים לזהות את בעל המאמר על פי סגנונו. במשך הזמן, משמתרבים המאמרים, שאיננו מצליחים לזהות את בעליהם, אנו מגיעים בסיפוק למסקנה, כי המסגרת התרחבה, נוספו חברים חדשים והראיה — אין אנו מזהים את הכותבים על־פי סגנון כתיבתם.

הנה מאמר, הצופה את נצחון בעלות הברית במלחמה ואת חלוקת העולם לשני גושים יריבים: הגוש הסובייטי והגוש האנגלו־סאכסי. בהיגיון שאין לעמוד בפניו, מסביר בעל המאמר, מדוע תיאלץ בריטניה לגלות את פרצופה האַנטי־יהודי. הוא טוען, כי עלינו להיות מוכנים לקבל פני מציאות זו, ומזהיר אותנו לבל נשקע באשליה, כי צדק ייעשה לנו עם תום המלחמה.

מאמר אחר מנתח את סיכויי ה"לייבור" בבחירות הבאות באנגליה וצופה את האכזבה, שתנחיל מפלגת הלייבור לתנועה הציונית. להשמיע תחזית קודרת כזו — שעה שבבריטניה נואמים מנהיגי ה"לייבור" על הצדק, אשר ייעשה לעם ישראל!

ומי כתב את המאמר על הטירור כשיטת לחימה של עם משועבד? לא, אינך מכיר לא את הסגנון ולא את בעל המאמר, משמע — פנים חדשות. כך תוך כדי ניתוח ה"חזית" אנו רואים "שחור על גבי לבן", כי אנו מתפתחים, וכי כוחות חדשים מצטרפים למחתרת, ודווקא כוחות אינטלקטואליים. אחריהם יבואו גם ההמונים.

אנו משולים לסוסי מלחמה. אך מגיעה לאוזניהם תקיעת החצוצרה הקוראת לקרב, מיד מתחילים הם לרקוע ברגליהם. וכשאנו חשים, שהנה הולכת וקרבה שעת המלחמה באוייב, נעשית ה"ישיבה" ללא נשוא. אנו נעשים קצרי־רוח. נותרו כעשרה מטרים של חפירה. אנו מודיעים לחברינו בחוץ, כי לפנינו אך כשלושה שבועות של עבודה. מן החוץ מתקבלת תשובה:

"עליכם להמתין לפחות חודשיים. אמנם אנו זקוקים לכם מאוד בחוץ, אך אם תצאו לפני המועד, נעמיד מיד את כל כוחות האוייב על הרגליים — מעשה אשר יסכן אתכם וגם אותנו. דרושה לנו שהות לחזק את המחתרת. התאזרו בסבלנות..."

אנו מבינים, כי הצדק איתם. אך מי יכול להתגבר על הרצון העז להיות

בחוץ? מתנהלת מלחמה קשה בין הרצון לבין השכל. לבסוף מנצחים כמובן השכל וההיגיון. אנו סוגרים את ה"קולנוע", מחזקים אותו היטב, מבטיחים שלא יתמוטט ומחכים...

.

הדחייה אינה מוצאת חן בעיני עמנואל. הוא חסר סבלנות. ערב אחד הוא מכריז:

"רבותי, אני בורח, ובעצמי אטפל בסידורים הדרושים לנו בחוץ".

אנו מכירים את עמנואליק שלנו ויודעים, שאין אצלו מרחק רב בין החלטה למעשה. אך הפעם הקלנו ראש בדבריו. חשבנו שהוא פשוט חומד לו לצון.

"איך תברח?" אנו שואלים.

"ממחר אלך בכל יום לרופא, אתלונן על כאבים בקיבה, ואטען, שלפי דעתי נפתח התפר הפנימי של הניתוח שעברתי לפני שנתיים."

"נו, ומה הלאה?"

"אני חושב שאם אתמיד בתלונות משך שבוע ימים, ישלח אותי הרופא לבדיקה בבית־החולים הממשלתי בירושלים, ואם רק אגיע לשם — אסתדר. גם אם אצטרך לתפוס כלי מאחד השומרים ולירות בהם — לא אירתע. אני מבטיח לכם, שאבוא לשדה 'למשוך' אתכם, כשתצאו!"

אנו מלגלגים עליו. סתם מקשקש...

למוחרת הלך עמנואל לרופא. כעבור דקות מספר הגיע שליח מבית־החולים המקומי ודרש שנעביר מיד את בגדיו של עמנואל שטרסברג (הנגבי) למרפאה, כיוון שהוא מועבר לבית־החולים בירושלים!

אני אורז את חליפתו, מספר מגבות, פיז'מות ורץ "מבוהל" לבית־החולים. בחדרו של הרופא שוכב עמנואל על הספה, כולו מכווץ ומתפתל מכאבים. בעמל רב בלעתי את הצחוק, שכמעט שינק את גרוני. מסרתי את הבגדים ונפרדתי מעמנואל, שכמעט לא הוציא הגה מפיו "מרוב כאבים". הרופא אמר לי, שהעניין כנראה רציני. הבוקר, בשעת ההתעמלות הרגיש לפתע עמנואל כי משהו כאילו נקרע בקיבתו ומאז אינו יכול לזוז (רק אז הבנתי, מדוע עלה לפתע בדעתו של עמנואל להתעמל באותו בוקר).

הרופא היה נרגש ביותר וחיכה בחוסר סבלנות לאַמבולנס. הוא פסע לאורך החדר בעצבנות, ומדי פעם נטל את שפופרת הטלפון כדי לוודא, אם אמנם כבר יצא האַמבולנס מבית־החולים.

כעבור כחצי שעה הגיע האַמבולנס, ועמנואל הוכנס לתוכו בזהירות רבה. הוא נאנח קשות.

כעבור חמישה ימים נודע, שעמנואל ברח! וזה סיפור הבריחה, כפי שסופר לנו לאחר מכן:

הוא שכב על מיטתו בבית־החולים בלי נוע. רק לצרכיו היה יורד, כשהוא כפוף כולו. מי יעלה בדעתו, ששבר־כלי כמוהו עלול לברוח? חולה אנוש, נוטה ממש למות. השוטר השומר עליו ליד הדלת אינו חושש.

בוקר אחד יורד עמנואל לבית־השימוש. הוא נתמך בקיר המסדרון, המוביל לבית־השימוש. השוטר אינו מלווה אותו ונשאר יושב במקומו.

עוברת רבע שעה, ועמנואל אינו חוזר. השוטר מתחיל לחשוש, שמא התעלף בבית־השמוש, ואולי מת. הוא ניגש, פותח את הדלת ומוצא פיז'מה מונחת על הרצפה.

בניין הבולשת נמצא סמוך לבניין בית־החולים בירושלים. לא חלפו עשר דקות מרגע שהשוטר גילה את הפיז'מה, וקציני הבולשת כבר נמצאו במקום. איש אינו יודע, כיצד הסתלק עמנואל. החובש הערבי מקלל:

"ימח שמו! אני הייתי צריך לסחוב אותו באלונקה עד לקומה השלישית. כמעט נפלו לי הידיים! כובד שכזה! וכעת — איך הלך לו? !"

קציני הבולשת חוקרים את השוטר הערבי, הניצב ליד שער הכניסה לבית־החולים.

"האם יצא דרך השער יהודי אחד לפני חצי שעה?" — הם שואלים.

"לא. אף יהודי לא יצא מהבניין."

"איפה העיניים שלך? מי יצא מכאן הבוקר?"

"אדוני הקצין, בחיי, אף יהודי לא יצא. רק אנגלי אחד יצא בבוקר. גבוה, בלונדיני, שמן. הוא שאל אותי משהו באנגלית. לא ידעתי לענות. הוא התרגז, קילל והלך לו..."

*

כעבור שבוע קיבלנו מכתב מעמנואל:

"עליכם להתאזר בסבלנות. ההכנות מתקדמות. הבטחתי, כי אבוא לקבל את פניכם, ואבוא! אל תתעצבנו, חכו בסבלנות..."

לכל הרוחות! גם הוא כבר בסבלנים!

יא.

חודש ימים היה ה"קולנוע" סגור. חודש ימים של מנוחה פיסית. עד מתי עלינו להמתין?

כמו להכעיס, חלה השוסר אשר שימש לנו כדוור, תמורת תשלום הגון, ונשארנו מנותקים לחלוטין. כלום מתקדמות ההכנות בחוץ? אף את ה"חזית" אין אנו מקבלים. איננו יודעים מאומה...

לכאורה אנו נוהגים כתמול שלשום. משוחחים, מתווכחים, הכול כרגיל. רוקמים בצוותא עם כל האחרים חלומות על שחרור, שיעניקו לנו השלטונות. ואולם בפנים, בתוך הצריף, ביניגו לבין עצמנו — מורגשת המתיחות.

לבסוף מגיעה הודעה מן החוץ:

"חודש ימים עד לבריחה. קבעו את הסידורים הדרושים. אם באפשרותכם לקבוע כבר עתה תאריך מדוייק — הודיעו מיד!"

נשמנו לרווחה, אך מיד גם הגיעה המתיחות לשיאה. כלום נצליח? שאלה איומה, אחרי תשעה חודשים של עבודת פרך, מנקרת במוחותינו יומם ולילה. מתחילים בהכנות.

לפנינו כשמונה מטרים עד לוואדי. יש לבדוק שוב את כיוון החפירה, לסמן בדיוק את המקום בו אנו נמצאים מתחת לפני השדה. שוב אנו משחילים מבעד לסדק את הסרט הירוק. לא טוב! אם נוסיף לחפור בקו ישר, לא נגיע אל מאחורי עיקול הוואדי, אשר לפי התוכנית המקורית יסתיר אותנו מעינו הפקוחה של השומר. עלינו, אם כן, לפנות בזווית הדה שמאלה, ולהוסיף לחפור כארבעה מטרים, כדי שהגבעון יסתיר אותנו.

העבודה מתחדשת. המועמדים לבריחה עורכים לפחות אחת ליום תירגול של זחילה לאורך המנהרה. מתברר, שהמבצע קשה למדי לאלה מאתנו, שלא הורגלו בעבודת החפירה. הם נזקקים לארבעים־וחמש דקות, כדי לעבור את המנהרה בזחילה, בעוד אלה מאתנו שעסקו בחפירה, עוברים את הדרך תוך עשר דקות לכל היותר. שעה שחלק מאתנו מוסיף לעסוק בחפירה, מתאמנים האחרים בזחילה. אתה שקוע כולך במלאכת החפירה, ומישהו מן ה"מתאמנים" נוגע ברגליך, כשהוא מתנשם בכבדות:

"שלום! מה עושים עכשיו? כדאי לחזור, או אולי לחכות, עד שתסיים את המלאכה ונוכל להסתלק החוצה? אין לי כוח לחזור".

"חזור מיד, כי עוד מעט עלי להוציא את הקרון. רק תעכב את העבודה!"

האיום עושה את שלו.

"טוב, אני כבר יוצא. אבל בפעם הבאה אקשור כריות למרפקים", ומתחיל לזחול אחורנית.

אנו פונים בזווית חדה אחרונה ישר אל הוואדי. בחוץ מחכים יום־יום להודעה, שסיימנו את המלאכה. החפרים מתחרים ביניהם. קובעים פרס למי שיוציא לראשונה את הסכין החוצה. עוסקים בחישובים: "לפנינו שני מטר עד

לסוף. אם אעבוד היום, יגיע תורי לחפור מחר בצהרים, ולאחר מכן מוחרתיים בלילה. ושוב אחר הצהרים, ואז, לפי כל החישובים, אגיע אני אל הסוף...״

בפרס זכה סיומקה ״רבע עוף.״ מהמלתחה נשמע הסימן השקט והמוסכם. הסימן פירושו שאלה: ״יש זר בהדר?״ אין זר. אנו מסיטים את הווילון. מתוך הבור מציץ ראשו של סיומקה, ובמקום להסביר מדוע חזר לפני תום משמרת העבודה שלו, הוא פורץ בשירה:

״בסלע חצבנו עד דם

ויהי אור...״

היינו כילדים. היינו כחולמים. התנשקנו, התחבקנו, פרצנו בשירה.

מישהו מנסה לצנן את ההתלהבות: ״עוד מוקדם לשמוח. נשמח כשנהיה בחוץ״.

אחר אינו מטיל כלל ספק בהצלחת הבריחה, כולו קצר־רוח: ״מתי כבר נהיה בפעולה?״

*

נותר שבוע ימים עד למועד המוסכם של הבריחה. יש לחזק את פתח היציאה, לבל יתמוטט. יש להסוותו מבחוץ. סיומקה קרע בתקרת המנהרה רק אשנב קטן, כדי השחלת הסכין, אשנב קטן דרכו הצצנו אל החופש כמבעד לחור המנעול. עתה סתמנו את האשנב, תמכנו את המטר האחרון של התקרה והדפנות בשקי אדמה, מתוך הנחה שגם במקרה של מפולת במורדות האפיק תתפזר האדמה על פני השקים, תכסה אותם, ולא תצנח פנימה. כך לא יוכלו להבחין בפתח המנהרה מבחוץ.

אנו מתקבצים בחבורות ולומדים את הסביבה מתוך מפה טופוגרפית. אם הכול ילך למישרין, לא נזדקק לכך, אך עלינו להיות מוכנים. שמא יקרה משהו בלתי־צפוי? אולי נצטרך להתפזר בשדות?

תאריך הבריחה נקבע — ליל הראשון בנובמבר, הוא יום א׳ בשבוע.

בשבת, יום לפני הבריחה, עלינו לקבל חבילה מבחוץ. החבילה תכיל סיגריות. סיגריות ״עתיד״ — פירושן: ״מחר תהיו בני־חורין!״ סיגריות מסוג אחר — פירושן: דחייה.

משעות הבוקר אנו צופים החוצה אל הכביש, מצפים לחבילה הנכספת. על יצחק סימן־טוב הוטל לקבל את החבילה. והנה אנו רואים אשה הולכת בכביש בכיוון לשער המחנה, וחבילה בידה. כן! זו היא!

היא מוסרת את החבילה לשוטר הניצב בשער.

מזמינים את יצחק למשרד.

הוא הולך להביא את הסיגריות. איזה? איזה סיגריות? ״עתיד״ או

אחרות ?... מדוע הוא מתמהמה כל כך ? בעצם טוב, שהוא מתנהג בלא־איכפתיות בכל העניין. הוא מתנהג בצורה טבעית. אבל שכבר יגיע !

הנה הוא שב למחנה. החבילה בידו. איזה דם קר זורם בעורקיו ! איך הוא שולט בעצביו ! גם עכשיו, כשהחבילה בידו, הוא מוסיף להתנהג כרגיל, כאילו קיבל סתם איזו חבילה מאשתו. פניו חתומים, ללא כל סימן של התרגשות. ואנו מבקשים בעינינו למשוך אותו, להאיץ בו. כל עוד היה יצחק בדרכו אל הצריף, הצלחנו להסתיר את התרגשותנו מפני עיניים בולשות, מורגלים היינו בכך ; אך משנסגרה דלת הצריף, נפלו המסכות. החבילה סתמית כל כך בחזותה, עטופה נייר חום. פותחים אותה בזהירות, כאילו הכילה פסל חרסינה עדין. מלמעלה טבליות שוקולד, מתחתן עוגות, ולבסוף למטה — עשרים קופסאות של סיגריות "עתיד".

העתיד לפנינו !

מחר נהיה בחוץ. מחר בלילה...

ושוב אנו משננים את כל החישובים והתוכניות. מתווים את דרכי התנהגותנו בכל השינויים האפשריים : כיצד נתפרץ, במקרה שירגישו בנו תוך כדי יציאה מהמנהרה ? לאן נרוץ ? באיזה שבילים נלך, לאן נגיע, היכן נוכל להסתתר וכו'.

לילה. הלילה האחרון. מחר בשעה זו אולי לא נהיה כלל ? לא ! נצליח ! מוכרחים להצליח. להיסטוריה חוקים משלה. מלחמתו של עם ישראל למען חרותו היא הכרח היסטורי, ואנו נושאיה של שליחות היסטורית זו. על כן נצליח ! אפשר שאיש מאיתנו לא יהיה עוד בין החיים בבוא יום הניצחון, אך אנו נהיה נחשוני הקרב, שסופו ניצחון...

מישהו מעיר :

"הייתי נותן שנה מחיי, לו ניתן לי לראות מוחרתיים בבוקר את פרצופיהם של המנהל, השוטרים, של אנשי המחנה, כשיגלו שנעלמנו..."

"אל תבזבז בקלות את שנות חייך. בין כה וכה לא נשארו לך הרבה..." מתערב הספקן שלנו. וכאן מעמיד מישהו את השאלה המעשית :

"ובאמת, רבותי, כמה זמן, לפי דעתכם נחזיק מעמד בחוץ ?"

"לו היתה לנו ארץ רחבת־ידיים, כמו רוסיה, למשל, היינו יכולים להחזיק מעמד זמן רב, רב מאוד. אך בארץ קטנה כשלנו... כשנתחיל לפעול, תתמלא הארץ אנשי צבא ושוטרים, וקשה יהיה ממש לזוז. אני חושב, שנוכל להחזיק מעמד לכל היותר שנתיים. אבל תקופת־זמן זו תספיק לנו להקים מחתרת, לחנך נוער ודור לוחם לחרות. ואחר כך לא חשוב, אם נהיה בחוץ, אם נהיה בכלל — אחר כך יבואו מאות ואלפים אחרים".

כאלה הם חשבונות־הנפש, שאנו עושים בלילה שלפני הבריחה משבי האוייב...

וקשה לישון הלילה. עוצמים עיניים, מתיראים לגלות סימני התרגשות, עד שלבסוף אומר מישהו: "אריה, תשיר משהו. מזמן לא שרת!"

הפעם אין צורך להפציר בו. בדרך־כלל אינו נענה להפצרותינו. אריה הוא "המתמיד" שלנו. הלמדן. תן לו ספר טוב, וישכח את הכול. אך הלילה מתמזגות הפילוסופיה והשירה. קולו הערב כמו נותן מבע לכיסופים ולחרדה של כולנו; לנעלם הגדול, האורב בפתח.

הוא שר את שיר "המלח", כשהוא מטעים במיוחד את המלים:

"כי מהר ישאני גל,
אל יודע, אנה".

ואחר כך שיר, הפותח במלים: "יצוא יצאו לדרך בחורים..." ומסתיים: "מי מהם ישוב בוגד?"

יב.

הסיגריות לא היו האות האחרון והיחיד לביצוע הפעולה. לפנות ערב עוברת בכביש שליד המחנה משאית. לפי סימני היכר מוסכמים, אנו יודעים שאנשינו כבר נמצאים בשטח. בערב יהיה עלינו לאותת להם, כי גם אצלנו הכול בסדר וכי אנו מוכנים. לצריף תשעה חלונות, הפונים לצד הכביש. קבענו כי שלושה חלונות מוארים ושישה חלונות שתריסיהם מוגפים — יהיו להם אות, כי אנו מוכנים לבריחה. לבסוף נקבע אות נוסף לשעת חירום: אם נשמע מרחוק שתי יריות אקדח, נדע כי ברגע האחרון נשתבש משהו ועלינו לעכב את הבריחה.

אנחנו בצריף שמונה־עשר איש. שלושה נוספים — נתן ילין־מור, אברהם ארבלט ופנחס אוורבוך, נמצאים בצריף הסמוך. ברגע האחרון, אחרי סגירת הצריפים, יגלה נתן ילין־מור לאנשי הצריף השכן את העומד להתרחש. כאשר נאותת להם, כי השטח נקי, יתגנבו השלושה לצריף שלנו, מבלי שאיש מבחוץ ירגיש בכך. נהיה אז 21. עשרים בורחים ואחד, שמעון לוקשין, יסגור את פתח המנהרה אחרי צאת אחרון הבורחים ולאחר מכן יתגנב אל הצריף השכן. עד שיגלו האנגלים את פתח המנהרה לא יבינו כלל כיצד נעלמנו.

משך כל שעות היום שקדם לבריחה אתה סובל מפיצול האישיות. מחד — מנקרת במוחך בלי הרף השאלה: איפה נהיה מחר? ומאידך — אתה מוסיף לקבוע פגישות וסידורים למחר, כאילו הכול כמנהגו נוהג. שאול, ה"סופרווייי־

זר", קובע כמדי ערב את סידורי העבודה במחנה. אנשים קובעים עם יתר העצירים פגישות לשם לימודים ומשחקי שח. הכול כרגיל. בשעה תשע מופיע הסרג'נט לספירה אחרונה בטרם סגירה. בצאתו הוא אומר: "גוד נייט" (אגב: היה זה הסרג'נט היחידי שהשתדל לעשות רושם של אדם, והיה נוהג לאחל לנו "לילה טוב"). אנו עונים הפעם במקהלה, בקול רם "גוד נייט". לרגע נבהלנו, שמא הסגרנו את עצמנו, אך הוא בוודאי ראה בכך מחווה של אדיבות בלבד.

אך יצא הסרג'נט, מתחילים אנו להתלבש בזריזות. שלושת חברינו מהצריף הסמוך מצטרפים אלינו מבעד לחלון הפתוח, ברגע בו מסתבר, כי הדרך פנוייה.

אנו לובשים בגדים מיוחדים לבריחה. מעל לזוג מכנסיים קצרים וחולצה טובה, אנו לובשים זוג מכנסי עבודה ומעיל כהה. על הנעליים — נעלי בד. לראש כובע כהה. הכול בצבע האדמה.

בחלקו של יהודה בן־דוד נפל לפתוח את פתח היציאה, לחמוק החוצה, לחתוך את הגדר החיצונית ולחצות את הכביש. לפני שייצא את המנהרה, ימשוך בחבל שקצהו האחד נשאר בידינו וזה יהיה לנו אות, כי עלינו להתחיל בירידה. עד שיחתוך את הגדר ויחצה את הכביש, נספיק כולנו להגיע, בזה אחר זה, לפתח היציאה. אנו יורדים בשלוש קבוצות אל המנהרה. זוחלים באטיות. חום, מחנק וזיעה. כעבור מחצית השעה מגיעה הקבוצה הראשונה לפתח...

לעולם לא אשכח את הרגעים הראשונים בפתח המנהרה, כשגופי בחוץ עד לחזה ואני מניח לשנייה את הראש על הקרקע ושואף את ריח החופש, מפנה את ראשי ימינה, רואה את המחנה מאחורי, את השוטר המטייל על הכביש ברצינות, באיטיות ובביטחה. סמל בריטי, בלווית שני שוטרים ערביים, עורך ביקורת. מוטב שאמתין עד שיחלוף המישמר, בטרם אשתחל כולי מתוך המנהרה. המחנה שטוף כולו אור פנסי החשמל. לרגע נדמה לך, שעלולים לראותך, אבל לא! אתה נמצא מאחורי קו האור. העומד באור לא יוכל לראותך. והנה נדלק הזרקור שבמגדל השמירה. אני נבהל. "אולי הבחינו בתנועה חשודה ומחפשים?" לא, לא הבחינו. הזרקור עושה את סיבובו הרגיל, עוד מעט יסרוק סילון האור את השדה. הנה אלומת האור מתקרבת, אני מרכין ראשי ונשאר בפתח בלי נוע. לאט חולף סילון האור מעל לראשי, סורק את השדה מקצה לקצה, משלים את סיבובו וכובה. עוד מבט לאחור, אל עבר השוטר המטייל שם בכביש, מעין מבט פרידה, ואני משחיל את גופי לאט מתוך המנהרה... וכבר אני בתוך הוואדי. תחילה בזחילה, לאחר מכן

בכפיפה, ולבסוף, כשאני פונה בעיקולו של הוואדי, אני צועד במלוא קומתי בתוך האפיק. הנה הגדר החיצונית.

מכונית מתקרבת מרחוק. רצוי להמתין עד שתעבור, שמא אסתבך בתייל הדוקרני של הגדר והם יבחינו בי. אני שוכב בצד בתוך העשב ומחכה. המכונית עוברת ביעף. כעת הכביש פנוי. קדימה! החתך בגדר נמצא במקום שקבענו. הוא גדול למדי. אני עובר בעדו ונמצא מתחת לגשר העובר מעל לוואדי. שוב נשמע טרטור מנוע. כנראה מתקרבת מכונית. אני משתהה, עד שהמכונית עוברת את הגשר מעל לראשי. אני יוצא בצידו השני של המעבר מתחת לגשר, מוציא את ראשי, מציץ לצדדים, הכול שקט. קדימה! חופש! עוד מבט אחד לאחור. ממרחק מתברר לי פתאום, מה רב האור המציף את המחנה; והשמירה — מי היה מאמין שאפשר לברוח ממחנה ארור זה?

לרגע קל אני עומד תקוע במקומי, נפעם ותמוה, כמי שחלם חלום יפה, הקיץ — והנה היה החלום למציאות.

אני ממשיך ללכת בתוך הוואדי. עלי לפגוש בחברי במרחק של שלוש מאות מטר לערך. אני מבוסס בבוץ ונתקל באבנים. השלתי את נעלי הבד ותחבתי אותן לכיסי, איני נזקק להן עוד, הן מפריעות לי בהליכה. אני מפזר על עקבותי פילפל, שהיה שמור עמי בכיסי. סגולה לבלבול כלבי משטרה. נדמה לי, שכבר עברתי למעלה משלוש מאות מטר. הכול נראה שקט. אין איש? מה קרה? נדמה לי ששמעתי את ה־טסס המוסכם. אני עונה: "טסס, טסס". אך אין נשמעת כל תשובה. אין איש בסביבה. כנראה רק נדמה היה לי... לפתע, כאילו מתחת לאדמה, צצה לפני דמות אדם. הוא מתרומם מתוך שיח. בידיו מנצנצים שני אקדחים, שקניהם מכוונים ישר לחזי. "עמוד!" הוא פוקד עלי. נדמה לי, שטרם הספקתי לתהות, אם לנו הוא או לצרינו, וכבר הייתי חבוק בזרועותיו.

"אמרתי לך, שאבוא לקבל אתכם! מי בא אחריך?" היה זה עמנואל. לידו עמדו שתי מזוודות. "קח לך אקדח, את הפרבלום קח, הוא מצויין. גם מחסנית רזרבית קח. והנה שני רימוני־יד, מילסים תוצרת עצמית".

בחרתי בפרבלום, הכנסתי כדור לקנה, תקעתיו לחגורה, ואת רימוני־היד תחבתי לכיס.

"כעת התקדם ישר. בתוך העמדות שהכנתי לכם מחכים יתר האנשים: היזהר, אל 'תדפוק' את זה שיקבל את פניך. הוא לבוש מדי שוטר. כמה זמן תימשך ההסתננות החוצה?"

"לכל היותר שעה", אמרתי. לחיצת־יד, ואני ממשיך בכיוון שהחווה לי עמנואל. צעדתי כשלוש מאות מטר ומצאתי את ה"שוטר". החלפנו את הסיס־

מה, לחצנו ידיים, התחבקנו בשמחה והצטרפתי ל"עמדה". החברים מגיעים בזה אחר זה. משהגיעו כולם, הסתדרנו בשורה, החזקנו איש ביד רעהו לבל נאבד מישהו בחשיכה. מדי פעם אנו מחזירים ראשינו אחורנית. מרחוק רובץ מחנה הריכוז, מואר ושקט. מזמן לזמן אתה נתקף פחד, פן תתעורר והנה — חלום. כמעט מתחשק לך לצבוט את זרועותיך. נשום, נשום עמוק, מלוא החזה, אוויר שדות חריף.

הלכנו כשלוש שעות. חצינו פרדסים, גבעות, ערוצי ואדיות ועמקים, עד שהגענו אל האוטובוס הציבורי, שהמתין לנו, מוסתר בתוך חורשה. עלינו על האוטובוס במהירות, ורק אז החלה השמחה. כלבי הבולשת לא יצליחו להשיגנו. מעתה הננו חטיבה צבאית מזויינת ודרוכה לקרב. האקדחים והרימונים בידינו, ואין לקנא במשמר שינסה לעוצרנו. השעה שתיים־ושלושים אחר חצות. האוטובוס זז. אנו מחליקים על הכביש במהירות. הכול שקט. הכבישים ריקים מאדם.

בשעה שלוש לפנות בוקר הגענו לתל־אביב. האוטובוס עצר ברחוב יוחנן הסנדלר, ובהתאם להוראותיו של עמנואל ירדנו, מבלי להסתכל בפני הנהג. ליד התחנה המתינו לנו שניים מאנשינו. צעדנו אחריהם בשורה עורפית. העיר נמה את שנתה, הרחובות היו שרויים בחשיכה. הפסענו במהירות על בהונות רגלינו, אך הדממה היתה כה רבה, עד שהד מצעדנו רעם כרעום מצעד צבאי. חלצנו את נעלינו. למזלנו היתה הדרך קצרה, ואיש לא נקרה בדרכנו. שערו לעצמכם, מה היה חושב לעצמו עובר אורח, לו נקלעה בדרכו תהלוכת רפאים של כעשרים איש, הצועדים ברחוב, כשפניהם קורנים משמחה, נעליהם בידיהם ואקדחים תקועים בחגורותיהם?

נכנסנו לאחד הבתים. הדירה היתה ריקה. השתדלנו לשמור על השקט, שלא לעורר את השכנים, אף כי קשה היה, שלא לתת פורקן לשמחה, לא להתחלק ברשמים, לא לדבר ולא לצחוק. פרשנו שמיכות על הרצפה ושכבנו לישון. על אף המאמץ הגופני שעשינו, לא יכולנו להירדם. היתה הרגשה, שהתחלנו בחיים חדשים.

*

עם הנץ החמה התחלנו "להסתנן" מהדירה זוגות־זוגות. בשעה שש בבוקר עמדתי ליד תחנת האוטובוסים הבין־עירונית. באותה שעה, כפי שנודע לי לאחר מכן, התדפק הסרג'נט על הדלת הנעולה מבפנים של צריף מספר ארבע במחנה לטרון ולאחר שפרץ את הדלת, התעוררו עצירי המחנה לשמע צעקותיו: "כל הצריף נעלם! כל הצריף נעלם!"

הוא לא דייק, כמובן: הצריף נשאר במקומו. דייריו הם שנעלמו.

בחופש

א.

זוגות־זוגות יצאנו אל מחוץ לעיר. שיערנו שיערכו מיד חיפושים נרחבים בעיר, ומוטב להסתתר אי־שם עד יעבור זעם. בסיסנו נקבע זמנית בשטח החולות הנודדים שבגבול בת־ים, המשתרע עד למושבות הדרום. כאן היינו בטוחים. הסתדרנו באוהלים שהוסוו היטב, בקבוצות קטנות. גבעות חול רמות שימשו לנו נקודות תצפית. אף כי מלאי התחמושת שלנו היה מצומצם ויקר, התאמנו מעט בקליעה למטרה. המתנו בחולות ימים מספר, עד שהוכנו לנו דירות מתאימות ואז נרתמנו במלוא המרץ לעבודה. חיי המחתרת בחוץ הותירו זמן מועט מאוד למחשבה על העבר. בלאטרון חשבתי לא פעם, שלעולם לא אוכל לשכוח את המחנה. לא פעם התלוצצנו, שקשה יהיה לעבור את הרחוב בלי ליווי של שוטר, וקשה יהיה לגשת לארוחה מבלי להתייצב תחילה לספירה, והנה כעבור שני ימים בחוץ נשכח הכלא לחלוטין. רק לעיתים רחוקות זכרתי לשאול, אם הגיע מכתב מאלה שנשארו שם. קל להתרגל לחופש.

כאמור, נרתמנו מיד לעבודה. חזרתי לתל־אביב. השתכנתי, תחילה, אצל משפחת אוהדים. תמיד אזכור לבני אותה משפחה את מידת הכנסת האורחים שנהגו בי. אין ספק, שהייתי אורח לא נוח ביותר. במשך כל שעות היום ישבתי בבית. כדי לבאר את נוכחותי התמוהה בעיניהם של קרובים, מכרים

ושכנים, סיפרנו, כי אני, "נחום", זה היה כמדומני שמי הבדוי, הנני חברו של בעל־הבית, וכי יחד חבשנו את ספסל המכללה. יחסם אלי ודאגתם לשלומי ונוחיותי נגעו ללבי. כפי שסופר לי, זכו גם כל שאר הבורחים, ששוכנו אצל משפחות אוהדות, ליחס דומה. התופעה היתה מעודדת ביותר. כל אלה היו אנשים, שהושפעו מהגיון הברזל של מאמרי "החזית", והתנדבו לעזור למחת־רת תוך סיכון עצמי רב. נתלקטו חוגים של עורף מאורגן. מצאנו אוזן קשבת בשעת הצורך, אם בעניין דירה, או בעניין ממון, בכל מה שנדרש לקיומה ופעילותה של מחתרת.

השלטונות לא מיהרו לפרסם ברבים את דבר בריחתנו מלאטרון. ההודעה נתפרסמה בעיתונות כעבור זמן רב והיתה קצרה: "עשרים חשודים בטרוריזם נמלטו ממחנה מעצר בלאטרון..." לציבור לא היתה ההודעה בבחינת חידוש, אלא בבחינת אישור. הקהל ידע על הבריחה פרטים, שלא נמסרו כלל בהודעה הרשמית. בציבור התהלכו אגדות על הבריחה. לעיתים הייתי קולט פה ושם סיפורים פנטסטיים על המנהרה והבריחה. הייתי מעמיד פני תם ושומע, כיצד חפרו העשרים מנהרה בעזרת מקדחים חשמליים באורך של קילומטרים רבים כמעט עד לתל־אביב...

ברור שהבריחה עצמה פגעה ביוקרתם של השלטונות, אך העלמת הידיעה מן הציבור גרמה להם נזק כפול ומכופל.

ב.

כחמישה ימים לאחר הבריחה נפל הראשון מבין העשרים. היה זה יצחק סימן־טוב. עליו הוטל לארגן תאי מחתרת במושבות השרון. הוא חצה, בלווית ארבעה אנשים, שהקיפו את השדות, את המושבה רעננה, בדרכו ליעד מסויים, שנקבע כמקום מיפגש. והנה הבחין בשדה באחד הקורפוראלים הערביים מצוות השומרים שלנו במחנה לאטרון. הוא הסתתר בפרדס שבצידי השביל, אך הערבי שהיה בן כפר סמוך, חשב שגנבים משוטטים בפרדס ויצא לרדוף אחריהם. חרף האפלולית ששררה בפרדס, זיהה מיד את האסיר שברח. יצחק שלף את אקדחו, והערבי נפל לרגליו והתחנן על נפשו. נשבע, שלא יספר לאיש על המיפגש. יצחק שסלד משפיכות דמים ללא צורך, שילח את השוטר לדרכו. משהתרחק הערבי מרחק של כמאה מטר, פתח בריצה לעבר הכפר והזעיק את המשטרה. כוחות צבא ומשטרה בריטיים הקיפו את הסביבה. החמישה שהוסיפו לחצות את הפרדס לתומם, לא הבחינו בשני השוטרים הבריטיים שהופיעו לפתע מאחוריהם. לשמע הפקודות "עמוד!" "הרם ידיים!" שהפתיעום מאחורי גבם, שלפו החמישה את אקדחיהם, סבו במהירות

על עקביהם וירו בשוטרים. אחד מהם, סרג'נט בריטי, נפל מאש אקדחיהם, אך תוך כדי נפילה נפלט כדור מרובהו. הכדור פגע ביצחק. הסרג'נט נהרג בו במקום. השוטר השני נמלט על נפשו. יצחק הפצוע נישא בידי חבריו והוסתר בבית יהודי. הוטל מצור על הסביבה כולה. הארבעה נאלצו להסתלק במהירות, פילסו לעצמם דרך אל מחוץ לאזור הסכנה.

המשטרה הלכה בעקבות כתמי הדם שהגיר פצעו של יצחק, עד שהגיעה למקום המסתור שלו. פצעו לא היה אנוש. לו ניתנה לו העזרה המתאימה, קרוב לוודאי שהיה נשאר בחיים. אך הוא נלקח למקום בלתי־ידוע, נחקר ועונה. כשהגיע לבסוף לבית החולים, לא הורשה איש מבני משפחתו לגשת אליו, חרף הפצרות הוריו ואשתו. יצחק מת בבית־החולים זמן קצר לאחר שהובא לשם.

ג.

מותו של יצחק פגע בנו קשות. רק חמישה ימים היה בחוץ. "אם זה ילך בקצב כזה" — חשבת בלבך — "הרי בימים הקרובים יגיע בוודאי גם תורך..."

אולם עד מהרה מתרחשים מאורעות מסעירים, שיש בהם כדי לרומם את היוקרה שנפגעה. תמונותינו עדיין תלויות בכל תחנות המשטרה, עדיין בולשים ומחפשים אחרינו, והנה בריחה נוספת — שניים מטובי אנשינו ברחו מכלא ירושלים. במהירות הבזק מתפשטת הידיעה בעיר, הכול מספרים בנפלאות הבריחה, והשלטונות שוב היו ללעג ולקלס.

ערב חג הניטל שנת 1943. שני אסירים יהודיים, יעקב לבשטיין (לאחר מכן: אליאב) ומשה בר־גיורא * מציגים עצמם כחשמלאים מומחים ומציעים

---

* יעקב לבשטין, אחד מארבעת המפקדים, שנורו בדירה ברח' דיזנגוף 30 בתל־אביב. הוא נשאר בחיים ונידון לעשר שנות מאסר על החזקת נשק. "נשק" זה לא היה אלא אקדח בלתי־שמיש, שהוגנב לחדר על־ידי קציני הבולשת לאחר מעשה הרצח.

משה בר־גיורא נפל בעת נסיון לח"י לפוצץ את בתי־הזיקוק בחיפה ב־2.11.1946. בעזרת תעודות מזוייפות היה נכנס משך תקופה ארוכה לשטח בתי־הזיקוק, מגניב על גופו כמויות קטנות של חומר נפץ ומסתיר אותם שם. כאשר נצטברה כמות מספקת להרכבת כארבעים מטענים, ניגש לביצוע הפעולה. יחד עם יהודאי, מבורחי לטרון, התגנב בשעות הלילה לשטח בתי־הזיקוק ובהסתר התחיל בהרכבת המוקשים. בגלל התנאים בהם עשה משה את מלאכתו, התפוצץ אחד המוקשים בידיו, והוא נתרסק.

למנהל בית־הסוהר את שרותם: הם מוכנים להתקין בביתו של המנהל מנורות חשמל באשוח חג המולד המסורתי. שבועות רבים לפני ביצוע התוכנית הם "עובדים" על המנהל ומצליחים לרכוש את אמונו.

ההצעה מוצאת חן בעיני המנהל. בערב החג הוא שולח אותם בלווית שוטר ערבי לביתו, השוכן אמנם בקרבת בית־הסוהר, אך נמצא מחוץ לגדר ומחוץ לקווי השמירה. הם מקשטים את האילן בשקידה ובמרץ רב — מות־חים חוטי חשמל, מחזקים, מורידים ושוב מחזקים, עד שמחשיך היום.

"כעת יש צורך," הם אומרים לשוטר, "לחבר את החוטים אל התקע שבחוץ." הם משאירים בידי השוטר קצה אחד של החוט, מסבירים לו, כי כאשר יאמרו לו מבחוץ למתוח היטב את החוט, או אז ירכיב אותו על קנה הרובה ויהדק אותו לתקרה. "אסור להרפות, פן יווצר קצר בבית המנהל ורשת החשמל בכל הבית תינזק," כך הם מזהירים את השוטר. בחוץ הם תוקעים מסמר גדול בקיר, קושרים את חוטי החשמל וקוראים לשוטר:

"מתח חזק! אל תעזוב! רק שתי דקות!..."

והשוטר מותח... מותח...

עוברות דקות מספר, והשוטר עדיין מוסיף למתוח. הוא קורא להם להזדרז, כיוון שידו כואבת. אך אין עונה. הוא קורא שנית. אין קול. מה עליו לעשות עכשיו? לגרום לקצר בביתו של המנהל? להניח לחוט ולבדוק מה קרה שם לפועלים?

לבסוף, לאחר לבטים קשים, הוא יוצא החוצה, והנה החוט קשור למסמר ו"החשמלאים" אינם.

נקל להבין, שהמנהל האנגלי לא הפיק הנאה רבה מחג מולד זה. מה שאין לאמר על שני הבורחים שלנו.

ותוספת־כוח זו הגיעה בדיוק בזמן.

ד.

אנו עמוסים עבודה. עסוקים כעשרים שעות ביממה. מדי פעם מקבלים האחראים לגיוסם של חברים חדשים הוראות להפסיק את פעולות ועדות הקבלה. המדריכים עמוסים עבודה עד מעל לראש. עד שנחנך עתודה של מדריכים חדשים, אין לקבל אנשים נוספים.

מדי חודש מוכפל מספר טפסי ה"חזית" וגם הללו אינם מספיקים.

מדי יום הולך וגדל הגוף האזרחי, המשמש מעין עורף למחתרת.

סניפים חדשים קמים במושבות ובערי השדה.

מדי יום מתגלים מקורות כסף חדשים. אנשים מבקשים ליצור קשר עם חברינו, כדי למסור את תרומותיהם. אך, ככל שגדלים האמצעים, כן גדלים הצרכים.

מדי יום הולכת ומתעשרת האינפורמציה על האוייב, על ראשי קלגסיו, על רכושו, על כל תנועה מתנועותיו.

כך הולכת ומתפתחת המחתרת. עשרות מיפגשים מדי לילה. הודעות, סידורים, תוכניות, קורסים לשימוש בנשק, קורסים לפיצוץ, למעשי חבלה, לקרבות רחוב, חינוך לוחמים וביסוס אידיאולוגי, קבלת אנשים חדשים והעמדתם במיבחן.

הכל נעשה בדייקנות, מתוך חישוב זהיר ושמירה קפדנית על כל צעד וכל תנועה, לבל יגיע דבר לאוזניים בלתי־רצויות.

הגברת הפעולה ההסברתית גוררת עימה עירנות־יתר של המשטרה והבו־לשת. כל אימת שנתקלים שוטרים או בלשים באחד מאנשינו ועוצרים אותו ברחוב לשם חיפוש ובדיקת תעודות, מופיע לפתע מישהו מאחור ויורה שלוש יריות: אחת בראש ושתיים בגב. כך נהרגים בחיפה קצין ושוטר תוך כדי רחרוח בחבילות עיתונים, שנושא צעיר עברי בידו. כך נהרג בתל־אביב שוטר, שהתעניין בכרוזים שהדביק צעיר יהודי על קירות הבתים. ברמת־גן נהרג בלש שהתעניין בבורחי לאטרון. ועוד פעולות מסוג זה.

בעיקר אנו גאים על כך, שאנו מצליחים בדרכי עורמה לבלבל את המשטרה ולכוון את חיפושיה. הם מחפשים אותנו בכל מקום — שאין אנו נמצאים בו!

העניינים מתפתחים בקצב מהיר מן המשוער. הכול מרגישים במתח שבטרם סערה. הבריחה מלאטרון, הבריחה מירושלים ו"החזית" מעוררים תסיסה גם בשורות האצ"ל. רבים מהם פונים אלינו, אך רק מעטים מתקבלים. לעיתים תכופות אני קובע מיפגשים עם אנשי אצ"ל, המביעים נכונות להצטרף אלינו, ואולם בהתאם לקו המוסכם אני דוחה אותם ומשתדל להשפיע עליהם, שיגבירו את התסיסה מבפנים. בימים ההם עדיין נמצא האצ"ל תחת מרותה של מפלגת הצה"ר (הציונים הרביזיוניסטים). מנהיגי מפלגה זו לא היו שונים בהרבה בתפישתם ויחסם לבריטניה משאר המנהיגים הציוניים. סיסמותיהם אמנם קיצוניות יותר, כיאה לאופוזיציה, אך לא כן מעשיהם. דרישותיהם מצטמצמות בהחלפת הנציב, במתן סטטוס של דומיניון וכו'. אך הנוער שלהם, הנוער של האצ"ל, הוא מלא רצון ונכונות הקרבה. בטוחני, שאינני מגזים בקביעתי, שמעשינו בשנים 1943—1944 השפיעו באופן מכריע על דרכו של הארגון הצבאי הלאומי. המפלגה חשה לפתע, שהנוער עתיד להישמט מידה, אם לא תוציא אותו מיד אל המערכה. מנהיגי התנועה היסמו

רבות עד שהחליטו למסור את הפיקוד על האצ"ל למי שגילה מלכתחילה נכונות ללחום: למנחם בגין.

ה.

בחיפה קרה אסון. שלושה מאנשי המחתרת עסקו בחפירת מחסן נשק. תוך כדי חפירה נשמט ה"וובלי" מחגורתו של אחד מהם, "הפטיש" נחבט בקרקע ונפלט כדור שפגע בבטנו של "ברוך" (יוסף רוזנבוים).

מפנים מיד את המקום, את הפצוע מכניסים לאחת הדירות הסמוכות, מסבירים את העניין, משכיבים את הפצוע על הספה, ואחד מן השלושה רץ להביא את הרופא שלנו. אותה שעה מזעיקה אחת השכנות את המשטרה. לפתע מופיעים בדירה קצין בריטי וסרג'נט יהודי. הלוחם שנשאר ליד הפצוע קופץ מיד דרך החלון. השוטרים יוצאים לדלוק אחריו. "ברוך" הפצוע מדליק את רימון ה"מילס" שהיה בכיסו, קורא לסרג'נט היהודי להסתלק, מתרומם קמעה ממשכבו ומטיל את הרימון על השוטרים הרודפים אחר ידידו. שני הרודפים נופלים פצועים. הסרג'נט היהודי, שלא נשמע לקריאתו של "ברוך", מת לאחר מכן מפצעיו.

"ברוך" מנסה בשארית כוחותיו להסתלק מן המקום. בקשי הוא נסחב אל החלון, יוצא דרכו, עובר כברת־דרך ונופל. הוא נלקח על־ידי המשטרה, וכעבור שעות מספר הוציא את נשמתו.

האחיות סיפרו, כי עד לרגעיו האחרונים הביע דאגה וצער על שפגע בשוטר יהודי. לא התכוון... לא התכוון... הרי ביקש שיתרחק.

*

ההתרחשות בחיפה זעזעה את השלטונות. הם התחילו להבין, עם מי יש להם עסק. קשה להילחם במי שאינו נרתע מפני המוות, במי שמטיל רימון בשארית כוחותיו.

המשטרה עומדת הכן. חדלו לאסור אנשים בשיטות, שננקטו עד כה. כדי לאסור מישהו, מקיפה עתה המשטרה תחילה את הסביבה, משתדלת להפתיע את האיש ולכוון אליו את כלי־הירי מאחורי מחסה. שוטרים מסתובבים ברחוב בקבוצות, מזויינים מכף רגל ועד ראש. הנשק דרוך, תמיד מוכן לירייה, האצבע על ההדק. שולחים מבטים לצדדים. והמחתרת עדיין בצעדיה הראשו־נים, עדיין לא יצאנו למערכה של ממש. הללו הם רק שלבי הכנה. מעל דפי ה"חזית" מבטיחה המחתרת העברית: "על עקרבים יישבו כאן קלגסי האויב!"

ברחובות הערים מסיירות מכוניות־משא של המשטרה עמוסות שוטרים. אם נראה להם עובר אורח חשוד משום־מה, הם עוצרים לפתע, מכוונים אליו את כלי נשקם, פוקדים עליו לעמוד, להרים את ידיו, ורק אז הם קופצים מהמכונית, עורכים חיפוש על גופו, בודקים תעודות, בוחנים היטב את פרצופו ומשווים לתמונות שבידיהם, ולבסוף תלוי הכול ברושם שהשאיר עליהם האיש: עשה רושם "טוב" — יניחו לו ללכת, ורק את עט הנובע יגנבו במומחיות רבה, תוך כדי חיפוש. עשה רושם "רע" — לוקחים אותו לבולשת, ושם יבלה מיומיים עד שישה חודשים, ולפעמים גם יותר — עד שיבדקו, כביכול, את זהותו.

מאות אנשים עוברים מדי יום בדיקה מעין זו, ואף כי המשחק נמשך זה למעלה מחודשיים, עדיין לא הצליחו לגלות בשיטה זו אף אדם משלנו. הם מגששים באפילה.

*

החיים במחתרת מחייבים, כידוע, ניתוק כל הקשרים החברתיים והמשפחתיים. מכיוון שמאז המאסר שלי באוגוסט 1940 עד לבריחה מלאטרון חלפו למעלה משלוש שנים, התרגלו קרובי המשפחה, דודים ובני־דודים, ואף חברי־נעורים שלי, שלא לפגוש אותי. אף לא ראיתי צורך להסתכן ולסכן אותם במפגשים נסתרים. עם זאת, כל פעם שנזדמן לי לעבור על פני ביתו של אחד הקרובים או החברים משכבר הימים, הייתי מאט את צעדי ומחפש בחלון המואר צללית של דמות כלשהי מן העבר.

היוצא־מן־הכלל היחיד מבחינה זאת היה טוביה חנצ'ינסקי (לאחר מכן חן־ציון). מיד לאחר הבריחה השתוקקתי לראותו. היכרנו זה את זה לפני מאסרי ונקשרנו בעבותות של ידידות נעורים. אני עבדתי באותה תקופה כפועל בבית־חרושת לגרביים, וטוביה, שהיה בן יחיד ועליו היה מוטל עול פרנסת הוריו, עבד כנהג משאית בחברת "המגיע". שנינו חלמנו על לימודים באוניברסיטה בעתיד.

עד למאסרי שימש טוביה כקריין של תחנת השידור המחתרתית. זמן־מה לאחר שהגעתי למזרע עוד עמדנו בקשר מכתבים, אולם לאחר מותו של יאיר והתפוררות המחתרת — נותק הקשר ביניינו. מדי פעם, כאשר הגיע עציר "מן הוותיקים" הייתי שואל: "מה עם טוביה?" התשובה היתה תמיד: "עוזב", "התרחק", "ניתק את הקשר" וכדומה.

ערב אחד, כשבועיים־שלושה לאחר הבריחה, החלטתי לפוגשו. נסעתי במונית עד לרחוב "כנסת ישראל" בשכונת שפירא בתל־אביב ומשם הלכתי בין סמטאות השכונה עד לבית הקטן, בו גר טוביה עם הוריו, ושלפנים היה לי כביתי שלי. על בהונות רגלי נכנסתי לשביל, ובטרם אדפוק בדלת,

הצצתי מבעד לחרכי התריס אל תוך החדר. השולחן היה עמוס בקבוקים, שיירי אוכל וקליפות תפוזים.

השעה היתה קרובה לחצות הלילה. במתכוון באתי בשעה מאוחרת מחמת תקווה, שלא יימצאו אנשים זרים בבית. שיירי הסעודה על השולחן ואי־הסדר ששרר בחדר, לא היו אופייניים כלל לבית זה. נתקפתי הרגשה, כאילו הכול השתנה כאן, ואני הנני אדם זר ובלתי רצוי, העומד לחדור כרוח־רפאים אל חייהם של דיירי הבית. כבר חככתי בדעתי, שמא מוטב לי לשוב על עקבותי. לפתע הופיעה דמות המוכרת לי — אימו של טוביה, והחלה להוריד כלים מן השולחן. אכן, אותה אישה, אותה אם. דבר לא השתנה.

דפקתי קלות בדלת. "מי שם?" — שמעתי את קולו של מר חנצ'ינסקי. היתה זאת שאלה מביכה בנסיבות אלה.

"טוביה בבית?" שאלתי.

הדלת נפתחה ומצאתי את עצמי עומד מול הוריו של טוביה. הם התבוננו בי כמאמינים־לא־מאמינים, יודעים־לא־יודעים.

"מי אתה?" — שאל האב, ומתוך קולו גיליתי, שידע את התשובה לשאלתו.

הורדתי את משקפי ההסוואה ואמרתי: "זה אני". הם התרגשו מאוד, וכן אני.

"לא נזמין אותך לשבת", — אמר האב — "בוא, אקח אותך אל טוביה."

"איפה הוא?"

"טוביה התחתן הערב. הם עברו לדירה משלהם. לא רחוק מכאן. בתוך השכונה. בוא מהר."

הייתי נבוך. הכיצד אבוא אליו דווקא בליל־הכלולות?

"עם מי התחתן?" — שאלתי.

בעיני אמא נראתה השאלה שלא במקומה. "מה זאת אומרת, עם מי? עם אסתי, כמובן."

ארבע שנים הם חיכו, כדי להתחתן דווקא בערב זה! אסתר היתה חברתו הקבועה של טוביה עוד לפני מאסרי. אני היכרתיה ב־1938 בדרכי ארצה. נערה תמירה ויפה כבת 16, שהצטרפה אלינו באיטליה בדרך ארצה. היא עזבה אז את ביתה בבלגיה, ובשם בדוי הצטרפה אל היוצאים בדרך־לא־דרך להתגנב לארץ־ישראל.

"אבוא בפעם אחרת," אמרתי לאב, אשר נראה דוחק בי לגשת אליהם. "אשאיר להם רק פתק איחולים."

"לא, לא" — מוחה האב. "הם לא יסלחו לי, אם לא אביא אותך. אל תחשוש, אתה לא מפריע להם", הוסיף להרגיע אותי בחיוך אופייני לו;

מין חיוך קונדסי, שכאילו בא לומר במקרה זה, שיש דברים יותר חשובים.
רק אברך אותם ואסתלק — חשבתי בליבי.

ביתם החדש והעצמאי של טוביה ואסתי עמד בקצה הסמטה ליד פרדס. אבא דפק בדלת, שהיתה מוקפת מרפסת קטנה, הפונה ישר לרחוב. "הבאתי לכם מתנה" — הכריז משנפתחה הדלת, ולאחר שצפה בשמחת המיפגש שלנו, בחיבוקים ובהתרגשות — הסתלק.

גם אני ביקשתי ללכת תוך הבטחה, שאחזור בעוד מספר ימים, אך הם לא הניחו לי. ישבנו שלושתנו עד אור הבוקר, ולאחר דיווח קצר על עניינים אישיים, עברנו לשיחה על בעיות העומדות ברומו של עולמנו.

*

טוביה אמנם ניתק את הקשר עם אנשי לח"י, אך לא זנח את רעיון המלחמה בבריטים: לאחר נפילתו של יאיר, כאשר החלה המחתרת להתפורר וכמה מעוזריו, אשר זהותם היתה ידועה למשטרה, התמסרו לידיה, החליט טוביה לפרוש לקרן־זווית, להמתין עד יעבור זעם ולהתחיל הכול מחדש. היה משוכנע, שהבולשת הצליחה לשתול מלשינים בשורותינו. לאחר זמן־מה החל לרכז מסביבו אנשים, לאמנם ולהדריכם. גם צברו מעט נשק. הקבוצה אינה גדולה, אבל אנשיה מובחרים. חדורים הכרה רעיונית ונכונים לקרב ולהקרבה. במיוחד היה טוביה גאה בשותפו להנהגת הקבוצה — בחור בשם שמואל שניצר.

הופתעתי, כאשר סיפר לי טוביה, כי על אנשיו נמנים שני בחורים צעירים, יעקב גראנק וברוך קוטליצקי, חניכים שלי מקן בית"ר לודז'. כאשר עזבתי את פולין, היו עדיין שני קונדסים חביבים בני חמש־עשרה. לא ידעתי, שהצליחו להגיע ארצה עוד בתוך ימי המלחמה. הם הספיקו להשתתף בהגנת וורשה בפני הפולשים הגרמניים, ולאחר מכן הסתננו לברית־המועצות, חצו אותה לאורכה ולרוחבה, הצליחו להסתנן אל מחוץ לגבולותיה, ולאחר נדודים ותלאות זכו להגיע אל מחוז חפצם, ארץ־ישראל. מאז נודע להם על הבריחה מלאטרון, הם מחפשים דרך להתקשר אתי. טוביה הבטיח אפוא, להסדיר מיפגש ביניינו.

"ומה הלאה?" — שאלתי. "לאן מועדות פני הארגון שלך?"

לטוביה לא היתה תשובה ברורה. נראה היה בעליל, שההתארגנות המחודשת של לח"י, התחמקותו של יצחק שמיר ממזרע ובריחת העשרים מלאטרון — כל אלה שיבשו את התוכניות עליהן שקד קודם לכן. הוא ראה עצמו כ"שומר־הגחלת" וממשיך את פועלו של יאיר, בונה מחתרת עקב־בצד־אגודל, אשר בבוא היום תקום ותפעל. אך בקצב זה נראה אותו יום מיוחל

רחוק מאוד. מאידך תיכנן התקשרות עם האצ"ל או עם הלח"י, והשתלבות בפעולות, תוך שמירה על מסגרת עצמאית. התוכניות לעתיד היו מעורפלות ומושפעות לא מעט מפחד הפרובוקטורים בשורות הלח"י. אני, כמובן, יעצתי לטוביה להעביר את אנשיו, את הנשק ואת עצמו ללח"י.

בטרם נפרדנו, לפנות בוקר, קבענו פגישה לדיון בהצעתי בנוכחות שותפו להנהגת הקבוצה, שמואל שניצר.

עוד באותו יום דיווחתי ל"מיכאל" (יצחק שמיר) על הפגישה עם טוביה. הוא ידע על קיום הקבוצה וסיפר לי, שבעבר כבר היו מגעים עם חבריה. לדעתו, הסיכוי להעביר את הקבוצה אלינו הוא קלוש, שכן לא נוכל להסכים לקיומה כגוף נפרד בתוכנו. ההצטרפות צריכה להיות אישית, וללא כל תנאי.

לאחר פגישה נרגשת עם יעקב גראנק ודיונים ארוכים עם טוביה ושמואל שניצר, הוחלט שהקבוצה אכן תתפזר, ואנשיה, על נשקם, יצטרפו ללח"י.

מחסן הנשק של הקבוצה אמנם היה דל — 8 אקדחים וכמה רימוני־יד — אבל נמנו עליה כמה מטובי לוחמינו לעתיד. שלושה מהם אינם עוד בחיים: יעקב גראנק, הוא "דוב", "הבלונדי הגבוה" האגדי, אשר הטיל את חיתתו על האנגלים במשך רוב שנות הלחימה בבריטים, ונפל — חשוף בצריח — כקצין אהוב על פיקודיו ועל מפקדו יצחק שדה, במלחמת השחרור. השני הוא "אלימלך" (חיים אפפלבוים־תפוחי) השקט, היסודי, האמיץ, אשר יצא מכל הפעולות בשלום ונפל, מכדור טועה, בפריצת כלא עכו. השלישי הוא "אריה" (שמואל צוקרמן), אשר נפל בהתקפה על בתי המלאכה של הרכבת בחיפה. לא היכרתי אותו אישית, אולם שמעתי עליו מפי רבים, שהיו לו חברים ולחמו איתו. נימת הערצה וכאב עמוק על נפילתו היו שזורים בדבריהם, כל אימת שהזכירוהו.

נכס חשוב במיוחד למחתרת היו הבנות שהשתייכו לאותה קבוצה: "נירה" — היא לאה אושרוב, אשר נישאה ליעקב גראנק, והיתה, ככל שזכור לי, בת יחידה, לה נמסר הפיקוד על לוחמים, שתקפו מחנה צבא בריטי; "שרה" — היא חנה אפפלבוים, אשר נישאה ל"אלימלך", וידעה לבצע כל משימה נועזת, אשר חוכמה, קור־רוח ותמימות נשית היו יפים לה; "עידית" — היא רות קוטליצקי, שארגנה, ריכזה, חינכה ופיקדה על מחלקת הנוער של לח"י; "אילנה" — היא גאולה כהן, שאמנם השתייכה עדיין לאצ"ל, אך עמדה בקשר עם אנשי טוביה, ויחד איתם קיבלתי אותה לשורות לח"י.

*

גם אני אישית "הרווחתי" משהו מהצטרפותם של אנשי טוביה ללח"י:

אחרי שישה שבועות של נדודים מדירה של אוהד אחד למשנהו, היה לי סוף־סוף חדר משלי. "דוב", הוא יעקב גראנק, שכר חדר בשכונת שפירא ועברתי לגור איתו. החדר היה בתוך צריף רעוע, ללא חשמל, וגגו היה דולף בימי גשם, אבל הרגשתי בו בטוח — ראשית, משום שקירבתו של "דוב" היתה בבחינת פוליסת ביטוח לאיש מחתרת. הוא היה אמן בשימוש בנשק. שנית, בסביבה זו, בשכונת העוני, היתה הרגשה כי בתוך עמי אני יושב. יקרה אשר יקרה — כאן לא יסגירו אותי, כאן אין חוששים, שפעולות המחתרת תזקנה לעסקים ותסכינה את ה„יש".

גם הקירבה אל ביתם של אסתר וטוביה לא היתה חסרת משמעות. אסתר היתה מביאה מדי פעם תבשיל "של אמא", ואם כי האוכל היה חשוב כשל־עצמו, חשובה ממנו היתה תחושת ההשתייכות ל"משפחה".

"האֶליבי" שלי בפני בעלי־הבית, שהשכירו לנו את החדר היה, שאני מנהל־חשבונות העובד בשביל דודי, שהוא רואה־חשבון מוסמך. על שולחני מונחים תמיד פנקסי חשבונות וגליונות נייר, המלאים טורים ארוכים של מספרים. כשבעלת־הבית דופקת בדלת, אני יושב מיד על פנקסי החשבונות.

מקום מגורי ידוע למעטים. בשעות היום אינני יוצא את הבית. יותר משאני חושש מפני המשטרה, אני חושש ממכרים. מקום הימצאותנו הוא בגדר תעלומה למשטרה, ואנו מפיקים מכך תועלת מרובה. אך יוודע לקרוביו או למכרינו, היכן אנו נמצאים, תגיע השמועה, ללא ספק, גם לאוזני הבולשת, אשר שליחיה שורצים בכל מקום. אולם בהעלמת מקום מגורי לא די — ליתר ביטחון אני מאופר כהלכה: שערי צבוע שחור, שפמי עבה ועל חוטמי משקפי ראייה. כשעלי להיפגש עם אדם שמהימנותו אינה בטוחה, הרי יש לי בכיסי לסת תותבת בעלת שיניים, שאותה אני מרכיב על שיני התחתונות. לסת זו משנה את קלסתר פני עד לבלי הכר. השפה התחתונה הבולטת הופכת להיות הקו האופייני ביותר בפני. לעיתים תכופות קרה, שנתקלתי לפתע במכר ברחוב, ואם לא היה סיפק בידי לסטות מן הדרך, הייתי בלית ברירה מצטחק ומברכו לשלום, אך לתמהוני הרב לא נדלק שום זיק של היכרות בעיניו, והוא היה חולף על פני כחלוף על פני זר. רק אז הייתי נזכר, שאני אינני אני — שהאיפור שינה את פני עד לבלי הכר.

גם בשעות הערב אינני יוצא אלא בלווית שומר. הוא הולך בעקבותי ובכיס מעילו אקדח טעון. אף אני משתדל להחזיק תמיד את אקדחי ביד. תחילה קצת קשה להתרגל לכך. תמיד נדמה, שהנה הוא עומד להישמט מן החגורה ולהחליק דרך המיכנס למטה. פעמים נדמה לך, שמישהו עלול להבחין בבליטה המיותרת המזדקרת מן המעיל. אולם לאחר זמן מועט אתה מתרגל אליו, והוא הופך להיות חלק ממך. אפילו בלילה הוא מונח טעון מתחת

לשמיכה, וכשאני מתהפך מצד לצד, אני מעביר מבלי דעת גם את האקדה לצד השני.

*

כדי לאפשר פעילות תקינה בכל אחד מתחומי העבודה של המחתרת, בנוייה כל מחלקה ממספר אנשים, שחופש התנועה שלהם מוגבל, ואנשים שעדיין יכולים לנוע באורח חופשי. האדם הקרוב לי ביותר בתחום עבודתי, הוא "אלישע". הכרתיו ימים מספר לאחר הבריחה. העבודה המשותפת קשרה אותנו בקשרים הדוקים. היינו נפגשים לרוב פעמיים ביום ומוסרים זה לזה דו"ח על מצב העניינים.

אני מעריץ אותו על כשרונותיו והאינטליגנציה שלו. הוא איש מעשה ובעל מעוף. מסוג האנשים שתמיד נעים להימצא בחברתם, שעושים את החיים קלים ונעימים יותר.

ביום ה־5 במרץ 1944 בא אלי "אלישע", כהרגלו בכל יום. דפק על דלת חדרי לפי הסימן המוסכם, וכשפתחתי לו נשאר על עומדו צעדים מספר מהדלת. בדרך כלל היה נכנס כשהאקדח בידו.

"מה קרה ?" שאלתיו, "מדוע התרחקת מהדלת ?"

"האקדח שלי מקולקל, המקור נשבר. לא רציתי להתקרב לדלת, מפני שלא הייתי בטוח, אם לא אמצא בחדרך אורחים בלתי־קרואים, כמו המשטרה, למשל. ניסים כאלה עלולים לקרות..."

הצטחקנו, נכנסנו פנימה, ישבנו על מיטת הברזל וסידרנו כמה עניינים שוטפים.

"יש לי עוד חצי שעה פנאי, תן משהו לאכול, אני רעב ככלב," אמר אלישע. השעה היתה 11.30. נזכרתי שאף אני לא אכלתי עדיין.

"נדמה לי, שאין מה לאכול בבית," אמרתי. הוא ניגש לארגז, ששימש לי ארון, ומצא שם לחם בן ימים מספר.

"יש לך כסף ?" שאל, "ארוץ לקנות משהו ואתה תתקתק בינתיים את המכתב במכונה."

מצאתי בכיסי כמה גרושים, הוא יצא וחזר כעבור רגעים מספר ועימו ככר לחם, גבינה ועוד משהו.

"זה לא עניין ככה", אמר, "עלינו לדאוג קצת גם לעצמנו. מאתמול בצהריים לא אכלתי, וגם אתה בוודאי לא היית אוכל, אלמלא הזכרתי לך".

הוא מכין את הארוחה, ואני מתקתק על המכונה.

"מחר אני מסדר לך פרימוס," אומר הוא, משסיימנו לאכול, "הרי לא ייתכן שתחיה כך ימים תמימים מבלי לשתות משהו חם, ועוד בחורף".

"מצאת לך דאגות", אני אומר, "אתה יודע שבעניין זה אני בר־מזל יותר מאחרים. אסתר וטוביה דואגים לי. קנה פרימוס וקח אותו אליך הביתה".

"טוב, אקנה שניים," מסכים הוא לבסוף. כך הוספנו לפטפט על עניינים של מה־בכך. ב־12 בדיוק קם ללכת.

"תן לי איזה אקדח", אמר. "חוץ מהנגן שלי אין לי כלי אחר. הרי רק אתמול מסרתי לך שמונה כלים חדשים. היכן הם?"

"מסרתי אותם עוד אתמול למיכאל. הם היו דרושים לו."

"מדוע לא לקחת לך אחד מהם, אם שלך מקולקל?"

"אתמול היה בסדר. בלילה פירקתי וניקיתי אותו, ותוך כדי עבודה נשבר המקור. חשבתי שאצלך אמצא משהו. הרגשה מוזרה להתהלך עם כלי מקולקל. אם אספיק, אגש עוד היום לבית־המלאכה שלנו, בטח אמצא שם איזה מקור רזרבי. ולא, אקח משם כלי חדש. לעזאזל! להתהלך כשבידך חתיכת ברזל שאינה יורה. אני מחזיק אותו בתיקי ונדמה לי כל הזמן שמכנסי נופלות, משום שהאקדח אינו בחגורה!"

"אילו היה 'דוב' בבית, הייתי נותן לך את הכלי שלו. אינני יודע, מתי יחזור."

יצאנו. נלוויתי אליו כברת דרך, סיכמנו כמה עניינים שוטפים ונפרדנו.

בשעה חמש אחה"צ הודיעו לי בקשר מיוחד: "בדוק אם כל אנשיך בסדר. ברח' מוא"ה דפקו מישהו." במוחי הבזיקה מיד המחשבה: "האקדח של 'אלישע' היה מקולקל..."

בערב לא הופיע "אלישע" למיפגש שקבעתי איתו. למוחרת בבוקר השכם הודיעו לי:

"'אלישע' נפל. עצרו אותו לשם עריכת חיפוש. הוא ניסה להסתלק ונכנס לאחד הבתים, כנראה מתוך כוונה לצאת דרך הגג אל הבית הסמוך. על המדרגות פגעו בו, והוא נפל פצוע. אחרי שנפל הריקו לתוך גופו מחסנית שלמה של טומיגן. הם התעללו בגופתו! עוד השבוע נבצע פעולת נקם".

"אלישע" איננו.

נתקשיתי להאמין בכך בימים הראשונים. חייתי בהרגשה, שהנה יבוא עוד מעט וידפוק על הדלת.

גוויתו לא זוהתה, והוא נקבר בבית הקברות בנחלת־יצחק בשם אברהם בן־אברהם, לוחם אלמוני.

איש לא ידע, ש"אלישע" הוא ירחמיאל אהרונסון, מי שהיה סטודנט בטכניון. המשטרה לא הצליחה לגלות את זהותו.

משך ימים רבים העיקה עלי הרגשת אשמה: "מדוע לא נתתי לו את האקדח?! מדוע לא ליוויתי אותו עד למקום אליו רצה להגיע?"

המחשבה ש"אלישע" יכול היה להישאר בחיים, לו נהגתי אחרת, הטרידה אותי יומם ולילה.

ו.

בהודעת המשטרה נאמר תחילה: "אדם שנראה חשוד בעיני קבוצת שוטרים ניידת, פתח ביריות אל עבר השוטרים, כאשר עמדו לערוך אצלו חיפוש. המשטרה השיבה אש, הוא נורה ומת מפצעיו". כעבור יומיים נתפרסמה הודעה נוספת: "בתיקו של האדם שנורה ברח' מוא"ה נמצאו עיתונים בלתי חוקיים ו... אקדח."

היישוב כולו רגז. השקר שבהודעה הרשמית הראשונה היה שקוף. נמצאו גם עדי־ראייה רבים מבין העוברים ושבים. שהכחישו את הגירסה הראשונה, והאמת פשטה במהירות הבזק. ידענו שלא יעלה בידינו להפסיק את רציחת חברינו, אלא אם כן נשיב להם באותו מטבע. הבריטים "הריחו" כנראה, שדמו של אותו אברהם בן־אברהם, אשר גופו נוקב באכזריות סדיסטית בכדוריהם — ינוקם. משך כשבוע ימים לאחר הרצח לא נראו שוטרים וחיילים בריטיים ברחובות הערים. אנו חיפשנו אותם.

זוגות־זוגות, כצוידי כלבים שוטים, אנו סובבים ברחובות העיר ומחפשים אנגלים. "דוב" (יעקב גראנק) הוא בן־זוגי. האזור שלנו הוא בסביבות רח' מוא"ה — שדרות רוטשילד, בקרבת מקום בו נרצח "אלישע".

בבית, לפני צאתנו, תרגלנו, כיצד נעשה זאת: האנגלים הולכים בזוגות. נעבור על פניהם ומאחורי גבם נשלוף, נסתובב והכדור הראשון בראש. אסור להחטיא, כי הם חמושים ברובים או תת־מקלעים. הכול חייב להתרחש כהרף־עין. אם אחד מאתנו יחטיא ביריה הראשונה — שנינו בסכנה.

לגבי היה זה מבחן־האש הראשון. אינני זוכר, כמה זמן פסענו כך הלוך וחזור, באותו קטע רחוב. אך אותן שעתיים או שלוש היו בשבילי שעות של חשבון־נפש. פעמים אין־ספור שאלתי את עצמי, מדוע אני צריך לעשות זאת? הנה בעוד רגע יופיעו מעבר לפינה שני בני־אדם חיים, ואני אהרוג אותם. מדוע? ומדוע אני? ברגע זה של מבחן, כאילו פרחה כל התורה וההכרה המדינית והרעיונית ואיננה. עד עתה תמיד סיכנתי את עצמי — וזה היה קל. עד עתה פעלתי רק מכוח ההיגיון והרגתי בדמיון. עכשיו, בעוד רגע, אצטרך להסתובב, לכוון, ללחוץ על ההדק, והוא, האיש החי הזה, יפול ואני אוסיף עוד שלוש־ארבע יריות לוודא שלא יקום עוד. הלוואי ולא יופיעו. אנא, אלוהים, עשה שהאנגלים לא יזדמנו למקום, שלא אצטרך לעשות זאת.

לא היום. שיהיה לי עוד זמן לחשוב ולהתכונן.

פסענו בשתיקה. ליכסנתי מבט לעברו של „דוב". הוא נראה שקט ובוטח בעצמו. אולי רק מעט דריכות ניכרה בפניו, ועיניו בלשו בעירנות. הוא כבר התנסה בפעולות. אך בשבילי, כאמור, זאת אמורה להיות טבילת האש. לפתע נראה היה לי, שתהום רובצת ביננו. נתקפתי חששות, שאם לא אצליח במשימה — אסכן את חייו. כמעט מילמלתי בקול: "אלוהים, אל תעמיד אותי במבחן. עשה שהאנגלים לא יופיעו!"

"דוב" — חניך שלי. לוחם ללא חת. הוא יוצא למשימה כדי לבצע אותה, ואני מתפלל לאלוהים, שימלט אותי מן הצורך לירות באדם חי. מה הוא מרגיש? האם ליבו אטום? לא. הוא לא יכול להיות אטום. אני מכיר אותו מאז היותו בן ארבע־עשרה. עכשיו אנחנו גרים ביחד, לוחמים ביחד ומסתת־רים ביחד. מתחת למעטה הזה של נוקשות ושובבות פועם לב רגיש, אוהב אדם. אני יודע זאת בוודאות, מפני שהוא לא יכול להסתיר זאת, גם אם יתגדר ב"הברהמניות" ויתרגל שליפות, כפי שעשינו זאת שנינו הבוקר. מדוע אני מרגיש כעת זרות כלפיו? מניין הרגשת הקונפליקט ביני לבינו, דווקא שעה שאנו עומדים לבצע מעשה, שעוד לפני שעה יצאנו אליו שנינו בנפש חפצה?

השקט הנפשי והביטחון העצמי של "דוב" מביכים אותי. "יש בו משהו לא־יהודי" — חולפת מחשבה במוחי. להיות מוכן להרוג — זה לא־יהודי. הנכונות הקרה הזאת שייכת לעולם אחר, לעולמם של הגויים. להם אין בעיות כאלה... הם יכלו להוריק מחסנית מלאה של טומי־גן אל תוך גופו של "אלישע", והם בוודאי גם צהלו בשעת מעשה. "אנחנו חייבים ללמוד להרוג" — עוברת מחשבה במוחי. "כדי לחיות, חייבים ללמוד להרוג. תמיד נהרגנו על־ידי הגויים, כי לא ידענו להרוג. אבא ואמא ורומק אחי גורשו מביתנו אל הגיטו שם בלודז', הם הלכו ללא התנגדות.* הם נשארו בפולין, כי האנג־לים שמרו על גבולות ארצנו. והם כל כך רוצים לבוא ארצה. אם יישארו כאן האנגלים, הם אולי לעולם לא יוכלו לבוא. זמן קצר לפני פרוץ המלחמה היו אמורים לצאת מלודז' ולעלות ארצה בדרך בלתי־ליגאלית, בדרך בה הגעתי אני. אינני יודע, מה קרה ומדוע התעכבו. אולי מוטב כך. שאם לא כן, אולי היו נקלעים ל"סטרומה". ואז — באשמת הבריטים — היו טובעים בים כשאר שמונה מאות נוסעיה האומללים.

---

* בפברואר 1944 עדיין לא ידעתי על המשרפות ותאי הגאזים. הידיעות הקלושות שהגיעו אלינו נתקבלו באי־אימון ובהסתייגות. איש לא רצה ולא יכול היה להאמין בהן. האמנתי שהורי ואחי עודם בחיים.

אני מוכרח ללמוד להרוג. אם יופיעו עכשיו שני האנגלים מאחורי הפינה, "דוב" ואני נעבור על פניהם, נשלוף אקדח, נסתובב ונירה, כדור ראשון בראש — לא להחטיא! — ועוד שלושה־ארבעה כדורים בגב או בחזה. אני אעשה זאת! באותה שנייה אחשוב על הורי, על "סטרומה", על "אלישע", ועל יאיר ועל אמפר וז'ק, ואני אירה ברשעות ובשנאה הסובבת אותנו. אני אתגבר על עצמי ואירה בהם בדם קר. עד החייל האנגלי האחרון בארצי!

מחר יכנו אותנו העיתונים "רוצחים חסרי מצפון". הורגלנו בכינויי־גנאי, אך הפעם נראה לי, שעל אף הזעקה שיקימו העיתונים, היישוב בכללו ישמח, שנקמנו את דמו של "אלישע", שאמרנו לגויים, כי בארץ זו אי־אפשר סתם כך להרוג יהודים.

יום יבוא — הרהרתי — ושופט כל הארץ ישפוט, מי הם רוצחים חסרי מצפון.

תוך כדי הליכה זו לצידו של "דוב", כשהעיניים בולשות אחרי "טרף" — חיילים או שוטרים בריטיים — ראיתי עצמי בדמיוני עומד על במה רמה וזועק במלוא גרוני אל עמי "התרבות המערבית": "אתם הכרחתם אותי ללמוד להרוג! זהו קלונכם!"

כאמור, באותו ערב, לא נראו אנגלים בחוצות תל־אביב. הם הריחו כנראה את הצפוי להם.

*

ביום 23 בחודש מרץ 1944 נקמנו את דמו של "אלישע". כחמישה־עשר שוטרים בריטיים נהרגו ברחובות תל־אביב וירושלים. מצידנו לא נפגע איש. לאחר כמה ימים של שקט, סברו, כנראה, הבריטים, כי הרוחות נרגעו והתחילו להיראות ברחוב. השוטרים נורו ברחוב לעיני קהל של עוברים ושבים, ואיש לא ניסה לרדוף אחרי המתנקשים. להיפך: במספר מקומות יעץ הקהל לבחור־רינו: "היכנס לכאן! כאן יש מעבר לרחוב השני", וכו'. היישוב אינו רוצה להיות מופקר לכנופיות פורעים בריטיים. איננו בגלות!

*

אותו לילה פוצצו גם בנייני הבולשת בירושלים, תל־אביב וחיפה. היו אלה מעשי האצ"ל. בנייני הבולשת הפכו איי מפולת. שמחתנו היתה כפולה: אנו ביצענו את המשימה שנטלנו על עצמנו, וגם האצ"ל הצטרף סוף־סוף לפעולה. איננו בודדים במערכה!

מנחם בגין קיבל את הפיקוד, וזמן קצר לאחר מכן החל הארגון הצבאי הלאומי להלום בבריטים. וכך, באותו ערב, בעוד אנו מתפזרים למקומות המחבוא שלנו, שמענו לפתע את הפיצוץ האדיר מכיוון יפו.

*

בשעה שלוש לפנות בוקר הודיעוני מהמרכז, כי השלטונות מתכוונים להכריז על עוצר עם שחר ולערוך חיפושים בערים העבריות. עלי לעזוב את העיר מיד. מקום המיפגש הוא בשכונת שפירא, בדרך המוליכה למקווה־ישראל.

תוך שעה סילקתי כל חפץ חשוד מן החדר. בחמש לפנות בוקר נפגשנו במקום המוסכם. קבענו, היכן יבלה כל אחד מאיתנו את ימי העוצר, התווינו את הדרכים המוליכות למקומות המחסה, את אמצעי הקשר ואת הסידורים ההכרחיים, להם ידאגו האחראים, בעלי ה"אליבי", שיישארו בעיר. התפזרנו קבוצות־קבוצות.

*

בעיתוני אותו יום נתפרסמו החוקים ה"מתוקנים" החדשים לשעת חירום: העונש על נשיאת נשק — תלייה.

דרך חלונות בת־ים הגעתי לנס־ציונה. כאן המתין לנו חדר שנשכר לפני שבועות מספר, כדי שיהא מוכן "לקבל אורחים" בשעת הצורך. בחור ובחורה מאנשינו שכרו אותו כחדר לזוג. בגלל המחסור בבנות, היתה "כרמלה" בעלת מספר חדרים במקומות שונים, ובכל אחד מהם הופיעה כאשתו של בעל החדר (באותם הימים היה כל רווק מעורר חשד). מדי ערב הופיעה "כרמלה" בכל אחד מן החדרים, וערכה ביקור אצל ה"בעל" למען יראו השכנים ובעלי הבתים, כי אכן זוג מתגורר בחדר. לאחר שהפגינה נוכחות — היתה מסתלקת בחשאי ועוברת להפגין נוכחות אצל "בעל" אחר, ברחובות או בראשון־לציון.

"פוליגמיה" זו, כמובן, שימשה נושא להלצות.

כשבוע ימים ביליתי מחוץ לעיר, עד שנסתיימו החיפושים שלא העלו דבר. היה זה שבוע של חופשה. חזרתי לעבודה מלא מרץ ותוכניות לעתיד.

7.

חלפו יומיים.

בבוקר נפגשתי עם "מיכאל" (יצחק שמיר). הוא שהה עדיין מחוץ לעיר, ליד כפר אזור.

מכיוון שעברו שבועיים מאז נפגשנו לאחרונה, נצטברו בינתיים ענייינים רבים הטעונים בירור וסידור. שוחחנו כשלוש שעות. אינני יודע, מה דחפני למסור לו בסוף השיחה דין־וחשבון מפורט על כל העניינים שבידי. כלום

היתה זו הרגשה מוקדמת, שהנה "חופשתי" בחוץ עומדת להתקפח?

מכל מקום עובדה היא, שכאשר מסרתי לו את הדין־וחשבון, אמרתי:

"שמור את הדו"ח. אי־אפשר לדעת, מה יקרה מחר. 'אלישע' איננו עוד. רק הוא ידע על מצב העניינים אצלי."

הוא עיין בדו"ח שמסרתי לו: "בשום פנים אל תסתובב ברחוב באור היום. דאג לכך, ששומר ילווה אותך תמיד," אמר.

"שעות הערב אינן מספיקות. הנה, היום למשל, קבעתי פגישות לאחה"צ עם חמישה אנשים חדשים. הם עומדים בראש 'ברית החשמונאים', ארגון נוער ליגלי, ומתכוונים להעביר אלינו בהדרגה את כל חבריהם".

"שלח מישהו אחר במקומך."

"העניין חשוב, ואין בדעתי לסמוך על איש. אני רוצה להכירם אישית."

"גישתך מוטעית. מוטב שהעניינים יסבלו קצת, אך עלינו לשמור על עצמנו. התרגל לסמוך על אנשיך. רובם בחורים מפותחים ואחראיים. אם ייכשלו פעם, ילמדו מהניסיון."

"אולי אנהג כך להבא. אני מכשיר את א. ואת נ. למלא את מקומי, על כל צרה שלא תבוא. אני מכניס אותם לעניינים בהדרגה. הם מבטיחים טובות."

והרי קטע אחר מאותה שיחה שנחרת בזכרוני, ושוב אני שואל את עצמי, כלום היתה כאן אינטואיציה? דיברנו על הפעולה במצרים*. הוא שאל אם אפשר, לדעתי, לשלוח את ל. (אני קיבלתיו לשורותינו) לבצע את הפעולה.

"חושבני שלא," השבתי "אמנם הוא בחור אמיץ, ויש לשער שיבצע את הפעולה כראוי. אולם הוא חדש אצלנו, ואף כי הוא בחור אינטליגנטי, אינני יודע כיצד ינהג אם, חלילה, ייתפס. במקרה כזה עשוייה התנהגותו בעת המשפט להיות בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה. הוא יהיה צפוי לפסק־דין מוות. מי שיעמוד למשפט, יצטרך להופיע לא כנאשם אלא כמאשים. על המשפט ליהפך לבמה בין־לאומית, שמעליה יאשים העם העברי את שלטונות הכיבוש, ולכך דרושים כוח נפשי והכרה עמוקה. אי־אפשר לסמוך בעניין זה על אנשים חדשים".

היום נדמה לי, שבמשך כל אותו יום ליוותה אותי הרגשה משונה. מעין תחושה, שמשהו עומד לקרות לי. קרוב לוודאי, שקדמו לאותו יום ימים נוספים עם תחושות דומות והם נשכחו, כי לא קרה בהם מאומה. אבל את התחושה של אותו יום, ה־5 באפריל 1944, אני זוכר היטב.

משחזרתי הביתה, מצאתי בו את "עמוס". חיכה לי, ובשורות טובות

---

* הכוונה להריגת לורד מוין.

בפיו. אפילו כסף הביא לי. הכול נראה כה ורוד. הוא הזכיר לי, כי בערב פסח אנו עומדים. מוחרתיים — ליל הסדר. ואני כלל איני מוכן לכך. את הסדר נערוך בחבורה במקום בטוח כלשהו. כבר ננקטו סידורי ביטחון ונעשו כל ההכנות. הרי לא נוכל לשבת בליל־סדר זה בתוך המשפחה.

נדמה לי, כי בת־קול עמומה הוסיפה ללחוש בתוכי: "אתה לא תשתתף בליל־הסדר." החג כה קרוב וליבי ריק מתחושת חג. או שמא בדיתי אותה בת־קול בדמיוני, מאוחר יותר, לאחר שהמאורעות נתרחשו כפי שנתרחשו?

חשוב כמת

א.

בשעה 4 אחה"צ יצאתי את הבית בלווית שומר. ב־4.15 היה עלי להיפגש ולשוחח עם כמה בחורים, שביקשו להצטרף למחתרת. הועדתי כ־45 דקות שיחה לאיש. הראשון שבהם כבר המתין לי במקום המיפגש. שילחתי את השומר בן לוויתי, הטלתי עליו לסדר כמה עניינים וקבענו שנשוב וניפגש בשעה 8 בערב. נכנסתי עם הבחור המועמד לבניין בית־הספר ברח' החש־מונאים פינת רח' מלצ'ט. ישבנו ושוחחנו באחד החדרים. תריסי החלונות היו מוגפים. התרשמתי מאוד מבן־שיחי. "חומר טוב", אמרתי בליבי, "אם גם השאר אינם נופלים ממנו, הרי תהיה זו תוספת כוח רצינית, אף יותר ממה ששיערתי".

כעבור 40 דקות נפרדנו. הוא יצא. נותרו לי עוד דקות מספר עד למיפגש הבא. בחדר הסגור היה חם ומחניק. יצאתי לרחוב, טיילתי קצת הלוך ושוב, ולבסוף עצרתי במרחק־מה ממקום המיפגש.

מקרן הרחובות החשמונאים—אחד־העם הגיחה לפתע משאית צבאית. "משטרה" — מתריע מנגנון האזעקה הפנימי שלי. אך לאחר שנתתי בה מבט נוסף, נתברר לי, כי זו מכונית צבאית. הצבא אינו מתעסק עדיין בציד חשודים. איני רואה כל סיבה להתחמק ממנה. אני עומד על שפת המדרכה.

המכונית מתקרבת במהירות. לפתע היא מאיטה נסיעתה ומתקרבת לשפת המדרכה. האיש היושב ליד הנהג חובש על ראשו, להפתעתי, כובע של שוטר.

"מכונית הציד!" הולמת המחשבה בראשי כמכת ברק. המכונית מחופה ברזנט, ואיני יכול לראות אם יושבים בה שוטרים נוספים. נדמה לי, שהיא ריקה. אני שוקל את המצב: "אם יושבים בה רק שניים, נהג ושוטר, אסתדר איתם, לא נורא".

אני מעמיד פנים כנפרד לשלום בנפנוף־יד מעל האנשים העומדים על הגזוזטרה בקומה העליונה שבבניין, שלרגליו אני עומד, והולך, כביכול, לדרכי. המכונית מתקרבת ועוצרת לידי. דלת הנהג נפתחת כדי סדק צר. מישהו מכוון אלי את אקדחו בידו האחת, ובידו האחרת מרמז לי, לגשת אליו.

"זהו! קדימה!" — פוקד מוחי על רגלי.

התחלתי רץ בכיוון הפוך לכיוון הנסיעה של המשאית, כדי שלא יוכל לרדוף אחרי. שמעתי את היריה שנורתה מאחורי כמעט מיד לאחר שפתחתי בריצה. הכדור שרק ליד אוזני. "קדימה!"

אני שומע את השוטרים קופצים מן הפתח האחורי של המכונית. מטר של יריות מאחורי. הכדורים פוגעים בקירות הבתים ורסיסי טיח ניתזים בפני. לרגע נדמה לי, כי אלה כדורים הפוגעים בראשי. מטר היריות הולך ומתגבר. אני מפנה את ראשי לאחור. מצבי חמור. כחמישה־עשר שוטרים בעקבותי, מפוזרים לכל מלוא רוחב הכביש. כלי־הירי שלהם יורקים אש בלי הרף.

"אני אבוד!" תוך שנייה אחת עברו במוחי אין־סוף של בזקי מחשבה. להטיל עליהם את הרימון? לא! לא אספיק להציתו. מוטב האקדח!

אני שולף את האקדח ותוך כדי ריצה מפנה ראשי לאחור. הנה הראשון הבא בעקבותי. הוא קרוב כל־כך, ו"הטומי" שלו עלול לפגוע בי בכל רגע! אני מכוון את האקדח לראשו. האקדח שבידי מכה אותם בתדהמה, להרף עין הם עוצרים במקומם, אני שומע קריאות: "היזהר! יש לו אקדח!" אני לוחץ על ההדק. פגעתי! הוא נפל והתת־מקלע נשמט מידיו. לשוב על עקבותי ולתפוס את התת־מקלע שלו? לא אספיק. הם קרובים מדי! אני מכוון את האקדח לבא אחריו, הוא משתטח על הקרקע ומוסיף לירות. אני לוחץ על ההדק. החטאתי. לוחץ שנית. החטאתי שוב.

אם אך אצליח להגיע לקרן הרחוב, אדליק את הרימון ואשאיר אותו מאחורי. עלי להצית אותו כעשרה מטרים לפני הפינה. אורך הפתיל כארבעה ס"מ. ארבע שניות של שהות מרגע ההפעלה ועד להתפוצצות. רק להגיע לקרן הרחוב! נדמה לי, כי ראשי מנוקב כדורים ככברה. קדימה! לכל הרוחות! אם רק אגיע לקרן הרחוב, אטיל את הרימון, אכנס לבניין שממול,

משם יש מעבר לרחוב המקביל. יש שם גדר. אקפוץ מעליה. העיקר — להגיע לשם.

מה זה? — אני אבוד!

מאחורי פינת רח' אחד־העם מגיחה לפתע מכונית שנייה. שוטרים קופצים מתוכה. אני מכותר! יורים גם מלפנים. הללו יורים תוך עמידה מאחורי מחסה. אני חשוף מלפנים ומאחור.

נגמר. הכל נגמר. כמו "אלישע"...

רק עתה אני מרגיש, שרגלי כבדות. גם צלעותי צורבות. נדמה לי, שגופי כולו נקוב כדורים, ועדיין אני רץ. החזה רץ קדימה ומושך אחריו את הרגליים.

לרוץ! לרוץ! רק לא ליפול!

שנייה של חשיכה.

אני נופל... נופל... אבוד... הכל אבוד...

ראשי נחבט בקיר. מעוצם החבטה אני המום לרגע. אני פוקח את עיני. שוכב על הגב. אני עדיין שומע שריקות כדורים בודדות.

מדוע חדלו לירות? כלום חסים הם על חיי? לא. הם רק מתקרבים. יחסלו אותי מקרוב. יריקו את המחסניות לחזה. שני טומיגנים מכוונים לחזה. נותרה לי שנייה אחת לחיות...

על שנייה זו אפשר למלא כרך שלם. לעולם אין אדם מסוגל לחשוב במהירות כזו כבשנייה האחרונה של חייו. שנייה זו היא כאורך החיים. בשנייה זו עובר הכל לנגד עיניך. העולם, השמים התכולים, המולדת. אני נפרד מהכל: מהורי, מאחי מידידי. אני רואה אותם. במשך שנייה זו יש לי אפילו שהות להצטער על הצער שאגרום להם במותי. אני גם מספיק לחשוב על האקדח, שנשמט מידי. היכן הוא? אינני רואה אותו. הם בוודאי כבר הרימו אותו. יש לי עוד אקדח בחגורה מתחת לסווֹדר. הוא טעון. גם הרימון עדיין בכיסי. וגם רימון־הפחדה יש לי בתוך קופסת גפרורים...

הם דורכים בנעליהם המסומרות על שתי ידיי, שלא אוכל לזוז. עתה יחסלוני. ארבעים כדורים ינקבו את חזי וראשי. מה יש לי בכיסי? פנקס שבו רשמתי מועדים ומקומות מיפגש. הכול רשום בכתב סתרים. הם לא יבינו. אין טעם להשמידו. חלק ממאמר שכתבתי בשביל העיתון הפנימי של מחלקת הפעולות. מה היה תוכנו? לא, אין בכך סיכון. שיקראו אותו. חבל, שלא הספקתי למסור אותו לשבתאי. מה עוד? מכתב שנשלח אלינו על־ידי קבוצת אנשי אצ"ל. הם כותבים, שהחליטו סופית לעבור אלינו ומבקשים מיפגש והסברים. לא. גם זה חסר־ערך. המכתב חתום בשם קונספירטיווי של אשה. טוב שיעצתי להם לחתום כך על כל המכתבים. מה עוד יש לי בכיסי? לא כלום. כדורים ומחסנית רזרבית. חבל על האקדחים. שני כלים חדשים.

ב"ברטה" לא השתמשו אפילו פעם אחת. מה יהיה על העבודה? מי ימלא את מקומי? הכול נגמר. עכשיו הם ילחצו על ההדק. מה אחוש, כאשר יתקעו הכדורים בחזי? לא הרגשתי מאומה כשנפצעתי. בצלעות צורב... מה יקרה בעוד שנייה, כאשר ילחצו על ההדק? כלום ייעלם הכול? תשתרר חשיכה? איך זה? לא אחיה עוד? איך? מה פירוש דבר זה? הכול נגמר? מי ידריך את הבחורים החדשים? הבחור השני שאיתו עמדתי להיפגש, בוודאי כבר ממתין בפינת הרחוב. ובלבד שיהיה לו שכל להסתלק מכאן. מדוע אינם יורים?

שני השוטרים הדורכים על ידיי, מכוונים את תת־מקלעיהם כלפי מטה — אל חזי. שניים אחרים עומדים לפני ומפנים אלי את אקדחי ה"וובלי" שבידיהם. אינני מבין, מדוע אינם יורים בי. מברך על השנייה הנוספת, שהותירו לי לחיות. להיפרד מעל הכול.

לפתע אני מבחין, כי טופי אקדחי ה"וובלי" ריקים! אני מבין, מדוע אינם יורים בי. הם רוקנו את המחסניות. אולי זה הרגע המתאים להשתמש באקדח השני, השמור עמי בחגורתי מתחת לסווֹדר? הם לא הבחינו בו. אני נושם נשימה עמוקה, כדי לנפח את הבטן ולחוש באקדח. כן, הוא שם. להוציא בתנועה פתאומית את היד מתחת לנעל המסומרת, לשלוף את האקדח ולירות בהם, בטרם יירו בי. אך איני יכול להניע אבר. כעת אני חש הלכה למעשה, מהו "הכוח העוצר" של כדור טומי, קליבר 11.56; הרי לך שיעור מעשי.

לפתע חזר אלי חוש ההומור שלי. מדוע אחכה עד שיבחינו בעצמם, שהכלים ריקים? אני אגלה להם, שעליהם לטעון את הכלים מחדש, כדי לחסל אותי.

"הי, טומי", אני פונה אל אחד הבלונדינים העומד לפני, "אם אתה רוצה לירות בי, עליך לטעון את האקדח. הסתכל, הוא ריק!"

לרגע פשטה על פניהם הבעה של אי־אימון. הטומי שאליו פניתי, הסמיק מרוגז, שלא היה חסר גם מידה רבה של תחושת עלבון. הוא איים עלי באקדחו הריק ופלט: "בלאדי ג'וּ".

אני יוצא מכליי וממטיר עליו באנגלית כינויים, שאין הנייר סובלם. השוטרים, הדורכים על ידיי, מגבירים את לחצם, כדי להשתיקני.

אינני מבין, מדוע הם משתהים? מדוע אינם יורים בי? מדוע אינם נוהגים בי כמו שנהגו ב"אלישע"?

בולמוס של טעינה אחז בכל השוטרים העומדים סביב, בחצי גורן על המדרכה, על הכביש ועל המדרכה שממול. אני מנסה לספור אותם. למעלה משלושים.

את השוטר שנפגע על־ידי, מעלים על המכונית. הוא פצוע בראשו. אני חושב, שהנה עתה יירו בי, זהו הרגע הפסיכולוגי המתאים. מדוע אינם יורים? השאלה אינה נותנת לי מנוח. הרי לא ייתכן שישאירוני בחיים. ואולי בכל זאת לא הכול אבוד? עדיין אני חי.

קצין מתקרב אלי. הוא ניגש בזהירות. אני מרגיש, שהוא פוחד מפני!

"יש לך פצצה?", הוא שואל.

"בוודאי שיש לי" — עניתי לא בלי התרברבות. רציתי לשוות לדברי נעימה שתגדיל את מבוכתו. בכל מאודי רציתי, שיפחדו מפני. ואכן היה רישומה של הודעתי רב ממה ששיערתי. מיד שמעתי אותם קוראים בבהלה: "Watch him! Watch him! He has a bomb!" (שימו לב! שימו לב! יש לו פצצה).

שני השוטרים הגבירו לחצם על ידיי. המתח גבר. הקצין נרתע לאחור. הם זכרו היטב את המקרה בחיפה. הם ידעו, שחייל עברי מוסיף להילחם כל עוד נשמה באפו!

"איפה הפצצה?" שואל הקצין.

"אמור לשוטר שלך, שישחרר את ידיי ואתן לך אותה", אמרתי, מתוך ידיעה ברורה, שהצעתי תידחה. כל מה שביקשתי, היה להפגין את נכונותי להמשיך בקרב. המבוכה גדלה. לרגע נדמה היה לי, כי התפקידים נתחלפו. לא הם מאיימים עלי, כי אם אני מאיים עליהם. אף כי לא נתפשתי לאש־ליות וידעתי כי אני עתיד למות כל רגע, גרמה לי הבעת הפחד שעל פניהם תחושה של הנאה. הנה אני מוטל חסר אונים, חשוב כמת, והם מפחדים מפני! היה זה רגע של אושר. זר לא יבין זאת: אני, בן העם המושמד, שמיליוני אחי הלכו לטבח חסרי אונים, כן, גם הורי, גם אחי — אני שוכב פצוע, מבלי יכולת להניע אבר, והם מפחדים מפני. הם הרבים והם החמושים. הם גויים ואני יהודי. כשקראתי את הפחד בעיניהם, חשתי עצמי, אולי זו הפעם הראשונה באופן מודע כל כך, יהודי חופשי במולדת.

יהודים מתגודדים על גגות הבתים הסמוכים, על הגזוזטרות, בחלונות, בפינת הרחובות מאחורי שרשרת השוטרים, ואני יודע כי חמתם בוערת בהם. מתעורר בי רצון עז לקום על רגלי ולקרוא להמונים לצאת, כשנשק בידם, נגד הקלגסים השולטים עתה ברחוב ועושים בו כבתוך שלהם. אילו רק יכולתי לקום. ושמא לא הכול אבוד? אם רק ישהו לזמן קצר את מטח הירי האחרון, אולי יספיקו בחוריגו להופיע מבעוד מועד? שלושה־ארבעה משלנו היו יכולים לפזר בעזרת מספר רימונים את כל הכנופייה הזו. אולי נמצא בתוך ההמון מישהו משלנו שיספיק להזעיק עזרה? לא ייתכן. מוטב שלא להיתפס לאשליות. לפחות שעתיים תחלופנה עד שיוודע לחברי דבר מותי.

מדוע אינם יורים בי עדיין? אולי לקח הנקמה, נקמת "אלישע" מעכב בעדם, ולא יהרגוני כאן לעיני הקהל? ייתכן. רק לאחר שיסלקוני מכאן, יהרגוני ויטענו שמתי מפצעי. ושמא יענו אותי? מה מצבי, בעצם? כלום נוטה אני למות? איפה אני פצוע? אני חש צריבה בצלעות ומתחת לרגלי שלולית דם. ברור שרגלי פצועות, הן משותקות. האם אוכל להרימן או להזיזן? לא, אי־אפשר. השרירים אינם נשמעים. גם הברך. בעצם, מה זה חשוב? בין כך וכך עוד מעט יחסלו אותי. ואולי כדאי לעשות תנועה חשודה, כדי שיירו בי? אני אחסוך לעצמי את פרשת העינויים, והם לא יוכלו לטעון אחר כך, שמתי מפצעי.

מופיעה מכונית משטרה. כמה קצינים גבוהים יוצאים מתוכה. אני מכיר כמעט את כולם. הנה פורד, מפקד המשטרה בתל־אביב, והנה דיי מהבולשת.

הסרג'נט האחראי על הפטרול מוסר להם דו"ח.

"איפה הוא פצוע?" — שואל פורד לבסוף.

"חושבני שברגליו," משיב הסרג'נט "יש לו פצצה בכיסו."

"הוצא אותה!"

"הוא מתכוון להשתמש בה! יש להיזהר!"

מייג'ור פורד נושך את שפתיו. הוא שולף את האקדח ומכוונו אלי. "עכשיו נגמר", אני אומר לעצמי, "הם השאירו את מלאכת הסיום למפקד".

הוא עומד במרחק של כמטר ממני, ליד השוטר הדורך על ידי הימנית, מתכופף כשבידו האחת מכוון אלי את אקדחו ובשנייה מושיט את מקלו וגורר משהו על המדרכה, ממש מתחת לצלעותי. ה"נגן" שלי! כל הזמן היה מונח מתחת לצלעותי, ואני לא השגחתי בו. לא יכולתי לראותו. הוא מרימו מן הקרקע במטפחת. שני הקלגסים לוחצים על ידי בכל כוחם, אני מרגיש את מסמרי נעליהם מבעד למעיל ולסוודר. הזהירות והפחד שלהם משעשעים אותי. סימן שעודני חי. אני מחייך בלגלוג ישר לתוך פרצופו של המייג'ור.

"מה שמך?" — הוא שואל אותי.

"לא ענייניך!" — אני עונה.

"עוד ניווכח, אם זה ענייני. היכן אתה גר?" "בארץ־ישראל! הבנת? אני גר פה בארץ ישראל! מספיק בשבילך? בן כלבה!"

שאלותיו כאילו אישרו סופית את המחשבה, שאני כולי בידיהם, שהוצאתי מן המערכה. רק לפני עשר דקות הייתי מלא רעיונות ותוכניות על עתיד המלחמה, על התפתחות המחתרת, והנה הכול נקטע כך פתאום.

הקצינים נועצים ביניהם. כנראה הגיעו לכלל החלטה כל שהיא. אני משער, שלא יחסלו אותי כאן לעיני הקהל. בוודאי ינסו להוציא ממני דברים בעינויים.

לאחר ההתייעצות הם מתקרבים אלי באקדחים שלופים.
"איפה הרימון?" — שואל מישהו מהם בתוקף.
אני חוזר שנית על ה"חוכמה": "שחררו את ידיי ואתן לכם אותו."
על פי פקודתו של מייג'ר פורד ובהדרכתו תופשים אותי השוטרים בידי ומושיבים אותי. עתה הוא מעז להתקרב אלי. ממשמש בעדינות בכיסי מעילי. במגע יד קל הוא מחליק על כיסי, כאילו טמנתי בהם מכונת תופת, העלולה להתפוצץ למגעו, ולא רימון־יד, עד שהוא מרגיש ברימון המונח בכיס השמאלי של מעילי. הוא חושש להכניס את ידו לתוך הכיס ולהוציא משם את הרימון. הוא פוקד לפשוט מעלי את המעיל. יש להם בעייה: כיצד ימשכו את השרוולים של המעיל מבלי לשחרר את האחיזה בידי? ארבעה אנשים פושטים מעלי את המעיל. הם מפשילים את שרוולי מן הכתף אל כף היד, ואינם מרפים מפרקי־ידי, עד שקפלי השרוול המופשל מגיעים ממש אל כף ידי. אז ממהרים לאחוז בי בבית השחי ומושכים את השרוולים מעל כפות ידי. הזהירות הרבה, שהם נוהגים בי ושמקורה כמובן בפחד שאני מטיל עליהם, גורמים לי שוב שמחה מיוחדת. עדיין אינם יודעים, שאקדח נוסף תקוע בחגורתי. שעה שהם מושיבים אותי, כדי לפשוט את מעילי, אני מתבונן סביבי. כלום עורכים חיפושים שם בפינה? שרק לא יתפסו את הבחור! ואולי אראה מישהו מידידי. שמא יקרה נס ובחורינו יופיעו לפתע ויגמרו אתם? גם אני אוכל ליטול חלק בקרב. עדיין יש לי אקדח. עלי רק לדרוך את הפטיש וללחוץ על ההדק. פורד ודיי נמצאים לידי. איזו הזדמנות להיפטר משני הכלבים האלה!
הם בודקים את המעיל. תוך כדי ריצה נתבדרו כנראה שולי מעילי, ועל כן הם מנוקבים ככברה. אני מרגיש כאב צורב רק בצדי השמאלי. הם מוסרים את המעיל בזהירות לאחד השוטרים, מבלי לרוקן את תוכנם של הכיסים. השוטר מסתלק עם המעיל.
שעה שפשטו מעלי את מעילי נשתפלו שולי הסוודר שלי. עתה הם משכיבים אותי על הקרקע ואני משתדל לכווץ את בטני על מנת שלא יתגלה האקדח שבחגורה מתחת לסוודר; אך כל מאמצי הם לשווא. פס צר של ניקל ופיסת ידית עץ מציצים החוצה. לפתע הבחינו בו גם הם.
"מה יש לו כאן?" — שואל המייג'ור פורד בהצביעו על מותני. כל המבטים מופנים אלי. נדמה לי, שאני שומע אותם נאנחים אנחת־רווחה. כאילו הציל אותם גילוי האקדח ממוות בטוח. הם מחזיקים בזרועותי, במקל הם מרימים את שולי הסוודר ושולפים את האקדח. שוב לא נשאר לי נשק.
מופיע אַמבולנס של מגן־דוד־אדום. כלום אפשר שיהיו בו יהודים? מה

השתוקקתי לראות פני יהודי מקרוב במעגל השנאה, שסגר עלי סביב.

האַמבולנס נעצר ליד המדרכה. אחות ורופא ניגשים אלי, מבלי לפנות כלל אל הקלגסים. כששמעתי את המלה הראשונה בעברית, כשהאחות גחנה מעלי, נדמה היה לי, שהגה ניצלתי.

"מה קרה לך? היכן נפצעת?", היא שואלת.

"אינני יודע בדיוק," אני משיב, "בעיקר מציק לי הפצע בצדי השמאלי, בצלעות."

מיד היא מפשילה את החולצה והסוודר ובודקת את הפצע: "לא, אין זה רציני. שריטה עמוקה ולכן מכאיבה לך."

גם אני מסתכל בפצע. ובאמת אין הוא נראה רציני. רק רצועת עור ובשר שנקרעה מצלעותי. הרופא והאחות קורעים את התפר שבמכנסי במשיכה אחת. רק עתה מתגלים הפצעים ברגלי: שני נקבים בברכי הימנית ושניים בשרירי רגלי השמאלית. אני מבין, מדוע לא יכולתי להוסיף ולרוץ, מדוע נפלתי.

עוד האחות חובשת את פצעי, גוחן מעלי קצין יהודי בבגדי משטרה, כשעפרון ונייר בידו.

"מה שמך?" — הוא שואל.

איבדתי את השליטה על עצבי. יהודי משרת אותם!

"איך זה אינך מתבייש! אתה משרת אותם! את הכלבים האלה? אתה יהודי, אינך תופש? הסתלק מכאן! עבד נרצע! אולי גם היית איתם במכונית והשתתפת בציד יהודים?!"

"אני, אני לא הייתי איתם. אני מבצע כאן רק עבודה טכנית. רק עכשו הגעתי. אין לי כל חלק במעשיהם. הם ביקשו ממני רק לרשום את השם והכתובת."

האחות משתדלת להרגיע אותי, אך הוא מעורר בי גועל. הוא גוחן עתה קרוב מאוד אל פני, כדי להוסיף וללחוש לי דברי התנצלות. כאן מתערבת האחות:

"הסתלק מכאן. אינך רואה, מה הם עשו לו?!"

הוא קם, ניגש לקצין הבריטי והתנצל לפניו על שנכשל בשליחותו.

אני מצטחק אל האחות, החובשת בדאגה מרובה את פצעי, ומודה לה על התנהגותה האמיצה כלפי הקצין היהודי.

"במה אוכל לעזור? מה דרוש לך? למי להודיע?" — היא שואלת.

"תודה. אין צורך להודיע לאיש."

התנהגותה האמיצה של האחות מעודדת אותי.

משכיבים אותי על אלונקה ונושאים אל האַמבולנס. הקהל שהצטופף

על הגגות והגזוזטרות עדיין לא התפזר. דלת האמבולנס נסגרת, ועימה כאילו נסגר מאחורי העולם שבחוץ, עולמם של האנשים שנשארו שם על הגזוזטרות. יורדת עלי ההכרה שנגמר הכול, שהוצאתי מהמערכה. מעתה אני חשוב כמת.

לצידי יושבת האחות ובפינה ליד הדלת יושב שוטר כשהתת־מקלע שבידו מכוון אלי. מאחורי האמבולנס נוסע אוטו עמוס שוטרים. אינני יכול לסבול את פרצופו של השוטר. ההכרה שהכול אבוד, שאני נמצא בידיהם, מביאה אותי לכלל יאוש. אינני יכול להשלים עם העובדה, שחסר־אונים אנוכי. אני רוצה לעשות מעשה, לפחות להתגרות בו. ואני מתפרץ: "מה אתה חושב לך, ממזר בן־כלבה! כמה זמן עוד תתהלך כאן חי? כמה זמן תוכלו לגנוב ולחמוס אותנו? ככלבים תמותו כאן!"

הוא מסמיק מרוב כעס. מאיים עלי בטומיגן שבידו וצווח:

"Shut up, you bloody Jew."

האחות פונה אלי בבקשה, שאחדל ממנו.

"מה אמרת לו?" — היא שואלת.

"אינך מבינה אנגלית?", אני תמיה.

"לא." (אני חושד בה, שהבינה יפה אנגלית, אלא שרצתה להעסיקני בשיחה ולא מצאה באותו רגע אמתלה אחרת.)

"אמרתי לו, שיחזור לאנגליה. אחרת נירה בהם, בכולם כמו בכלבים."

"אַל תדאג. אנו נגרש אותם. כל עוד יש לנו בחורים כמוך, הם לא ילקקו כאן דבש. הם יגורשו מכאן. הגד, מה שמך?"

מסרתי לה את השם הרשום בתעודת הזהות המזוייפת, שהיתה במעילי.

"אתה נשוי?"

"לא."

היא הצטחקה.

"רק על אשתך הייתי מוכנה להצטער. טוב שאינך נשוי. יש לך הורים בארץ?"

"אין לי. בכלל מוטב שתמעטי בשאלות אישיות. אני חושש, שנגיע לנקודה בה יהיה עלי לשקר, ואינני רוצה לשקר לך."

"אני מבינה. מה אוכל אפוא לעשות למענך?"

"תודה. שום דבר מיוחד. אולי יש לך סיגריה? הם לקחו את שלי."

"חבל מאוד. אין לי. השארתי בתחנה. אולי אקח מהשוטר?"

"לא! אל תעיזי! לא אקח מכלבים אלה מאומה!"

"כשנגיע לבית־החולים, אשיג לך סיגריות."

"לאן אנו נוסעים? ל'הדסה'?"

"סבורתני שלא. בוודאי יקחו אותך לבית־החולים ביפו."

"אַת תהיי שם?"

"לא, אני עובדת ב'הדסה'."

"חבל. יש שם אחיות יהודיות?"

"כן. אבל איני חושבת שירשו להן לגשת אליך."

"הגידי לי בבקשה, מה הוא מצבי. אַת מבינה, שאין טעם להסתיר מפני את האמת. גם אם אין סכנה נשקפת לחיי, הרי בלי ספק יתלו אותי. מצבי מעניין אותי מסיבה אחרת. הגידי, האם מסכנים הפצעים את חיי?"

"לא. באמת לא. היה לך מזל, השריטות בגופך שטחיות: השריטה בצדך השמאלי עמוקה, אך אינה רצינית. נפגעת בעיקר ברגליך. אינני יודעת, באיזו מידה מסכנת הפציעה את רגליך. רק לאחר צילום רנטגן אפשר יהיה לדעת, אם נפגעו גם עצמות הרגלים, ואם כן כמובן שיש בכך סכנה, אך לא סכנה לחייך."

"אַת מתכוונת לומר, שאז יהיה צורך לקטוע? לא חשוב. בין כך ובין כך יתלו אותי. גם אם יקטעו את רגלי. שמעי, מה אני רוצה לבקשך, ותביני מדוע שאלתי מה מצבי: לפני כשלושה שבועות הם הרגו ברחוב אחד מחברי. הם הוסיפו לירות בו גם לאחר שמת. העובדה, שבי נהגו אחרת, מתמיהה אותי. אני משער, שהם מתכוונים לענות אותי ולפרסם לאחר מכן הודעה שמתי מפצעי. אני רוצה לבקשך, שאם תופיע בעתון הודעה מעין זו, תפרסמי אַת ברבים, כי מצבי לא היה חמור, וכי הכדורים ברגלי סיכנו אמנם את רגלי, אך לא את חיי. התבטיחי לי זאת?"

"כן, אני מבטיחה. אַך אַל תדאג. הם לא יעשו זאת. אני אשתדל, שרופא יהודי מ'הדסה' יטפל בך. הם לא יהרגוך ולא יתלוך".

"אני מודה לך על דברי העידוד. אך האמת היא, שאינני נזקק להם. הייתי מוכן לכך. אם תמצאי דרך להודיע לאנשי לח"י על המקום שאליו יובילוני — עשי זאת. אמרי להם שאין צורך להעביר דבר. הכל יכול להישאר במקומו. הם יכולים לסמוך עלי, שלא אמסור לכלבים האלה דבר, גם אם יהרגוני."

"טוב, אני אשתדל. חבל שאינך סומך עלי. אילו מסרת לי כתובת, לאן לגשת..."

"אין זה נהוג אצלנו. בוודאי תביני ותסלחי".

"אני מבינה, אני מבינה."

האַמבולנס נעצר. נפתח שער הכניסה לבית־החולים הממשלתי ביפו. האַמבולנס נכנס, ואחריו מכונית השוטרים. פותחים את דלת האַמבולנס, והאחות קופצת החוצה. אני רואה אותה מתרוצצת ומחפשת יהודי, כדי להשיג סיגריות בשבילי. שני חובשים ערביים מוציאים אותי באלונקה. אני מנסה

לחרוט בזכרוני את המסדרונות והאולמות, שעל פניהם אנו עוברים. אולי תהיה לי הזדמנות לברוח מכאן? עלי להכיר את דרכי היציאה. והנה באה האחות בריצה, תוקעת סיגריה דולקת בפי, ועוד שלוש בתוך ידי.

"יותר לא יכולתי להשיג. כמעט ואין כאן יהודים. הרופא היהודי נתן לי את כל הסיגריות שהיו לו. אני מוכרחה לחזור, שלום לך! כל טוב!"

"אני מודה לך מאוד. עוד בקשה לי אליך: הגידי לי את שמך."

היא גוחנת, כאילו ביקשה לתקן את הכר למראשותי, ולוחשת את שמה:

"הניה לוין!"

עלי לזכור אותו. עלי להודות לה פעם, אם רק אוכל. בת־חייל! הקלגסים כבר מתרעמים על השיחה המתנהלת בינינו. היא לוחצת בסתר את ידי ומסתלקת, בהפנותה את ראשה לאחור, בטרם תיעלם מעבר לפינת הבניין.

ב.

מכניסים אותי לאחד החדרים. כפי שהבנתי אחר כך, זהו חדר המיועד לאסירים בלבד. משכיבים אותי במיטה. הכאב ברגלי גובר. איני יכול לזוז. אני מנסה לסקור את סביבותי. בחדר שוכבים עוד שניים: ערבי כבן ארבעים־וחמש, בעל פני רוצח. הוא מתבונן בי בעיניים חסרות־מבע. בקצה השני של החדר מדדה על רגל אחת נער ערבי כבן ארבע־עשרה, חניך בית הספר לפושעים צעירים. מה יש לדבר, חברה נעימה.

*

הבניין שורץ שוטרים. בחוץ, ליד החלון הפונה לחצר, אשר בה שער הכניסה למכוניות, עומדים שני שוטרים חמושים בתת־מקלעים. על מפתן החדר עוד שניים עם רובים. את האולם שמחוץ לחדר קשה לי לראות. רק חלק קטן ממנו נמצא בטווח ראייתי, ומדי פעם אני מבחין בשוטרים המשוטטים הלוך ושוב. הם חוששים, שמא ישחררוני בחורינו בהתקפת פתע.

אני שוכב כרבע שעה, עד שאני זוכה לביקורם של רופא ערבי ושתי אחיות — גם הן ערביות. אחריהם מגיעה האחות הראשית — אנגליה. היא מורה לאחיות לחבוש את פצעי. מתלחשת עם הרופא. הרופא צוחק, מסתכל מרחוק בפצעים שברגלי, ויוצא.

הרישעות מונחת על פני האחות האנגליה. זקנה מכוערת ומפורכסת עד גועל. היא ניגשת למלא את הכרטיס שלי.

"מה שמך?", היא שואלת בערבית. מסרתי לה את השם הרשום בתעודת־הזהות שלי: רפאל בירנבוים.

"הגיל ?"

"עשרים־וארבע."

"הכתובת ?"

"אין לי כתובת."

שתי האחיות מסלקות את מכנסי הקרועים והמגואלים בדם. הן חולצות את נעלי, מסירות את התחבושות הרוויות דם, מטפטפות יוד על הפצעים וחוב־שות אותם מחדש. הן מכסות אותי בסדין ומסתלקות. נכנסת אחות אחרת ומודדת את חומי. כמעט שלושים־ותשע מעלות. החום אינו מציק לי. רק הכאבים ברגליים גוברים.

בשעת החבישה מציצים בפתח מדי פעם קצינים ובלשים, מתבוננים בי ויוצאים. אני סקרן לדעת, אם יזהו אותי. האיפור משנה מאוד את פני. הייתי רוצה למנוע מהם את נחת־הרוח שתגרום להם הידיעה, שנפל לידיהם אחד מבורחי לאטרון. למעלה מחמישה חודשים עברו מאז הבריחה, ומלבד יצחק סימן־טוב שנפל ליד רעננה, לא הצליחו לגלות איש — על אף מאמציהם המרובים.

נכנס קצין וחפיסת תמונות בידו. הוא עובר עליהן אחת־אחת, ומדי פעם שב ומסתכל בי ובתמונה, וחוזר חלילה. נדמה לי, שתצלומי מצוי בידו. אך אין הוא שולף אותו מתוך החפיסה. לאחר שבדק את כל התצלומים, יצא. לא זיהו אותי. אני חש קורת־רוח. אני בידיהם, ובלשיהם יוסיפו לחפשני בחוץ. עתה אני כמעט בטוח, שנתקלו בי במקרה, מבלי שהיתה בידיהם כל אינפורמציה מוקדמת.

היום מחשיך. נורת החשמל, העטופה נייר ירוק, מטילה בהרורית של אור על הרצפה, אך החדר כולו שרוי באפילה.

נכנסים שני קצינים וסרג'נט אחד.

"ערב טוב, איך אתה מרגיש ?" — שואלים אותי באדיבות רבה.

השאלה המנומסת מפתיעה אותי. אני מרגיש, שמבע הפליאה בעיני משביע את רצונם. לכך התכוונו.

"אני מתפלא לשמוע, שאתם דואגים לשלומי", אני משיב.

"אתה אמנם בחור רע, אך אנו נדאג לך. שום דבר לא יחסר לך אצלנו. היינו רוצים לשוחח קצת, כמובן רק אם השיחה לא תעייף אותך יתר על המידה."

"מוטב שנדחה את השיחה למחר. יש לי חום גבוה."

"טוב, כרצונך. אך אמור לנו, בבקשה, מה שמך."

"הרי תעודת הזהות שלי בידכם."

"כן, אני אך מתכוון לשמך הנכון."

"שמי רפאל בירנבוים, כפי שנרשם בתעודת הזהות."

"נניח, שזה נכון. היכן אתה גר?"

"שמע, בוא ונחדל מן המשחק הטפשי. כמובן, אוכל למסור לך כתובת, אבל ברור לשנינו, שזו תהיה כתובת כוזבת. אני רוצה לחסוך לך את הטורח הזה. אתה חייב להכיר לי תודה על כך. אני חוסך לך זמן ומרץ, ובתמורה אני מבקש, שתחדל לשאול על מקום מגורי. שמי רפאל בירנבוים, כפי שרשום שחור על גבי לבן בתעודת הזהות. כל היתר אינו מעניינך."

"אני מתכוון לטובתך."

"תודה. אין לי צורך בפטרונים."

"אני מייעץ לך לאמר את האמת."

"אינני זקוק לעצות."

שני הקצינים עורכים התייעצות בת רגע. הם מעמידים פני מתלחשים, אך למעשה הם מעוניינים, שדבריהם יגיעו לאוזני, ואני מרגיש כצופה בתיאטרון.

"נצטרך להכריח אותו לדבר."

"כן, הוא טיפש. איננו מבין, שהוא מזמין לעצמו צרות צרורות!"

"נעזוב אותו כרגע. אולי יחזור בו."

"כן, נלך. הוא עוד ישיר לנו כציפור."

לאחר הצגה זו הם מאחלים לי לילה טוב ויוצאים.

נשארתי לבדי. נדמה לי, שזמן רב עבר מאז הייתי לבדי. והרי רק שעתיים עברו מאז. לפני שעתיים עדיין הייתי חופשי. עתה אני בידיהם. שני שכני לחדר אינם מעניינים אותי. אעמיד פנים, שאינני מבין ערבית. אפשר שמחר אזדקק להם, ואז אפתח בשיחה. הערבי שממולי מדליק סיגריה. אני מבקש בתנועות ידיים, שיזרוק אלי את הסיגריה שלו כדי שאוכל להצית בה את שלי. הוא זורק לי את הסיגריה שלו, ומשאני מבקש להצית בה את שלי, הוא מוחה ומבקש שאתכבד בסיגריה שלו. לא רק מטעמים היגיינים אינני רוצה לעשן את הסיגריה שלו. אני חושש שמחווה זו עלולה לחייב אותי להיכנס עימו בשיחה. ולי אין עתה כל רצון לשוחח. אני זקוק למנוחה. עלי לחשב את מעשי. אני מצית את אחת הסיגריות, שהשאירה לי האחות, ומחזיר לברנש את שלו.

אני שוקל את דבריה של האחות. נראה לי, שפצעי באמת אינם אנושים. אמנם הכאבים ברגלי הולכים וגוברים, אך אם לא יתערבו הרופאים, ובעיקר המכשפה האנגליה, שאינה מחמיצה שום הזדמנות להפגין את שנאתה אלי, אשאר כנראה בינתיים בחיים. נשאלת השאלה, כיצד יוצאים מכאן? איני יכול לזוז. אני נאחז בתקווה, שבחורינו יגלו במהרה את מקום הימצאי וימצאו

דרך לשחררני. מוטב שלא יופיעו עתה, שלא יפעלו בפזיזות. ככל שידוע לי, אין כלל בארכיון שלנו פרטים על בניין בית־החולים. השמירה כאן חזקה, ובלי אינפורמציה מספקת, עלולה הפעולה להיכשל ולעלות בקורבנות. עלי למצוא איזו תחבולה. אני עצמי לא הספקתי לבחון את מוצאיו ומבואיו של המיבנה. אני נמצא כל העת בטווח ראייתם. הם מתוחים, אך ייתכן שמחר תרפינה המתיחות והדריכות. השאלה היא, כמה זמן יחזיקו אותי כאן. לא! אין לי כל סיכויים מידיים להימלט מכאן. עלי להיות מוכן לעינויים. אפשר עוד הלילה. אני מנסה להתנחם בעובדה, שלא את כולם הם מעניים. בשעתו, כשניסיתי למצוא חוקיות בבחירה שלהם, שמתי לב שלאו דווקא בעלי הידיעות המרובות נופלים קורבן לעינויים. מה אם כן מנחה את שיקוליהם? אפשר שהכול תלוי בהתנהגותו של האדם. הם מעניים את מי שעושה רושם של חלוש־אופי, מי שלפי ראות עיניהם עלול להישבר. הם יודעים, שכל מעשי התעללות ועינוי של בחורים שלנו יאלצו אותנו להגיב. הם עלולים לשלם ביוקר, ועל כן הם משתדלים ללכת על בטוח, ולענות רק כאשר הם חשים שיעלה בידם לסחוט סודות חשובים מפי הקורבן. עלי לעשות את הרושם המתאים. איך? מה אומר להם, כשיבואו מחר? ואולי יבואו עוד הלילה? השד יודע אותם! נדמה לי שהתנהגותי עד הנה השאירה עליהם את הרושם הדרוש. עלי להתמיד באותו קו: לא לדבר איתם כלל. מה השעה עכשיו? 7.30 בערב. שעתיים וחצי עברו מאז כשלתי על המדרכה. עתה בוודאי כבר יודעים בחוץ את כל סיפור המעשה. אני מתאר לעצמי, כיצד הפתיעה אותם הידיעה. "עמוס", "דוב", "שבתאי", "נירה", כן, "נירה". היא סרגה לי את הסוודר בו הייתי לבוש. כשמסרה לי אותו אמרה: "היזהר שלא יהיו בו חורים". אני נתקף תשוקה לבדוק את הסוודר, לראות אם אמנם נוקבו בו חורים. הוא מונח בצד המיטה, על הריצפה ועימו גם מכנסי המגואלים בדם, נעלי וגרבי. כדי להרימו, אני עושה מאמץ להתכופף, מבלי להניע את רגלי. הסוודר מנוקב. כתם דם גדול ושני חורים גדולים מקשטים את צידו האחד, — זה בוודאי הכדור, ששרט בצלעותי את השרטת העמוקה. בגבו של הסוודר חור נוסף, מעשה־ידיו של הברנש, שרץ עם הטומיגן על המדרכה ממולי. הוא רץ במהירות, במקביל אלי, אך בנס לא פגע בי באופן רציני. אילמלא השתטח על הקרקע בזמן, הייתי פוגע בו. גם השרוול מנוקב. אולי גם זרועי מנוקבת? אני בודק את הזרוע. שריטה ולא עוד. רק עתה אני מרגיש צריבה קלה. הכאב ברגליים גובר. לא הייתי צריך להתכופף ולהרים את הסוודר, המאמץ היה כנראה גדול מדי. לא חשוב. ייתכן ומחר יקטעו לי אותן. לא אסכים, בטרם יבדוק אותי רופא מ"הדסה". אדרוש זאת מחר. מעניין, שהרופא לא ניגש אלי כלל. ילכו לכל הרוחות! אני אבוד בין כך

וכך. אף אם לא יענוני עד מוות, יעמידו אותי לדין צבאי וידונו אותי לתלייה. משונה מדוע מרגיזה אותי המחשבה, שאני עלול להיתלות קטוע־רגליים? החוש האסתטי שלי מתקומם. נדמה לי, שתלוי קטוע־רגל מעורר זוועה. ואני איני רוצה לעורר זוועה או חמלה. מוטב שלא יקטעו את רגלי. אני מגחך לאיסטניסיות שהתעוררה בי בצילו של הגרדום; מצאתי לי מקום להתגנדר בו ולדאוג לרושם שאעשה.

ואם אצליח להגיע למשפט? אם יעמידוני למשפט — יהיה נפלא! את כל חמתי אשפוך עליהם. וכבר אני רואה עצמי באותו מעמד.

חומי עולה, גופי קודח. עלי להישמר עתה, שלא לאבד את ההכרה. פעם, בעודני ילד, הזיתי מתוך חום. אמא היתה מזכירה לי זאת מדי פעם, כשסרב־תי לעטוף את צווארי בימי חורף, או כששתיתי מים קרים לאחר שהזעתי במשחק כדורגל. אמי הטובה איננה עוד? הגרמנים שרפו אותה באחד המחנות? החניקו אותה בגאזים? עם פרוץ המלחמה הם התכוננו לעלות ארצה. הם רצו לבוא באוניית מעפילים, בלא סרטיפיקטים. רק להיות יחד אתי בארץ־ישראל. ואולי אין זה נכון? אולי הם חיים. ומה יקרה עתה, כשייוודע להם דבר מותי?

שישה אנשים, מהם ארבעה לבושי אזרחית, נכנסים לחדר. עתה יתחילו העינויים. ארשת רצחנית שפוכה על פניהם. הם ניצבים משני צידי מיטתי.

"מה שמך?" פונה אלי אחד מהם בצעקה. שכני השוכב במיטה ממולי נבהל מן הצעקה.

"איני חרש. דבר בשקט," משיב אני בקור־רוח, המעלה מיד את חמתו.

"מה שמך, יו בלאדי באסטארד!"

עתה אני בטוח כי הם מתכוונים לענותני.

"חבל שלא נפגשנו לפני שעות מספר. הייתי רוצה לראות, אם גם אז היית מעז לדבר אלי כך. פחדן!"

כאן מתערב אחד מן השישה, מתקרב אל מיטתי, כשהוא דוחף לאחור את "בן שיחתי", כמתכוון להגן עלי מפניו: "שמע! אני מייעץ לך לפתוח את פיך. אמור לנו את שמך וכתובתך. מחובתנו להודיע לאשתך או להוריך, שאתה נתון במאסר. דבר או שנאלץ אותך לדבר."

"אני מייעץ לכם לחדול מלבזבז את זמנכם, מוטב שתתחילו מיד בניסיון לאלצני לדבר. אולי תצליחו."

"סרג'נט, תן את האזיקים," הוא פונה אל אחד הלבושים אזרחית.

הסרג'נט מוציא מכיסו זוג אזיקים ומוסר אותם לקצין. הגשתי לו את שתי ידי עוד בטרם התקרב למיטה. הוא תפס באחת מידי, נתן בי מבט רצחני ושאל: "תדבר?!"

"המשך במלאכה!", אמרתי.

הוא כבל את ידי למיטה. "עכשיו", אמר והניף את זרועו כמי שמתכוון להנחית עלי מהלומה.

אני שותק, כולי דרוך ומוכן למהלומה הראשונה.

"תדבר?!"

אני שותק, מסתכל בו, ואני יודע שהוא חש את השנאה והלעג שבמבטי. רגע של דומייה. הם מחליפים מבטים.

"מזלך שאתה חולה, אחרת היינו מלמדים אותך לקח", הוא אומר. השישה פונים לעבר הדלת.

"אני מקווה, שעוד תיפגשו בחברי הבריאים והחופשיים", אני קורא אחריהם.

נשארתי שוב לבדי. ידי השמאלית כבולה למיטה. עדיין אינני מבין, לשם מה ערכו את כל ההצגה הזאת. האם התכוונו רק להפחיד אותי?

הערבי שבמיטה ממולי פונה אלי:

"מה הם רצו?"

"לא כלום", עניתי קצרות.

"אתה רוצה סיגריה?", הוא שואל.

"תודה. יש לי משלי. זרוק לי אש".

הוא מצית סיגריה וזורק לי אותה. "תעשן את שלי. יש לי די. מחר אולי יבקר אצלי אחי ויביא עוד".

אין לי חשק רב לעשן סיגריה מפיו, אך אינני מעז להשיב את פניו ריקם. הוא מטריד אותי בשאלות, מאין אני, מדוע אסרו אותי וכו'.

אני משיב לו קצרות, כדי שיבין, כי אין לי רצון לשוחח עכשיו.

הוא מבחין בשעון שעל ידי. "אסור להחזיק כאן שעונים", הוא אומר, "יקחו אותו ממך."

"אולי יקחו."

"חבל. תסתיר אותו, שלא ימצאו."

"אין דבר. אם יקחו — יקחו".

"מוטב שתמכור לי אותו. אצלי לא ימצאו. אתן לך קופסת סיגריות, ואם תרצה, גם חתיכת חשיש..."

"איני מוכר אותו."

השוטר הניצב ליד הדלת מציץ פנימה ומזהיר את שכני:

"שמע! אסור לך לדבר אתו. אם אשמע עוד פעם אחת, שאתה מדבר אתו, אקח את הסיגריות שלך. אל תעז לתת לו משהו! נתת לו סיגריה, מה? אני אראה לך!"

"יא סידי, לא אני נתתי לו."

לא אתה, מה? הסיגריה ירדה אליו מן השמים?!"

השוטר מוציא מידי את זנב הסיגריה.

אני כמעט אסיר־תודה לשוטר. חשבתי, שאזהרתו של השוטר תפטור אותי משאלותיו הטורדניות של שכני למאסר. אולם אך יצא השוטר, התרומם הערבי במיטתו, הציץ סביבותיו, ולחש אלי:

"הוא בחור טוב, בעד השעון יכניס לך סיגריות כמה שתרצה. אפילו קופסה בכל יום. כשהוא בתפקיד, אני מקבל ביקורים. אני נותן לו חצי לירה, והכול מסתדר. מחר אדבר איתו בקשר אליך."

"אין צורך."

השכן שלי נעלב מן הסתם ונשתתק.

*

שוב שקט. בחוץ ירדה חשיכה. מתקרב מועד הפגישה שלי עם "אהרון". בוודאי יתעצבן על האיחור שלי. ואולי הוא כבר יודע ואינו ממתין לי? אסור לי להירדם עכשיו. אני חושש, פן יעלה חומי בשנתי, ואז אני עלול לפטפט מתוך הזייה.

הלילה עובר עלי בנים ולא נים. מדי פעם מופיע קצין לבקרת המשמר. אני מעמיד פני ישן.

פעם אחת נכנסה גם אחות. ביקשתי מים לשתייה, והיא מילאה את מבוקשי. הוספתי לבקש, שתביא לי בבוקר עיתון. עיתון עברי כלשהו, ואם לאו — שתשיג לי לפחות את "פלסטיין פוסט".

"אסור לי לדבר אתך, האחות הראשית הזהירה אותנו שלא נדבר אתך ושלא נביא לך משהו... מי שתתעלם מן האזהרה תעוף מיד מן העבודה", אומרת היא בלחישה, כשהיא כפופה מעל מיטתי, מעמידה פנים שהיא מתקנת את משכבי, מושכת בכר, בשמיכה, מיישרת את הסדין ומסיימת בצוותה עלי בקול רם להירדם ולישון.

אני מנסה להירדם, אך השכיבה על הגב מעייפת אותי, ולהתהפך על צידי איני יכול, הן בגלל הכאבים ברגלי והן בגלל ידי הכבולה למיטה. שכבתי כך תוהה ובוהה.

לפנות בוקר נרדמתי ודווקא אז מעירה אותי האחות למדידת חום. אני שב מיד למציאות הקודרת, נזכר בכול.

חומי ירד. אני מרגיש את עצמי רענן יותר. הייתי רוצה להתרחץ. רעיון משעשע חולף במוחי: הייתי צריך לשאת איתי תמיד מברשת ומשחת שיניים. הרי ידעתי שבמוקדם או במאוחר אני עלול להיתפס. השעה שש. בשש־ושלושים היה עלי להיפגש עם "אילנה" (היא גאולה כהן). מעניין, אם נודע

לה דבר מעצרי. הוריה בוודאי תמהים, על מה ולמה היא יוצאת את הבית בשעה כה מוקדמת. היא תמתין כרבע שעה, תתפלא שלא הופעתי ותלך אל "אלימלך" לשאול לפשר הדבר. שם ייוודע לה הכול.

עיתון. איך משיגים עיתון? אם אך יציינו בעיתון את מקום הימצאי, יתחילו הבחורים מיד בתצפיות על בניין בית־החולים. תוך שלושה־ארבעה ימים בוודאי ימצאו את "הטריק" המתאים להוציא אותי מכאן.

בינתיים עלי לשמור על קור־רוח. עוד מעט בוודאי יבואו שוב לחקור אותי. נדמה לי, שההצגה שערכתי לפניהם אתמול כבר שיכנעה אותם, שעינויים לא יועילו כאן. אם יחליטו לענותני, בוודאי לא יעשו זאת בבית־החולים. משונה, כיצד לא חשבתי על כך אתמול. הרי אינם נוהגים לעשות זאת בבתי־חולים ואף לא בבתי־סוהר. למטרה זו שמורים עימהם מרתפי־עינויים מיוחדים, הרחק מעיניים זרות. אם יחליטו לענותני, יעבירו אותי לאחד המרתפים. בחוץ ודאי חרדים לגורלי. ולי נדמה, שכל עוד אני נמצא בבית־החולים, הריני מוגן בפני עינויים. אם יעבירוני מכאן, או אז אדע, שאני הולך לעקידה.

*

בשעה תשע החלו החקירות. קצינים ובלשים נכנסים ויוצאים. אפילו צלם הופיע וצילם אותי. בדעת אחד הקצינים עלה לבדוק את משקפי. הוא תפס את העניין — משקפי אפס־אפס. פקד לצלמני שנית, והפעם בלי משקפיים. אחר כך נכנסה האחות הראשית בלווית ארבעה קצינים בריטיים.

פותחים בשאלות. הם בשלהם, ואני בשלי: שמי רפאל בירנבוים, ואינני גר בשום מקום.

"היכן ישנת שלשום?"

"אינני רגיל לישון כלל," עניתי.

השאלות והתשובות חזרו על עצמן מספר פעמים ונראה היה, כאילו זה משעשע את האחות והקצינים גם יחד. הם יצאו במצב־רוח טוב למדי.

אני משתדל להיות ער לכל המתרחש סביבי. אולי בכל זאת יקרה הנס... אך אינני סומך על ניסים בלבד. יש לי שעון, אולי אוכל להשיג תמורתו יותר מסיגריות? עלי לנסות לבוא בדברים עם האיש הנכון. עלי רק למצוא את הדרך, את התחבולה המתאימה ולהסתלק מכאן.

בשעה שתים־עשרה הביאו לי את הארוחה הראשונה מאז הגעתי לבית־החולים: פרוסת לחם בריבה וכוס חלב. רק אז הרגשתי לפתע, שאני רעב. פרוסת הלחם רק גירתה את תאבוני.

אחר הצהריים נמשכו החקירות. הן נסבו בעיקר על שתי שאלות: "מה שמך?" ו"היכן אתה גר?" כשנמאס לי להשיב בכל פעם אותה תשובה,

המצאתי תעלול חדש.

"היכן אתה גר?" שאלני קצין צעיר בעל הופעה ספורטיבית מטורזנת, כאילו המציא את השאלה בו ברגע, כאילו אינו יודע שנשאלתי בעניין זה לפחות תריסר פעמים במשך היממה.

"שאל, בבקשה, את הקצין, ששאל אותי לפניך אותה שאלה ממש. הוא יודע את התשובה."

המהתלה הקטנה שלי פגעה קשות בגאוותו של הקצין הצעיר (ודאי חלם על קאריירה בשורות המשטרה). סומק עז עלה בלחייו. הוא הידק את שיניו, ואני הרגשתי שהוא בולם את פרץ הכעס בכוחות איתנים. ברצון רב היה חונק אותי. מתוך גרונו הנשנק פרץ שטף מגומגם של מלים עבריות מתובלות בערבית:

"אני, אני, אני לסדר אותך! אני רואה אתה מדבר או לא! כלב, כלב אינתי!" (אתה — בערבית.)

טיפוס זה של קצין צעיר, שחצן ומתנשא, בלאו־הכי מעורר רצון להתל בו ולהרגיזו. על אחת כמה וכמה כשהוא קורא לי "כלב".

הבנתי שאפגע בו כפל־כפליים, אם לא אגלה סימני רוגז או התרגשות. העמדתי פנים, כאילו הכינוי "כלב" אינו נוגע לי כלל, שדבריו אינם פוגעים בי. הגבתי על דבריו בצחוק רם, כמשתעשע לנוכח כעסו המתפרץ. צחוקי מוציא אותו מכליו. הוא מתרוצץ סביב מיטתי, אדום כסלק מרוב כעס, עד שלבסוף נעצר מולי, מעביר אצבע על צוארו, משרבב את לשונו ומשמיע חרחור גסיסה — ללמדני שהנה כך יתלוני. אני מוסיף לצחוק, מושיט את ידי ומכוון את אצבעי אל מול חזהו, כמכוון אליו אקדח, וכאילו לוחץ על ההדק. הוא מוסיף להתרוצץ, פוסע שתי פסיעות לעבר הדלת וחוזר בו. שוב הוא מציג לפני בלא מלים, כיצד יתלוני. ואני מוסיף לצחוק ו"יורה" בו. הוא מאבד את עשתונותיו ונחפז לצאת מן החדר. מן המסדרון אני שומע אותו קורא: "כלב, כלב."

כעבור שעה הופיע קצין שקרא לפני את כתב האישום, שכלל חמישה סעיפים, שעל כל אחד מהם העונש המכסימלי הצפוי לי לפי החוקים ה"מתוק־נים" הוא תלייה. הוא שאל אותי, אם אני מודה באשמה ועל כך עניתי לו, שיכתוב מה שעולה בדעתו, העיקר שיפסיק לבלבל את המוח.

הביקורים אצלי הולכים ותוכפים. קציני משטרה, קציני בולשת וסתם בלשים, באים להתבונן ב"טרוריסט המסוכן". כולם באים לחקור אותי, לצלם, להאשים. רק אדם אחד לא טרח לבקרני — הרופא. והכאבים ברגלי הולכים וגוברים.

ג.

שוב לילה. לפנות ערב עלה חומי. כאבי גברו מאוד. משך כל היום כולו לא החליפו את התחבושות. לא רחשתי להם אימון רב, ועל כן גם לא הצטערתי על שאינם מטפלים בפצעי, אולם רציתי שיסירו את התחבושות, כדי שאוכל לבדוק בעצמי את חומרת פצעי. בעיקר הטריד אותי הכדור בברך. כדור בברך משמעו, בדרך כלל, קטיעת רגל.

הייתי עייף מאוד וחלוש, ואף־על־פי־כן לא נרדמתי על נקלה.

למוחרת שוב העירה אותי האחות לפנות בוקר, כדי למדוד את חומי. החום ירד. התרגלתי למקום, למיטה ולמצב והרגשתי יותר נינוח. המתח של היממה ומחצית היממה האחרונה פג. כיוון שלא ראיתי כל סיכוי להשיג אוכל, עיתון או סיגריות — נרדמתי. התעוררתי לקול שאון בחדר והבנתי, ששוב באים לחקור אותי. מתוך קטעי שיחה שהגיעו לאוזני, בהעמידי פני ישן, הבנתי כי מישהו בעל דרגה גבוהה נמצא בחדר. הנימה בה ביטאו כל האחרים את ה"יס־סר!" למשמע כל משפט שיצא מפיו, העידה בבירור על רום דרגתו. הם דיברו בקול רם בכוונה להעירני, תוך כדי הדגשת הדאגה למנוחתי. "לא, לא. אל תעירו אותו, אל תפריעו לו לישון, אבוא מאוחר יותר", כעס הקול של בעל הדרגה. מבעד לעפעפיים עצומים למחצה הצצתי באורח הנכבד. היה זה קולונל הרינגטון, מפקד המשטרה במחוז לוד—תל־אביב. החבורה התמהמתה לרגע בפתח ויצאה.

הקולונל הרינגטין חזר כעבור חצי שעה. עדיין שכבתי בעינים עצומות, אך למשמע שאלתו "עדיין ישן?" שהופנתה אל השומר, פקחתי את עיני.

"לא, כבר איננו ישן," אמרתי.

"הנוכל לשוחח קצת?" שאל, "שמי קולונל הרינגטין. אתה ודאי מכיר אותי."

"לא, מיסטר הריסון (שיבשתי את שמו במכוון, כדי שיסיק מכך, שבאמת איננו מכיר אותו). איננו מוכן לשום חקירות."

"איננו מתכוון לחקירה. ברצוני פשוט לשוחח אתך כאדם לאדם. איננו בתפקיד. יש לי עניין אישי מיוחד לשוחח אתך. אף מילה מתוך שיחתנו לא תירשם. אני מתכוון ל־just a friendly talk (לשיחה ידידותית גרידא). המוכן אתה? רק נחליף דעות ונשתדל להבין איש את רעהו."

שקלתי בדעתי. קולונל הרינגטין היה בעל גוף שמנמן ומראה אבהי. פניו העגולים העניקו לו ארשת של תמימות וטוב־לב ושערות השיבה שבראשו הוסיפו לו נופך של אצילות. האמת היא, שאני גם רציתי סוף־סוף לשוחח עם מישהו.

"טוב", אמרתי, "אני מוכן לשוחח אתך, בתנאי שלא תנסה לחקור אותי, לא במישרין ולא בעקיפין. אך לפני שנפתח בשיחה, אולי תוכל לפקוד על מישהו להביא לי קצת אוכל?"

"עדיין לא אכלת? ודאי משום שלא רצו להפריע את שנתך."

"מסופקני. אתמול הייתי ער כל היום. קיבלתי רק פרוסת לחם בריבה."

הקולנול יצא את החדר וחזר כעבור שהות קצרה.

"מיד יביאו לך לאכול," אמר.

הוא שאל, אם יוכל ברשותי האדיבה לשבת על מיטתי. כיבד אותי בסיגריה ופתח:

"באמת אינך מכיר אותי?"

"לא."

כמובן, שיקרתי. הכרתי אותו היטב. לאחר רצח "אלישע" פגשתי פעם את "גירה" (לאה אושרוב־גראנק) יושבת על אחד הספסלים בשדרות רוטשילד וסורגת. בקרבתה שיחקו ילדים. אפשר היה לחשוב, שהיא אחת המטפלות המטיילות עם הילדים שבהשגחתן בשדרה. שאלתיה, מה מעשיה. "אני שומרת על שני הכלבים", אמרה. משראתה שאינני יורד לסוף דעתה, הסבירה, כי ביתו של קולונל הרינגטון נמצא בסביבה, ובשעה זו הוא נוהג דרך קבע לצאת לטיול עם כלבו הצהוב. הוא מטייל לאורך הרחוב, לפני ביתו, ושני שומרי ראש משגיחים על תנועותיו. היא הסבירה לי, כי אפשר לחסל את הרינגטון בהגיעו לקרן הרחוב. בפינת הרחוב עומד בית בן שתי כניסות. אפשר "לדפוק" בו בעוברו ליד שער הבית ולהסתלק מן הכניסה השנייה בטרם יספיקו שומרי ראשו להזיז רגל. היא רצתה מאוד להשתתף בפעולה וביקשה שאשתדל למענה. ראיתי אותו אז היטב.

והנה יושב הקולונל הרינגטון על ידי, ומוזר — אין הוא מעורר בי רחשי שנאה. נעימותו ואדיבותו ציננו את להטי וחוצפתי. תוך כדי שיחה אמרתי בליבי, כי מוטב להם, לכל מנהיגי העמים המשועבדים לאנגלים, לאסור על נתיניהם ליצור קשרים אישיים עם השליטים.

"אינך מכיר אותי?" חזר הקולונל ושאל בתמיהה, "הרי נתפשת חמוש בנשק בקרבת ביתי, וכנראה ארבת לי?"

נזכרתי, שהמקום בו נפלתי, אמנם קרוב לביתו של הקולונל. ייתכן והמשמר שעצר אותי סייר בתחומי הבית; כדי לוודא שהשטח נקי ושהקולונל יכול לצאת מביתו.

"לא ארבתי לך", עניתי.

אך נפלטו המלים מפי, הצטערתי על שהפגתי חששותיו של הקולונל. על כן הוספתי מיד:

"אל תחשוב, שאני מכחיש את הנחתך מתוך כוונה להתחמק מאחריות או להרגיע אותך. כלל וכלל איני מבטיח לך, שחייך אינם עומדים בסכנה. חייהם של כל האנגלים היושבים בארץ זו אינם בטוחים כאן".

"מיסטר... אה... מה שמך?"

"בירנבוים. אם רצונך שנוסיף לשוחח, אל נא תנסה להיות ערמומי. עמוד בדיבורך."

"סליחה, לא התכוונתי."

"על מה רצונך לשוחח אתי?"

"בעיקר אני מעוניין להבין, כיצד בחור אינטליגנטי כמוך נתפס למעשים מעין אלה?"

"אילולא היית אנגלי, יכולתי לספק את סקרנותך במשפט קצר אחד: רצון החרות והגאווה הלאומית הם שדחפו אותי לעשות מה שאני עושה. אך כפי שכבר אמרתי, אין אתם האנגלים מסוגלים כלל להבין כראוי את נימוקי. בעיניכם אנו נראים מגוחכים. אם אינך ממהר, אוכל להסביר לך את כוונתי ביתר הרחבה."

"לא, אינני ממהר. נוכל לשוחח שעתיים ויותר. באמת הייתי רוצה להבין, מדוע אתה סובר שהנימוק שלך תמוה בעינינו."

"שאיפת העמים לחרות זרה לכם, האנגלים, שהורגלתם משך מאות שנים של שלטון על ארצות ועמים לראות עצמכם כגזע של אדונים. הזכות לשלוט היא בעיניכם כמעט שליחות. על כן נדמה לכם, כי כל מי שקם נגד השלטון הבריטי הוא פשוט מחוצף. למעשה מה שמדריך את מעשי הזוועה של היטלר בגרמניה, אינו אלא התשוקה להיות כמוכם — עם של אדונים. היטלר מבקש להקנות לעם הגרמני את הרגשת העליונות, הטבועה מזה מאות שנים בעם האנגלי. וכעם של אדונים אתם רואים בכל מי שמתמרד נגד שלטונכם פושע, מטורף, חוצפן."

"אתה משווה אותנו לנאצים? איך אתה יכול? הרי הנאצים משמידים את היהודים, את בני עמך?!"

"עם הנאצים יש לנו חשבון ארוך. לעולם לא נשכח אותו. אך חלקכם בפשע אינו קטן בהרבה משלהם. אילו רציתם, יכולתם להציל מיליוני יהודים. גם עתה לא איחרתם את המועד. עדיין ניתן להציל יהודים מכמה ארצות באירופה ולהעבירם לארץ־ישראל. יהודים אלה נדונו לכלייה, להשמדה. מדוע אינכם עוזרים לנו להצילם?"

"אנו נתונים במצב של מלחמה. אין לנו כלי־שיט".

"שקר. לא זו הסיבה. רק לפני זמן קצר נתפרסם בעיתונות, שאתם מעמידים לרשות המאמינים המוסלמים מספר רב של אוניות גדולות כדי

לאפשר להם עלייה־לרגל למכה בחודש הרמדאן. הומאניזם לאכספורט, הומאניזם המודרך על ידי האינטרס האימפריאלי שלכם. הלה אינו נרתע ואף מוכן למצוא צידוק להשמדת עמים וגזעים. אין כל הבדל מהותי ביניכם לבין הנאצים. העמים המשועבדים לכם הם כלי־משחק בידיכם. יישוב פורח ותרבות בלב ליבו של המזרח התיכון עומד בניגוד לאינטרסים שלכם. שום נימוק של צדק אלמנטרי לא יוכל להשפיע עליכם. אתם לא תתחשבו בעובדה, שארץ זו שייכת לנו מדורי־דורות; שבלא התיישבות יהודית תוסיף הארץ להיות שוממה, כפי שהיתה משך מאות בשנים עד שהגיעו אליה ראשוני המתנחלים היהודיים; שבלעדיה נידון עם שלם לכלייה. נימוקים אלה אינם מרשימים אתכם. אתם כגזע אדונים נוטלים לעצמכם רשות להשמיד עמים, אם יש בכך כדי להבטיח את שלטונכם. מתוך ראייה זו של המציאות הסקנו את המסקנות: אם אמנם מוכתבים היחסים הבין־לאומיים על ידי אינטרסים אנוכיים, ואם נוהג העולם לפתור ניגודי אינטרסים באמצעות מלחמה — הרי לא נותרה לנו דרך אלא לנהוג ככל העמים. למעשה לא אנחנו הכרזנו מלחמה עליכם, אתם הכרזתם מלחמה עלינו."

"אין זה נכון! אנו לא הכרזנו עליכם מלחמה", ניסה קולונל הרינגטון להתגונן.

"להלכה — לא, למעשה — כן. לפי אותו הלך־מחשבה, הרי ניתן היה למנוע את מלחמת העולם, אילו הסכימו הפולנים למסור את ה"פרוזדור" לגרמניה. אף שאין הקומץ משביע את הארי — והגרמנים לא היו מסתפקים בכך. אף אתם נוהגים ממש כך. תחילה קרעתם מעל ארצנו את עבר־הירדן, אחר כך הפסקתם את העליה, הוצאתם "ספר לבן", שדן אותנו להיות מיעוט בארצנו. ודאי, אתם לא הכרזתם מלחמה עלינו. אילו הסכמנו לקבל את הגזירות ולחכות בסבלנות לגזירות נוספות, הייתם משמידים אותנו בלא מלחמה, בלי שפיכות דמים, על כל פנים — לא דמים שלכם. וקולונל הרינגטון, אנו נמצאים במצב של מלחמה, ומן הדין שתתייחסו אל אנשינו הנופלים לידיכם כאל שבויי מלחמה."

"לא אוכל לכנות את המצב, שנוצר כאן בארץ, מצב מלחמה. זהו פשוט טירור. מלחמה פירושה התמודדות גלוייה בין שני צבאות, ואתם מתקיפים שוטרים וחיילים מאחורי גבם".

"זו דרך המלחמה של עם משועבד. לנו אין אפשרות להעמיד צבא מול צבא. אין לנו טריטוריה, אין לנו טנקים ומטוסים, ואף־על־פי־כן אנו מבקשים לחיות כעם חופשי. כיצד, אם כן, עלינו להלחם?"

דברי נאמרו בהתרגשות. קולונל הרינגטון נבוך במקצת, תשובתו נשתהתה לרגע, ולבסוף שאל:

"מדוע לא תדחו את המאבק עד לאחר המלחמה? הרי אנו נלחמים עתה באוייבכם בנפש, בהיטלר."

"זהו נימוק הסחיטה שלכם. אתם יודעים, שנימוק זה משפיע מאוד עלינו היהודים ומביך אותנו. אתם מעמידים אותנו בפני דילמה קשה. באמצעותו של מסך־עשן זה הצלחתם לסנוור את עיני המנהיגים הציוניים. אני רואה את הדברים מנקודת־ראות אחת ויחידה: לא תיתכן הצלת יהודים בלי שלטון עברי על ארץ־ישראל. המלחמה זימנה לנו את שעת הכושר להגיע לשלטון עברי בארץ־ישראל. אלמלא היכיתם בסנוורים את עיני המנהיגים הציוניים, אילו גילו גם הם נכונות להילחם בכם דווקא עתה, כי אז היה מצבנו שונה לחלוטין. אתם כשלעצמכם לא התחשבתם במצב המלחמתי, כשעלה על ליבכם לדחוק את רגלי הצרפתים מסוריה. בתככיכם המרדתם את ערביי סוריה, במטרה לרשת את מקומם של בעלי־בריתכם הצרפתים. לא התחשבתם כלל בעובדה, שהשקט במזרח התיכון הופרע. רק לגבינו שריר וקיים נימוק זה."

"אתה באמת סובר, שאנו המרדנו את הסורים?", שאל בארשת של פליאה ותמימות.

"מיסטר הרינגטון, אל־נא תעמיד פני תם. בדרך כלל אתם אמנם נוהגים לבצע עבודה 'נקיה', אך בסוריה ביצעתם מלאכה גסה, התככים שקופים מדי. הצרפתים בוודאי לא ישכחו לכם דבר זה. אני יוצא נגד כל אימפריאליזם — יהיה אשר יהיה, אנגלי או צרפתי. אך אתם נהגתם בסוריה כתנים העולים בחרבות — ניצלתם את אסונה וחולשתה של צרפת. אינכם מצליחים עוד לזמום תככים ומזימות במסתרים. העמים המשועבדים לומדים את דרכי שלטונכם. לא תצליחו עוד להתכסות באיצטלה של צדק ורדיפת שלום, אשר בשמם, כביכול משלתם בחלק ניכר של העולם. האימפריה עתידה להתפורר, ובמהרה. רק מדיניות של סיוע מעשי בשיקום העמים המשועבדים, ולו גם מתוך מניעים אנוכיים טהורים, היה בה כדי להאריך את ימיה של האימפריה. הבה נתייחס לרגע אל ההיסטוריה של הארץ הזאת בשנים האחרונות. עד לפני כעשר שנים ראה בכם העם היהודי חסידי אומות העולם. ראינו את עתידנו שזור בגורלה של האימפריה. אך האימפריה התייחסה אלינו כאל אובייקט, שאפשר לנצלו לטובתה. בשמנו, כדי לעזור להקים לנו מולדת, כביכול, קיבלתם את המנדט על ארץ־ישראל. חזיתם עלייה של כמה מאות אלפי יהודים, שיתעסקו בתפילות ובמסחר ויהוו גורם אחד נוסף, שבעזרתו תוכלו להמשיך במשחק הקולוניאלי של "הפרד ומשול". בחישובים המדיניים שלכם שכחתם לקחת בחשבון גורם אחד: רצון החיים של העם היהודי וכיסופיו לחזור לארצו. לראות את הישגינו כאן, לחזות בהפיכת שממה לגן פורח —

זאת היא אפתעה בלתי־נעימה עבורכם. לכם דרושה כאן השממה. להבטחת שלטונכם הקולוניאלי, אתם זקוקים לפרא־אדם ופרא־אדמה. מאז נוכחתם לדעת, שאנו מפרים את השממה, של האדמה ושל האדם כאחד — החלטתם לעוקרנו מכאן. זאת היא הכרזת המלחמה שלכם עלינו. ואולם במלחמה זו תפסידו אתם את הכול. כל מי שעיניים בראשו, יודע שקץ שלטונכם כאן קרב ובא. ואולי לא רק כאן. כי אנו נשמש דוגמא ומופת גם לעמים אחרים."

"ידידי, אתה שוכח, שמדיניות היא עניין גמיש, והדברים עשויים להשתנות. אנו נתונים במצב מסובך, נקרעים בין התחייבויותינו ליהודים ולערבים. ועל הכול עסוקים במלחמה גדולה באוייב משותף."

"כל אלה אינם אלא תירוצים ואמתלות. אפשר שבבוא השעה, כאשר נהפוך את חייכם בארץ זו לגיהינום, תנסו לשחד אותנו בוויתורים פה ושם. אולם אין לצפות לשינוי רדיקלי במדיניותכם. אמנם עדיין חיים בארץ יהודים הנתפסים לאמונה, שהמצב עשוי להשתנות, אולם אין זו אלא אשלייה. המצב אינו בר־שינוי כיוון שהאינטרסים שלכם אינם ברי־שינוי. רק מלחמתנו בכם עשוייה לסלק אתכם מכאן."

"כלום אינך סבור, שאפשר לנהל בנו מאבק מבלי להרוג אנשים? הנה הבחור שפצעת, שוכב שם למעלה ומצבו אנוש. ספק אם יצליחו להציל את חייו, והוא בחור מצויין. אילו הכרת אותו, היית מודה בעובדה, שביצעת מעשה פשע. הנה, האצ"ל גם הוא גורם לנו צרות, מחבל ברכוש הממשלה, למשל, אך נמנע מהריגה. מדוע לא תנהגו כך גם אתם?"

"שאלתך מוכיחה בעליל, כי הצדק עימנו. חבלה ברכוש אינה פוגעת בכם, ובוודאי לא תסלק אתכם מכאן. אתם תבנו מחדש כל בניין שייהרס בכספנו שלנו. אני משוכנע, שגם האצ"ל ינקוט אמצעי לחימה אחרים, לאחר שיסתבר באופן ברור, שפעולותיו מחטיאות את המטרה. ואשר לשוטר שפצעתי — גם עלי אומרים רבים, שאני בחור טוב. ייתכן שאילו נפגשתי אתו במקום אחר, היינו יכולים להיות ידידים."

"אולם במה אשם החייל או השוטר? הוא רק ממלא פקודות".

"גם הוא שותף לפשע. מינסיטרים לעולם אינם יוצאים למלחמה. הם כרוזי המלחמה ומחרחריה. היטלר לא השמיד במו־ידיו אף יהודי אחד. הוא רק נותן פקודות. את המלאכה מבצעים חייליו. כל שוטר וכל חייל בריטי, העומד על המשמר לאורך חופי הארץ ומונע את הצלתם של בני עמי — הוא שותף לפשע. מיסטר הרינגטון, התוכל לרגע לתאר לעצמך מצב הפוך: הניצולים המבקשים כאן מקלט הם אנגלים ולא יהודים והארץ — אינה ארץ־ישראל אלא בריטניה הגדולה. כיצד היית נוהג אתה במצב מעין זה?"

הקולונל הרינגטון נתהרהר לרגע, נראה היה שהוא מתקשה להשיב:

"כן, אני יכול להבין אותך."

גחן אלי ולחש באוזני:

"את המיניסטרים, בהם עליכם לפגוע."

"גם אליהם נגיע", הבטחתי לו.

מיסטר הרינגטון קם על רגליו ואמר:

"הייתי רוצה לעזור לך. מה אוכל לעשות למענך?"

ביקשתי עיתון וסיגריות וסיפרתי לו, שלמרות שאני שוהה בבית־החולים מזה ארבעים־ושמונה שעות, עדיין לא נבדקתי על־ידי רופא, וטרם נעשה צילום רנטגן לרגלי. "הרי תהיה לכם אפשרות להיפטר ממני בדרך משפטית, מדוע תעשו זאת סחור־סחור?"

הוא דחה מכול וכול את החשד, שהם מבקשים להיפטר ממני כאן בבית־החולים. הבטיח לסדר את עניין הצילום. לדאוג לכך, שיוחזר לי הכסף שהיה עימי במעילי ולהרשות לי לקבל עיתונים וסיגריות.

לאחר שיצא, הוספתי להרהר ביחסו האדיב. מה הניע אותו לנהוג כך? הגינות? פחד?

כעבור רגע חזר, מדד את קומתי במקל שבידו בלי אומר ודברים, כאילו הייתי חפץ: ארבעה מקלות ומשהו.

"עלינו לגלות את זהותך", אמר לבסוף, "אשר לסיגריות ולעיתונים — אם תנהג ביתר אדיבות עם חוקרינו, לא יחסר לך דבר."

"מיסטר הרינגטון", הרעמתי והלמתי באגרופי על ארון הלילה, "זו הצעה שפלה!"

"הו, סלח לי. לא התכוונתי, forget it (שכח את זה)."

כשעה לאחר שיצא מיסטר הרינגטון מחדרי, הובילוני לצילום, ואולם עיתונים וסיגריות לא קיבלתי.

ד.

אל החדר נכנסו מספר שוטרים ושני חובשים, שנשאו אלונקה. על שאלתי, "לאן אתם מעבירים אותי?" השיב הסרג'נט האחראי על המשמר: "איש לא יודע."

הייתי משוכנע שהנה הגיע אשר יגורתי — הם מובילים אותי למקום־סתר במטרה לענותני. חשדי התחזק, כאשר האחות האנגליה אמרה לי בחיוך שטני: "אתה נוסע ל'הדסה'."

באלונקה הכניסוני לאמבולנס. על הספסל ממולי ישבו שני שוטרים

מזויינים. החשש פן לא אחזיק מעמד, פן אגלה את סודותי, גרם לי יסורי־נפש עזים. האַמבולנס נסע במהירות וטלטוליו הקפיצו את רגלי, שהיו כאובות בלאו הכי. בקושי החנקתי גניחות כאב. הרגשתי שחומי עולה, וזיעה קרה מכסה אותי. ממולי, מול לראשו של אחד השוטרים, היה אשנב פתוח. שכבתי כך שאוכל לראות את הדרך מבעד לאשנב. ניסיתי לנחש את תוואי הנסיעה על פי מראות הדרך. אך כיוון שהסתכלתי מלמטה למעלה, יכולתי להבחין אך ורק בחוטי טלגרף, או בצמרות עצים שעל פניהם חלפנו. מדי פעם הבחנתי גם בגג רעפים, או בשלט כלשהו. השתדלתי לחרוט את סימני הדרך בזכרוני. אם אשאר בחיים, חשבתי לי, אוכל לגלות, היכן מרתפי העינויים של הבולשת. השוטר שישב ליד החלון, הבחין בתצפיותי. הוא קם והגיף את האשנב. עתה לא נותר בלבי צל של ספק: למקום העינויים אני נוסע. רציתי לשלוט בעצמי, להיות שקט, אך לשווא. בפעם הראשונה הצטערתי, שידועים לי סודות המחתרת. נזכרתי במה שקראתי בסיפורי בלשים על סמים מרדימים, או זריקות, שבאמצעותם אפשר לסחוט סודות מן הקורבן. אימה נפלה עלי. כל עוד אשלוט בהכרתי — לא אגלה דבר. אך מה יקרה אם אאבד את הכרתי? לא! אסור שאגיע לידי ניסיון כזה. מוטב לי להתאבד. כיצד? משיכניסוני לחדר העינויים, בטרם יכבלו אותי, אטיל עצמי על אחד מהם ואחטוף את אקדחו. אזי יהיו נאלצים לירות בי. ושמא לא לחכות עד אז? אולי להקדים את הענין, עכשיו, בזה הרגע. הם חמושים בטומיגנים וישבים במרחק רב מדי, לא אצליח להגיע אליהם. אבקש סיגריה, אולי יתקרב אלי כדי להציתה.

"אולי תוכל לכבד אותי בסיגריה?", פניתי לאחד מהם.

"אסור לנו לדבר אתך. שתוק!"

בתנועות קלות הזזתי את הכר שלמראשותי, מתוך מחשבה, שאם יפול ארצה יתקרב השוטר להרימו. הכר נשמט.

"תואיל בטובך להרים לי את הכר", אמרתי.

הוא קם, מסר את הטומיגן לשכנו והרים את הכר. לא הצלחתי. עד היום נדמה לי, שהודות ל"אי־הצלחה" זו — נשארתי בחיים.

הנסיעה נמשכה כשעתיים. לי נדמה היה, שעברו ימים, כיוון שבכל משך הנסיעה התרוצצו במוחי ללא הרף תכניות של התאבדות, ניחושים בדבר אמצעי העינויים שלהם, מראות זוועה.

לבסוף הגענו כנראה למחוז חפצנו. האַמבולנס נעצר. מוציאים אותי. עדיין איני יודע, היכן אני נמצא. אנו בתוך חצר צרה וארוכה, בניין ארוך, שחלונותיו מסורגים, ומעברה השני של החצר סוללה וגדרי תייל. על הגג ועל הסוללה משמרות כבדים. מכניסים אותי דרך השער, ולפתע ננעץ מבטי

בשלט: "בית הסוהר המרכזי — ירושלים".

נשמתי לרווחה. רציתי לצחוק: בית־הסוהר! אין הם נוהגים לענות בתוך בית־הסוהר.

חושבני, שמעולם לא נכנס אדם לבית־סוהר בשמחה כזו.

*

מסדרון ארוך, לאורך הכתלים דלתות מסורגות. ליד הסורגים מצטופפים אסירים ומתבוננים בסקרנות ב"שיירה". אני נישא באלונקה. לפניה ואחריה קציניים וסרג'נטים בריטיים וגם כמה שוטרים ערביים. אני סוקר את הפרצופים, המציצים בי מבעד לסורגים, שמא אמצא מישהו מידידי? לפתע אני מבחין בהם — אנשל שפילמן, דוד מאירי־בגין וצבי תבורי. שלושתם נאסרו זמן קצר לפני. הבחנתי בחיוורון שהתפשט על פניהם, כשהציצו אלי מבעד לסורגים. לשנייה אחת הצטלבו מבטינו, אך למודי קונספירציה, לא גילינו כל סימן של היכרות. בקצה המסדרון הארוך שכן "בית־החולים" של כלא ירושלים. היה זה אולם גדול, מאוכלס בכעשרים מיטות. השכיבוני במיטה שממול לדלת, כבלו את ידי למיטה, העמידו שומר ליד הדלת ויצאו. האווירה היא רווית מתח ועצבנות. בחדר תפשתי את מיטתו של יהודי ממוצא כורדי, שהרג את אהובתו ונידון לחמש־עשרה שנות מאסר. אחר הוסיפו לו חמש שנים, משום שתקף סרג'נט בריטי בתוך כותלי בית־הסוהר. עוד לפני בואי העבירוהו לתאו, לבל יימצא יהודי בקרבתי.

המנהל וקציניו מבקרים תכופות לבדוק, אם הכל בסדר. באחד הביקורים חטף המנהל את משקפי והטיחם בכוח בקיר שממול. הוא כבר ידע, כנראה, כי אינם אלא משקפי הסוואה. מחיתי על כך בתוקף. לפני צאתו הורה לשוטר להחזירם לי.

בתחילה יצר בואי כאן מתיחות, והכול שתקו. עוד באותו ערב החל המתח לפוג. פה ושם כבר נשמעו בין האסירים החולים שיחות ואף צ'יחקוקים. עיקר השיחות נסבו עלי. עד כמה שאני יכול להבין, מדברים עלי בכבוד. בבית־סוהר, אסיר שמפקידים עליו משמר מיוחד, תמיד מעורר כבוד.

בית־הסוהר נראה לי בערב הראשון קודר מאוד. נדמה, שריח מיוחד עומד באוויר, ריח של... בית־סוהר. באחד התאים המרוחקים משמיע אסיר ערבי שיר נוגה, כמעט בכייני. החושים מתחדדים לקלוט את הסביבה החדשה לכל פרטיה. ברבות הימים מתרגלים לכול, אפילו אין חשים עוד בריח המיוחד. הדמויות החומות, המצטיירות תחילה כצללים נטולי־פרצוף, יוצאות מסתמיותן. בני־האדם מתייחדים זה מזה במראיהם ובתכונותיהם.

הערב הראשון בבית־הסוהר קודר ומדכא, כאילו עברת את סיפו של עולם שמעבר לחיים.

*

עוד בו בערב קיבלתי דרישת־שלום מבחורינו הכלואים באגף האחר של בית־הסוהר. העביר לי אותה אסיר ערבי, לבוש לבן, "שליש", שנהנה מזכויות־יתר ושהוא כמעט בבחינת כל־יכול. הוא לחש משהו באוזני השומר שבפתח, והשוטר פינה לו דרך. מחמוד (זה היה שמו, כפי שנתברר לי לאחר מכן), ניגש אלי, הציע לי סיגריה, הגיש לי אש ואמר:

"זה מחוג'ה מוסה סבוראי. אתה יכול לעשן. השוטר בחור טוב. כולם דורשים בשלומך. רוצים לדעת, מה דרוש לך. מבקשים שתכתוב להם."

באותה תקופה היו ידיעותי בערבית קלושות מאוד, ואף־על־פי־כן הצלחנו לנהל שיחה, כשאנו נעזרים פה ושם במלים עבריות ואנגליות. התייחסתי אליו בחשדנות, ומסרתי לו רק פרטים שלא היו בבחינת סוד כמוס. עישנתי את הסיגריה מתחת לשמיכה. הוא יצא, חזר כעבור שעה והביא לי מברשת שיניים, סבון, ופתק מן האסירים שלנו. בפתק נאמר, שאני יכול לסמוך על מחמוד.

מתוך שיחה עם הערבים שכני לחדר התברר לי, כי הם יודעים עלי יותר משהשיערתי: הם ידעו את נסיבות מאסרי, ראו בי גיבור, והוסיפו נופך משלהם על הקרב שלי עם המשטרה. הם "ידעו", שהתבצרתי במקום מסויים משך יומיים, עמדתי יחידי מזויין בטומיגן וברימונים מול כוח של מאות אנגלים, והיפלתי חללים רבים בטרם נלכדתי. כל הכחשותי לא הועילו, להיפך, ההכחשה עצמה הרי היא ממידות הצניעות של "גבדאי" (גיבור) אמיתי. תמהתי לדעת, מניין שאבו את עלילות הגבורה הללו. רק לאחר שנים של שהייה במחיצתם למדתי לדעת, עד היכן עשוי להפליג הדמיון המזרחי.

מחמוד, בחור אינטליגנטי, מורה במקצועו, נידון למאסר עוד בתקופת המאורעות של 1936—1939. עלה בידו לברוח מבית־המשפט, כשהועמד לדין. אחר הלשינו עליו, הוא נאסר שנית ונדון. השיחה התגלגלה כמובן, גם לענייני פוליטיקה. מחמוד עניין אותי בהיותו נציג האינטליגנציה הערבית. על אף היותו לאומני ערבי, אשר נלחם בנו, ברור היה לי שהוא גם משתוקק לשתף עימנו פעולה. אנחנו לא היינו זרים זה לזה. הזרים היו האנגלים. אינני בטוח, שראה את העתיד בעיניים שלי, אך אין לי ספק, ששנינו האמנו שכאשר נגרש מכאן את האנגלים נוכל לחיות זה בצד זה. נראה היה לי, כי מחמוד מבין, שמיחסי שכנות תקינים יפיקו תועלת בעיקר הערבים. *

---

* מחמוד אנטבלי יצא מבית־הסוהר עם צאת הבריטים מן הארץ, ונלחם בצד הירדנים בירושלים בימי מלחמת העצמאות. לאחר מכן היה בין ארבעת רוצחיו של המלך עבדאללה. הארבעה נתפסו על־ידי שלטונות ירדן. שלושת חבריו של מחמוד נתלו, ואילו הוא עצמו הופיע במשפט כעד־המלך.

קשה להירדם בלילה הראשון בבית־הסוהר. כל המחשבות סובבות סביב ציר אחד — כלום אפשר לצאת מכאן? איך? קיר אחד של "בית־החולים" פונה לרחוב. יש בו חלון מסורג ואטום בלוח מתכת. אני שומע בבירור קולות עוברים ושבים. מדי פעם עוברת מכונית. כנראה — משמר מוויין המקיף את בית־הסוהר. אין לי מה להפסיד. ממילא יתלו אותי... ודאי אשכב כאן עד שאחלים ואחר יביאוני למשפט. על זהותי כדאי לשמור בסוד. אגלה אותה במשפט. לפחות איתלה בשמי האמיתי. האזיקים, הכובלים את ידי למיטה, מציקים. הברזל הקר נוגע מדי פעם בגופי. החלון מגרה את התיאבון לחופש. עולם משונה: מעבר לחלון מסתובבים בני־אדם חופשיים, מטיילים נערים ונערות, נשמעים צלילי מפוחית־פה, עברית "צברית", צחוק עליז. קולות מעולם אחר. השומר מסתובב ליד הדלת ובודק מדי פעם, אם אני במיטה.

אולי כדאי הדבר, שיתרגלו לראות אותי ישן כשהשמיכה מעל לראשי? לא יכול להזיק... שמא בכל זאת אוכל "להסתנן" מבעד לחלון ולהשאיר בובה במקומי? חלומות באספמיה! לא אוכל לזוז מכאן בטרם יגלידו הפצעים ברגלי. והאזיקים — אני זקוק למפתח. חלומות! אמנם אין מה לאבד וכדאי לנסות, אך בינתיים מוטב להתכונן למשפט.

אני מנסח בדמיוני את תוכנו של הנאום, שאשא בבית־המשפט. אחר כך הגדדום. כמה נותר לי לחיות? חודשיים, שלושה? גם אלה מתנת שמיים — הן רק בנס ניצלתי ממוות. קשה להירדם בלילה הראשון בבית־הסוהר.

*

בוקר. מתא האסירים הנמצא ממול לדלת בית־החולים, נשקפים אלי פרצופים מבעיתים.

אני שואל את שכני: "מי אלה?"

"מסופלסים", הוא משיב בלעג ניכר ובסיפוק נסתר.

משנפתחה דלת התא, נפלטו החוצה לפרוזדור, התפזרו וחזרו כעבור דקות מספר כשדליים וסחבות בידיהם. אסיר, רב־טוראי, היה הממונה עליהם וזירז אותם בקריאות: "יאללה! יאללה אימסקו!" נכנסו לאולם "בית־החולים", גררו את הסחבות לאורך האולם, ומשסיימו את מלאכת ה"ניקוי", הביאו ארוחת־בוקר לחולים. אחר ישבו בפרוזדור וקלפו תפוחי־אדמה למטבח של "בית־החולים". הם בישלו את ארוחת־הצהריים ואף הגישו אותה.

מעל לתא שממול נגעץ מבטי בשלט "Isolation" (בידוד).

לא יכולתי לנגוע באוכל. המחשבה שהללו טיפלו בהכנת הארוחה — הבחילה אותי. הפרצופים מכוסי המורסות והריקבון לא משו מנגד עיני. אינני יודע, כמה זמן הייתי מסוגל להחזיק מעמד ללא מזון. קרוב לוודאי שהייתי

מתגבר על בחילתי, ואוכל. אלא שלמזלי, לא הועמדתי בניסיון לזמן רב. אותו ערב חל ליל הסדר וקיבלתי אוכל כשר לפסח, מהמטבח היהודי.

לפנות ערב הגיעה אלי שריקת ה"מרסילייזה" מהחצר. הבנתי שידידי, הממתינים למשפטם, מטיילים עתה בחצר ומברכים אותי לשלום בשריקתם. החלון נמצא למראשותי ולו יכולתי להתרומם קצת, יכולתי לראות אותם. מתחת לחלון עמד שוטר, ועל כן כנראה לא התקרבו. ואף־על־פי־כן שמעתי בבירור את צעדיהם ואת שירתם. הם זימרו מתחת לחלוני נעימת "הורה" במלים מקוריות:

"הכן פתק, הכן פתק
למחר".

ובסיבוב שני:

"שלח אל שיקה,
שלח אל שיקה
עם הגוי".

כאשר שמעתי את צעדיהם בשלישית, שרקתי גם אני את ה"מרסילייזה" לאות, שקיבלתי את ההודעה.

במשך היום שלחו לי חברי בידי מחמוד נייר, עיפרון וסיגריות. בפתק הודיעו לי שמחר, בשעת ביקורי־החג, נוכל להגניב פתק החוצה. עלי להכינו. כתבתי את הפתק מתחת לשמיכה ומסרתי למחמוד.

כשהגיע המנהל לביקורת ביקשתיו, שירשה לי לקבל ספרים מהספרייה.

"בשבילך אין ספרים כאן!", ענה ברוגז.

"עד כמה שידוע לי, נמצאת כאן ספרייה, העומדת לרשות האסירים העבריים, ואינך יכול למנוע ממני את הזכות להשתמש בה."

"בשום פנים לא ארשה לך. לא מוצא חן בעיניך — תודיע לחבריך בחוץ שיהרגו אותי!"

"בהזדמנות הראשונה", סיננתי מבין שיני.

כעבור חצי שעה הביא לי סרג'נט בריטי ערימת ספרים וביקשני לבחור חמישה מהם. בעיני הערבים היה זה מעשה גבורה. תהילתי ותהילת "ג'מעאת שטרן" (קבוצת שטרן) הרקיעה שחקים. המעשה נודע בין האסי־רים והיה לשיחת היום. התפרצותו של המנהל עלתה לו באיבוד יוקרה. הבנתי, שיחפש דרך לנקום בי.

במשך היום מגיעים אל המסדרון רבים מחברי, ביניהם כאלה שלא ראיתים שנים. המרפאה של בית הסוהר נמצאת ליד "בית החולים". הם

מתחלים ובאים אל המרפאה. מדי פעם מצליח מישהו להערים על השומר שבפתח ולעבור על פני הדלת המסורגת של "בית החולים". כך הצלחתי להחליף ברכות עם יהושע זטלר, שנידון לחמש־עשרה שנות מאסר. אחריו ניגש לדלת יהושע בקר (היום: ישראלי), שנידון תחילה לתלייה, אך גזר־דינו הוחלף במאסר עולם. השוטר פתח לפני מישהו את הדלת, יהושע ניצל את ההזדמנות, התפרץ פנימה, התחבקנו ולאחר שהשוטר געֵר בו, יצא. כך עבר גם משה סבוראי על פני הדלת המסורגת. משה הוא אחד מארבעת אנשי לח"י שנורו על ידי קצין הבולשת מורטון. הוא נשאר בחיים, מכיוון שמורטון חשב, שהוא כבר מת.

ראיתי אותם רק לרגע קל. לכל אחד מהם היסטוריה משלו, ויכלו לכתוב זכרונות למכביר.

בערב הדהדו צלילי שירה בבניין בית־הסוהר. האסירים העבריים עורכים את ה"סדר". שלחו לי ארוחת־ערב וספל יין. בר־מזל הייתי, שהגעתי לבית־החולים דווקא בערב פסח.

בפתק שהגנבתי החוצה, הודעתי למרכז על מצבי ומקום הימצאי. כתבתי שאני יודע מה צפוי לי, ואינני נתפס לאשליות; שברצוני להפוך את בית־המשפט לבמה מדינית, מעליה אשמיע את דברי המחתרת. כמו־כן הפניתי את תשומת־ליבם לכך, שאחד החלונות פונה לרחוב, ועל כן אולי כדאי לברר, אם אפשר לפעול לשחרורי מן החוץ, ושכל עוד לא החלמתי מפצעי איני מסוגל לזוז בכוחות עצמי. מן הפתק שקיבלתי מן המרכז, אשר הוגנב לבית־הסוהר על־ידי המבקרים ביום הראשון של החג, הבנתי שהם יודעים על מקום הימצאי ושעקבו גם אחרי בית־החולים ביפו. אילו נשארתי שם, ייתכן והיו מוצאים דרך לשחררני.

*

ארבעה ימים שכבתי ב"בית־החולים" של בית־הסוהר. הספקתי להתיידד עם כולם ולרכוש לעצמי עמדה גם בקרב השוטרים הערביים, וגם בקרב האסירים. כי זאת לדעת: גם בתוך כותלי בית־הסוהר שרירה וקיימת החלוקה למעמדות. יתר על כן: כאן הבדלי המעמדות חדים יותר מאשר בחוץ. הרוצחים שנידונו למאסר עולם עומדים בראש הפירמידה. הם המיו־חסים — האצולה של בית־הסוהר. אני זכיתי ל"כבוד" רב: הוכנסתי לקהל ה"אצילים".

ביום החמישי לשהותי בבית־החולים, הגיע לפתע המנהל בלווית פמל־ייתו. מבלי לאמר לי מלה, גררו אנשיו את מיטתי לאורך המסדרון עד שהגענו לדלת ברזל גדולה, שהובילה, כפי שנסתבר לי לאחר מכן, לתאי

הצינוק. הורידו אותי מן המיטה, בעודי שכוב על המזרון, והכניסוני פנימה. ירדנו כמה מדרגות דרך מבוי צר, שהוביל למסדרון ארוך. לאורכו של המסדרון שכנו תאי הצינוק, ולהם דלתות ברזל כבדות. הכניסוני לאחד התאים, כבלו את ידי בשרשרת אל אחד הסורגים של הדלת, הביאו חבית מים, עביט לצרכים, סגרו עלי היטב את הדלת, והסתלקו. ניסיתי למחות, אך איש לא שעה לדברי. השאירו אותי על המזרון בתא, כאילו הייתי חפץ.

ממדיו של התא כמעט ואינם עולים על ממדי המזרון. נראה היה לי, שחוץ ממני נמצא באחד התאים הסמוכים רק אסיר אחד. יתר התאים ריקים. איני יכול לראות את פני שכני. כל התאים מסודרים, כאמור, לאורך אחד מכותלי המסדרון. בקיר שממול קרועים כמה חלונות מכוסים בפחים. האור חודר רק מבעד לסדקים צרים, שהותירו כגראה למטרה זו, בין מכסה הפח לבין משקוף החלון. מעבר לקיר — חצר בית־הסוהר. ביני לבין דיירו של הצינוק האחר מפרידים כמה תאים. עדיין איני יודע, מי הוא. עד כה לא השמיע קול. כחצי שעה לאחר שהכניסוני לתא, פנה אלי שכני בערבית:

"הי, מי שם?"

"אסיר, יהודי", עניתי.

"מה אתה עושה כאן?"

נבוכותי. מה משמע, מה אני עושה כאן?

"לא כלום", אמרתי.

"מאין אתה?", הרים את קולו ברוגז, "מתל־אביב? מעפולה?"

"מתל־אביב."

"פתח לי את הדלת! מהר!"

חשבתי שהוא משטה בי, צחקתי ואמרתי:

"חכה. עוד מעט אבוא ואפתח לך."

שמעתי חבטה חזקה, נבהלתי. הוא היכה בעביט על דלת הברזל וצווח:

"שוב אתה אומר לי: אחר כך. כל יום אתה אומר לי אותו דבר. כל יום אתה אומר: מהר! אני לא רוצה יותר! פתח מיד! פתח מיד את הדלת!"

הוא הלם בדלת בכל כוחו והקים שאון מחריש־אוזניים. חשבתי שלשמע הרעש ייכנס השוטר וישתיק אותו. אך איש לא בא. לרגע קט פסק הרעש, ואז שמעתי שני שוטרים משוחחים במסדרון החיצוני:

"מה הדפיקות האלה שם?"

"לא כלום. זה המטורף."

"אתה תפתח לי או לא?", צווח המטורף, "פתח מהר! מהר? כל יום מחר? אני לא רוצה להיות כאן!"

השוטרים צחקו לשמע צווחותיו. הוא השתולל, צעק והלם בדלת. הוא יתעייף, חשבתי בלבי, כוחו לא יעמוד לו. אולם להפתעתי הוא הוסיף להשתולל משך שעה, שעתיים. עצבי הלכו ונמתחו. אם העניין יימשך כך עוד זמן מה, בעצמי אצא מדעתי. רחמתי עליו וניסיתי מדי פעם להרגיעו, אך לשווא. לבסוף התחלתי לרחם על עצמי: ריבונו של עולם! כלום נגזר עלי לבלות את ימי האחרונים באווירה כזו?

המטורף שפך את המים למסדרון, אחר כך את תוכנו של ה"קארדל" (עביט לצרכים). רצועות־בד התעופפו אל המסדרון. הבנתי שהוא קורע את בגדיו, גם את השמיכות השליך החוצה. בלי הרף קרא לי לפתוח לו את הדלת.

נתקפתי סחרחורת. לא אוכל, לא אעמוד בזה! קחו אותו מכאן! מדוע הם מתעללים בו? מדוע הם מתעללים בי? הוי, הדפיקות האלה...

לבסוף פקעה סבלנותי. המים ששפך למסדרון, זרמו לאיטם לעבר תאי. הרי זו אמתלה לקרוא לשוטרים. כאשר יבואו, אפתח גם אני בצעקות, אדרוש שיוציאו אותו מכאן ולא, ולא — מה? מה אעשה? איני יודע מה אעשה. אחת ידעתי — לא אוכל לעמוד בכך.

משנשתתק המטורף לרגע, קראתי לשוטר:

"שוטר, בוא מהר! מהר!"

חזרתי על קריאתי מספר פעמים, עד ששמעתי את קולו של אחד השוטרים:

"נדמה לי, שהיהודי קורא."

"כן."

חידשתי את הקריאה: "בוא מהר!"

"מה קרה שם?"

"בוא מהר!"

"המפתחות אינם אצלנו. עוד מעט יבוא הסרג'נט."

"קרא לו, שיבוא מהר!"

השיחה כולה התנהלה בהפסקות. כל אימת שהמטורף חדל לרגע מצווחותיו, הגנבתי אני משפט אחד.

לבסוף נפתחה הדלת ונכנס סרג'נט בריטי בלווית שני שוטרים.

"מה קרה?" שאל.

כמו להכעיס חדל המטורף מצעקותיו.

"מדוע הבאתם אותי לכאן?" שאלתי ברוגז, "מדוע משאירים אותי

כאן בחברתו של המטורף הזה? אתם רוצים, שגם אני אצא מדעתי? באיזו רשות אתם מחזיקים אותי בצינוק? הסתכל, המים כבר חודרים לתאי! אתם רוצים להתעלל בי? תשלמו ביוקר! על הצינוק, על החברה הנאה, על הכול תשלמו! מסור זאת למנהל שלך בשמי!"

"אינני יודע מדוע הכניסו אותך כאן, ואין בידי לשנות את הדבר", אמר הסרג'נט.

"אם כן, תוציא אותו מכאן. לא אוכל כך. העבר אותו למקום אחר!"

"אני אשתיק אותו. אם יש לך תלונות, הפנה אותן ביום שישי למנהל. הוא עובר כאן בכל יום שישי בשעה אחת־עשרה לפני הצהרים", אמר האנגלי בשלווה סטואית.

השוטרים פתחו את תא הצינוק של הערבי וציוו עליו לצאת. הוא לא זע. "צא!" הרעימו במקהלה, והוא עמד בשקט ללא ניע. שני השוטרים הערביים סחבוהו בכוח אל המסדרון. משכתי את עצמי עד לדלת. הוא עמד עירום כביום היוולדו, ושני השוטרים חבטו בו במקלותיהם. רחמי נכמרו עליו. הרגשתי עצמי אשם. כל מכה שהנחיתו על גופו, הותירה בו סימן אדום. לבסוף דחפוהו לתוך התא, השליכו פנימה את קרעי בגדיו ואת השמיכות. הבריטי צפה במחזה מן הצד, כשהוא מסובב את אלתו בין אצבעותיו. לפני שיצאו ניגש אלי:

"עתה יהיה שקט. מחר יעבירוהו מכאן. הוא אוהב שילקו אותו, מזוכיסט. תראה, מיד ישכב לישון. הוא בנו של איזה קצין משטרה ערבי, ועל כן נהגו לפנים משורת הדין ולא העבירוהו לבית חולי־רוח בעכו. אבל מחר יסע מכאן."

המטורף אמנם נשתתק. נשמתי לרווחה. אך לא לזמן רב. עם חשיכה נתנסיתי בפרשת עינויים חדשה: פשפשים. במסדרון דלקה נורת חשמל קטנה שהפיצה אור קלוש מאוד גם בתאי. הפשפשים זחלו על המזרון, על הקירות, על הרצפה ואפילו צנחו עלי מן התיקרה. ישבתי על המזרון ומחצתי אותם בנעלי אל הקיר. סביב המזרון שפכתי מים. מוטב היה לי להישאר בלי מי שתייה, לשכב בבוץ ובלבד שאפטר מן הפשפשים. כל אמצעי ההתגוננות המחוכמים עלו בתוהו. אמנם הקיר התמלא כתמים אדומים, אך לאוגדות הפשפשים לא היה סוף.

*

יום, יומיים, שלושה — כמה זמן הם מתכוונים להחזיק אותי כאן? ריבונו של עולם! עד המשפט! ולאחר מכן — צינוק התלייה וחבל התלייה, וכבר אני חשוב כמת. מנותק מן העולם, אפילו מחברי לכלא. את האוכל מביא לי סרג'נט בריטי. מלבדו אין איש רשאי לגשת אלי.

ימים עוברים ואיני יודע דבר על הנעשה בחוץ, ואף לא על הנעשה בתוך כותלי בית־הסוהר. רק בשעות הבוקר מגיע לאוזני אות חיים אחד ויחיד — שאון האסירים היוצאים לטיול־בוקר בחצר. פעמים אני קולט גם משפט עברי, הנאמר בקול רם. אני מבין, שהדברים מכוונים אלי. אולם איני תופש את משמעות המשפטים במלואה. אני נתפש לקנאה באסירים, המטיילים בחצר ב"חופש" ומיד בוש בעצמי על רוח השטות שנכנסה בי. תחת רחשי קנאה באסירים, אני מתמלא בשנאה עזה לאלה שפגעו בצלם האנוש שבי, שהביאוני לכלל קנאה ב"חופש" הזה. כל מאוויי מתרכזים במשאלה אחת — לצאת לחצר, ולו לרגע קט, לשאוף אויר צח. אוזני התחדדו, ואני קולט כל רשרוש ליד דלת הכניסה הראשית למרתף הצינוק. מדי כמה ימים מבקרני חובש בלווית שוטר בריטי. החובש הוא יהודי, אך הוא מדבר עמי אנגלית. הוא חושש להחליף איתי מלה בעברית, שמא יחשוד בו השוטר, ששיחתנו חורגת מן התחום הרפואי. רק לאחר שבוע ימים של שהותי בצינוק הצליחו ידידי להתקשר עמי בפעם הראשונה. הם שלחו לי כמה סיגריות על־ידי אסיר ערבי אשר בא לשטוף את הרצפה ולהוריק את העביט. על גופו של פועל הניקיון נוהגים לערוך חיפוש בטרם ייכנס, ועל כן לא יכולנו להסתכן במשלוח מכתבים. יש וגם הסיגריות לא הצליח למסור לידי משום עינו הפקוחה של השוטר המשגיח עליו. "חליפת המכתבים" שלי עם חברי בכלא התנהלה באמצעות הספרים שקיבלתי מן הספרייה. ניקבנו אותיות והנקבים בעמודים הזוגיים הצטברו למשפטים.

באחד הימים פתח עמי בשיחה אחד הסרג'נטים, בחור גברתן, שרפ היה שמו, מסוג "המיטיבים לדעת" והאוהבים להתווכח.

"הצימוק" שבשיחה היתה דעתו של סרג'נט שרפ על הצהרת באלפור.

"מה אתם רוצים בעצם?", טען, "מיניסטר יהודי אחד באנגליה, באלפור שמו, כתב איזה מכתב לבני עמו, ועל בריטניה מוטלת החובה לקיים את הבטחותיו הפרטיות?"

"באלפור היה יהודי?" — שאלתי.

"ודאי שהיה יהודי."

"מניין לך?"

"אצלנו במשטרה נותנים הסבר מדוייק על המצב המדיני בארץ־ישראל. כלום אינך יודע, שבאלפור היה יהודי?" — שאל סרג'נט שרפ בפליאה.

זו הפעם הראשונה נתחוור לי באופן מוחשי ביותר, כי המאורעות המתרחשים לעיני אינם מקריים, וכי כל מעשי השלטונות מכוונים ביודעין נגדנו, וכי תכליתם לחסל את המפעל הציוני. כשניסיתי להסביר לו, כי

מרמים אותם, כדי להכשירם מבחינה פסיכולוגית למלחמה בנו, השיב סרגנ'ט שרפ:

"נהפוך הוא. המנהיגים הציוניים הם שמסלפים את העובדות ומסתירים את יהדותו של באלפור."

עוד מעט — חשבתי בלבי — יספר לי סרגנט שרפ משהו על "הפרוטוקולים של זקני ציון". הוא ישאב את המידע מן התדרוך, שיקבל במשטרת הוד מלכותו.

*

הערבים עוברים עלי בציד פשפשים, והימים — בקריאת ספרים. הקריאה באה למלא את השעות החלולות, הזוחלות באיטיות בתא הצינוק. אולם נראה לי, שאני קורא בשקיקה כזו גם משום שאני יודע, כי לא נותרו לי ימים רבים לחיות. אני חי את כל סיפורי העלילה שבספרים, ונהנה בעיקר למקרא ספרים הגדושים פעילות. תיאורים אפיים רחבים מעוררים בי קוצר־רוח. אני זקוק לקצב מהיר; עלי להספיק "לפעול" רבות תוך הזמן הקצר שנותר לי. מי יכול להשתהות עתה על הרהורים וניתוחים פסיכולוגיים? אפילו דוסטוייבסקי נראה לי איטי מדי בסיפור העלילה. אני כמעט כועס עליו.

אני קורא ללא הפוגה ורק מדי פעם שוקע בהרהורים ורושם על עמודי הספר הראשונים והאחרונים, הריקים, פרקי הנאום, אשר אשא בבית־הדין. עמודים אלה אני תולש ומסתיר היטב בתוך גב הספרים שאני שומר עמי דרך קבע, ואינני מחזירם לספרייה.

*

יום אחד שמעתי רעש והמולה מצד החצר; צעקות, נקישות פח, שריקות שוטרים; ההמולה נמשכה דקות ספורות בלבד. אחר כך נפתחה הדלת, ולמסדרון תאי בצינוק נדחפו כעשרה אסירים ערביים, רובם זבי דם וקרועי בגדים. הבנתי, שהיתה קטטה בחצר — אחת מאותן קטטות המתרחשות מעשה קבע בקרב האסירים הערביים. שמענו עליהן רבות עוד בתקופת המעצר במזרע ובלאטרון. עצירים ותיקים ידעו לספר, כי גם בבית־הסוהר קיימת שנאה ומחלוקת בין הערבים בני מחוזות שונים, בין יושבי שכם ויושבי ירושלים, למשל. המחנות העוינים מלשינים זה על זה, ולפעמים מגיעים הדברים לכלל קטטה רצינית. כנראה הייתי עכשיו עד לאחת מן הקטטות הללו, או ליתר דיוק — לתוצאותיה. אל הצינוק הכניסו רק את הפצועים קל, הפצועים קשה הועברו לבית־החולים. האסירים הועמדו בשורה לאורך המסדרון. הם עמדו בדיוק מול דלת תאי. בין כל שני אסירים עמד שוטר ערבי ואלה בידו. כל הבעת פניהם של האסירים

אמרה, שהם חפים מפשע. כולם ידעו להעמיד פני תמימים. סרג'נט בריטי, שהיה ממונה על דיכוי הקטטה, פקד על השוטרים להפשיט את כולם ולערוך חיפוש על גופם ובבגדיהם. כעבור דקות מספר נכנס גם המנהל. הוא ניגש אל אחד מהם, חבט בו בפרצופו ובבטנו ושאל:

"מי התחיל בקטטה?"

"אינני יודע", התייפח הערבי, "אני רק במקרה הייתי בחצר."

על תשובתו זכה בשתי חבטות אגרוף נוספות: "מי התחיל בקטטה?"

"א סידי (אדוני), הוא, הוא דקר במספריים", אמר בהצביעו על ערבי כבן ארבעים־וחמש, שעמד בשקט בצד.

"מי דקר את עבדול כרים בסכין?", רעם קולו של המנהל.

"אני לא ראיתי, יא סידי."

המנהל הניף שוב הפעם את ידו, אך הערבי הקדים "רפואה למכה" והבטיח לספר הכול. ואכן סיפר את כל פרטי המעשה. הצביע על אלה מבין הנוכחים, שהיו שותפים בקטטה. הקורפורל הערבי היה חובט בבטנו של כל אחד מן העבריינים. מדי פעם שלחו להביא אסיר, ששמו נזכר בהודאה, ואחר שוחרר במקומו והובל למרפאה. המחזה לא היה נעים ביותר. הפצעים והדם שטפטף על הרצפה, המכות, הבכי, ולבסוף ההלשנות ההדדיות עוררו בי בחילה. בתום ה"בירור" הוכנסו לתאי הצינוק שמונה אסירים מקרב המחנות היריבים, ארבעה מכל מחנה. המנהל והשוטרים הסתלקו. בעיני היתה התנהגותם של האסירים, בהיותם שרועים בצינוק משונה ביותר. הקטטה וכל מה שבא אחריה, כאילו לא היו מעולם. מספר דקות לאחר שיצאו השוטרים, כבר הציע לי האסיר מן התא השכן מחצית סיגריה, ואינני יודע, כיצד הצליח להסתירה מעיני השוטרים, שערכו חיפוש מדוקדק בבגדיו ועל גופו. הוא פשט את המכנסיים, קשר אליהם מגבת והשליך קצה "החבל" אל פתח תאי. כאשר היה קצה אחד בידי הוא הניח את הסיגריה הבוערת בקצה השני, ואני משכתי את החבל המאולתר אלי. אסיר אחד שר בתאו, שניים אחרים התווכחו על דבר מה בעליצות. כאילו לא קרה מאומה.

כעבור יומים־שלושה שוחררו הערבים מהצינוק. בכלא נכרתה ברית־שלום ("סולחה") בין המחנות היריבים. עד לקטטה הבאה, כמובן...

*

בשבוע הרביעי לשהותי בצינוק, כבר יכולתי לעמוד על רגלי לרגעים מספר. השרשרת אשר כבלה אותי לדלת, היתה ארוכה למדי ואיפשרה לי לפסוע שנים־שלושה צעדים. בבוקר, כשניקו את תאי, יכולתי לגשת עד לברז שבמסדרון ולהתרחץ. התחלתי לדרוש בכל תוקף, שירשו לי לרחוץ

באמבטייה ולצאת לטיול יומי בחצר. מזה ארבעה שבועות לא התרחצתי כדבעי, לא התגלחתי ולא נשמתי אוויר צח. דרשתי בכל הזדמנות, שיעבירו את תביעותי למנהל ואיימתי, שאפרסם בפומבי, בעומדי בפני בית־הדין, כיצד נהגו בי בבית־הסוהר. איום זה עשה את שלו. מקץ ארבעה שבועות יצאתי בפעם הראשונה לטיול. היתה שעת ערב, כל האסירים כבר נכלאו בתאיהם. המשמרות על הגגות תוגברו "לכבודי". המנהל, מיסטר קלאו עמד, כשאקדח שלוף בידו ושני שוטרים תמכו בי בבית שחיי, כשאני פוסע לאיטי לאורך החצר. עייפתי עד מהרה, וכשביקשתי לנוח קמעא, הביאו לי חבית לשבת עליה. מיסטר קלאו הוכיח רוחב־לב: הוא שלח להביא את הספר הערבי והלה סיפר את שערות ראשי וזקני במכונת תספורת. הובטחה לי אמבטייה למוחרת היום.

לאחד מתאי הצינוק הסמוכים לתאי הוכנס אסיר יהודי נוסף. היה זה שמעון עמרני, חבר אצ"ל. הוא נתפס בשעת פיצוץ הבולשת בירושלים ונאשם בהחזקת נשק. משך שבועיים לאחר מאסרו לא ידע איש את מקום הימצאו. עתה סיפר לי את קורותיו. הוא נתפס מיד לאחר שהונחו המוקשים בבניין הבולשת. הוא נמנה על יחידת האבטחה, ועל כן היה עליו לעזוב את המקום בין האחרונים. הוא שמע יריות מתוך הבניין; שני קציני בריטיים ניסו לעצור את המתפרצים במטח יריות. היריות הבהילו למקום את השוטרים בסביבה. המתפרצים הספיקו לסגת, לאחר שהניחו את מטעני חומר הנפץ בבניין, ואילו הוא, מכיוון שנמנה עם מבטיחי הנסיגה, אסור היה לו לזנוח את משמרתו, בטרם יסתלק אחרון המתפרצים. וכך, כיוון שנשתהה, נתפס על־ידי השוטרים. הכניסוהו לבניין הבולשת, הפשיטו את בגדיו ותבעו ממנו לגלות, היכן הונחו המוקשים. הוא הוכה ועמד בשתיקתו, למרות שידע כי המטענים עתידים להתפוצץ בכל רגע. יש להניח, כי הבריטים לא אמדו כראוי את כוח ההרס של המוקשים שהוטמנו בבניין. הם סברו, כנראה, שמדובר במוקשים קטנים, שהוטמנו פה ושם ברחבי הבניין, ועל כן לא פינו אותו.

משנשמעה ההתפוצצות הראשונה, נשאו מעניו רגליים וגררו את שמעון עמהם, כשהוא עירום. אך הספיקו להתרחק מהבניין, נשמע לפתע קול נפץ אדיר, הבניין קרס תחתיו וענן אבק היתמר מעליו.

הקלגסים הובילו את קורבנם במכונית לבית־לחם. שם, בתוך חווילה נאה, החלה פרשת עינויים, שנמשכה שבועיים. הם המציאו צורות שונות ומשונות של עינויים, ששימשו להם מקור בידור ושעשוע. תלוהו בידיו וברגליו, הניחו בלוק קרח על גבו, מעכו את אשכיו, שיקעו ראשו באמבט מלא מים, היכו בשוטים על כפות ידיו ורגליו, חרכו את ציפורניו. מי יוכל

למנות את כל העינויים הנוראים, פרי דמיונה החולני של כנופיית סדיסטים, ש"הקדישה" עצמה משך שבועיים תמימים אך ורק למלאכה זו ולשתייה לשיכרה? שמעון שתק ולא גילה דבר. לבסוף הביאוהו לבית־הסוהר, החזיקוהו בצינוק, עד שהגלידו פצעיו. הוא הוצא מן הצינוק ביום בו הוכנסתי אני לכאן. בעוד יומיים יתחיל להתברר משפטו בפני "בית־דין" צבאי, ועל כן החזירוהו לצינוק, כדי לנתקו מעל חבריו. למרות ההאשמה הכבדה, אין פסק־דין מוות צפוי לו. הוא נאסר יום לפני פירסום חוקי החירום ה"מתוקנים", וכיוון שמחוסר הוכחות אין הם יכולים להאשימו אלא בנשיאת נשק, עלולים לדון אותו לכל היותר למאסר עולם. העינויים נתנו בו את אותותיהם; הוא חש כאבים בגב ובריאה. לשמעון טרם מלאו שמונה־עשרה שנה. הוא עמד לסיים השנה את לימודיו בסמינר למורים. תחת זאת יבלה עתה שנותיו בבית־סוהר. הוריו ובני משפחתו דאגו לו במסירות: מדי יום ביומו שלחו לו אוכל מהבית. התחלק עמי במטעמים שקיבל.

כאשר חזר מבית־המשפט, קרא אלי בשמחה:

"מתי, הידד! הרווחתי חמש שנים! נתנו לי רק עשר, ואני חשבתי שיפסקו חמש־עשרה!"

העבירו אותו מתא הצינוק אל תאי הכלא, ושוב הייתי לבדי.

ה.

קרוב לוודאי שהייתי נשאר בצינוק עד למשפט, אלמלא מאסרו של אלדד (ד"ר שייב). יום אחד הכניסו למסדרון אלונקה, העמידוה לא הרחק מדלת תאי. לא ראיתי את פני האיש, אך בהצמידי את פני אל הסורגים, יכולתי לראות את צידו של האיש, ששכב על אלונקה: החלק העליון של גופו היה נתון בתוך מחוך של גבס, והחלק התחתון, השוק והירך, היה כחול. הוא נראה נטול־הכרה. מיסטר קלאו ניגש לדלת תאי וסינן מבין שיניו: "אחד מידידיך".

אינני יודע, מדוע שינה לפתע מיסטר קלאו את דעתו וציווה להוציא את האלונקה מן המרתף. אולי משום שזיהה באיש על האלונקה את מי שהיה מורהו של בנו. מיסטר קלאו החזיק במאהבת יהודיה, אך לא נשאה לאישה, מתוך חשש לגורל הקריירה שלו במשטרה. האישה ילדה לו בנים, שאחד מהם למד בגימנסיה העברית. ד"ר אלדד היה אחד ממוריו. לאחר שזיהה את הפצוע, התייחס אליו מיסטר קלאו ביראת כבוד. ד"ר אלדד

הועבר לתא מיוחד, ואף אני הועברתי לאותו תא.

הייתי כחולם. חמישה שבועות של ישיבה בצינוק מירטו את עצבי. אכן נזקקתי מאוד לחברתו של מישהו. השבועיים שבילויתי במחיצתו, פיצו אותי על חמשת השבועות בהם ישבתי בצינוק. ד"ר אלדד היה לי מעיין לא־אכזב של דעת.

מצבו עדיין קשה. אין לדעת, אם לא תטיל בו הפציעה מום לתמיד. כשראיתיו לראשונה, עוד בהיותי בצינוק, חשבתי שלפני אדם, שעונה קשות. אולם רק עתה נתבררה לי הפרשה לאמיתה: בשעת הוראה בכיתה, הודיעו לפתע לד"ר אלדד, כי המשטרה ממתינה לו במשרד ומבקשת לשוחח עימו. איש לא שיער, כי האיש המלומד הזה הוא אחד מעמודי־התווך של תנועת המחתרת ועל כן לא ייחס השליח חשיבות לכל העניין. ד"ר אלדד הבין מיד, כי מתכוונים לאוסרו. בלא שהייה עזב את הכיתה, אך במקום ללכת למשרד, ירד במדרגות ויצא אל הרחוב. משהבחין, כי המשטרה דולקת אחריו, נכנס לאחד הבתים, עלה עד לגג, וכששמע שהשוטרים עולים אחריו במדרגות, החליט להחליק למטה על צינור המים. הוא תפס בצינור בשתי ידיו, אך לפתע החליק וצנח ארצה. אמנם, מרכז המחתרת החליט זה מכבר, כי עליו לוותר על ההוראה בבית־הספר, אולם כדי לא לעורר חשד, נדחה העניין עד לסיום שנת הלימודים.

מיום שהגיע ד"ר אלדד לבית־הסוהר, נשתנה יחסו של המנהל אלינו מן הקצה אל הקצה. הוא נוהג בנו כבוד וממלא כמעט את כל משאלותינו. פצעי כמעט הגלידו, ואני מסוגל להתהלך. המנהל הפקיד עלי שוטר מיוחד, אשר שמר על צעדי, אך ניתן לי חופש להלך בשטח בית־הסוהר ובחצר, כרצוני. אני יוצא אפוא לחצר לטיול ככל האסירים, ומשוחח כמעט באורח חופשי עם האסירים היהודיים. להלכה נאסר עלי להתקשר עימם, והשוטר נצטווה למנוע כל מגע ביניגו, אולם כיוון שאני אסיר חשוב והיחידי בבית־הסוהר שהופקד עליו שומר מיוחד, אני מסתדר בנקל עם השוטרים. שומרי הפכו למעשה למשרתי. בעזרתם אני מעביר פתקים לחברי, מביאים לי כסף וסיגריות, וכשאני כותב או מעשן בחדר, דברים האסורים עלי באיסור חמור, הם עומדים על משמרתם ומזהירים אותי מיד, כאשר מתקרב שוטר או קצין אנגלי אל תאנו.

*

בחודשים מרץ—מאי 1944 סבלה התנועה אבידות רציניות, ולוח המשפטים של חודש יוני משקף את המצב. מדי שבוע — משפט. אף אני כבר קיבלתי את ההזמנה למשפט. בינתיים התחלפו המנהלים, ובמקומו

של מיסטר קלאו נתמנה מיסטר צ׳רלטון. את ההזמנה למשפט קבלתי מידיו במשרדו. הוא שאל אותי, אם רצוני להזמין עורך־דין, ואני השיבותי בשלילה.

״משפטך רציני מאוד״, הזהיר אותי מיסטר צ׳רלטון.

״אני יודע״, השבתי, אך לא נעתרתי להצעתו.

הוא חזר והזמין אותי פעמיים־שלוש, כדי לשכנעני, כי מוטב לי להזמין עורך־דין, ואני התמדתי בסירובי.

משעה שקיבלתי את ההזמנה למשפט, גברה מתיחותי. חשתי כי רובצת עלי אחריות כבדה. אם לא אצליח לנהל את המשפט כראוי, יהיה זה לא רק כישלון אישי, אלא כישלון לתנועה כולה. משפטים מדיניים הרי הם אחד מאמצעי ההסברה היעילים ביותר. דברים אשר ישמיע אדם בצל עץ־התלייה, יהיה להם בוודאי הד חזק במיוחד.

המשפט הראשון הוא של צבי תבורי. בפעם הראשונה משמיע יהודי באוזני היישוב את הטענה, שאינו מכיר בזכות השלטון הבריטי על ארץ זו, ומשום כך גם אינו מכיר בסמכות המשפטית שלו. במשפטים קצרים אחדים טוען צבי בפני חבר השופטים, כי הוא כופר מכול וכול בסמכותם לשפוט אותו, כי את הנשק שנמצא בידו החזיק ברשיון המחתרת העברית, והיא הרשות היחידה, המוסמכת להוציא רשיונות מעין אלה עד להקמת ממשלה עברית. כיוון שכך, הרי הוא מסרב להשתתף במהלך הדיונים.

הבריטים הבינו, שאין טעם לאסור את פירסום הדברים בעיתונות, שהרי ממילא יובאו לידיעת הקהל על־ידי המחתרת. ואכן משפורסמו הדברים בעיתונות, עשו רושם עצום בקהל. צבי נדון לשבע שנות מאסר.

שבוע לאחר מכן עמד לפני בית־הדין דוד המאירי־בגין. דוד לא הסתפק בכמה משפטים ונשא נאום קצר. הוא סירב לקבל הגנת עורך־דין, שנשלח אליו על־ידי אגודת עורכי־הדין. הוא נדון לשתים־עשרה שנות מאסר.

ההופעות בפני בתי־המשפט, עמידת הנשפטים באומץ בלתי־מצוי ונכונו־תם להקרבה מעוררים בקרב הציבור העברי גל של אהדה והערצה למחתרת וללוחמיה.

השלישי בתור הוא אנשל שפילמן. משפטו מתקיים ב־20 ביוני 1944. אנשל נושא נאום, שנמשך שעתיים וחצי. השופטים נתקפים עצבנות, אך קצרה ידם להפריע אותו. ״באיזו רשות אתם הבריטים שופטים אותי כאן, על אדמה זו, בירושלים שלי?״ — שואל אנשל ומוסיף: ״בשעה שרגלי אבותי דרכו על אדמה זו, בעיר זו, במקום זה וטיפחו כאן חיי תרבות וצווילי־זציה, עדיין היו אבותיכם מקפצים על העצים בג׳ונגל!״

תשובת השופטים היתה: עשר שנות מאסר.

יהודים רבים התרגשו עד דמעות, באשר קראו בעיתונים את דבריו של אנשל במשפט.

אנשל חזר לכלא, הולבש בגדי אסיר חומים, שהיו תלויים על גופו כשק, ונכנס לתא האסירים. עשר שנים.

עתה מגיע תורי. בעוד שבוע ימים אעמוד למשפט. אני מתרגש כמו לפני יציאה לפעולה, ומשתדל להסתיר את התרגשותי בפני ידידי, והם מנסים לשווא להסתיר את דאגתם, הנשקפת אלי ממבטי עיניהם. לפעמים נתלה בי מבטו הנוקב של ידיד, ואני יודע מה משמעותו של המבט. כך מתבוננים במי שהולך ולא ישוב, כך מתחננים בלי אומר: "אל תלך! הישאר עימנו!" אני משתדל להפיג את המתח בבדיחות־דעת. ההומור היהודי עומד לנו תמיד בשעת מצוקה. הניצולים מכבשני־המוות הנאציים יודעים לספר, שאפילו שם במחנות־ההשמדה ידעו יהודים להתבדח.

תחילה תכננתי ללמוד את נאומי בעל־פה, אך לשם כך נדרש הייתי לשנן את הדברים משך שעות. מוטב שאקרא אותו מן הכתב. עלי לערוך את הנאום מחדש. חלק מן הדברים כבר נאמרו על־ידי אנשל. אני שמח שד"ר אלדד נמצא כאן עימנו. הוא יערוך את הנאום למעני. ואכן לאחר מלאכת העריכה נתארך הנאום פי שניים ונוספה לו איכות מעמיקה.

כיומיים לפני המשפט הגה אליהו עמיקם את הרעיון להזמין מספר עדים חשובים: עד ראשון — הנציב העליון מק־מייכל: לחקור אותו על המנדאט, על ההתחייבויות הבריטיות, על הספר הלבן, ובאמצעות עדות זו להוכיח, כי בריטניה מעלה בשליחותה, בהתחייבויותיה הבינלאומיות ובהבטחותיה לעם ישראל; לשאול אותו, היכן היה, שעה שהתעללו במעפילי האונייה "אֶטלנטיק" וגרשום בכוח למאוריציוס ושאלות אחרות כיוצא באלה. (כידוע, נמצא מק־מייכל בקרבת מקום, ולמעשה היה זה הוא שניצח על פעולת הגירוש.)

עד שני — בן־גוריון, וזאת כדי להוכיח, שגם אם חלוק הישוב בדעתו בשאלת אמצעי הלחימה בבריטים, הרי קיימת תמימות־דעים בין מנהיגי היישוב בשאלות עקרוניות, כמו "הספר הלבן". בן־גוריון ודאי ידגיש את התנגדותו למלחמת המחתרת, אך מאידך יתן פומבי לדעותיו בעניין ההעפלה, הצלת יהודי אירופה, הסיוע העקיף של הבריטים לטבח המיליונים. השמעת השקפותיו של בן־גוריון, כאישיות מוסמכת, בשאלות אלו בוודאי תהיה רבת־משקל.

כעד שלישי הוצע להזמין את מפקד המשטרה. הוטל עלי לחקור אותו. כיצד ולפי איזה פסק־דין נרצח יאיר? ומה בדבר הרצח ברחוב דיזנגוף ורצח "אלישע"? ומה ידוע לו על העינויים במרתפי הבולשת? אם יכחיש מעשים אלה, אזמין עדים נוספים — את המעונים עצמם.

מעמדם הרם של העדים הטיל עלי פחד. ומה אם לא אצליח בחקירת מק־מייכל ? השופטים, התובע ואף הקהל באולם, כולם יהיו אנשי שלומו. אני חסר ניסיון בחקירה, ואילו הוא מומחה בהתחמקויות ובתירוצים. מרבית הזמן אני מעביר בניסוח שאלות ותשובות. נדמה לי, כי מיציתי את כל השאלות והתשובות האפשריות.

משום־מה סבור הייתי, שהשופטים לא יוכלו להתחמק מלהזמין את הנציב למשפט, כאשר פסק־דין מוות תלוי מעל לראשו של הנאשם. חשבתי, שהם פשוט יתביישו לשלול זכות זו ממני...

המשפט

א.

26 ביוני 1944 — יום המשפט. לבוש חליפה מהודרת, שהושאלה לי על־ידי אחד האסירים, חולצה מגוהצת ועניבת פאר, עומד אני וממתין למלווי.

"ר־פא־איל בימ־בום! מחכאמה!" — מכריז קורפורל ערבי, המתקשה לבטא את השם בירנבוים.

ידידי מלווים אותי לכל אורך המסדרון. השוטרים כובלים ידי ורגלי, מחפשים בכיסי ומבקשים ליטול ממני את דפי הנייר, עליהם נכתב נאומי. אני מתנגד בטענה, שהללו הן רשימות הדרושות להגנתי, ואין איש רשאי להוציאן מידי. המנהל והקצין האחראי מנסים לשכנע אותי, כי איש מהם לא יציץ בניירות ואוכל לקבלם בהגיענו לבית־המשפט. אני עומד בסירובי ומודיע, שאם יקחו את ניירותי בכוח, יצטרכו להביא אף אותי בכוח אל המשפט, ואז אסרב להשתתף בו. איום זה עשה את שלו. משאירים את הניירות בידי. השיירה זזה. חמש מכוניות משוריינות — שתיים מלפנים ושתיים מאחור. בכל אחת כעשרה שוטרים חמושים, המכוונים את קני התת־מקלעים והרובים אל הרחוב, ופניהם דרוכים ביותר.

עיר, רחובות, בני־אדם חופשיים, בניינים, חנויות, תנועה. הרוח הירושל־מית הקלילה כמו מביאה באפי את ריח הקיום ומעוררת בי געגועים לחופש

ותשוקה לחיים. הייתי רוצה לנסוע כך זמן רב ולחוש את הרוח המלטפת על פני.

לא ידעתי, לאן מובילים אותי, כי מקום בית־הדין נשמר בסוד. המכוניות עצרו לפני בניין, ששימש לפני המלחמה את הקונסוליה האיטלקית. כאן ייערך המשפט. משמרות חזקים וצבא רב מסביב.

מכניסים אותי לאולם ומושיבים על ספסל הנאשמים, בתוך "כלוב". מאחורי יושבים ארבעה שוטרים. חוץ מאנשי המשמר אין איש באולם. לאחר זמן־מה מתפזרים באולם אנשי בולשת ובודקים בשיטתיות כל פינה, מחשש שמא הוטמנו מוקשים. הם בודקים בספסלים, בשולחנות, מתחת לבמת השופטים, בתוך ארגזי התריסים המתקפלים שמעל לחלונות. אינם מוצאים דבר. העיתונאים מגיעים. שולחנם נמצא בפינה הרחוקה ממני. לבסוף מופיע גם התובע בלווית מספר עוזרים מן הבולשת. האולם מתמלא אנשי משטרה וצבא, לרוב קצינים. אני חש אי־נוחות רבה — לשבת באפס מעשה, בתוך הכלוב ולשמש מעין מוצג אשר הכל תולים בו עיניים.

על שולחן השופטים מניחים את המוצגים המפלילים: שני האקדחים שנלקחו ממני, רימון יד, רימון הפחדה בתוך קופסת גפרורים ושקית כדורים. בוודאי ייכנסו מיד גם השופטים בכבודם ובעצמם.

עד לכניסת השופטים, הייתי מתוח מאוד. ברם, משנכנסו השופטים והכול תפסו את מקומותיהם, נרגעתי ובטחוני העצמי חזר אלי. הרגשתי כחייל דרוך לקרב. בפעם הראשונה בימי חיי ישבתי באולם בית־משפט, והאווירה השוררת באן מאכזבת אותי. לא כך תיארתי לי בית־משפט בדמיוני.

אב בית־הדין החליף ברכה עם התובע בניע ראש. אף נדמה היה לי, שחיוך קל עלה על שפתיו. הוא פתח את התיק שנשא עימו. עוד לפני המשפט, כשתכננתי את תגובותי, החלטתי כי עד שאקבל את רשות הדיבור אעמיד פני אדיש ומשתעמם. להפתעתי, לא הוצרכתי להעמיד פנים: ההליכים המשפטיים היבשים באמת הטילו עלי שיעמום.

התובע קורא את כתב־האשמה ומתאר באריכות יתירה את פרטי המאסר והיריות. כשסיים התובע, פונה אלי השופט:

"אתה רפאל בירנבוים?"

"לא", השבתי לתמהון השופטים והקהל.

"מה אפוא שמך?" — שאל השופט לאחר שהות קצרה.

"אומר לכם את שמי, כאשר תינתן לי רשות הדיבור."

התובע קם על רגליו ותוך מבוכה גלוייה לעין טען: "אה.. למעשה אה... אין זה חשוב, אה... כלומר, אין זה משנה, מה שמו של הנאשם. אה... הדברים אה... שקראתי בכתב האשמה אה... מיוחסים לאדם אה... היושב

לפניכם אה... כבוד השופטים, אה... על ספסל הנאשמים".

ה"אה"ים שבדבריו היו מרובים. נראה, כאילו התובע מתאמץ לפתור, תוך כדי דיבור, סוגייה משפטית, אשר טרם נתקל דוגמתה: הנאשם איננו האיש אשר שמו מופיע בכתב־האישום. בתנאים אחרים, היה תקדים כזה בוודאי משמש עילה למאבק משפטי, והסניגוריה היתה טוענת לפסילת כתב־האישום על הסף.

כאן קיבלו השופטים את ההנמקה המגומגמת של התובע ללא היסוס.

המכשול סולק, ואב בית־הדין כבר יכול להפנות את ראשו אלי ולשאול:

"כלום מודה אתה באשמה?"

"בעובדות — כן, באשמה — לא."

אב בית־הדין מודיע, כי משתמע מתוך דברי, שאיני מודה באשמה ובהתאם לכך יתנהלו ההליכים המשפטיים.

עתה הוא פונה אלי ומסביר לי בטון אבהי, שהמשפט רציני, וכי הוא מוכן לדחות את הבירור, אם יש ברצוני לחזור בי ולהזמין עורך־דין ועדים. אני מודה לו ומודיע, שאינני רואה צורך למנות עורך־דין, ואולם יש ברצוני להזמין אי־אלה עדים.

הכול מופתעים. עד הנה לא נהגו אנשינו להזמין עדים ולהיכנס לבירורים משפטיים. הרגשתי, שהודעתי גורמת להם נחת־רוח. אם רצוני להזמין עדים, משמע שאני משתף פעולה עם שופטי. מיד הגישו לי נייר ועיפרון, והתובע הודיע שייעשו כל הסידורים להבאת העדים בהקדם. באותיות מאירות עיניים רשמתי את שלושת השמות. התובע ניגש אלי, לקח את רשימת העדים ומסר אותה למתורגמן. המתורגמן, בחור יהודי חביב, התבונן ברשימה, חייך אלי והעתיק את הרשימה לאנגלית. העיתונאים יושבים בפינתם מלאי מתח. הבעת שביעות הרצון על פני התובע נעלמה כלא היתה, שעה שהציץ בדף הנייר שהוגש לו על־ידי המתורגמן. השינוי היה חד וגלוי לעין. התובע נטל הרשימה ביד ובתוך כל שטף ה"אה"־ים, ניתן היה להבין, כי הוא מסביר לשופטים, שהעדים הם Prominent Persons (אישים נכבדים) ושיהיו קשיים בהבאתם לבית־הדין. "אה, מוטב שתראו בעצמכם את הרשימה."

העיתונאים ישבו דרוכים, הם כרו אוזניים לשמוע את שמות העדים, ולשווא. הן התובע והן השופטים נמנעו מלנקוב בשמם של העדים.

לבסוף שאלני השופט, אם לאנשים ברשימה קשר ישיר למשפט.

"כן", השבתי, "עדותם של הנציב העליון, של מפקד המשטרה ושל יושב־ראש הסוכנות היהודית, תהיה בעלת חשיבות רבה להגנתי."

למען העיתונאים באולם פירטתי את רשימת העדים, ומתוך מבטיהם של הללו חשתי, כי הם מודים לי על שיתוף־הפעולה.

אב בית־הדין הודיע, כי הוא מוכן להזמין את שני העדים האחרונים, ואשר לנציב העליון — יש לערוך התייעצות בנידון, והתשובה תינתן בשלב מאוחר יותר של המשפט.

הודעתי כי עדותו של הנציב היא החשובה ביותר, ואיני מוכן לוותר עליה. אם לא יוזמן הנציב, אוותר גם על יתר העדים. כל האזרחים שווים בפני החוק ואינני רואה כל סיבה, מדוע לא יבוא הנציב העליון לבית־הדין, ובמיוחד לבית־דין זה, הדן בדיני נפשות.

השופט הבטיח שנית, כי העניין יעמוד לעיון.

עתה פתחו בהליכים משעממים. מופיעים עדי התביעה למיניהם, מצדיעים, נשבעים ומעידים, כי הנשק שנמצא אצלי היה ראוי לשימוש; כי פקדו עלי לעמוד ואני פתחתי בריצה; כי התצלום שהגיש התובע אכן מציג את מקום ההתרחשות; כי אני, האיש היושב בתא הנאשמים, הוא שירה ונאסר על־ידי השוטרים. מכל העדויות עניינה אותי אך ורק עדותו של השוטר הפצוע. הוא היה חלש עדיין והשמיע את עדותו בישיבה. על לחיו, סמוך לאף, הבחנתי בסימן דומה לאחד הסימנים שברגלי. תמהתי, כאשר השיב לתובע, כי אינו יודע בוודאות, אם אמנם נפגע על־ידי כדור שנורה מאקדחי. נהפוך הוא, נראה לו שכדור אחר גרם לפציעתו. כאן העיר התובע כי אינני נאשם בפציעת שוטר, אלא ביריות לעבר שוטרים.

בצהריים הוכרזה הפסקה. התובע ניגש אלי בשעת ההפסקה ויעץ לי בטון ידידותי להזמין בעצמי את העדים ולא להמתין להזמנה של בית־הדין. הוא התייחס אלי בידידות כה רבה, עד כי כמעט נתפתיתי לחשוב, שהוא באמת דורש את טובתי. הוא מוכן לסייע בידי מיד במשלוח ההזמנות, ואף הציע לי את עזרתו של המתורגמן. לכאורה הצעה הגיונית. כמעט נכון הייתי לקבל, אך קול פנימי נסתר לחש לי: "אל תיחפז, משהו מסתתר מאחורי אדיבותו." הודיתי לו על העצה, הוספתי שעלי לחשוב בדבר וכי אשיב על הצעתו בישיבת אחר הצהריים. בדרך לבית־הסוהר התבהר לי כל העניין. הוא מבקש להסיר את האחריות להזמנת העדים מבית־המשפט ולהטילה עלי. אחר כך יוכלו לטעון: "הזמנת עדים, והם לא הופיעו."

החבריא בכלא חיכו לי בקוצר־רוח. לו גם ארכה ההפסקה פי שניים, לא הייתי מספיק להשיב על כל השאלות.

בשעה שתיים שוב הובילוני לבית־המשפט. המשפט הילך עלי שיעמום. הוא חסר את המאבק שבין התביעה וההגנה. עדי התביעה אומרים את שלהם, התובע שואל מספר שאלות והעד יורד מן הדוכן. לאחר שמיעת העדויות קרא התובע בפני השופטים מאמר שלי, שנועד להידפס בעלון פנימי. עסקתי בו בערכה של ההתגוננות העצמית בשעת מאסר. ציטטתי בו את דברי שר־

המושבות, אשר אמר עלינו באחד מנאומיו בפרלמנט: "זהו כוח קטן שקשה להשתלט עליו", ועל כן הערתי במאמרי, כי יש לראות בכך התקדמות מסויימת, אך עלינו להגיע לידי מצב בו יכירו הבריטים, שלא רק קשה, כי אם מן הנמנע להשתלט עלינו. נכונותנו לקרב יש בה כדי לקדם מטרה נכספת זו. נכונות ההקרבה שלנו גדולה לאין ערוך מזו של החייל והשוטר הבריטי. בהמשך הצעתי מספר תכסיסי התגוננות כמו, למשל, שימוש ברימוני־יד מורכבים בתוך פנסי כיס, שניתן להחזיקם ביד מבלי לעורר חשד.

כשסיים התובע את קריאת המאמר, העיר: "כבוד השופטים, ואמנם כפי שנוכחתם לדעת מתוך העדויות שהבאנו, נהג הנאשם בדיוק לפי ההוראות המופיעות במאמרו".

אב בית־הדין הניע בראשו לאות הסכמה, והודיע שמחר בבוקר תינתן לי תשובה סופית בעניין העדים. כמו־כן תינתן לי רשות הדיבור, לפני שיוצא פסק־הדין.

*

אווירת יום־הדין שררה בתא באותו ערב. היה לנו ברור, כי זה הערב האחרון, שאני מבלה עם ידידי. ייתכן שלא נתראה עוד. גם הם הרגישו כך.

למוחרת בבוקר היתה הוצאתי מן התא כרוכה בסיבוכים: תולים אדם. ביום תלייה בכלא נשארים כל האסירים בתאיהם ואת הדיירים הסמוכים לחדר התלייה מעבירים לאגף אחר במסדרון, כדי שלא יראו בכניסת התליינים ובהוצאת הגופה. המנהל והקצינים התקשו להגיע לכלל החלטה: הם לא יכלו להשאירני בתאי עד לאחר תלייתו של הנידון הערבי, שכן נאחר את שעת תחילת המשפט, וגם לא יכלו להקדים ולהוציאני לפני התלייה, כל עוד לא הגיעו השריוניות לקחת אותי. לבסוף הוחלט להחזיקני באחד מחדרי המשרד עד שיגיעו מלווי. בדרכי למשרד ראיתי שטיח פרוס על רצפת המסדרון בקטע שבין חדר התלייה והמשרד. כך, אם כן, הם מכבדים את הנידון למוות.

השעה שמונה פחות חמש דקות. אל חדר המשרד בו ישבתי נכנס שייך ערבי, שחזר מתא הנידון אחרי הוידוי והתפילה. ניסיתי לקרוא על פני השייך, מה היא הרגשתו של מי שביקר זה עתה אצל אדם שיוצא להורג תוך דקות מספר. הוא נראה אדיש במידה שהבעיתה אותו. הוא לגם בשקט את הקפה שהגישו לו, ושוחח עם הקצין על ענייני שונים, על מכרים משותפים, על מצרים (הקצין היה ערבי מצרי) וכדומה. הוא הוציא את השעון מכיסו והתבונן בו בחוסר סבלנות, כאילו לגבי דידו נמשך העניין זמן רב מדי. הקצין, שהסתכל אף הוא בשעונו, העיר: "קאמן דקיקה" (עוד דקה). בשעה שמונה בדיוק שמעתי חבטה. זהו. לוח העץ שמתחת לרגלי הנידון נפער כלפי

מטה, והגידון צונח, כשראשו נתון בעגיבת החנק. השייך הפסיק לרגע את השיחה, מילמל כמה מלים בשבח "אללה", סיים את השיחה ויצא.

אחד הולך, אחד בא. בערב אתפוס אני את מקומו של זה התלוי עדיין שם בעגיבת החבל. הערבי שהוצא זה עתה להורג, רצח אדם בגלל שמונה לירות. עד שקיבל את אישור פסק־הדין, היה מלא חיים. לפני המשפט טרח עם כל שאר האסירים בניקוי המסדרון, ודירבן אותם בלי הרף לגרור את הסחבה על פני הרצפה בקריאות "אסחב! אסחב!" עתה הוא תלוי שם. הוא לא יוסיף לצעוק עוד.

הוציאו את גופתו באלונקה. בחוץ חיכתה אימו. אם ברצונה לקבל את גופת בנה, עליה לשלם לשלטונות בית־הסוהר חמש לירות — שכר הוצאות תלייה. את הכסף מקבל מנהל בית־הסוהר כשכר טרחה. את השטיח גללו, החזירו למשרד והעמידוהו באחת הפינות, עד שיידרש שנית. בשביל מי? בשבילי. מחר יתברר לקרובי, שאני הוא רפאל בירנבוים. ודאי יבואו לפדות את גופתי. הנה באים לקחתני.

ב.

מטעמי ביטחון נסעה השיירה הפעם בדרך אחרת. בשבילי הכול היינו הך: גם מסלול נסיעה זה שוקק יהודים. חושבני שעתה, לאחר שנתפרסם בעיתון, כי בבניין הקונסוליה האיטלקית ייערך משפט, ומישהו עלול להיש־פט למוות, יודעים הכול, כי בזו השיירה מובל הנידון למשפט.

מתבוננים בנו בסקרנות. אני נרגש פחות מאשר ביום הראשון למשפט. אני יותר בטוח בעצמי. אני יודע בוודאות, שלא יזמינו את ה"אישים הנכב־דים," אך מעניין לדעת מה יהיה התירוץ?

כמעט לא נשתנה דבר בסדרי בית־המשפט. רק הקהל היה שונה. פה ושם הבחנתי בנשים בתוך הקהל, גבירות מפורכסות, שישבו לרוב לצידם של קצינים. הללו כנראה הביאו את אהובותיהם לחזות במחזה. ודאי הבטיחו להן שעשוע מעניין. הן מתבוננות בי בסקרנות. מתעורר בי רצון לשרבב להן לשון ולסמן על ראשי קרניים.

השופטים נכנסים. אב בית־הדין מודיע, כי עלי לשוב ולנמק מה צורך ראיתי להזמין למשפט עדים רמי־מעלה. הסברתי שמלכתחילה הודיתי במע־שים שיוחסו לי על־ידי התובע, אולם ברצוני להוכיח על־ידי חקירת העדים ובעיקר הנציב העליון, כי היתה למעשי הצדקה מוסרית, ולפיכך אינני אשם.

בית־הדין קבע, שאין בסמכותו להזמין את הנציב העליון, מכיוון שהוא נציגו של המלך. ויתרתי אפוא על הזמנת שני העדים האחרים.

אב בית־הדין מסר לי את רשות הדיבור. קמתי ופתחתי בנאום ההגנה שלי:

"כבוד השופטים!

אני מודה מקרב לב לקטיגור על רצונו הטוב: אתמול יעץ לי ברוב טובו להזמין את העדים באופן פרטי. לא יכולתי לקבל את הצעתו מן הסיבות דלקמן:

א. הזמנתי את העדים הללו לא לשם בירור עניין פרטי. אילו ביקשתי להביא עדים אלה כדי שיעידו, למשל, שלא אני פתחתי ראשון בירויות, או שלא נמצא נשק בכלי, הייתי פונה אליהם באופן פרטי. אולם ברצוני להביא עדים אלה למתן עדות יסודית ורחבה, שתאיר את הרקע למעשי.

ב. אינני פונה אל העדים הללו כאל אנשים פרטיים; אינני פונה אל האדון מק־מייכל, כי אם אל הנציב הבריטי בארץ־ישראל, ואני מבקש לחקור אותו כנציגה של בריטניה בארץ הזאת.

ג. דרישתי להביאו לכאן כעד בוודאי הובאה לפני הנציב העליון, ואם לא הביע את רצונו ונכונותו להופיע לפני בית־הדין, הרי יש לשער, שגם אם אפנה אליו בעצמי, לא אשנה את החלטתו. אינני סבור, כי הנציב נמנע מלהופיע כאן מתוך פחד. הרי אין כל סכנה נשקפת לחייו, עתה, לאחר שפרקו מעלי את נשקי. רק נשק אחד נותר לי: ההצדקה המוסרית של מלחמתנו.

השאלה העיקרית הנשאלת בכל משפט, היא 'קואי בונו' — לטובת מי? מה הם מניעיו של הנאשם למעשה אשר עשה? סיפור המעשה ופרטי ה'אשמה' אינם מספקים תשובה לשאלה זו. לאחר שהודעתי לבית־הדין כי ברצוני להסתייע בעדותו של הנציב העליון, נדרשתי על־ידי בית־הדין לבאר, מה הניע אותי להזמין לכאן את הנציב. אך גם לאחר שהסברתי, על מה ולמה חשובה עדות זו לענייני, הודיע בית־הדין כי אינו רשאי להזמין עד זה. מדוע, אם כן, דרש בית־הדין הסברים, אם מלכתחילה לא היתה לו סמכות להזמין עד זה?

אתם, רבותי השופטים, האונתם לעדים שסיפרו את סיפור המעשה בלבד, אולם סירבתם לשמוע את העדים אשר מתוך חקירתם היו מתבררים לכם המניעים למעשה אשר עשיתי. הזמנתי אנשים מוסמכים למסור עדות, הדרושה לי להגנתי, ואתם חרגתם מן הנוהל המקובל — שמעתם באורך־רוח את שבעת עדי הקטיגוריה, אך נמנעתם מלהזמין לכאן את עדי ההגנה."

אב בית־הדין אינו יכול להבליג עוד ומפסיק אותי:

"אין זה הוגן לומר, שבית־הדין סירב לשמוע עדים אלה, שהרי אין

בסמכותו של ביה"ד לכפות על עדים אלה להופיע במשפט, שאינו נוגע להם כלל וכלל באופן ישיר".

ואני בשלי:

"אינני עורך־דין ואינני בקיא בחוקיכם. אולם לפי דעתי, בית־דין הרשאי לדון אדם למוות, רשאי גם להזמין לפניו כל אדם הנדרש להעיד, שהרי כל האנשים שווים בפני החוק."

אב ביה"ד: "ביה"ד יכול לכפות על עדים להופיע בדין רק אם יש להם קשר ישיר למשפט. אי־אפשר לסבך במשפט אנשים חפים מפשע, שאין להם כל נגיעה למשפט זה. רק אנשים בלתי הגונים מסוגלים לדרוש דרישה מעין זו".

אני: "אינני מתכוון להתווכח עם ביה"ד על השאלה, אם הנציב העליון אמנם חף מכל פשע, אולם ברצוני לבאר את מניעי, ותמה אני, הכיצד בית־דין, שיש לו סמכות לדון אותי למוות, אין לו סמכות להביא לפניו את מי שיש בעדותו כדי להבהיר את מניעי. עדותו של הנציב עשוייה להוכיח את צידקת מעשי או את אי־צידקתם. כאן ניתנת לנציב האפשרות להוכיח, שההאשמות אשר אנו מטילים על בריטניה, משוללות יסוד. לו הזים הנציב בעדותו בפני בית־דין זה, את ההאשמות הללו, לא זו בלבד שהיה מוכיח את אשמתי, אלא היה מונע בארץ זו הישנותם של מעשים, אשר עליהם אתם שופטים אותי.

זאת ועוד. כדי לסתור את טענותינו הצודקות, רגילים אתם להצהיר, כי בית־המשפט אינו עוסק בבירור עניינים מדיניים. אולם הכול מכירים בכלל של סיבה ומסובב. רק בדיקה של הסיבה למעשי, של מניעי, תוליך אתכם אל האמת. מי שמתיירא לנגוע בסיבות — מפני הצדק הוא מתייירא.

אינני מתכוון להיאחז להגנתי בנקודות פורמליות־משפטיות. כל מה שעשיתי, עשיתי לפי צו מצפוני, והנני מוכן לגלות את צפונותיו, כיוון שאני נאחז באמונה שבפני בית־דין־צדק אני עומד. איני מוכן, כמובן, להשלות את עצמי בנוגע אליכם. אולם עומד אני בפני פסק־דין, העלול לגזור עלי את מותי, וטוב היה, לו יכולתי להיתפס לאשלייה, כי אכן באמת יושבים לפני כאן נציגי הצבא הלוחם את מלחמת הצדק.

אולם קשה, קשה מאוד להיתפס לאשלייה זו. כל המשפטים שנערכו בעבר וגם אלה שנערכו בימים האחרונים, הוכיחו מעל לכל ספק, שהתובע והשופטים ניצבים בצד אחד של המיתרס. אתם יושבים על ספסל אחד, לובשים אותם מדים, משום שאתם מייצגים אינטרס אחד. אנו יודעים, שכאשר טובתכם דורשת זאת, מכריז בית־דין זה, כי היהודים מתגייסים לצבא הבריטי אך ורק על מנת לגנוב נשק. ולהיפך, לעיתים אינכם מתביישים,

לצורכי תעמולה כמובן, להכריז כי אתם מתגאים לקרוא לחיילים העבריים "אחים לנשק." אולם אם למרות כל מה שאני יודע על בית־דין זה, קיבלתי על עצמי את תפקיד הנאשם והזמנתי עדים להגנתי, והנני מצטדק לפניו, הרי אני עושה זאת אך ורק, משום שאני יודע, בפני מה אני עומד ומה צפוי לי.

ברגע זה מדמה אני בנפשי, כי אמנם בפני בית־דין של צדק אני עומד, כי בטוח אני, שאף אם לא בחדר זה, הרי מצויים עדיין שופטי צדק בעולם, יש מצפון בעולם. ואם קשה לגלותו בשלושת הממדים, הוא בוודאי קיים בצירוף המימד הרביעי — הזמן.

לפני משפט זה אני עומד כרגע, בפניו אני מצטדק, ולא לגורל גופי אני חושש, כי אם לגורל הרעיון למענו אני מוכן לעמוד כאן כנאשם לפני שופטים, שופטים מדומים, שופטי אידיאות, שופטי צדק. לפני בית־דין זה הנני מוכן להודות גם בעבירות אחרות, שביצעתי כלפי החוק הבריטי."

התובע: "על בית־הדין להזהירו בקשר לוידויים, שהוא מתכוון למסור".

הנשיא: "אינך מחוייב כלל להודות באשמות אחרות, אלא אם כן רצונך בכך".

"כן, אני רוצה בכך. לפי ספר החוקים הבריטי אני תושב בלתי־ליגאלי בארץ זו; וחבל מאוד, שמאות אלפי יהודים לא הספיקו לעבור על החוק, האוסר עלייה יהודית לארץ־ישראל — כמוני. אילו עברו על החוק, היו ניצולים מן האסון שבא עליהם, ולא היו נזקקים לרחמיכם. ולו מילאתי אני אחר החוק הבריטי הזה — היה עולה בגורלי מה שעלה בגורלם. בהזדמנות זו מבקש אני להזכירכם, כי מי שקיבל רשות מאת חבר־הלאומים לשבת בארץ זו — מעל באימון. מי שקיבל סרטיפיקט מאת 52 מדינות לשבת פה, במטרה לכונן מדינה יהודית, מעל ובגד בתעודה זו לעיני כל העולם. לו היה אותו חבר־לאומים מוסד צדק בינלאומי, כפי שהוטל עליו להיות, היה מושיב א ת כ ם על ספסל הנאשמים, ומשמיע באוזניכם את כתב האישום: בריטניה, את מעלת באימון אשר העם היהודי ועמי העולם נתנו בך, ועל כן ישיבתך בארץ זו היא בלתי־חוקית!

ועתה באשר לפשעי השני: הגיעה השעה לגלות את שמי. לא משום שיש לכך חשיבות; אני חייל, ומשום כך מאבד שמי האזרחי את ערכו. כמו־כן אינני מתכוון לגלותו, כדי לשים ללעג את כשרונותיה של משטרת הוד מלכותו, הרוצחת אנשים ואינה יודעת את מי רצחה, האוסרת אנשים מבלי לדעת את מי אסרה ואת מי היא מעמידה למשפט. לא מטעמים אלה אני מגלה את שמי, אלא משום שהוא קשור במאורע חשוב, שאף אותו תצטרכו לצרף לרשימת פשעי.

שמי מתתיהו שמואלביץ, ואני אחד מ־20 הלוחמים לחרות ישראל, שברחו ממחנה ריכוז בריטי בארץ־ישראל. אני אחד מ־20 הלוחמים, אשר חפרו באדמה משך חודשים רבים, יומם ולילה, להבקיע את סלעי האדמה אל החופש. לאיזו תכלית עשינו את המעשה? מדוע בילינו ימים ולילות בעבודת פרך? על מנת לצאת איש איש לביתו? או שמא לשם ספורט? נטשנו חיי שקט יחסיים במחנה לאטרון, על מנת להמשיך במלחמת השחרור של העם העברי, גם אם חיים אלה כרוכים בסכנה מתמדת: נכנסנו למחתרת עמוקה יותר מן המנהרה שחפרנו.

כבכל משפט בוודאי יתבקש התובע להגיש כאן חומר, שישמש כעדות האופי שלי: ובכן, אדוני התובע, אני חוסך לך את הטורח; על פי מושגיכם הריני פושע מובהק: באתי לארץ באורח בלתי־חוקי, ברחתי מלאטרון — הרי לכם קווים לאופיי.

ועתה, על פשעי השלישי, על מעשי הידועים כבר לכול והרשומים בכתב־האישום:

אל תבקשו לעשות עימי חסד ולדון אותי אך ורק על זה האחרון, כי אין להפריד בין השלושה — שלושת הפשעים אחד הם.

העובדה, שאני כיהודי הגעתי אל הארץ הזו בעל כורחי בגניבה, לא כדרך שבה מגיע האנגלי לאנגליה, למשל, עובדה זו חרצה את החלטתי לשים קץ למצב הקיים. כאדם היודע לכבד את עצמו ואת עמו, האוהב את החופש, היודע מהו צדק, החלטתי לקום נגד מציאות משפילה זו. על כן יצאתי מלאטרון; על כן החזקתי נשק.

מי נתן בידכם את הרשות המוסרית להכריז כי הנשק שלי הוא בלתי־חוקי והנשק בידי החזק הוא חוקי? דעתכם היא, כנראה, כי נשקו של השליט הוא חוקי וכל מעשה שנעשה בנשקו של השואף לחופש ולעצמאות נקרא 'טירור'. אולם אם נדון על הנשק בקנה־מידה אחר, בקנה־מידה של צדק — כלום לא יתהפכו אז היוצרות? כלום לא יסתבר, שנשקכם נשק 'טירור' ונשקי שלי הוא חוקי, משום שדווקא הוא משרת מאבק צודק? היום מוכנים אתם לתת נשק בידי כל מי שירצה לעזור לכם לכבוש את אירופה. אולם היה זמן, בו נתתם נשק ביד יהודים, כדי שיילכו אתכם לכבוש את ארץ־ישראל מידי התורכים. אני משוכנע, שאילו הייתי לא יהודי, כי אם לבנוני, הייתם נותנים בידי נשק ומגייסים אותי למלחמה ב'שלטון הטירור' של צרפת. אני בטוח, כי אילו היתה ארץ־ישראל בידי מנדאטור צרפתי או אחר, הייתם אתם, האנגלים, נותנים נשק בידי.

במשך עשרים־וחמש השנים האחרונות נתן העם העברי אימון בבריטניה הגדולה. האמנו כולנו בצדק וביושר הבריטי. האמנו, שבריטניה תעזור לנו

לבנות את מולדתנו. קשרנו את גורל עמנו בגורל האימפריה. בתום עשרים־וחמש שנים של ידידות ושותפות, אנו מוצאים עצמנו מרוחקים. האימון הרב שנתנו בבריטניה הגדולה, הוא שהיה בעוכרינו: לא הבחנו במשחק הכפול ששחקה בנו; בהבטחותיה הכפולות; בפרובוקציות שהפעילה; לא הבינונו, מדוע טובע אהרון אהרונסון בתעלה הבריטית, לאחר ששירת שירות חשוב את האימפריה הבריטית במלחמת־העולם הראשונה. לא הבינונו, כי בריטניה רואה בנו אך ורק כלי־שרת לביצוע מטרותיה האימפריאליסטיות...״

השופטים אשר בראשית דברי נטלו את עפרונותיהם ורשמו את דברי בחריצות מעולה, גילו בהמשך דברי סימני עצבנות, ואחר השתדלו לשוות לפניהם ארשת של שיעמום. לפתע פרץ אב בית־הדין לתוך דברי:

״לא נוכל להמשיך כך. אתה מדבר כמעט שעתיים ועדיין לא נגעת בשום עניין שיש בו קשר למשפט. עליך לצמצם את דבריך!״

״אשתדל להצטמצם כמיטב יכולתי. לדעתי קשורים דברי קשר הדוק במשפט. אני מסביר את הרקע למעשי. ברשותכם — לקבל את נימוקי או לדחותם.״

״טוב, המשך!״ — הפטיר השופט בקוצר־רוח.

השופטים השתדלו להבליט את שיעמומם הרב, ואני המשכתי:

״ניצלתם את השפעת יהודי אמריקה, את דם אנשי הגדודים העבריים, ודם אנשי הריגול העברי למען כיבושה של ארץ זו. לאחר שביססתם כאן את שלטונכם, פשטתם בלא בושה את איצטלת המלך כורש הגואל.

אמונתנו בצדק וביושר הבריטי הוסיפה להתקיים גם לאחר שבריטניה הוכיחה, כי תעשה כל שביכולתה למניעת שלטון עברי בארץ העברים. מדינה יהודית בחופי הים התיכון עמדה כעצם בגרונו של התיאבון האימפריאליסטי הבריטי. בריטניה מבקשת לשלוט בכל מחיר בארץ זו, ולו גם במחיר גזילת מולדת מעם רודף שלום, הראוי לשלטון עצמאי בארצו לא פחות משראוי העם הבריטי לשלטון באיים הבריטיים. בריטניה בגדה בנו. לנוכח בגידה זו נאלץ הנוער העברי בארץ, שראה במלחמה הבריטית את מלחמתו שלו, להפנות את נשקו נגד השלטון הבריטי.

רבים שואלים, כיצד נתהפכו לפתע היוצרות? רבים טוענים, שמלכתחילה נהגו עימנו הבריטים בדרכי רמייה. אולם הנחתי היא אחרת: אני מניח, שלפנינו אומה שלימה, הנוהגת כמנהג גיבורו של סטיבנסון — ד״ר ג׳קיל. אני מניח, שד״ר ג׳קיל הופיע בביתו בלונדון ובטרקליני העולם כג׳נטלמן לכל דבר. אולם בפרברי העולם, במושבות, הופיעה דמות אחרת — דמותו של מיסטר הייד. ואנו, נפל בגורלנו לעמוד פנים־אל־פנים עם מיסטר הייד ולא עם ד״ר ג׳קיל. בלונדון ובג׳נבה חילק לנו דברי נועם, כראוי לג׳נטלמן, אולם

כאן הופיע לפנינו בפרצופו המובהק של מיסטר הייד. כאן ראינו, כיצד הג׳נטלמן הנכבד מכה במחנה פליטים נשים וילדים בסאדיזם איום, ממש כמיסטר הייד. כאן ראינו אותו מענה עינויי תופת בחורים ובחורות עבריים בתאי המשטרה. בתחילה לא תפשנו שניות זו, שאפיינה את השלטון הבריטי בארץ־ישראל. יהודים ניסו לרוץ מירושלים ללונדון, להתלונן בפני ד״ר ג׳קיל על מיסטר הייד; אולם לאט־לאט הלכה ונתבררה האמת, אותה ביקש להעלות סטיבנסון הגאוני. ג׳קיל אינו מסוגל לגדל את הייד, אלא אם כן טמון הוא במעמקי ישותו של ג׳קיל. סוף־סוף הוכח, כי הממשלה בלונדון יודעת, מה מעשיהם של שליחיה בירושלים ונותנת להם את ברכתם. בסופו־של־דבר הולכת דמותו של ד״ר ג׳קיל ומיטשטשת; ואנו, מיליוני בני העם העברי, צופים בקלסתר אחד ויחיד: קלסתרו הבזוי והמכוער של מיסטר הייד. אנו, בני הנוער העברי, החלטנו לחסל את שלטונו של מר הייד בארצנו.

עדיין מצויים יהודים, התרים אחר דמותו של ד״ר ג׳קיל. הלוואי וימצאוהו. אולם תחילה עליהם לחסל את מר הייד.״

השופט מגלה שוב סימני עצבנות:

״לא ייתכן! המשפט לא יוכל להמשך בלי סוף!״

״אני מצטער, שעלי לגזול מזמנכם,״ אמרתי באירוניה, ״דברי יגיעו לסוף, ועוד במשך היום.״

העיתונאים בפינה כבשו את צחוקם. השופט הבריטי רטן, אך היתה לי הרגשה, שלמעשה לא נתכוון להפסיקני, וההערה לא באה אלא כדי לצאת ידי חובת תגובה.

״האוכל להמשיך?״ — שאלתי.

״כן.״

״מישהו מכם אמר לאחי לנשק, שנשפט על ידכם לפני שבועיים, כי יהודים באירופה היו מרגישים עצמם מאושרים לו נמצאו כאן. ברור, כי אדם טובע ישמח לעלות גם על אוניית שודדים; אולם גם שודדים אינם עשויים במתכונת אחת: אלה מהם שלא איבדו צלם אנוש, יצילו את הטובע. ואילו אחרים לא יושיטו ידם להושיע, וטביעת האיש המחזיק בקרש ההצלה תהפוך למחזה שעשועים סדיסטי. ׳סטרומה׳, רבותי, ׳סטרומה׳!

כשהגעתי לבית־הסוהר התעניינתי, מטעמים מובנים, בהליכי ההוצאה להורג ושמעתי את התיאור הבא: האדם עומד על הרצפה, חובשים מסווה על פניו, קושרים עניבה על צווארו, ואז נפתחת דלת מתחת לרגליו והוא נופל לבור. לשמע התיאור הזה, ראיתי אתכם, באי־כוח השלטון הבריטי בארץ. הבנתי, שממש כך אתם נוהגים בעם העברי מזה עשרים־וחמש שנים.

הבטחותיכם לא היו אלא מסווה, שבו כיסיתם את עינינו, עד שלפתע השמטתם את הקרקע מתחת לרגלינו.

גם אני הגעתי ארצה באונייה כ'סטרומה', ולמעשה הרי יכולתי להימצא אף באונייה זו עצמה, ואולי נמצאו בה הורי ואחי. ואתם, נציגיו של מיסטר הייד, מעיזים לשפוט אותי על שאני מחזיק נשק בידי?!

כבוד השופטים, כיצד הייתם נוהגים לו הייתם אתם בני העם העברי, לו היו העם האנגלי והמולדת האנגלית נתונים במצבם של עמי ומולדתי? דמו בנפשכם, שאתם בנים לעם השואב את כוח החיים שלו מן השאיפה לחופש, לעצמאות, מן האמונה בגאולה. שערו בנפשכם, שמולדתכם שלכם כבושה בידי שליט זר, הסוגר את שעריה בפני בני עמכם ואחיכם הנרצחים בגלות, מחזיר ללב ים אוניות ניצולים ומפקיר אותן למצולות! מה הייתם אתם עושים, לו משפחותיכם היו נרצחות בגלות פולין, כשהשלטון הזר סוגר בפניהם את פתח ההצלה? כן, רבותי, אני מאשים את השלטון הבריטי בשותפות לרצח בני עמי באירופה. לו הייתם אתם השופטים במצבי, כלום לא הייתם מתקוממים בכוח הנשק נגד השלטון הזר? כלום לא הייתם מוותרים על הנוחיות הפרטית הקטנה ומבכרים חיי סכנה ועוני, במטרה לאלץ את השלטון הזר לעזוב את המולדת? אני בטוח, שלו היה מצבכם כמצבי, הייתם אתם השופטים אוחזים בנשק ונלחמים מלחמת חירות.

בספרות ובעיתונות האנגלית חוזרת ונשנית המלה 'חירות' פעמים אין ספור. ספרו של ג'ון סטיינבק 'בלי ירח' שנכתב אנגלית, זוכה כיום לתפוצה רבה. הספר מתאר את סבלותיה וקשי עורפה של אומה משועבדת בימי משבר — אומה המבכרת את המוות על פני שיעבוד לכובש זר. העריץ נזקק לגושפנקה חוקית, כדי לשכנע את החלש, כי שאיפתו להשתחרר מעבדותו היא בחזקת פשע. על כן הוא ממציא את המשפט הצבאי. בספר 'בלי ירח' מתנהל משפט, אותו מנצל המחבר כבמה לפולמוס בין האלימות לבין המוסר. קומדיה נצחית, בה משחק החייל תפקיד של שופט כשהמלה 'צדק' על שפתיו ואקדח שלוף בידו. אדם צעיר עומד בפני האיש הזר, המשים עצמו שופט. הוא היה אדם חופשי עד שאותו חייל גזל את חרותו. הוא הגיב בנשק. בעוון תגובה זו הובא בפני בית־דין צבאי.

גיבור הספר פונה אל שופטיו בשאלה: 'מדוע אתם שופטים אותי? מדוע אינכם יורים בי מיד?'

אין ספק, שהדברים לא נתכוונו לאנגלים, אלא לגרמנים הברברים, שלא השכילו להסוות את אכזריותם במלת הקסם 'חירות'. הספר 'בלי ירח' משכנע את הקורא, כי אמנם נלחם העם האנגלי ברשע המשפטי המתואר בספר. וגם אתם השופטים בוודאי התפעלתם לנוכח עמידתו הגאה של

הנורבגי שהעז לאמר: 'אני אדם חופשי' ואף העז למות על קדושת חירותו. בית־דין צבאי נעלה, לגבי דידי, תליין — הרי הוא תמיד תליין ויהא בן תרבות בכפפות משי, או הוני ברברי, שהשליך את כפפותיו מאחורי גוו.

כבוד השופטים, איני מבקש רחמים. אני רוצה שתבינו, כי נשקנו הוא נשק מוסרי, ליגלי, שכן הוא נתון בידי בעליה החוקיים של הארץ הזו, הנלחמים על חירותם, בעוד נשקם של השוטרים הבריטיים הוא בלתי־חוקי בארץ הזאת, שכן תכליתו לשמור על הגזילה שנגזלה מאדוני הארץ, לשמור על מותרותיו של עם זר.

ועל כן, שופטים נכבדים, אם אתם מסוגלים לצאת מן התחום הצר של פוליטיקה, להתעלם מן האינטרסים שלכם ולייצג את הצדק ההיסטורי והמוסרי, הרי עליכם להבין, כי אילו הצדק היה ממלא את מקומו של הכוח, הייתי אני כאן המאשים ונציגי השלטון הבריטי היו תופסים את מקומי על ספסל הנאשמים. עליכם להבין, כי מעשי הם פועל־יוצא של הניגוד בין האינטרס העברי והאינטרס של האימפריאליזם הבריטי. לאחר שבמשך עשרים־וחמש שנים נכשלו המאמצים ליישב ניגוד אינטרסים זה, הגיעה שעתו של הנוער העברי ליישבו בכוח הנשק.

הנוהג החוקי שבין אומות לוחמות דורש להכיר בלוחם שנפל בידי אוייב כבשבוי מלחמה. אין מעמידים לוחם למשפט בפני אוייב. עליכם לדעת, כי איני מופיע לפניכם כפרט פלוני־אלמוני, ועל כן איני מייחס חשיבות רבה להחלטתכם אשר תחרוץ את גורל גופי. גוף זה ספג כמה מכדוריכם ונותר בחיים רק במקרה. אפשר שמחר תהרגוני, אין לכך חשיבות. כי לעולם לא תוכלו לפגוע בגוף האחר, שאינו אישי שלי — בשאיפתו הכבירה של העם להקים בירושלים זו שלנו את מלכות בית דויד. שאיפה כבירה זו לא תצליחו לשבור, לא ב'טומיגנים' שלכם ולא בתליות שלכם. שאיפה זו של האומה העברית עתידה להתגשם, ואיש לא יוכל להטיל בכך ספק, שכן יסודה בצדק, הנשק אשר עליו אתם שופטים אותי היום, הוא נשק צודק, נשק קדוש.

תומס קארלייל, בדברו על קרומוול, אמר: 'כל פעולת אמת של אדם, אף אם תתלה את בעליה על כל העצים שבעולם, על כורחך תתקיים!'

הדבר אשר למענו אנו נלחמים, אשר למענו באתי ארצה, ברחתי ממחנה־הריכוז בלאטרון, נטלתי נשק ליד — הדבר הזה הוא דבר אמת. הוא יתקיים: מלכות ישראל בארצנו קום תקום, אף אם תתלו את לוחמיה על כל העצים.

לסיכום דברי: שתי דרכים לפניכם, כבוד השופטים: להכיר בצדקת תביעותיו של העם העברי ולשחרר את הנשק הזה מאשמת אי־חוקיות ופשע, או — לראות בי אוייב לוחם. אם תבחרו בדרך השנייה, הריני דורש בשם העם העברי והמחתרת העברית, כי תתייחסו אלי ואל כל לוחמי החרות

העבריים הנופלים בידיכם כאל שבויי מלחמה. בתוך־תוככם יודעים אתם, כי איננו פושעים. כי אלמלא הבגידה שבגדה בריטניה בעם ישראל ובתקוו־תיו, היינו אנחנו, בני הנוער העברי הלוחם, עוסקים עתה בבניין ובלימודים, בייבוש ביצות והחייאת השממה.

בתוך־תוככם יודעים אתם, כי את שאיפת החופש של העם היהודי לא תצליחו לדכא, לא ברציחות ולא בעינויים ואף לא בתליות.

כבוד השופטים: אלה הם הדברים אשר רציתי להשמיע באוזני שופטי־צדק. אינני מבקש רחמים עלי. מי האדם, כי אתחנן לפניו, כי אשפיל צלם האלוקים אשר בי. אני מתפלל ומתוודה, ואני סומך על אלוהי המשפט והצדק בעולם. רצוני לסיים את דברי בדברי מלכנו דויד, הרשומים בספר תהלים בפרק קמ"ד."

חבשתי כיפה לראשי וקראתי פרק קמ"ד בתהילים, בו מברך דויד את אלוהיו: "המלמד ידי לקרב, אצבעותי למלחמה", ומבקש מהקב"ה שיצילנו "מיד בני ניכר, אשר פיהם דיבר־שווא וימינם ימין שקר".

סיימתי. חמש וחצי שעות עמדתי על רגלי ודיברתי אל שופטים, אשר השתדלו להבליט את אדישותם, כדי ליצור את הרושם, שדברי אינם נוגעים להם ואינם מעניינים אותם. לא פעם, תוך כדי דיבור, כשהתבוננתי בהבעת פניהם של השופטים, נתקפתי רצון עז להפסיק את נאומי ולשבת. עם סיום הנאום קפצה עלי העייפות.

השופט הודיע, כי פסק־הדין יינתן בשעה 5.30 אחה"צ.

ההזירוני לכלא. בעוד שעתיים יסתיים העניין.

*

ידידי מתוהים ועצבניים. מבחוץ הגיעה ידיעה כי בהשתדלותו של "אבי אסירי ציון", הרב אריה לוין נערכו תפילות לשלומי במספר בתי־כנסת בירושלים. ד"ר אלדד חרד לגורלי. מוזר, אך דווקא אני שמרתי על שקט נפשי, והייתי נתון בהרגשת "לא איכפת לי." בתא סיפרתי לידידי על מהלך המשפט בבדיחות־הדעת. למען האמת, ביקשתי להיות עם עצמי ולבדי, אך כיצד אפשר לוותר על שעות הפרידה? על פי "התוכנית" המשוערת, או מוטב הוודאית כמעט, הרי אלו הן השעות האחרונות של מגע עם ידידי ועם העולם החיצוני בכלל. כאשר אשוב מבית־הדין, יכלאו אותי בצינוק, ושם, מנותק מן העולם, אשהה, עד שיוציאוני להורג.

כשירדנו לחצר לטיול של אחר־הצהרים, הצטופפו סביבי אסירים מדיניים מכל הזרמים: ידידי, אנשי אצ"ל וחברי "הגנה". נושא השיחה היה, כמובן, גזר־הדין. כולם מצאו לנכון לאוששני בהבטחה, שהבריטים לא יעזו להוציאני להורג.

בעוד אנחנו עומדים במעגל, הניח אליהו עמיקם את ידו על כתפי ולחש: "בוא, אני רוצה לומר לך משהו". זזנו הצידה ואליק פתח דבריו בהיסוס: "בשבת, כאשר גמרנו את התפילה, ביקש הרבי שלנו, שנאמר לך, כי בטרם תצא לקבל את גזר־הדין תניח תפילין ותתפלל. לא אמרנו לך זאת, כי אנו יודעים, שאינך רגיל להקפיד בקיום המצוות המעשיות. ואולם עכשיו התעוררה השאלה, מה נאמר לו לרבי, כאשר ישאל בשבת הקרובה, אם התפללת? לא נוכל לשקר לו. האמת תעציב אותו מאוד. הוא יהודי כל כך יקר. איננו רוצים לגרום לו צער..."

"הוא לא ישאל" — אמרתי בפסקנות.

"אתה צודק, הוא לא ישאל. הוא אינו שואל ואינו מנסה לאכוף עלינו תפילה. בעיניו אנחנו צדיקים גם ללא תפילה. אבל... אתה מבין... אילו יכולנו לספר לו, ביוזמתנו, שמילאת את בקשתו והתפללת לפני צאתך לבית־המשפט — דבר זה היה גורם לו אושר. אינך מכיר אותו עדיין, אבל תאמין לי, שהוא ראוי לכך, שנרצה להסב לו רגע של נחת..."

"אבל לא נספיק, עוד מעט יקראו לי" — ניסיתי להתגונן. ידעתי, שאליק ממלא שליחותם של כל ידידי. הבקשה שלו ועצם הדבקות שלהם ברבי — בעוד אני יודע, כי אין הם מצטיינים בחיי היום־יום באדיקות יתירה ובשמירת מצוות — היו מעט מוזרות בעיני.

"גם לא נוכל לעלות עכשיו לחדר" — הוספתי — "כי שוטפים את המסדרונות, ועוד לפני שיגמרו — יקראו לי לבית־המשפט".

"אז אתה יודע מה?" — אמר אליהו — "אני יודע את קריאת שמע בעל־פה. נעשה 'קודרה' (טיול) ואתה תאמר את התפילה אחרי."

היה זה בוודאי מחזה מוזר, כאשר אליהו ואני סובבנו את החצר ואמרנו את קריאת שמע. הוא משמיע משפט, ואני — אחריו. איש לא הפריע לנו. אך סיימנו לומר את המשפט האחרון של התפילה, נשמע בחצר קולו הרועם של סמל מוסטפה:

"רפאיל בימבום! מחכמה!"

ג.

תוך הרגשה מוחשית, שאנו לוחצים ידיים בפעם האחרונה — נפרדתי מידידי.

אולם בית־הדין היה מלא. העיתונאים העבריים נמצאו במקומותיהם, שעה שנכנסתי לאולם. חייכתי לעברם חיוך של ברכה, ורובם החזירו לי

חיוך. שמש בית־הדין הניח שלושה כובעים צבאיים על שולחן השופטים. בישיבות הקודמות לא נהגו כך. הבנתי, כי זה כנראה נוהגם של השופטים — לחבוש כובעים צבאיים בשעת מתן פסק־דין־מוות. אחד העיתונאים ניגש אל המפקח דיי ושאל אותו משהו, ברומזו על הכובעים. המבט שנעץ בי לאחר שקיבל את תשובת המפקח, היה מבט של אהדה ורחמים. חייכתי אליו ונדתי בראשי, כמי שמתכוון לומר: "אני יודע, אני יודע."

השופטים נכנסים. הקהל קם על רגליו. תמיד משתררת עם כניסת השופטים, דממה באולם, אולם הפעם נפלה דממה כה עמוקה, עד שנדמה לי, כי הקהל אינו מעז לנשום.

השופטים יושבים ומצווים עלי לקום. אב בית־הדין נועץ בי מבט ומנסה לשוות לפניו מבע של טוב־לב ואבהות. הוא מתחיל לקרוא את גזר־הדין:

"אתה מתתיהו שמואלביץ, המכונה גם רפאל בירנבוים..." ומתחיל למנות את כל אשמותי, אחת לאחת:

ראשית, שביום 5 באפריל 1944 הסתובבתי בסביבה מאוכלסת חמוש בנשק חם...

החוצפה מרתיחה את דמי. הוא מאשים אותי בסיכון חייהם של בני עמי. מתעורר בי רצון להתפרץ ולהטיח בו, כי לא על חיי בני עמי הוא חס, כי אם את נפשו הוא שומר, אך הוא מוסיף לקרוא, וטוען, כי לא ניצלתי את היתרונות, שהעניקה לי הישיבה בארץ זו.

נבל! עשה איתי חסד והרשה לי לחיות בארץ זו.

...כי תחת לנצל את כשרונותי ליצירה קונסטרוקטיבית, פעלתי בניגוד לחוק ובניגוד לאינטרסים של עמי.

אב בית־הדין מבטיח, כי השופטים שקלו בעיון רב את כל מה שאמרתי להגנתי.

כיצד זה הצליחו לשקול תוך שלוש שעות את דברי, שנאמרו משך שש שעות? גם אם ויתרו על ארוחת־הצהריים ועל כוסית הוויסקי (כלום ייתכן שוויתרו?), גם אז שלוש שעות הן זמן קצר מדי.

...ולא מצאו שום נסיבות מקילות. גזר־הדין הוא...

השופטים חבשו את הכובעים, אב בית־הדין פקד על הקהל לקום על רגליו וקרא:

"תוחזר לכלאך ומשם תילקח למקום בו תיתלה בחבל על צווארך עד צאת נשמתך. והאלוהים יקבל את נשמתך ברחמים".

ביקשתי לצעוק, שאני מוותר על ההמלצה בפני האלוהים, כי חוששני, שהמלצת שופט בריטי עלולה רק להזיק לי, אולם עצרתי בלשוני ופתחתי בשירת ההימנון הלאומי. קולי אינו ערב, אולם הוא נשמע חזק ואיתן.

למעשה התכוונתי להוכיח, כי גזר־הדין אינו מפחידני. בשירת ההמנון היה משום קריאה לקרב. הקהל עמד על רגליו והאזין לשירה בדומייה. משסיימתי, הוסיף אב בית־הדין: "פסק־הדין נתון לאישורו של מפקד הצבא".

הושטתי ידי לשוטרים, שעמדו מאחורי, כשהכבלים מוכנים בידיהם. הקהל התחיל לצאת, אולם השופט עיכב את יציאתו והודיע כי הגידון חייב לצאת ראשון. מוקף שוטרים עזבתי את האולם. בחדר המדרגות כבלו אותי, ובינתיים החלו גם העיתונאים לרדת במדרגות. ביקשתי מן העיתונאים, שימסרו באמצעות עיתוניהם דרישת־שלום ליישוב. העלו אותי על מכונית המשטרה, אך התקשו בהפעלת המנוע, ומשום כך העבירוני למכונית אחרת — קומנדקאר פתוח. העיתונאים עמדו מרחוק וצפו במתרחש.

טוב היה לעשות נסיעה אחרונה זו במכונית פתוחה. לראות שוב את ירושלים, את רחובותיה ויהודיה. לראות חיים בטרם נפרדים מהם.

"הוא נאם נאום יפה" — אמר מפקח דיי אל אחד הסרג'נטים במכונית. הסרג'נט הסכים עימו.

"ומה דעתך על תוכנו, מפקח דיי?" — התערבתי בשיחתם.

"הדברים ניתנים לוויכוח. נקווה שעוד נשוחח על כך באחד הימים."

"מוטב עכשיו. אנו עלולים לאחר את המועד."

"אני מקווה, שעוד תיגתן לנו אפשרות לשוחח."

"מוטב שלא נדחה את השיחה. חיי שלנו בסכנה."

"חיי שלי בסכנה?"

"חייו של כל אנגלי כאן בסכנה."

"אני לא עשיתי דעה לאיש. אני ממלא את תפקידי ולא עוד."

"לכך אני מתכוון. אתה ממלא תפקידך, מכאן שאתה פושע. אתה זוכר בוודאי שאמרתי, כי נשקך הוא בלתי־חוקי בארץ זו. עלולים לדון אותך לפי חוקי־החירום שלנו. היזהר!"

"האמן לי, שהייתי רוצה לברוח מארץ ארורה זו. פעם היה כאן גן־עדן, עכשיו הפכו החיים לגיהינום."

טוב היה לשמוע דברים אלה בדרך לצינוק התלייה. קיבלתי אישור מפי אנגלי, כי אנו הולכים וקרבים אל החירות. הוא רוצה לברוח מכאן.

"שמע בעצתי, עזוב את הארץ. לך לא כדאי לאבד כאן את חייך. אני, זה עניין אחר; לי אין דרך אחרת."

"פיקח" — אמר הסרג'נט, ברמזו עלי.

"בחור טוב. חבל עליו" — אמר מפקח דיי. — "לא הייתי רוצה שיוציאוהו להורג."

"באמת מעניין לדעת, אם תעזו להוציאני להורג. מה דעתך, תעזו?" —

התערבתי שוב בשיחה.

"אינני יודע. אני מקווה שלא. אילו היה הדבר תלוי בי, לא היו מבצעים זאת."

"אני מודה לך. אולם למען היושר עלי להגיד לך, שאני לא איתפס לרגשנות כלל וכלל ביחס אליך ולחבריך."

המכונית עצרה לרגע ליד שער הכניסה לחצר בית־הסוהר. השוער פתח לפנינו את השער. קמתי על רגלי, כי ידעתי שבחלון המרושת של תא 18 יחכו ידידי בקוצר־רוח. משעברנו על פני החלון, ראיתי את ראשי ידידי צפופים וצמודים לרשת החלון. העברתי את אצבעי על צווארי לרמז על פסק־הדין. המכונית חלפה על פני החלון. הספקתי לקלוט קריאה, שנפלטה מפי אחד מהם כאנחה כבדה: "תלייה!"

עצרנו ליד הכניסה לבניין הכלא. בחדרו של הקצין כבר היו מונחים בגדים אדומים, בגדי הנידון למוות.

שיחררו אותי מן הכבלים. אנשי המשמר הסתלקו. מפקח דיי אמר לי שלום לפני לכתו, ואני עניתי לו: "שלום ולהתראות בעולם ההוא. אם בטעות יכניסו אותך לגן־העדן, נוכל לסיים את השיחה."

החלפתי את בגדי, והמנהל, מייג'ור צ'רלטון, הוביל אותי אל צינוק התלייה.

צינוק המוות

א.

שתי דלתות משמשות חייץ בין המסדרון הארוך וצינוק התלייה: הראשונה — דלת סורגים רגילה, כמו אלה הסוגרות על כל התאים. השנייה — עשוייה מיקשת ברזל ונעולה במנעולים מוזרים. לאחר שיחרור המנעולים, עליתי במדרגות אחדות ומצאתי עצמי בחדר גדול, המחולק לשלושה תאים. שניים קטנים, וחדר גדול בשביל השומר. בטרם הכניסוני לתאי, שאל מיסטר צ'רלטון, אם יש לי בקשות כל שהן. הצגתי שורה ארוכה של דרישות: ספרים, סיגריות, עט ונייר למכתבים, רשות לקבל ביקורים, להתגלח ועוד. מיסטר צ'רלטון, שהיה להגן ופטפטן מטבעו התמקח על כל אחת מדרישותי, אך לבסוף השגתי את כל מבוקשי. כשביקשתי רשות לקבל ספרים מהספרייה, שאל מיסטר צ'רלטון:

"ספרים? אתה בוודאי מתכוון לתנ"ך?"

"גם לתנ"ך. אני מבקש ספרים לקריאה."

"עכשיו אתה רוצה ספרי־קריאה? עליך להתכונן לעולם הבא. מוטב שתעיין בתנ"ך. אני עצמי קתולי ולא פרוטסטנטי, אני מאמין באלוהים. קרא בתנ"ך, גם אני קורא בו הרבה."

"אני קורא גם בתנ"ך" — אמרתי — "אבל אני מבקש ספרי קריאה. אני מוכן כראוי לעולם הבא. זה כמה שנים אני מתכונן למאורע זה. אתה

אינך קורא ספרים, מיסטר צ׳רלטון ? אני משוכנע, שגם אתה מרבה לקרוא (למען האמת, לא הייתי משוכנע בכך כלל וכלל, אולם ביקשתי להחמיא לו, כדי להשיג את מבוקשי). אף כי כל אדם יודע שסופו למות — הרי מבקש הוא לשאוב דעת כל עוד הוא חי. זהו טבע האדם."

המחמאה והנימוק האחרון שיכנעו אותו.

"טוב" — אמר — "מה רצונך עוד ?"

"סיגריות."

"הרי אתה יודע, שבבית־הסוהר אסור לעשן. לפי התקנון תהיה זכאי לקבל סיגריות רק לאחר שמפקד הצבא יאשר את פסק־הדין. עד אז אתה נחשב אסיר רגיל."

"התקנון אינו נשמע הגיוני ביותר. אם אני אסיר רגיל, מדוע מחזיקים אותי כאן ? מדוע אין כולאים אותי עם האסירים הרגילים ? אילו ישבתי שם, הייתי משיג סיגריות."

"באמת ? כיצד ?"

"זה סוד האסירים. אתה יודע היטב שאסירים מעשנים, חרף האיסור. התקנות שלכם הופכות את בית־הסוהר למכללה לפשע. כאן לומדים, כיצד לעבור על החוק, כי אי־אפשר לחיות על־פי התקנות שלכם. כאן לומדים, כיצד להערים על שוטרים, כיצד לגנוב ולהסתיר. באשר לי, איני סבור, כי האיסור לעשן בתא הגרדום חופף את העקרונות הנוצריים. יש בו מידה של התעללות בנידון למוות."

"טוב. תקבל סיגריות. אשלח אליך את הקצין ותודיע לו, איזה סיגריות אתה מבקש. בינתיים קח אחדות משלי."

*

נשארתי לבדי. מחוץ לצינוק ישב שומר ערבי, עליו הוטל לפקוח עין — שמא אברח או אתאבד. לידו נמצא פעמון אזעקה, שקישר אותו עם המשרד ועם מעון השוטרים.

בערב הראשון הייתי נרגש. סיימתי את הפעולה האחרונה שלי. מעתה אני נידון לא רק למוות, אלא גם לאפס מעשה. המלחמה תימשך בלעדי. קשה להשלים עם מחשבה זו.

מחר יתברר לקרובי, כי דנוני למוות. עד עתה לא ידעו כלל, היכן אני. אך העלמותי לא עוררה פליאה, שכן ממילא לא הרביתי לבקרם. עלי לכתוב להם מכתבים. המנהל הירשה לי לקבל ביקור יומי אחד. טוב שיבואו להיפרד. אני מקווה, שהנשים לא תבכינה בשעת הביקור. אכתוב להן במפורש, שאם רצונן לבכות — מוטב שתעשינה זאת בבית.

אני כותב מכתבים קצרים לקרובי, מרגיע אותם ומזמינם לביקור.

מעניין אותי לדעת, מה יכתבו מחר העתונים? כלום יפרסמו את הנאום במלואו? כיצד יגיבו עליו עיתוני המפלגה השלטת, "דבר" ו"על המשמר"? סבורני, כי לאחר משפטים מעין אלה יקשה עליהם לכנותנו בשם "כנופייה פושעת". אני משער, שימצאו מוצא — יפרסמו רק את פסק־הדין ואת הנמקתו של השופט. לפחות בקיבוצים לא תיוודע האמת, כי בהם אין קוראים עיתונים אחרים.

כמעט בכל שעה מופיע סרג'נט או קצין בריטי לבדוק, אם הכל כשורה אצלי. גם המנהל ביקר פעמיים בטרם נרדמתי. כולם כאילו בודקים את מצב־רוחי. פותחים בשיחה קלה, ואני מראה להם פנים שוחקות ומתבדח. השמירה על קור־רוח ושלווה בצינוק התלייה הם בבחינת המשך המערכה שלי.

*

התעוררתי למוחרת בשעה תשע בבוקר. הייתי עייף מאוד וישנתי שינה עמוקה. כל רגשותי התמצו בהרגשה הנעימה שלאחר מילוי חובה. ראיתי במשפט אחת מפעולותי כאיש מחתרת. עתה הייתי סקרן לדעת, אם השיגה הפעולה את מטרתה; רציתי לראות עיתון. תכליתו של כל משפט מדיני הוא — למלא שתי משימות: האחת — לעורר את העם, והשנייה — הפגנת נכונותנו ללחום ללא פשרה. אם לא יינתן פירסום מתאים בעיתונות, תאבד הופעתי במשפט מערכה.

שני אסירים ערביים, בלווית סרג'נט בריטי, באו לנקות את תאי. בשעת הניקיון הוציאוני מן התא והניחו לי לטייל בחדרו של השומר. חלון החדר פונה לחצר. מצד ימין — הדלת המובילה לחדר הגרדום. מבעד לחור המנעול הצצתי לתוך החדר. אינני יודע, מה ציפיתי למצוא שם, ואולם הכול נראה לי כה פשוט, פרימיטיבי, עד שחשתי מעין אכזבה. וו ברזל, הכפוף כלפי מעלה ומסתיים בלולאה. אל הלולאה קושרים את החבל. מתחת לוו — דלת המחולקת לשניים, על כל אחד מחלקיה מצויירת בגיר לבן כף־רגל אדם. אבק ולכלוך בכל פינה. "שינקו לפחות את החדר לפני כן", אני חושב בליבי.

ניגשתי לחלון. ידידי מחכים למטה. הסרג'נט אוסר עלי להתקרב לחלון ולדבר עם האסירים; אני מסביר לו, כי ניגשתי לא כדי לדבר, אלא כדי "לחטוף" קצת שמש. אני מפנה את פני אל השמש. משמתרחק הסרג'נט (עליו לשים עין על הערבים המנקים את תאי, שלא ישאירו בו או יקחו משהו) אני פונה אליו באנגלית בקול רם, כך שהדברים יגיעו לאוזניהם של ידידי בחצר:

"סרג'נט, תשאל בבקשה את המנהל, אם מותר לי לקבל עיתון. אם כן — תשלח להביא."

אינני זוכר, מה היתה תשובת הסרג'נט, אך ידידי למטה הבינו את הרמז ומתוך "שיחתם", שהתנהלה אף היא בקול רם, הבנתי כי רק שלושה עיתונים פירסמו את הנאום במלואו. "דבר" ו"על המשמר" סיפקו לקוראיהם רק הודעה קצרה על פסק־הדין. העיתונים שפירסמו את הנאום, אזלו מן הדוכנים. שוטר יהודי סיפר להם, כי הם נמכרים במחיר מופרז ב"שוק השחור". השוטר היהודי ינסה להשיג עיתון במערכת. הוא יסביר, כי העיתון נועד למעני. אם יצליח להשיג עיתון — ישלחו לי אותו עם ארוחת־הבוקר. יקמטו, יקרעו, יעלימו את התאריך ויעטפו בו את הלחם.

אני מחייך אל ידידי, מוציא בתנועה טרזנית סיגריה, ומתגרה בהם, כביכול. אני נד להם בראשי ברחמים, מרחיב את אחד החורים שברשת וברגע של כושר מגניב להם סיגריה. החבריא צוחקים.

"המיפגש" ארך כרבע שעה, לא יותר. אולם זמן קצר זה הספיק, כדי לגלות לי, איזה ספרים עלי לבקש בספרייה (לא לצורכי קריאה בלבד), באיזה תבשיל לחפש מכתב, ומה נשמע בחוץ. מחר נתראה שוב.

עם ארוחת הצהריים קיבלתי עיתון. אף כי הגיע אלי קרוע וחצוי, הבנתי מתוכנו, שהופעתי במשפט השאירה רושם רב בציבור. עוד באותו יום נשלחו לנציב העליון ולמפקד הצבא מברקים, שדרשו לחון אותי.

ב.

אינני זוכר אם הדבר קרה באותו יום או למוחרתו, אולם לפתע התחוור לי מתוך קריאה בעיתון, כי אני גיבור בעיני הציבור. האווירה והסביבה בה חייתי ואשר השתתפתי ביצירתה, היו שונות תכלית שינוי מהלך־הרוח ומן המושגים של האזרח הרגיל. משך חודשים רבים ואולי שנים ידענו, כי אנו מסכנים את חיינו, אולם הפעילות המחתרתית על סכנותיה הפכה למעשה של שיגרה. רק עתה, מתוך ראיית עצמי בעיני הציבור שבחוץ, תפשתי שעשיתי מעשה בלתי־רגיל. כך בוודאי הרגיש גוליבר, כאשר התעורר בארץ הגמדים וגילה לתדהמתו שהוא... ענק. מעולם לא העליתי בדעתי, כי אהיה נושא להתעניינות ולהערצה. לפתע מצאתי עצמי במצב כה משונה, עד כי התחלתי שואל את עצמי אם אני באמת א נ י. השאלה טרדה אותי בעת הקריאה בעיתון: שבתי לימי ילדותי. תמונות מבית סבא, מבית אמא ואבא, מחיי בית־הספר רדפו זו אחר זו, והייתי

שב ושואל את עצמי: האמנם זה אני? אנוכי גיבור?

האמנם אני הוא אותו ילד, אשר סבא, יהודי בעל חנות מכולת בלודז', עטור זקן שיבה ארוך, נהג להושיבו על ברכיו בשבת אחר הצהריים, כשכל בני המשפחה והנכדים נקהלים סביבו, ולערוך לי מיבחן: "כמה הם 6 כפול 7?" ואני משיב "42". ואחר כך: "4 כפול 8?" ושוב אני משיב במהירות. אמא זורקת בי מבט מלא אהבה. אחר עמדתי גם במיבחנים מסוג זה מתוך סיפורי החומש, והייתי מספר באריכות לסבא על ששת ימי בראשית ועל תיבת נוח. סבא היה צובט בלחיי (הוי, איזה כאב!), פונה אל המסובים ומסביר באידיש: איהר זעהט, דאָס איז דאָס איידלקייט אַליין (אתם רואים, זו העדינות בהתגלמותה).

אני זוכר את יום מותו של סבא. האפשר, שהוא משקיף ממקום כלשהו ורואה, מה סופו של ה"איידלקייט" (העדינות) שלו? שעומדים להוציאני להורג כפושע? אן שה"איידלקייט" הוא גיבור מלחמה?

לפעמים היה סבא נוהג לצבוט בלחיי ולומר למסובים: "איהר זעהט, אַלע ימים־טובים וועלן אונטערגעהן, און דער פורים וועט בלייבען" (כל החגים יעברו מן העולם ואילו חג פורים יישאר). אפשר היתה זאת נבואה? הרי כל בני־המשפחה, כל אלה שהיו מסובים בשבתות אצל סבא, נשארו בפולין, ומשם מגיעות ידיעות, כי הגרמנים השמידו את כל היהודים בכבשנים, ורק אני לבדי נשארתי בחיים. כלום נגזר גם עלי להיעלם?

מתי והיכן הותוו הקווים המרדניים שבאופיי, שמשכוני עד הלום? כלום נתגלו בי גם בהיותי ילד? פעם הרגזתי את סבא, כששאלתיו אם באמת לא היו לאדם ולחוה ילדים אחרים חוץ מקין והבל? משענה בחיוב, הוכפתי להקשות:

"וקין הרג את הבל?"

"נכון, ילדי."

"אם כך, תסביר לי, סבא, כיצד נולדו עוד אנשים, אם לקין לא היה עם מי להתחתן? הרי לא היו נשים אחרות חוץ מחוה?"

השתוממתי מאד למראה רוגזו של סבא. הוא הורידני מברכיו, רטן משהו כנגד אבא שאינו מתפלל, פורק עול מצוות — מה פלא אפוא, שאני שואל שאלות כאלו. ביקשתי להגן על אבא ואמרתי, שהוא מתפלל ואף לוקח אותי עימו בשבתות לבית־הכנסת. סבא שב והושיבני על ברכיו והסביר לי בתקיפות, כי לאדם וחוה היו גם בנות, אלא שאינן נזכרות בתנ"ך, ושבכלל אין להקשות קושיות על כתבי הקודש ולהרהר אחר אמיתותם.

"מדוע אסור ?" — שאלתי בתום־לב.

"ככה, אסור, ואל תשאל שאלות, אסור ודי."

בבית שאל אותי אבא, כיצד עלתה הקושייה בדעתי, ואני הסברתי כי אמא אמרה לי שכאשר מתחתנים — נולדים ילדים. משום כך צצה במוחי השאלה. אבא, אמא, הדודים והדודות נהגו מאוד מ"חוכמתי", ואני לא הבנתי, מדוע הם נהנים, וסבא כועס.

כלום אפשר למצוא בשאלת ילד בן שש סימן למרדנות ? כלום ניתן למצוא חוט המקשר בין אותו ילד לביני, היושב בצינוק וממתין לגרדום ?

*

והנה מקרה עזיבת בית־הספר. הייתי בן 14. שכר הלימוד בגימנסיה העברית בלודז' היה גבוה מאוד. בילדותי היו הורי אמידים, אבל משבגרתי נתרוששו (אמא אמרה תמיד, כי ילדותי היתה מאושרת מילדותו של אחי, הוא היה צעיר ממני בשנתיים וחצי). בגימנסיה העברית בלודז' נהגו מנהג מכוער: תלמידים שהוריהם לא שילמו שכר־לימוד במועד, נשלחו הביתה. לעיתים תכופות שילחו גם אותי. התביישתי מפני חברי, שרובם היו בני עשירים. אחד מהם, משה, היה ידידי בנפש. אף הוא, בן למשפחת סוחרים אמידה, שירדה מנכסיה, נשלח מדי פעם הביתה, משום שהוריו לא דייקו בתשלומי שכר הלימוד. יום אחד, עם תום הלימודים, ירדתי למלתחה לקחת את מעילי. כשעליתי, שמעתי מעבר לקיר את אימו של משה, הגברת קראקובסקי, מדברת עם המנהל. האזנתי, חשבתי שאוכל למסור למשה מה אומר עליו המנהל. והנה שמעתי, כי אימו של משה מתלוננת על ששולחים את בנה הביתה, גם אם פיגרה יום אחד או שניים בתשלום שכר הלימוד. היא התחננה לפניו, שיתן לה אורכה של יומיים־שלושה. המנהל, שדיבר פולנית במבטא רוסי, נהג בה בגסות ולא שעה לתהנוניה.

"בית־הספר שלי" — אמר — "נועד לילדי עשירים. בני עניים יכולים ללמוד בבתי־ספר עממיים של הממשלה. שם אין משלמים שכר לימוד."

הדברים הלמו בי כרעם: "מגרשים אותנו מבית־הספר ! בית־הספר רק בשביל עשירים... רק בשביל עשירים... רק בשביל עשירים..."

לא חיכיתי למשה. כשהמעיל בידי האחת והילקוט ביד השנייה, רצתי הביתה, בעוד דברי המנהל רודפים אחרי. משפתחתי את הדלת, ראיתי את אמא יושבת ליד מכונת התפירה. רציתי לשלוט בעצמי, אבל לא יכולתי. הטלתי את הילקוט בכוח על הרצפה, והוא גלש אל מתחת לארון. את המעיל רציתי להשליך על הרצפה, אך הכיס התלבש על ידית הדלת ונקרע.

אמא קמה לקראתי בבהלה: "מה קרה ?!"

"לא אלך עוד לבית־הספר!" — הכרזתי והיטלתי עצמי על הספה.

אמא הפצירה בי, שאספר לה מה קרה, אך אני סרבתי. למוחרת לא הלכתי לבית־הספר והמשכתי לא לפצות פה. לא סיפרתי דבר מחשש, שאגרום להם צער. גם למשה לא סיפרתי דבר. אמא הלכה אל המחנך, אל ד"ר פאלק. אהבתי אותו. כל פעם שהזמין את ההורים כדי למסור להם על הישגי התלמידים, היה מבקש מאמא שתקנה עוגות למעני ותמסור לי אותן בשמו. לאחר שאמא סיפרה לו על סרובי ללכת לבית הספר, הזמינני פעמים מספר, אבל סירבתי להיפגש עימו. יום אחד פגשתיו במקרה ברחוב, ואז סיפרתי לו מדוע עזבתי את בית־הספר. הוא הבטיחני לשמור על סודי. עד היום איני יודע אם עמד בהבטחתו. לאחר שהבטחתיו, כי מנוי וגמור עימי ללמוד בעצמי בבית, וכי לא אשוב בשום פנים לבית־הספר — חדל מהפצרותיו. הוא ביקשני שאבקר בביתו מדי פעם, אך לא הלכתי.

כלום לא היתה זאת מרידה? שמא כאן ניתן למצוא חוט, המקשר בין ה"אני" של אז לבין ה"אני" של עכשיו?

ואחר כך — התיגרה עם ה"שקצים". מעולם לא הבנתי, כיצד עשיתי זאת. הרי תמיד פחדתי מפני ה"שקצים", אבל אז, כאשר ראיתי אותם מיידים אבנים לחנותו של יהודי וגונבים תפוחי־עץ מן הסל שעמד בפתח החנות, ניצתה בי חימת־פתע, ותקפתי אותם. אמת נכון, הם היו כולם קטנים ממני, אבל היו רבים. רדפתי אחריהם והצלחתי לתפוס אחד מהם. לא ידעתי, מה לעשות בו. הטחתי את ראשו בקיר המחוספס. ראיתי כתם של דם מתפשט על ראשו, נבהלתי, שחררתי אותו מאחיזתי והסתלקתי בריצה. כל הדרך היה נדמה לי, שגויים גדולים ידביקוני וירצחוני. מאז אותו מעשה, שהגיע מפי בעל החנות לאוזני אמא, היתה אמא מתמלאת פחד כל אימת שיצאתי מן הבית. כשאיחרתי לשוב, היתה מצפה לי, ולא פעם מצאתיה בוכה. בדמיונה ראתה אותי מנוקב בלהבי הסכינים של הגויים. לעתים קרובות למדי נמצא באחת הסימטאות יהודי, שנדקר בידי גויים.

האם היה במעשה זה משום גבורה? שטויות. הרי על מעשה גבורה מעין זה אוכל להביא כמה וכמה סיפורי פחדנות. למשל הסיפור על יוסף שפרינץ. הוא היה באמת בחור אמיץ. טיילנו שנינו בשדרות קושצ'ושקו עם לנה. היינו בני שלוש־עשרה. נדמה לי, שזה היה הראיון הראשון שלנו עם נערה, כך בפומבי, ברחוב. שלושה "שקצים" בוגרים מאתנו עברו על פנינו ודחפו אותנו מן המדרכה. אני הייתי מוכן לעבור בשתיקה על מעשה ההתגרות, והודיתי לאלוהים, שבכך נסתיים העניין. אך יוסף כאילו נקרע מאתנו ורדף אחריהם. הוא היה ספורטאי טוב, השיג אותם במהרה, ובעט

באחורי אחד מהם. ה"שקץ" פנה לאחור, ואז תקע יוסף אגרוף בפרצופו בכוח כזה, שזרזיף של דם פרץ מאפו. יוסף חזר אלינו וה"שקצים" ברחו. למוחרת סיפר לכל החברים, שהיתה לנו קטטה עם "שקצים", ואני לא נקפתי אצבע. התגוננתי באמתלה, שלא רציתי להשאיר את לנה לבדה. אך בתוך ליבי ידעתי, שהיתה זו אמתלה בלבד. למען האמת, פחדתי.

היכן כאן הגבורה? כיצד אם כן ייתכן, שהיום אני נחשב לגיבור?

והעלייה ארצה? הייתי בן שבע־עשרה. את חלום העלייה לארץ־ישראל התחלתי לרקום בהיותי בן שתים־עשרה. דיברתי על כך עם אבא כמעט מדי יום. בגיל ארבע־עשרה התחלתי לאיים, שאם אבא ואמא לא יעלו — אעלה לבדי. באחת המגירות שבארון אספתי לי בגדים לקראת המסע: נעליים גבוהות, מכנסי "גולף", מעיל־רוח, תרמיל־גב, מימייה וכו'. כמו־כן אגרתי חפצי־ערך, שהתכוונתי למוכרם למימון הנסיעה. בקן בית"ר היו עוד רבים, שתיכננו לצאת ברגל לארץ־ישראל. לא היה לנו כל סיכוי לקבל "סרטיפיקט" (רשיון־עלייה), כי ההסתדרות הציונית החליטה לא להקציב רשיונות־עלייה לבית"רים. צעד זה היה אכזרי מאוד. ערב אחד, כאשר חזרנו בשעה מאוחרת מן המועדון, עברנו על פני ה"פלסטינה־אַמט" ברחוב שרודמייסקה. היינו שישה או שבעה בית"רים. הרחוב היה שומם. במשרדים אלה, שם בבית שממול, בקומה השנייה, נהגו לחלק את רשיונות־העלייה ל"חלוצים", שהגיע תורם. תורנו שלנו לא יגיע לעולם. לפתע התכופף אחד מאיתנו, הרים אבן והשליך אותה אל אחד החלונות של ה"פלסטינה־אַמט". אחריו זרקנו כולנו אבנים אל הקומה השנייה, ותוך שניות היו כל השמשות מנופצות. לא תיכננו את המעשה. דקה לפני שעשינו אותו לא ידענו שנעשהו. היה זה ביטוי ספונטני לזעם על ששללו מאיתנו את הזכות לעלות לארץ־ישראל.

מעניין, שאחרי אותה התפרצות ספונטנית לא דיברנו על כך ולא הזכרנו את המקרה. מדוע? אולי התביישנו בעצמנו, כי למוחרת היום הופיעה ידיעה קטנה בעיתון הפולני, שלפיה "הוליגנים" יידו אבנים וניפצו שמשות במשרדי ה"פלסטינה־אַמט". הכינוי "הוליגן" במשמעותו הפולנית היה שמור לאנשי הפקר, לפורעים גויים בלבד, ונפגעתי עד לעומק נשמתי.

עכשיו מצחיקה אותי המחשבה, שנפגעתי מן הכינוי "הוליגן". נדמה לי, שכאשר השופט הבריטי קרא את גזר־הדין, כאילו אמר: "...ותיתלה בצווארך עד צאת נשמתך, הוליגן שכמותך!"

אני מנסה להיזכר, מי היו ה"הוליגנים" מלבדי, שיידו אבנים וניפצו שמשות של ה"פלסטינה־אַמט". אני זוכר רק שניים מהם: גרינפלד וחילק

(יחיאל) ליברמן. מי עוד היה איתנו? היכן הם עתה? האם הם יודעים, שאני יושב בצינוק התלייה? אולי הם כלואים עכשיו במחנות ההשמדה? אולי אינם עוד? איפה רומק, איפה אבא, איפה אמא?

הורי לא אבו לשמוע על נסיעתי מן הבית. איימתי שאברח.

אז התחילו להתלחש מפה לאוזן, כי מתארגנת עלייה בלתי־חוקית של בית"רים. התהלך סיפור, כי ז'בוטינסקי חתם על הסכם עם הממשלה הפולנית, וזו תיתן רשיונות־יציאה גם למי שכבר עבר את הרישום לשרות צבאי. יתנו לנו דרכונים ונקבל אשרות־מעבר לרומניה או עד לאיטליה, ושם נחכור איזו ספינת־משא של מבריחים, נתקרב אל חופי הארץ, נרד לסירות, ובאישון לילה נעלה על החוף.

ערב אחד הרגשתי, שאריה ליברמן נעלם מן הנוף של המועדון. שאלתי עליו, ואז סופר לי בסודי־סודות, שיצא עם הקבוצה הראשונה, הנסיונית, בדרך לארץ־ישראל. אם הללו יגיעו בשלום תצא מייד הקבוצה הבאה. ההרשמה כבר החלה, ומספר המקומות מוגבל. רק שמונה מקומות הוקצו לקן בית"ר לודז'. עם ההרשמה חייבים לשלם 100 זלוטי על חשבון. לא היתה לי פרוטה, והרי לא יכולתי לפנות בעניין זה אל ההורים. חברים עזרו לי לאסוף את דמי־הקדימה. נרשמתי. הקבלה היתה מונחת בכיסי, אך התלבטתי, כיצד אגלה את הסוד להורי. הייתי זקוק לעוד 600 זלוטי, ולא ידעתי מהיכן אקח אותם.

בינתיים הגיעה גלויה מאריה ליברמן. גלויה מארץ־ישראל עם בול ועם כתובת: "פלוגת בית"ר — עקרון, Palestine".

התכוננתי אז לבחינות בגרות בעיר מולדתי, אולם לא קבלתי תעודה, כי נכשלתי בלאטינית. לא רציתי לחכות למועד הבא. החלטתי שאסיים את לימודי בארץ.

דיברתי עם אמא סחור־סחור: כאן אין לי עתיד; לא אוכל ללמוד כאן, כי אין מקבלים יהודים לבתי־ספר גבוהים ומקצועיים.

יום אחד אמרה לי אמא: "יודע אתה, אילו היתה לך באמת אפשרות לעלות ארצה, לא הייתי מתנגדת עכשיו שתיסע. אנו נבוא אחריך."

"אמא" — אמרתי בשמחה — "את אומרת זאת ברצינות?"

"כן, ברצינות" — אמרה בביטחה.

"ואם אומר לך שקיימת אפשרות, לא תשני את דעתך?"

"לא, לא אשנה" — אמרה אמא, אבל עכשיו במעט היסוס.

"ובכן, ישנה אפשרות ואני כבר נרשמתי לנסיעה, הנה הקבלה, שילמתי מאה זלוטי."

אמא נבוכה. היא לא ציפתה לכך, שהעניין עשוי להתממש כה במהרה.

התחילה לבקש דרכי נסיגה; חשבה, שניסע ביחד, שנתייעץ עם אבא...

הודעתי, שהחלטתי היא סופית. גם אמא ואבא, שעה שהם שוקלים את הבעייה בשיחה, מבינים כי עלינו לעלות ארצה, אך משהם מגיעים לביצוע הלכה למעשה, מתחילים ההיסוסים. ביקשתי מאמא שלא תיסוג מהבטחתה ושתודיע על כך לאבא. מוטב שלא יאלצוני לברוח מהבית.

בשובי הביתה אותו ערב, ידעתי שאבא יחכה לי. הוא קיבל אותי בפנים זועפות ופנה אלי בהחלטיות:

"איזה מעשיות אתה מספר לאמא! אמא שוכבת כל הערב ובוכה. אין לך מה לעשות אלא להפחיד את אמא בסיפורים שלך? תוציא לך את העניין מהראש, לך מהר ותגיד לה, שאינך נוסע."

אבא היה נרגש ולא היה כל טעם להתווכח אתו. אך ידעתי שלא אוכל לוותר.

"לא סיפרתי מעשיות" — אמרתי. — "אני נוסע ויהי מה. מוטב שלא תבקש ממני לחזור בי, כי גם אם תוציא ממני הבטחה מעין זו, לא אקיים אותה. הסוף יהיה, שאברח מהבית ובמקום לנסוע באורח חוקי, איאלץ להסתכן ולעבור גבולות בגניבה."

עוד יומיים לפני הנסיעה עמד אבא בסירובו. רק משנוכח, שאני מצוייד בדרכון ואשרות מעבר לצ'כוסלובקיה, ושהשגתי את הכסף הדרוש, השלים עם הרעיון, והוחלט שהם יבואו אחרי תוך שנה. עד שהגעתי ארצה, לא ידעו הורי, כי עלייתי היתה בלתי־חוקית. הסברתי לאבא, כי יש לנו רשיון עלייה, ואנו נוסעים באוניית־פאר. חודשיים ימים ניהלתי בבית מאבק על העלייה.

בשעת הפרידה בכתה אמא מאוד. כשזזה הרכבת, כמעט התעלפה. אבא נאלץ לתמוך בה, והיא קראה: "מתי, ילדי!"

מתי, ילדה המפונק של אמא יושב עתה בצינוק התלייה. רואים בו גיבור. משונה. כמעט ולא מתקבל על הדעת. מה זה בעצם גיבור? מדוע אין אני מוצא כל גבורה במעשי? מדוע נראים בעיני התנהגותי ומעשי פשוטים ומובנים מאליהם, כאילו כלל אי־אפשר אחרת, והאנשים בחוץ רואים בי גיבור ומרבים כל־כך לכתוב עלי בעיתונים? מדוע לא כותבים על "עמוס", על "שבתאי", על "דוב", על "מזל" וכל יתר ידידי? רק משום שאני נפלתי בפח והם לא? הרי הם היו מתנהגים בדיוק כמוני. במה גדולה זכותי מזכותם? מן הדין היה שאתחלק איתם בכל התהילה הזו שנפלה עלי שלא בזכותי. עד הגיעי לצינוק התלייה ראיתי עצמי ביש־גדא, ולפתע אני יכול לומר לעצמי: "בר־מזל אתה. אתה מפורסם, אתה נערץ, אתה גיבור, שעה שכל האחרים וביניהם טובים ממך ואמיצים ממך —

שרויים בצל, ואיש אינו יודע על קיומם. בר־מזל! איזו בדיחה משונה!"

לא תמיד יכול אדם לשחזר את זרם התודעה שלו. אולם זרם התודעה בצינוק התלייה אינו דומה למה שאנו רגילים לכנות בשם זה. כאן אין זה צל מחשבה או שבריר הגות החולף על ידך או מעליך. כאן זהו ה א י ר ו ע, אותו אתה חי, איתו אתה מבלה, ואף משתעשע.

ג.

מן היום הראשון לישיבתי בצינוק הביא המנהל יומן גדול; הסרג'נטים הבריטיים נצטוו לרשום כל שלוש שעות פרטים על התנהגותי. עד היום איני מבין, מה היתה תכליתו של יומן זה. אך מפי שומרי הערביים שמעתי, כי מעולם לא נהגו כך לגבי נידונים אחרים. עם כמה מן השומרים קשרתי יחסים טובים, והם הביאו לי מדי פעם את היומן לקריאה. סיפרתי להם, כי הבריטים מדווחים ביומן על התנהגותם, והם גילו סקרנות לדעת מה רשום בו. ביומן נכתב: "ביקרתי בשעה 12.00 בצהריים. הנידון שקט ואינו מגלה כל סימני עצבנות. קורא ספר עברי. נכנסתי עמו בשיחה קלה. הוא היה נינוח ואף התבדח". לשוטר הערבי תרגמתי: "ביקרתי בשעה 12.00. מצאתי את השוטר במקומו. הוא ער וממלא את תפקידו כראוי. האסיר בתאו". השוטר הודה על האינפורמציה, ואני ידעתי כי גם במשמרת הבאה יגיש לי את היומן לתרגום.

מתוך עיון ביומן נראה לי, כי נתכוון לשמש חומר לחקירה פסיכולוגית מסויימת. אולי שירת מחלקה בבולשת, שתפקידה היה לבדוק את התנהגותם ואת כושר העמידה של לוחמי המחתרת העברית, ואפשר שחברה פסיכולוגית אחרת, שלא היתה מסונפת לבולשת, ביקשה לקבל חומר על טיפוס כמוני. לא מן הנמנע, שהיתה זו אמצאתו האישית של מיסטר צ'רלטון. לכל אנגלי, מנהל בית־סוהר, היו שגעונות משלו. רק פעם אחת מצאתי ביומן הערה, אשר ברצון רב הייתי תולש אותה. סרג'נט בריטי אחד רשם: "הנידון סיפר לי, כי כל בני משפחתו נרצחו על־ידי הנאצים. אתמול אמר לי, כי הוא מבקש נייר מכתבים ומעטפות, כדי להעביר מכתב פרידה להוריו. הסתירה בדבר ברורה, והנידון משקר."

לכל הרוחות! לך תסביר לגוי, באיזו אי־ודאות היינו שרויים באשר למשפחותינו שנשארו בגולה. הרי אין כמעט סיכוי, שהם נותרו בחיים, ואף־על־פי־כן אין גם ודאות, שאינם בחיים! ניסיתי מספר פעמים להתקשר אתם באמצעות הצלב האדום ולא קיבלתי מענה.

הערה זו של הסרג'נט הכעיסה אותי מאוד, וביומני, שאני רשמתי לעצמי, הסברתי את מקור אי־ההבנה. לא רציתי, כי יחשבוני לשקרן לאחר מותי.

*

השומרים שלי רובם ככולם להגנים ופטפטנים. לגידון למוות הם רוחשים, כנראה, אימון רב, וכמעט מדי יום אני שומע סיפורים ארוכים, שהם מעין וידויים — כנראה מתוך מחשבה, שכל מה שיגיע לאוזני, בלאו הכי ירד עימי אלי קבר. הסיפורים מצטיינים בנאיביות ופרימיטיביות, ולא קל להבחין היכן מסתיימת המציאות ומתחיל הדמיון. על־פי רוב אין הסיפורים מעוררים בי עניין, ולא פעם אני מגלה סימני קוצר־רוח.

משום־מה נחרת אחד הסיפורים בזכרוני. הרי מעין תקציר של אותו סיפור, אף כי בטוח אני, כי תחסר בו אותה עסיסיות, בה ניחנו סיפוריהם של הערבים:

"הכול בידי אללה", פתח הערבי את סיפורו, "אין לך לחשוש מפני המוות. אם אללה אינו רוצה במותך — לא יוציאו אותך להורג. אתה 'גבדאי' ולא פוחד מפני המוות, לא מתעצב ולא בוכה. אני מאוד אוהב "גבאדאים" (גיבורים). אספר לך משהו, שלא סיפרתי לאף אחד, ואוי לראשי אם יוודע הדבר לאנגלים. איך קרה שנעשיתי סוהר בכלא ירושלים, ואני לא 'פלסתיני' כלל, כי אם עבר־ירדני? האנגלים חושבים, שאני 'פלסתיני', וכל העניין הוא סוד. בשנת 1938 הצלחנו אחי ואני להרוויח קצת כסף. הברחנו חשיש מעבר־הירדן למצרים. היו לנו כארבעת אלפים לירות. אמרתי לאחי: מספיק לנו להתעסק בהברחה. נקנה אדמה, נקנה נשים ונחיה 'מבסוטין' (שבעי־רצון) ובלי דאגות. אמר אחי: נשארו לנו שמונה פחים חשיש, נעביר אותם בבת אחת ונגמור את העניין. הסכמתי, הלכנו ומכרנו את הסחורה והרווחנו יפה. כשחזרנו, אמר אחי: נלך עוד פעם אחת ודי. לא רציתי ללכת, אבל גם לא רציתי שיפעל לבדו, והלכנו. שוב חזרנו בשלום. עברו חודשיים ושוב אמר אחי: נלך עוד פעם אחת. שוב לקח אללה את בינתי והסכמתי. הלכנו בלילה בהרי חברון עם שני חמורים טעונים חשיש. הלילה היה חשוך, אבל אנחנו היכרנו את הדרך היטב. לפתע שמענו פקודה בערבית, שעלינו לעצור. הורדנו את הרובים מהחמורים, טענו כדורים וחיכינו. כעשרה ערבים הקיפו אותנו, ברכו אותנו לשלום ודרשו מאתנו להצטרף להתקפה על כפר יהודי בסביבות ירושלים, שתיערך בלילה, מפני שאין להם די רובים. אם לא נסכים — יקחו את נשקנו. הם הבטיחו לנו שלל רב, ולכן הסכים אחי להצטרף אליהם — וגם אני הלכתי. בכפר הערבי קשרנו את חמורינו ויצאנו

לדרך. היינו כחמישים איש, כולנו מזויינים ברובים וגם בשבריות. אחרי כמה שעות של הליכה הגענו לכפר היהודי. התפזרנו והתחלנו לירות. היהודים השיבו אש והאירו את הסביבה בזרקורים. אחי נפצע. התחלנו לסגת, ואחי לא יכול היה ללכת. כשעברנו את הכביש, כדי לעלות בהרים, ראינו מכוניות מתקרבות. אלה שסחבו את אחי השאירו אותו על האדמה וברחו. הם רצו להסתתר בהרים ולירות משם על האנגלים, שעברו במכוניות. הבריטים ראו את אחי הפצוע על יד הכביש ועצרו, כדי לקחת אותו. פתחנו עליהם באש, אבל להם היו מכונות־ירייה ותותחים, ולכן, באין ברירה, ברחנו. הם לקחו את אחי לבית־חולים ואחר־כך לבית־הסוהר. רציתי להיות על יד אחי, אז באתי ונרשמתי בשם בדוי כשוטר. חתמתי (הוא מרטיב את הבוהן ברוק ומדגים, כיצד חתם על הנייר) על מה שאמרו לי לחתום — ונתקבלתי. כשמונה חודשים חיבה אחי למשפט. פחדתי שיתלו אותו, ולכן הוצאתי הון על עורכי־דין וגם שיחדתי את העדים. את כל הכסף שהרווחתי בחשיש — הוצאתי. לבסוף הגיע יום המשפט ואחי יצא זכאי. רציתי לעזוב את המשטרה, ואז נודע לי, שחתמתי על חוזה לחמש שנים, ושאם אעזוב, יושיבו אותי בבית־הסוהר. חשבתי לחכות קצת ולברוח. בינתיים חלה אחי, לקחו אותו לבית־חולים. המסכן סבל במשך שלושה חודשים ולבסוף מת. אתה רואה, אללה רצה שימות, ואז שום דבר לא מועיל. בני־אדם לא רצו שימות, אבל אללה רצה. הוא ניצל מתלייה, ואללה שלח לו מחלה, והמסכן מת. לשווא הוצאתי את כל הכסף".

סיפורים מעין אלה שמעתי לרוב בצינוק התלייה. השוטרים רוחשים לי אימון, ויותר משהם שומרים עלי, אני שומר עליהם. עם תום הסיפורים, הם אוהבים לשקוע בשינה. אני מוציא להם שמיכה מבעד לסורגים והם פורשים אותה ליד דלת תאי. עלי מוטל להאזין, אם אין פותחים את הדלת החיצונית. משנשמעת חריקת המפתח בתוך המנעול, אני מטלטל את השוטר ומושך את השמיכה פנימה. פתיחת דלתות הצינוק אינה קלה, ולכן מספיק השוטר לקום ולישר את בגדיו. אני, כמובן, מעוניין בשנתם של השומרים, אף כי עדיין לא ברור לי, כיצד אוכל לנצלה. גם אם אצליח לצאת מתא הצינוק, עדיין אהיה בחזקת אסיר בתוך חומות הכלא — ואני חולם על בריחה. יתירה מזו, השתלטות על השוטר השומר עלי אינה מבטיחה יציאה מן הצינוק, שכן המפתחות אינם בידו, אלא בידי הקצין במשרד.

ואף־על־פי־כן אני שמח על מנהג זה של השוטרים. שמא בכל־זאת אמצא דרך להסתלק? המחשבה על הבריחה אינה מרפה ממני. בשעתו שח לי אסיר יהודי, שאף הוא נידון למוות, על שעותיו האחרונות של

אסיר ערבי, שישב בתא סמוך לשלו. פסק־דינו של אותו נידון אושר, והודיעו לו על מועד התלייה. בלילה האחרון האזין הנידון לכל המתרחש בחוץ. כך למשל שמע לפנות בוקר את צלצול הטלפון מן המשרד, שהיה מרוחק מצינוק הגרדום, וביקש מן הקצין, שילך לברר אם אין זו הודעת חנינה בשבילו. אף כי הצלצול הגיע לאוזניו של האסיר, שהיו קשובות מאוד לנעשה ולא הגיע לאוזני הקצין, מילא האחרון אחר בקשתו, ונוכח לתדהמתו, כי הטלפון אמנם מצלצל, אלא שאינו מבשר חנינה. חזר הקצין אל הנידון הערבי ואמר לו כי לא נתקבלה כל הודעה באשר להוצאת גזר־הדין לפועל. ואז שאל הערבי, מהו מזג־האוויר בחוץ?

"נאה" — השיב הקצין.

"חבל" — נאנח הנידון. — "הייתי רוצה שתהיה סערה גדולה מאוד, שתפיל את חומות בית־הסוהר ואז אוכל לברוח..."

אני לא נתפסתי, כמובן, להזיות מעין אלו, אך מוחי ביקש באינטנסיביות רבה אפשרויות לבריחה. חבל רק, שלא הצלחתי למצוא תוכנית מושלמת. ואני מעז לומר, שאם לא מצאתי — כנראה לא היתה כזו בנמצא.

*

מהעיתונות נודע לקרובי, שאני הוא רפאל בירנבוים. כמו־כן הגיעו אליהם מכתבים, שהגנבתי מבית הסוהר. באורח יוצא־מן־הכלל הורשיתי לקבל ביקורים מדי יום ביומו. הביקורים מתקיימים בשעת הצהריים, כשכל האסירים כלואים בתאיהם. מוציאים אותי למשרד, ושם, מבעד לחלון מסורג ומרושת, אני רשאי לראות את קרובי משך רבע שעה. מדי יום בא מישהו מקרובי לבקרני, ומהם אני למד, עד כמה השתנה יחס הציבור למחתרת. בכל שנות מעצרי במזרע ובלאטרון השתדלו לשמור בסוד את הקירבה המשפחתית איתי ואף מיעטו לבקרני. עתה הם גאים בי. הכול אוהבים אותי. ביקשתי במכתבי, שלא יזילו דמעות, והם נוהגים בהתאפקות. אך עיניהם הסמוקות והתפוחות מעידות בהם. פעמים אין הנשים מחזיקות מעמד. כאשר ניסיתי בבדיחות־דעת להפסיק את בכייה של דודנית אחת שלי, ביקשה שלא אצחק, שמא מרגיז צחוקי את האנגלים. לדעתה, עלי לגלות סימני חרטה, שאם לא כן יעלוני לגרדום.

הקרובים מביאים בשעת הביקור פירות וממתקים, הנמסרים לידי לאחר בדיקה מדוקדקת. תאי גדוש בקופסאות ושקיות, ואף בעזרת השוטרים איני מצליח לחסל את הכול. גם המבקרים עוברים חיפוש מדוקדק, ובטרם יכנסו לשטח בית־הסוהר, עליהם להוכיח את קירבתם המשפחתית. לאחר זמן נודע לי, כי בעלה של דודנית אחת שלי נעצר, כשבא לבקרני. כאשר נשאל, מה אני לו, השיב: "Friend" (ידיד, במקום לומר: דודן). "ידידות" זו עלתה לו

ביומיים מעצר, בחקירות ובאיומים, עד שהצליח להוכיח את הקירבה המשפחתית.

ד.

הביקורים והחבילות שאני מקבל, בניגוד לחוק, הם במידה רבה תוצאה של היחסים הטובים, שקשרתי עם המנהל. הוא מבקר בתאי לעיתים תכופות, ואנו משוחחים כמעט בידידות. "ידידות" זו שבינינו היא כולה העמדת פנים. לשנינו ברור, כי ברצון היינו מטביעים זה את זה בצפחת מים, אך אני משתף פעולה במשחק ה"ידידות", כי לי אין מה להפסיד. ועליו החובה, בתוקף חוקים בלתי־כתובים של המשחק, להעניק לי הקלות שונות.

כך, הודות ליחסי הטובים עם העתיד להיות תלייני, אני מצליח ליצור אפשרות נוחה לקיים מגע עם ידידיי. ביום השלישי לשבתי בצינוק הגרדום הסברתי למנהל, כי לא נעים לי לקבל את פני קרובי כשפני מגודלות זקן, ועל כן ברצוני להתגלח. אך מאחר ומסירת סכין־גילוח בידי הנידון אסורה על־פי התקנון, מוטב שירשה לאחד הבחורים לגלחני בנוכחות סרג'נט בריטי. אם אופיע מגולח ורענן בפני קרובי, יתרשמו לטובה מיחסם האנושי של שלטונות בית־הסוהר, ותופרכנה השמועות על התעללות באסירים. נימוקי נתקבלו על דעת המנהל. אחד הבחורים היהודיים, שעבד בבית־החולים, נשלח אלי לגלחני מדי בוקר. בעזרת בחור זה החלפתי מכתבים עם ידידיי ואף יצרתי קשר עם המרכז. באחד הפתקים שמסרתי בידו, ביקשתי מידידיי כי ינסו להגניב לבית־הסוהר חומר נפץ בכמות זעירה וסנטימטרים אחדים של פתיל ביקפורד. יהושע בקר, שעבד במסגריית הכלא, יכין את ה"ניטים" הדרושים ויעבירם אלי. מכל החומר הזה אוכל להרכיב רימון־יד תוצרת־בית. היה בדעתי לפוצץ את תלייני. ביקשתי, שיתקשרו מיד עם המרכז ויבקשו את הסכמתו למעשה. כעבור יומיים הודיעו לי, שהכול בסדר ושמכינים את החומרים הדרושים. מעתה שוב לא חשתי עצמי כלוא ונידון. הייתי שוב לוחם פעיל. חישבתי את הפעולה לפרטיה. ארכיב את הרימון בתוך קופסת פח שהכילה סוכריות. אחבר פתיל באורך של סנטימטר אחד, כך ששנייה אחת בלבד תחלוף מן ההצתה עד להתפוצצות. יום לפני הוצאתי להורג יבוא אלי המנהל לשיחה "ידידותית", כהרגלו. משיעזוב את תאי, ואך יציג את רגלו על המדרגה הראשונה, ארים את הרימון שיהיה מוכן בצד, אציתו, אוציא את ידי מבעד לסורגים ואטילו עליו. גם אם יבחין במעשי, לא יוכל להימלט מתחום פעולתו של הרימון במבוא המדרגות הצר. מעתה

אנו שווים — ידידי התליין. אתה זומם להשמיד אותי, ואני — אותך. מי יקדים את מי?

אילו יכולתי לקבל גם אקדח, הייתי מתבצר בתאי ויורה בכל מי שיגש לדלת. לא הייתי מניח להם להתקרב אלי, בעודי חי. הייתי מכריח אותם לירות בי, וגם זה רק לאחר קרב קשה. אם אסתתר מאחורי הקיר, לא יוכלו לפגוע בי מבלי להיפגע. אך נראה שאני מבקש יותר מדי: אקדח לא נצליח להכניס לכאן. אסתפק ברימון.

*

בשבת ביקר אצלי הרב. עוד לפני המשפט הירבו ידידי לספר לי בהתפעלות על אישיותו של ר' אריה לוין. מימי מעצרי בלאטרון נותר בי משקע של טינה לרבנים שלנו. אחד הרבנים הראשיים ביקר פעם אצל העצירים. אספו את כולנו באחד הצריפים, והלה הטיף לנו מוסר. הוא דרש נאמנות ל"ממשלת ארצנו" (כך בפירוש!) וסיים באומרו כי הרבנות תהיה מוכנה לבקש מ"ממשלתנו", שתרחם על האסירים, תמחל על עוונותיהם ותשחררם, אם רק נוכיח נאמנות לממשלת הוד מלכותו. מאז חדלתי להופיע באסיפות שנקראו לרגל ביקורם של רבנים בערבי ימי חג ומועד. חנופתם לאנגלים עוררה בי שאט־נפש. באחת השיחות אמרתי לידידי, כי אסרב לראות פני רב גם אם אלך לגרדום. ואז ספרו לי על רב אריה לוין. אישיותו של הרב השפיעה קסם רב על האסירים, וברבות הימים נכבשתי לו אף אני כליל. מימי לא פגשתי איש ישר וטוב־לב ממנו. אדם שכולו אור. הרבי מבקר עשרים שנה מדי שבת בבית־הסוהר, מכיר את משפחת האסיר על כל בעיותיה ומשמש איש־קשר בין האסיר למשפחה. לא פעם הציעו לו המוסדות תשלום בעד שירותו כרב בבית־הסוהר, אולם הוא סירב לקבלו. הרבי מסתכן למעננו. הוא מביא לנו "דואר" ומוציאו. הוא מוכן לעשות למעננו הכל ואנו משתדלים לשמור עליו ורק בלית ברירה מנצלים אותו להברחות.

ר' אריה לוין נכנס אלי, כשפניו המאירים תמיד, מגלים דאגה רבה. הוא לחץ את ידי מבעד לסורג בחמימות, והרגשתי כי הוא מתקשה להוציא הגה מפיו.

"נו, מה שלומך, רבי?" — שאלתי בהתכווני לעודדו.

הרב הוסיף ללחוץ את ידי ולחש בהתרגשות: "מתתיה, מתתיה!..." כאילו הייתי בנו. לבסוף התאושש ואמר:

"ה' ישמור אותך, ה' ישמור אותך. קרא בתהילים, התפלל."

"אם ה' רוצה בקורבני, אתן אותו ברצון" — אמרתי.

"אך אסור לך להתאבד. שמעתי שאתה מסרב לחתום על בקשת חנינה. אתה מחוייב לחתום."

"נכון. אני מסרב. יתר על כן: ברצוני לבקש מכבוד הרב, שיודיע לרבנות הראשית שאיני מסמיך אותה לכתוב בקשת חנינה למעני. אינני רוצה, שרבני ישראל ישפילו עצמם בפני גויים."

"למה תתאבד? חלילה לך לעשות כדבר הזה. ההתאבדות היא חטא."

עיניו נתכסו דוק של דמעות.

"רבי, אני מבקש אותך להעביר את בקשתי."

"לא. אי־אפשר. אי־אפשר. אם אינך מוכן לבקש חנינה בעצמך, אל נא תמנע אחרים מעשות זאת."

הרב לא הצליח לעצור בעד דמעותיו, ואני הייתי נרגש למראה מסירותו לי.

"מתתיהו! מתתיה! חטא הוא להתאבד. רחם עלי. לא אוכל לעמוד בכך. אתה את שלך עשית. עליך לחיות. האומה עוד זקוקה לך. אל תתעקש. למעני, למעני עשה זאת!"

"לא אוכל, רבי."

"אל תכתוב בעצמך, אבל אל־נא תמנע אחרים מעשות זאת."

"רבי, לא אוכל לתת הסכמתי לכך, שרבני ישראל ישפילו עצמם בפני הגויים. אני יודע, כיצד ינסחו את בקשת החנינה. הם יכתבו, כי אני בחור טועה, כי הצדק עם האנגלים, והרבנות מבקשת שיחונו אותי לפנים משורת הדין. הם ישפילו את כבודם וגם לא ישיגו את חפצם. הבקשות לא ישפיעו על החלטת האנגלים."

"הרב הרצוג ילך לדבר איתם."

"מיותר."

"לא. אל תדבר כך. מה רצונך? למות? אסור, אסור לך!" בקושי עמדתי בפני דמעותיו.

"לו רק ידעתי, שיכתבו מכתב גאה ותקיף", אמרתי בהיסוס.

"מה רצונך שיכתבו?"

"שיכתבו ללא הצטדקות וללא התחסדות, בתוקף. שידרשו להחליף את גזר־דין המוות במאסר, משום שהוצאה להורג של אדם, שסיכן את חייו למען עמו הרי היא בבחינת מעשה בלתי־צודק ובלתי־מוסרי."

"טוב, טוב. אמסור את בקשתך לרב הרצוג. אני בעצמי אראה את המכתב לפני שיישלח."

"אף אני רוצה לראותו."

"הרי אי־אפשר. מתי אוכל להביאו? רק בשבת הבאה. תסמוך עלי. כלום אינך סומך עלי?"

"כן. אני סומך" — אמרתי, וחשתי לפתע סחוט ומיוגע. למען האמת,

לא רציתי כלל לראות את בקשת החנינה שתכתוב הרבנות, שמא יחפרש הדבר, כאילו אני שותף לה.

הרב התאושש. סיפר לי, עד כמה חרדים לגורלי בחוץ. שאל פרטים על קרובי, שראה אותם ממתינים לביקור בחוץ. הצביע על הפרקים בתהילים שעלי לקרוא. שעה ארוכה החזיק את כף־ידי בשתי ידיו, בטרם עזב והלך. הרגשתי כאילו זה עתה עמדו בפני כל דורות אבותי מאז אברהם אבינו.

ו.

עבר שבוע. לפי הערכתי יסתיים הכול תוך השבוע השני לשבתי בצינוק התלייה. מפקד הצבא נוהג להחליט על גורל הנידון תוך שבועיים מיום המשפט. סבורני, שהפעם לא יהיה מעוניין בדחיית ההחלטה. בשעת הביקורים אני שומע, כי המתיחות בחוץ רבה: מתהלכות שמועות, כי אם יוציאוני להורג, תבוצענה פעולות בקנה־מידה גדול. לפי אחת השמועות, כבר נחטפו ארבעה קצינים בריטיים כבני ערובה. קרובי מבקשים שאכתוב לחברי, כי ישחררו את הקצינים; החזקתם של בני־ערובה עלולה, לפי דעתם, להזיק לי. "שחרור הקצינים", הם אומרים, "יהיה ג'סטה, והאנגלים ודאי ירצו לגמול בג'סטה". אינני בודק אחר ההיגיון שבדברים, כיוון שהסיפור כולו היה מצוץ מן האצבע.

אני מבין מתוך החדשות, שמביאים לי קרובי בשעת הביקורים, כי מוסדות ואישים יזמו פעולה נרחבת למען מתן חנינה, וכי אישים מראשי השלטון הבטיחו שיתחשבו בפניות הרבות. משעה שהתחלתי להאמין באפשרות של חנינה, נעשיתי קצר־רוח. בשבוע הראשון לישיבתי בצינוק ראיתי בפסק־הדין גזירה שאין להעבירה. שמרתי על מצב־רוחי ועל קור־רוחי. כיוון שלא האמנתי שאישאר בחיים, התגברתי על רצון החיים לנוכח האין־ברירה. סיכויי החנינה מחזירים אותי מן העולם שלאחר המוות, שאת גבולו עברתי למעשה מרגע שהשלמתי עם גזר־הדין. אני משתדל לשכנע את עצמי, כי אסור לי להיתפס לאשלייה, אולם אינני יכול גם להימלט מן המחשבה על חנינה. אולי בכל זאת עוד אחיה? עתה מתעורר בי החשש, שמא יחזיקו בי השלטונות במצב זה זמן רב, מתוך חישוב כי המחתרת תשהה את פעולותיה, כל עוד אני מחכה להכרעה בצינוק, כדי שלא לתת להם הצדקה לאישור פסק־הדין. ידידי בחוץ יימנעו מפעולות מתוך חשש, שהללו תחרוצנה את גורלי לגרדום. ייתכן — חשבתי — שיחזיקו אותי זמן רב בצינוק התלייה כמעין בן־ערובה. בינתיים יהיה שקט בארץ. בגללי המחתרת לא תפעל. ישבתי על

המחצלת ("בורש") וכתבתי פתק אל המרכז, בו ביקשתי שלא ייכנעו לסחי־טה מעין זו. שימשיכו לפעול!

*

ביום התשיעי לשבתי בצינוק לא קיבלתי ביקור. השומר שבא ב־11 בבוקר סיפר לי, כי קרובי ממתינים ליד השער. לא הבנתי, מדוע אין קוראים לי לביקור בשעת הצהריים. התכוננתי למחות על כך באוזני המנהל לכשיבוא, אולם הוא לא הופיע.

הספר בא, כרגיל, לגלחני והביא לי מכתב מידידי, בו הם מודיעים לי, כי אנשינו באו בדברים עם אנשי האצ"ל והוחלט לערוך התקפה משותפת על בית־הסוהר למען שחרורי, אם אמנם יאושר פסק־הדין. אני יודע, מהו מצבם של שני הארגונים, ואינני מאמין בסיכויי ההצלחה של התקפה כזו. השמירה על בתי הסוהר היא קפדנית מאוד. עמדות "ברן" מצויות מכל עבר, מכוניות משוריינות מקיפות את הבניין, והסביבה כולה שורצת כוחות צבא ומשטרה. אם יאושר פסק־הדין, עוד יגבירו את השמירה. ההתקפה תיכשל. חבל על הקורבנות שיפלו. גם אם יוטלו כל הכוחות שלרשותנו לביצוע הפעולה — לא נצליח. ושמא המבצע בכל זאת אפשרי? שמא יש סיכוי כלשהו להצלחה? משך היום כולו נטרד מוחי במחשבות ושיקולים מעין אלה. בשעות אחר־הצהריים נתקפתי עצבנות רבה. זה לי היום הראשון לשבתי בצינוק, שאיני מסוגל לקרוא. הכול מעצבן אותי: העובדה שקרובי לא הורשו לבקרני והמתינו לשווא בשרב ליד השער, המחשבה, שמא יתגלה חומר־הנפץ, אשר לפי המתוכנן יגיע אלי מחר, החשש שמא יחזיקוני בצינוק זה ללא הכרעה זמן ממושך, ובעיקר הדאגה, שההתקפה על בית־הסוהר עלולה להיכשל ולעלות בחיי חברי.

פסעתי לאורך התא הלוך ושוב, לבסוף הגעתי לידי החלטה, ישבתי על מצעי והתחלתי לכתוב מכתב לידידי.

לפתע נשמעה חריקת המפתח במנעול. הסתרתי במהירות את הנייר שעליו כתבתי. הדלת נפתחה, ובפתח הופיע מיסטר צ'רלטון בלווית מייג'ור לבוש מדי־צבא. זיהיתי אותו מייג'ור כאחד משופטי. מיסטר צ'רלטון החזיק בידיו גליון נייר ארוך. "הנה ההכרעה" — חלפה מחשבה במוחי כברק. עליך להיות שקט וקר־מזג — פקדתי על עצמי. מיסטר צ'רלטון עמד בפתח דלת התא ופתח בקריאה מתוך הגיליון: "מפקד הצבא עיין בפסק־הדין שהוצא עליך ביום פלוני על־ידי בית־דין צבאי בהרכב... ומצא שפסק־הדין שהוצא עליך הוא צ ו ד ק..."

מיסטר צ'רלטון נשא את עיניו מן הנייר ובחן את פני. אותו רגע חשבתי, כמה חבל שהרימון אינו מוכן עדיין.

"האוכל לדעת מתי יוציאוני להורג?" — שאלתי.

"חכה רגע" — אמר מיסטר צ'רלטון והוסיף לקרוא מתוך הנייר:

"...אולם מפקד הצבא החליט להון אותך, ומחליף את פסק־דינך במאסר־עולם".

מיסטר צ'רלטון הוסיף לעמוד על עומדו כמצפה לתגובתי. אותו רגע נדדו מחשבותי אל המכתב, שנשאר מתחת לשמיכה. אם יחליט מיסטר צ'רלטון להעבירני מיד לתא האסירים, בוודאי יערכו חיפוש בחפצי ויגלו את המכתב, שהיה כתוב בכתב־יד רגיל, כי טרם הספקתי להצפינו בכתב־סתרים, ובו נאמרו דברים בעניין הרימון וההתקפה.

"מתי אעבור לתא האסירים, עוד הערב או שאישאר כאן עד מחר בבוקר?" — שאלתי בטון ענייני.

"עוד היום" — השיב מיסטר צ'רלטון.

כעבור רגע הוסיף ושאל:

"היש לך עוד משהו להגיד?"

"לא" — עניתי, וחשבתי בליבי: "שיילך כבר לכל הרוחות, כדי שאספיק להשמיד את המכתב".

מיסטר צ'רלטון היסס רגע, נשך את שפתו, זרק מבט בפניו של המייג'ור־השופט, והשניים יצאו.

מיד השמדתי את המכתב. השומר הערבי, אשר לטש עיניים משך כל זמן השיחה, וכנראה ידע מנסיונו כי גורלי הוכרע, שאל בחרדה:

"מה הוא אמר לך?"

"אני יוצא מפה. לא יתלו אותי."

"לא?! לא יתלו אותך!" — קרא בשמחה. חטף את הכובע מעל ראשו, נפנף בו באוויר ודילג על רגליו בקריאות גיל.

נתתי לו מספר שקיות של סוכריות ושוקולד.

"בשבילך ובשביל ילדיך" — אמרתי — "תעשו 'חפלה' (חגיגה) בבית".

הוא תחב את הכול לכיסיו, תוך מחאות, שאני נותן לו יותר מדי.

בינתיים חזרו המנהל והמייג'ור, ועמהם מחמוד אנטבלי, שהיה אחראי למחסן הבגדים של בית־הסוהר. הוא החזיק בידיו חליפה חומה.

פתחו לי את דלת הצינוק, והמנהל אמר:

"האינך חושב, שמן הראוי להודות למפקד הצבא על החנינה?"

"לא, אינני חושב."

"אינך חושב? הוא חנן אותך!"

"אינני חושב, שעלי להודות לאדם על שלא רצח אותי."

"הוא נתן לך חיים חדשים. היתה לו רשות לצוות על הוצאתך להורג.

אלמלא החניזה, היו תולים אותך."

"אין לו כל רשות להוציא פסקי־דין בארץ זו. גם פקודתו להחזיקני בבית־הסוהר הרי היא בבחינת פשע, ועל כך יתן את הדין בבוא השעה. האם עלי להודות לו על שלקח לעצמו את הסמכות לכלוא אותי לכל ימי חיי ?!"

מיסטר צ'רלטון שוב נשך את שפתו, כמנהגו ברגעים של עצבנות. מחמוד שעמד מאחורי גבו של המייג'ר־השופט, כשבידו הבגדים החומים, לטש תחילה עיניים לשמע שיחה זו. לאחר מכן קרץ לי מדי פעם בעינו.

"ובכן, אינך מתכוון להודות למפקד הצבא ?"

"לא."

הוא הביט בי ברוגזה ויצא בלווית השופט. פשטתי את בגדי האדומים ולבשתי את החומים. דחפתי לידו של מחמוד שתי קופסאות סיגריות על מנת שיחזירן לי לאחר החיפוש, כאשר אימצא בתאי. גם השוטר תחב קופסת סיגריות לכיסו.

המנהל חזר. הייתי לבוש, וצרור בגדי והמזרון על שכמי. הוא פקד לפתוח את הצרור ולערוך חיפוש. לא נמצא דבר.

"מעתה אסור לך לעשן" — אמר המנהל.

"אני יודע."

"לא תעשן ?"

"אם לא תהיינה סיגריות — לא אעשן."

"ולא תבריח סיגריות לבית־הסוהר ?"

"אני מקווה שתבטלו חוק טפשי זה, ולא יהיה צורך להבריח."

"סמוליביץ, אני מייעץ לך להיות אסיר טוב וממושמע."

"אשתדל."

"זכור כי בית־הסוהר הוא מעתה ביתך, ומנהל בית־הסוהר הוא אבי האסירים."

"קצת קשה להסכים להגדרה זו."

"אני חושש שתגרום לנו צרות צרורות. אתה, אתה... אתה פשוט אנארכיסט."

בלעתי את הצחוק, שאיים לפרוץ מגרוני. ידידי כבר ידעו על החניזה והצטופפו ליד סורגי דלתות התאים. הם ישבו בשני תאים: האחד לאסירים ותיקים, שהיה מאוכלס כולו אנשי לח"י. התא השני היה מאוכלס אסירים חדשים, אנשי לח"י ואצ"ל. הוכנסתי לתא האסירים החדשים. מבעד לסורגים הושטו ידיים לחבקני ולנשקני. בפנים התנפלו עלי בשמחה פראית.

*

את שמחת החיים שמחתי רק בלילה. רק אז יכולתי לעשות את הסיבום: נשארתי בחיים! היתה זו כברת־דרך!

זמן רב שכבתי ער ובטרם נרדמתי, שאלתי את עצמי: ועכשיו מה הלאה? כיצד יוצאים מכאן? להישאר בחיים — זה עוד לא הכול. כיצד חוזרים לחיים? כיצד חוזרים למערכה?

ירושלים

א.

בכלא ירושלים כ־400 אסירים, מהם כ־70 יהודים. רוב עצום זה של מושעים ערביים מטביע את חותמו על אופיו של הכלא. רק בתאנו אנו נמצאים עם עצמנו; בכל מקום אחר בבית־הסוהר אתה מוקף ערבים. לו רציתי לתאר את הווי הכלא ובעיקר את חיי האסירים הערביים, יכולתי לכתוב כרך עבה גדוש סיפורים מעניינים ופיקנטיים. כדי שהקורא יקבל מושג קלוש על האופי הספסגוני של הווי זה, אשלב פה ושם בסיפורי כמה מאורעות טיפוסיים, שהייתי עד להם.

משך ארבע שנות ישיבתי בבתי הסוהר למדתי להכיר יפה את האדם הערבי, ואודה שעל אף (ושמא: בגלל) השוני שבינינו ועל אף הבורות והפרימיטיביות שלהם, למדתי לחבבם, ובעיקר התעורר בי הרצון לעזור להם. הם היו נחשלים ומושחתים, פרימיטיביים וילדותיים. עם זה זקוק למהפיכה. אם לא ישתחררו מידי האימפריאליזם ועושי דברו הפיאודלים, הרי יהיו נידונים להתנוונות. אך חרף השחיתות המושלת בכיפה, מצאתי בהם יסוד שורשי ואצילי. משך רוב זמן ישיבתנו בכלא נקשרו ביניבו לבינם יחסים הוגנים ולפעמים אף ידידותיים. רק כאשר יחסי ידידות אלה לא נשאו חן מלפני המנהלים הבריטיים, — נתקלקלו היחסים ואף התפתחו לקטטות רציניות. בית־סוהר הוא מעין מושבה בריטית בזעיר־אנפין. תוכל

למצוא בו שליט זר ו"נייטיבס" (ילידים) ושיטת "הפרד ומשול". המשטר בכלא מתנהל ונשמר על־ידי האסירים עצמם יותר מאשר על־ידי השומרים. השלטון יודע לנצל את הניגודים והיריבות שבין קבוצות שונות של אסירים. בעיקר מצליח הוא להפיק תועלת מניגודים בקרב הערבים עצמם. כך, למשל, מוסר המנהל את "השלטון" לקבוצת אסירים יוצאי עיר אחת. במה מתבטא "שלטון" זה? האסירים יוצאי אותה עיר מתמנים כאחראים על בתי־המלאכה השונים: מיתפרה, סנדלריה, בית־דפוס, נגריה, מסגריה ונולי אריגה. כמו־כן קיימות "משרות גבוהות" נוספות, כגון: אחראי לניקיון, לבית־החולים, למחסן הבגדים, למחסן המוצרים למטבח וכו'. לאחראים אלה מעניקים דרגות (רב־טוראי וסמל) וזכויות־יתר. כל אחד מהם מקבל 5 סיגריות ליום, ביקור מדי חודש (ולא מדי חודשיים, כמקובל), מזרון במקום "בורש" והקלות אחרות. אלה הם היתרונות הרשמיים. אך האחראים זוכים גם ביתרונות סמויים מכוח מעמדם כמשגיחים. הם מנהלים את המסחר הסמוי בבית־הסוהר. להם האפשרות להגניב סיגריות, סכיני־גילוח, מצרכי מזון וחשיש, שכן אצלם אין השוטרים עורכים חיפו־שים. יתר־על־כן, מרבית השוטרים קושרים יחסי ידידות עם בעלי הדרגות, כיוון שהם נזקקים לא פעם לעזרתם של הללו. המשגיח על הסנדלריה, למשל, מתקן לשוטר זוג נעליים (בגניבה, כמובן), המשגיח על המיתפרה — תופר חולצה או מטליא בגד, המשגיח על המסגריה מייצר בסתר מצתים וכדומה. תמורת השירותים האלה מביאים השוטרים סיגריות ומצרכים אחרים במחיר השוק או בריווח לא גדול, ובעלי הדרגות מוכרים את "הסחורה" לאסירים בריווח של 500 עד 1000 אחוז — בהתאם לחוקי ההיצע והביקוש. קופסת סיגריות, שמחירה בחוץ 8 גרושים, עולה בכלא בין 30 עד 70 גרוש. נוצרת מעין מערכת כלכלית קאפיטליסטית עד כל גילוייה: תחרות בין "יצרנים", קארטלים (כלומר: איגוד מבריחים לשם שמירה על המחירים והרווחים), הפסקת ה"ייצור" (כלומר ההברחה) למען מנוע את הצפת השוק, ועוד. אין צריך לומר, כי גם גובים מיסים. המבריחים משלמים מס לקצין הערבי תמורת העלמת עין ומניעת הלשנות. ואוי ואבוי להם, אם לא יספקו את תיאבונו של הקצין. וכשם שבכל ארץ קולוניאלית תלוייה היציבות הכלכלית ברצונו של השליט, כן גם כאן מתנהל הכול כשורה, כל עוד אין המנהל מחליט לשנות את הסדרים. המנהל מפיק ריווח כפול ממסירת ה"שלטון" בבית־הסוהר לידי קבוצה אחת של אסירים: ה"שליטים" מלשינים על מי שאיננו מאנשי־שלומם, והללו מלשינים על ה"שליטים", ושני המחנות כאחד מלשינים על היהודים. מאידך, מעוניינים ה"שליטים" ביחסים טובים עם היהודים יותר מן האחרים, שכן אנחנו מהווים

את השוק העיקרי לשיווק הסחורה. משנוכח המנהל, כי היחסים ביניהם לבין ה"שליטים" הדוקים יתר על המידה, הוא מטה אוזן להלשנות, וביום בהיר אחד נערכים חיפושי־פתע אצל ה"שליטים", מחרימים את הסחורה המוברחת, הנמצאת ברשותם, נוטלים מהם את השלטון ומעבירים אותו לידי קבוצה חדשה. חילופין אלה מתבצעים אך לעיתים רחוקות בלא קטטה.

זו שיטת השלטון הבריטית — שלטון הלוחם, כביכול, בשחיתות, אשר הוא עצמו עודד אותה בכוונה תחילה.

*

האסירים הערביים לוחמים על ה"שלטון" מסיבה נוספת. שלטון זה מעניק להם יתרון, אשר חייב אני להזכירו, כדי שתתקבל תמונה שלמה של הסביבה אליה נקלעו בחורים עבריים: ה"שלטון" מעניק אפשרויות נרחבות יותר למשכב־זכר. כמעט לכל בעל דרגה יש "אשה" בבית־הסוהר. לא כל אחד מעז להביא אותו־אותה למיטתו, אולם אם יש בידיו מפתחות של בית־מלאכה, כסף וסיגריות — אין בעיות. בעולם קטן וסגור זה מתרחשים סיפורי אהבה וקנאה; לא אחת קרה, שאסיר ערבי חתך בסכין־גילוח את פני חברו, או היכהו במוט־ברזל על ראשו, משום שהלה חמד בבן־בת זוגו. יש אסירים, שאינם מסתירים כלל את מעשיהם ו"נשותיהם" (לרוב בהורים צעירים), ישנים בחדרם "בורש" ליד "בורש", עובדים יחד, אוכלים יחד ומטיילים יחד. סידור מעין זה יכול, כמובן, להיעשות רק בהסכמת הקצין והמנהל. באורח רשמי נוקטים באמתלה: "הוא דודני, ואני רוצה לשמור עליו..." אם, נוסף להשמעת נימוק זה, גם מעניקים חמש לירות לקצין, הרי אז הנימוק מתקבל בהחלט על הדעת. אחד ה"בעלים" המאושרים הללו הוא עבדול מג'יד, אשר, בשבתו בצינוק התלייה כנידון על רצח, סיפר שרצח גם את חיים ארלוזורוב ז"ל, אולם לאחר מכן הכחיש את הדבר, וזכה לחנינה. הוא הוותיק באסירי הכלא, החזק שבהם (משקלו כ־120 ק"ג), אינו פוחד מאיש ואינו מתבייש במעשיו. לצידו נמצאת תמיד "אשתו", בחור צעיר ויפה־תואר, שסיגל לעצמו הליכות ותנועות נשיות.

מדי פעם נהגתי לשוחח עם עבדול מג'יד, מתוך תקווה שאציל מפיו דבר בעניין רצח ארלוזורוב; אבל הוא פיקח כשד, אי־אפשר להוציא מפיו מלה ברורה. אך גם ההכחשה אינה נאמרת בתוקף רב. במידה מסויימת התגנדר בסוד השמור איתו — והתנהגותו חיזקה בי את האמונה, כי הודאתו ברצח ארלוזורוב היא אמת. בדרך כלל אינני סקרן, אולם סוד זה הייתי מבקש שיתגלה לי עד תומו.

ב.

האסירים העבריים שוכנים בארבעה תאים: באחד — האסירים הפליליים; בשני — אנשי "ההגנה"; ובשני הנותרים — אסירי אצ"ל ולח"י. מספר האסירים העבריים גדל בשיעור ניכר בחודשים האחרונים. עד לפני חודשים מספר ישבו בכלא רק מעטים מבין אנשי המחתרת. היו אלה ה"מטורפים" — חלוצי המלחמה בבריטים. אולם עם התרחבות ממדי המאבק הלך מספר האסירים וגדל. שערי הארץ נסגרים, ושערי הכלא נפתחים. חרף שיתוף־הפעולה עם השלטונות, יושבים כאן גם חברי ה"הגנה". הללו אינם נידונים, חלילה, על פעולות טירור נגד ממשלת הוד מלכותו. הממשלה מעוניינת בפירוק הנשק מעל היישוב למען הבטחת המדיניות האַנטי־יהודית. היא עוסקת בחיפושים אחר מחסני נשק של ה"הגנה". סבורני שלא אטעה, אם אביע את ההשערה, כי אם בכל זאת נותר נשק בידי ה"הגנה", ורק חלק ממנו נפל בידי הבריטים, הרי יש לתלות עובדה זו בפעולותיה של המחתרת. השלטון שנטרד בביעור "קיני הטירור", לא נתפנה כראוי לפירוק הנשק מעל ה"הגנה". הבריטים מעוניינים בשיתוף־פעולה יהודי במאבקם נגד המחתרות. לפיכך מעדיפים הם לדחות את תוכניות פירוק־הנשק ולנצל את שיתוף הפעולה. מדי פעם נערכים פה ושם חיפושים כדי להפעיל לחץ על המוסדות. בחיפושים מוצאים נשק, מחרימים אותו בלא להיתקל בהתנגדות של ממש, ואוסרים אנשים.

היחסים ביניינו לבין אסירי ה"הגנה" מושפעים לא במעט מן היחסים השוררים בין המחנות בחוץ. ההבדל היחיד הוא, שבחוץ אין כמעט כל מגע בין המחנות היריבים, ובאין מגע הפכה היריבות לשנאה תהומית. בחוץ לא יעלה איש על הדעת מגע חברתי גרידא בין אנשי "שמאל" ו"ימין". ההתייחסות ההדדית היא בבחינת "מוקצה מחמת מיאוס". במקרים רבים, כאשר בני משפחה אחת, אחים ואחיות, מסתפחים אל מחנות יריבים — ניתק הקשר המשפחתי ביניהם. בבית־הכלא — ניתוק המגע לעולם אינו יכול להיות מוחלט. המיפגש, הבעיות והסבל המשותף — הם כורח המציאות ומוכתבים על ידי התנאים החיצוניים. ה„התחככות" היא בלתי־נמנעת, והמגע מקהה עוקצים. לאנשי ה"הגנה" מסתבר, של"פורשים" אין קרניים, ופה ושם גם מוצאים "בחור טוב, למרות שהוא איש אצ"ל או לח"י", וגם אנחנו מוצאים ביניהם "בחורים טובים, למרות שהם חברי ה'הגנה'".

אני סבור, שלמיפגש בין שני המחנות בבית־הסוהר היתה השפעה חיובית על התפתחות היחסים ביניינו לבין אנשי ה"הגנה" בעתיד. אחדים מהם, כמו דן רם, איש חניתה, הסופר מתי מגד, שייקה ירקוני מתל־אביב, וכן בחורים אחרים, שישבו איתנו בלאטרון, בירושלים ובעכו, היו לאחר שחרורם

בבחינת מתווכים ומגשרים בין המחנות.

עם זאת גם קרו לא אחת מקרים, שהעידו על היחסים בינינו לבין אנשי ה"הגנה". כך, למשל, החלו להתרקם יחסי הבנה ביני לבין אחד מאסירי ה"הגנה" (לא אקרא בשמו, כי למה לפתוח פצעים שאולי כבר הגלידו?) — מצאתי בו איש־שיחה נעים ופתוח. יום אחד הגיע לבית־הסוהר יצחק רוזין, בחור כבן 17, חבר אצ"ל. אחיו פסח הוא איש לח"י, שנחטף בשנת 1942 מביתו, לעיני אימו ואחיו, עונה על־ידי חוטפיו ונמסר לבולשת. כשפגש יצחק רוזין את האיש שלנו בבית־הסוהר, לטש עיניים וקרא:

"הרי הוא חטף את אחי!"

המעשה התפשט חיש מהר בקרב אסירי המחתרת. החבריה התחילו להתייחס אליו בבוז וכינוהו "מלשין" ו"חטפן". הבחור, שיחסי ידידות נקשרו בין שנינו, הזמינני לטיול בחצר ולשיחה. הוא טען, שמלעיזים עליו דברי שקר, שאין לו מושג במה מדובר, ושאינו מאמין כלל, כי אכן נעשים מעשים מעין אלה על־ידי ה"הגנה". עוד בהיותו בחוץ שמע שמועות על מעשים כאלה, ואז מחה על כך בחריפות בפני מפקדיו, והללו הכחישו את הדבר בכל תוקף.

הוא דיבר בהתרגשות כנה ואני, מכל מקום, האמנתי לו. משנדונה שאלה זו בקרב ידידי, בתא שלנו, נקלעתי למצב לא־נוח. לא פעם האשימוני ידידי בתמימות, ועל כן לא רציתי ללמד סניגוריה על אותו איש, אולם מאידך לא יכולתי להניח להם להאשים אדם, שהוא לפי מיטב ידיעתי, חף מפשע, ונמצאתי בין הפטיש והסדן. טענתי, שאין לסמוך על זכרונו של בחור אשר ראה את פני החוטפים תוך כדי היאבקות והתרגשות.

והנה, באחת השבתות נקראו כמה אסירים לשעת ביקור, ביניהם יצחק רוזין ואותו בחור. הביקור נערך בחצר החיצונה, כשגדר מפרידה בין האסירים למבקריהם. אימו של יצחק, שבאה לבקרו, פרצה לפתע, תוך כדי שיחה, בצעקה:

"יצחק! הוא חטף את פסח! הוא היה המפקד! מה הוא עושה כאן?!"

*

מצבם של אסירי ה"הגנה" טוב לאין שיעור משלנו. המוסדות הרואים בהם קדושים מעונים, אינם חוסכים כל מאמץ למען שפר מצבם. השתדלנות התמידית אצל השלטונות נושאת פרי. אנו ישנים על הרצפה, מקבלים את המזון הדל של בית־הסוהר ולובשים מדי אסירים, בעוד אסירי ה"הגנה" נהנים ממיטה וסדין, מזונם מבושל בחוץ ומובא יום־יום לבית־הסוהר בארגזים וסירים גדולים. כמו־כן מקבלים הם מדי שבוע בגדים אזרחיים

נקיים ומגוהצים מבחוץ. ואף־על־פי־כן נדמה לי, ככל שיכולתי לשפוט על פי התרשמות מתוך מגע יום־יומי, כי הם סבלו בכלא יותר מאשר אנחנו. האסיר מתענה בעיקר מחמת הסבל הרוחני, ומי שאינו מוכן מבחינה נפשית לסבל שבמאסר, מתייסר כפל־כפליים. מרביתם, לפחות באותה תקופה, לא היו מוכנים "לשבת". היה להם הרבה יותר קל להושיב אחרים.

ג.

ימים מספר לאחר צאתי מצינוק התלייה הועברתי לתא האסירים הוותיקים, אל ידידי מימים עברו, שהסכימו להצטמצם בתאם הצר, כדי לקבל לחברתם את אנשל שפילמן ואותי. התא קטן, ובקושי ניתן לפרוש עשרה מצעים על הרצפה. הוותיקים יושבים משנת 1941—1942, שנת הכשלונות ומפולת התנועה. מעייני כולנו היו נתונים לעניין אחד: כיצד בורחים מן הכלא? כל השאר — הרעב, הדאגה לנשות שניים מן האסירים הנמיקות בבית־לחם, הדאגה לשלום קרובי משפחה בחוץ, המשך המאבק בבריטים — כל הבעיות הטורדות ומציקות כשלעצמן, נדחקות הצידה. אנו רוצים לצאת, ויהי מה! אנו הולכים ברצון לעבוד בבתי־המלאכה של בית־הסוהר מתוך מחשבה, שהללו עשויים לספק לנו אפשרויות של בריחה ביום מן הימים. למטרה זו אולי נזדקק למכשירים, אותם נוכל להכין במסגריה או בנגריה? אולי נמצא דרך לברוח מתוך בתי־המלאכה?

לכאורה הבריחה היא כמעט בלתי־אפשרית: אנו נמצאים תחת שמירה מעולה של עשרות שוטרים, וגרוע מזה — תחת עינם הפקוחה של מאות אסירים, שרבים מהם בולשים אחרינו בפקודת המנהל, ומוכנים להלשין. מדי ערב מעלים תוכניות בריחה חדשות, לפעמים שקולות, לפעמים דמיוניות. התוכניות השקולות אינן מושלמות, והמושלמות אינן שקולות.

בשעת הטיול בחצר, בשעות העבודה בבתי־המלאכה אתה בודק את כל האפשרויות: אולי דרך הביוב? אתה בודק בהזדמנות הראשונה את רוחב הצינורות, ומסתבר לך, שבחצר הם צרים מדי. מה רוחבם מחוץ לחצר? כיצד תצליח לבודקם?

ואולי ניתן לברוח בשעת הביקורים? להתערב בין המבקרים ולצאת איתם? אבל כיצד עוברים את הגדר?

לא. מהחצר אי־אפשר, אלא בדרך אחת — התקפה מבחוץ. לפוצץ את החומה ולהתפרץ תחת חיפוי־אש מכוונת אל העמדות שעל הגג. התוכנית מסוכנת. עדיין אין בכוחה של המחתרת לבצע התקפה מעין זו. אולי —

לאחר שיגיע הנשק ממצרים. בינתיים אין אנו יכולים לשבת ולהמתין. עלינו להיות בחוץ בעוד חודשיים לכל היותר! לא, בעוד חודש, שבועיים, שבוע!

ואולי מהנגריה? להסתתר בה במשך הלילה, לחתוך את הסורגים ולצאת. אבל כיצד נוכל להישאר בה לאחר תום העבודה? סופרים את הנכנסים והיוצאים. את היהודים סופרים לחוד. אם תנסה להסתתר, מיד ילשינו עליך. מה גם שאין שם מקום הנעלם מן העין להסתתר בו.

הנה מדריך האסירים העוסקים בחייטות, גובהו כגובהי, קצת שמן ממני. אולי נוכל באמתלה כל שהיא להביאו לתאנו, להרדימו בכלורופורם, ללבוש את בגדיו ולצאת במקומו? תראו, באיזו קלות הוא עובר מבעד לשערים! קשה להאמין, כי אלה הם אותם השערים הסוגרים עלינו. אבל כלום אפשר שלא יזהו אותי? יהיה עלי לעבור על פני עשרות שוטרים ערביים. ללא ספק יזהו.

ואולי, ואולי... ללא סוף.

ו... בעוד חודשיים, חודש, שבועיים, שבוע... המחשבה ממשיכה לנקר: הרי לא ייתכן שלא נמצא דרך כלשהי לצאת מכאן! מוכרחים לחשוב, לחפש.

לו רק ישבנו בתא של אסירי ה"הגנה"! משם אפשר לצאת. מנהרה של מטרים אחדים, ואתה בחוץ! חלומות־שווא. אותנו לא יושיבו שם!

*

טוב שבית הסוהר שוכן בעיר מאוכלסת יהודים. אין אנו מנותקים כליל מן העולם. מי שהתנסה בישיבה במחנה־ריכוז מנותק מכל יישוב, יודע להעריך זאת. בכלא ירושלים היה הקשר שלנו עם העולם החיצון כמעט יום־יומי. תמיד נמצא מישהו, שוטר או פקיד, שהביא ידיעה, ד"ש, מכתב או עיתון. גם הקשר שלנו עם המרכז או עם הסניף הירושלמי של המחתרת הוא הדוק ומהיר.

על פעולות רבות של המחתרת ידעו אסירי כלא ירושלים עוד בטרם פורסמו בעיתונות. הכיצד? ובכן, בנגריה של בית הסוהר מייצרים ארונות־מתים וצלבים שנועדו לאנגלים, שנפטרו או נהרגו בפעולות המחתרת. אנשל שפילמן עבד בנגריה ונוטל חלק במלאכה זו. כשרונות הציור של אליעזר בן־עמי מנוצלים לציור שמות הנפטרים על הצלבים. ההזמנות לארונות ולצלבים מגיעים לנגריה תוך שעה־שעתים לאחר כל פעולה, בה נהרגים אנגלים.

את צלב־העץ הפשוט מחליפים ברבות הימים במציבה. אנו עוסקים גם במלאכה זו: אליהו עמיקם ממונה על מלאכת הפיסול במצבות־השיש. כיוון שאנו חיים בהרגשה, שכל פעולה, כל הרוג בריטי נוסף מקרבים את קץ שלטונם בארץ, לא אכחד, שאת ההזמנות לארונות־מתים ולצלבים קיבלנו

בשמחה. אחת השאלות הראשונות, העולה כמעט מדי יום בשובנו מבתי־המלאכה אל התא, היא: "נו, הזמינו היום צלבים?" או: "אנשל, עשיתם איזה ארונות־מתים?" תשובה חיובית — אות הוא, כי המחתרת פעלה בלילה. אם התשובה שלילית, אנו מתנחמים בכך, שעוד היום גדול.

הפעולות בחוץ מתבצעות נחשולים־נחשולים. תקופה של התגשויות, מעשי חבלה, התקפות ולאחר מכן — רגיעה: כמעט כל נחשול של פעולות מביא לכלא אסירים חדשים. הללו מספרים על הנעשה בתנועה, על מהלכה המרתק של פעולה זו או אחרת. השתתפות סבילה זו בפעולות המחתרת עוד מגבירה את הרצון לצאת מכאן. תוך כדי האזנה למהלך הפעולה, אנו הופכים כאילו שותפים בה. כשאנו שומעים כי נאסר אחד מחברינו — אנו חשים, כאילו שבנו ונאסרנו שנית. אם נפצע מישהו בפעולה — אנו חרדים לשלומו. באותה תקופה נאסרו עוד שלושה מבין העשרים שברחו מלאטרון: יהודה בן־דוד, סיומקה — "רבע עוף" (שמעון זיו) ומנחם שיף, אשר גידל זקן וניהל, בהסוואה של בחור־ישיבה, את הפעולות בירושלים. כל השלושה נאסרו לאחר שהבלשים זיהו אותם על־פי תמונות שבידיהם. יהודה בן־דוד וסיומקה נעצרו בחיפושים שנערכו בשעת עוצר בתל־אביב. מנחם שיף ויהושע כהן נאסרו בירושלים, לאחר שזיהו אותם על־פי תצלומים. כאשר מוכרז עוצר בשכונה מסויימת, מובלים כל הגברים לזיהוי ובבתים נערכים חיפשים. על אף אמצעי הזהירות, מקומות מחבוא הבנויים בתוך קירות הסוואה ואיפור ותעודות מזוייפות, מצליחים הבריטים מדי פעם לגלות ולזהות מישהו מאנשי המחתרות.

*

הטלת עוצר בערי הארץ וחיפושים נרחבים תכפו לאחר ההתנקשות בחיי הנציב העליון מק־מייכל ביום 8 באוגוסט 1944. ההתנקשות נכשלה לדאבון לבנו, והנציב השנוא ניצל ממוות.

כאשר נכשלת פעולה כלשהי בחוץ, אנו מרגישים כאילו נפגע כבודנו. אנו גם כועסים על חברינו בחוץ ושואלים ברוגז, מדוע לא עשו כך או אחרת, וכל אחד מאתנו מרגיש, שאילו היה ה ו א במקום הפעולה, היא היתה מתבצעת כהלכה. בהתנקשות בנציב העליון ראינו את גולת הכותרת של פעולות, אותן סיווגנו כ"פעולות הטירור האישי," וייחסנו לה חשיבות מרובה, גם משום שהנציב הוא ראש השלטון הבריטי בארץ וגם משום שזו היתה האישיות השמורה והמוגנת ביותר בארץ־ישראל. בחיסולו של הנציב ראינו מעין סמל לחיסול השלטון הבריטי בארצנו, מעין הוכחה קבל עולם, שלא ייניתן להם עוד לשלוט כאן. על כן היה כשלון ההתנקשות בחיי הנציב צורב יותר מכשלונות אחרים. מפי חברינו העצורים, שהגיעו אלינו ללינת

לילה או שתיים בדרכם אל מחנה־הריכוז בלאטרון, שמענו את סיפור אותה התנקשות בפרטי פרטים:

מאמצים רבים הושקעו בהכנות: איסוף פרטים, מעקב, תוכניות. פעמים מספר ארבו לנציב במקומות שונים, אולם תמיד קרה איזה "תקר". כך, למשל, נתקבלה יום אחד ידיעה, כי הנציב עומד לבקר במלון "המלך דויד". בחורינו "עבדו" לאורך הרחוב במסווה של מהנדסים ופועלים מטעם מחלקת העבודות הציבוריות, כשהם מצויידים בכל המכשירים הדרושים. ואולם עבודת ה"מדידה" היתה לשווא. משום־מה נדחה ביקורו של הנציב.

גם תכניות רבות אחרות לא יצאו לפועל מסיבה זו או אחרת. לבסוף הוחלט לערוך התקפת־בזק על השיירה, בה נוסע הנציב, כל אימת שהוא יוצא את ארמונו. פעולה כזו היתה כרוכה בסיכון רב. מכונית הנציב נסעה תמיד בין מכוניות צבא משוריינות. משך ימים תמימים נבדקה הדרך, המובי־לה מארמון הנציב העירה. לאחר בדיקות וחישובים נקבע מקום הפעולה: השיירה תותקף באזור גבעת שאול בכניסה לירושלים, מעל גבעה גבוהה בשולי הכביש. הגבעה תלולה וניצבת כקיר לצד הכביש, ועל כן יוכלו המתקיפים לשכב בקצה הגבעה ולהימצא מחוץ לפגיעתם של כדורי האוייב, שיבואו מלמטה, ואף יוכלו לשתק את אש המשוריינים הפתוחים כלפי מעלה, ולאלץ את הבריטים לשכב על תחתית המכונית. כדי להבטיח את הצלחת הפעולה, יעצרו את השיירה על־ידי הצתת הכביש בעזרת בקבוק מולוטוב עצום, שיתפוצץ על האספלט, הבנזין יידלק וייווצר מחסום אש, למלוא רוחב הכביש. או אז, כאשר תיאלץ השיירה להיעצר, יפתחו הבחורים בהתקפה בנשק הרב שהוכן לשם כך: מכונות־ירייה, תת־מקלעים, רובים, ובעיקר פצצות ורימוני־יד. כמעט אין להעלות על הדעת שהנציב יינצל בפעולה בהיקף כזה.

הכול מוכן. איש־איש במקומו ובתפקידו. לאחר רגעי מתח ארוכים הגיעה הידיעה, כי השיירה יצאה לדרך, הנה היא כבר נראית מרחוק. פקודת המפקד: "היכון!" המשוריין הראשון עובר ממש מתחת לראשי האנשים המציצים מלמעלה. מכונית הנציב נוסעת אחריו במרחק של 30—40 מטר. לפתע כמו יורד הגיהינום מן השמים — מחסום של אש, יריות, התפוצצויות. השיירה נעצרת מיד. האנגלים בשריוניות משתטחים על תחתית כלי־הרכב. פצצה נזרקת על מכונית הנציב עוד בטרם נעצרה, ואולם פצצה זו דווקא היא שהצילה את חייו. היא מחטיאה את המכונית ומתפוצצת לצידה בנפץ אדיר. מהדף ההתפוצצות נזרקת המכונית אל עבר הקיר, שמעליו שכבו המתנקשים. היריות שהופנו אל עבר המכונית החטיאו, המכונית נתרסקה אל הגבעה. הבחורים היו משוכנעים, כי הנציב נשאר הרוג בתוך המכונית המרוסקת.

ליתר ביטחן הטילו עוד שני רימונים לכיוון המכונית ונסוגו.

דקות מספר לאחר ההתקפה נחסמו כל הדרכים. אולם ההתקפה בוצעה במהירות הבזק, והבחורים הספיקו להגיע למקומות־מבטחים. איש מהמתקיפים לא נפגע ולא נתפס. הם נסוגו מתוך ביטחון גמור, שהנציב חוסל.

למחרת היום, כאשר קראנו בעיתון את תיאור ההתקפה, היינו מאוכזבים. ובהתמרמרות שאלנו את עצמנו: "מדוע לא תקעו בו כדור מקרוב, ליתר ביטחון? מה קרה להם שם?"

אולם רק לאחר ששמענו את הפרטים ממקור ראשון, נתברר כי התיאור בעיתון לא היה מדוייק, ואז גם הבנו כיצד נשאר הנציב בחיים. העיתונות, כמובן, גינתה את המעשה בחריפות וקראה לביעור "נגע הטירור". אף נשלחו ברכות־עידוד לבביות לנציב על־ידי אישים ומוסדות. ואולם הציבור היהודי — חרף הסבל והנזקים שנגרמו לו כתוצאה מהחיפושים והעוצר — היה שותף לאכזבתנו על כשלון הפעולה.

היו פעולות, שעל ביצוען ידענו מראש. כללי הקונספירציה רופפים יותר באווירת בית־הסוהר מאשר בחוץ. אנו מרבים לפטפט ביניבו לבין עצמנו. כאשר מגיע אסיר חדש, שואלים שאלות והוא משיב לפעמים בפה מלא ולפעמים ברמזים. אנו שואלים על בניינים העומדים עדיין על תילם; על ראשי בולשת המתהלכים עדיין בריאים ושלמים; על כסף הנחוץ למחתרת כאוויר לנשימה והוא מונח בקופת הממשלה; על נשק שאנו זקוקים לו וכו'. כשנאסר מישהו כמו יהשע כהן או מנחם שיף, אנו "מוצצים" ממנו כל מה שידוע לו. אנו עושים זאת בחיפזון, מתוך ידיעה, כי הם לא יישבו עימנו אלא ימים ספורים בלבד. משיתברר, כי החומר המצוי בידי הבולשת אין בו כדי לשמש עדות בבית־המשפט, יעבירו אותם ללאטרון, למעצר של שנים־עשר חודש, שאינם נגמרים לעולם.

בין היתר שאלנו פעם: "מה עם האדום?" בן־שיחנו השיב: "בקרוב תשמעו עליו. תשמעו ממש — כאן בקרבת מקום..."

"האדום", כך כינינו את הקצין וילקין, שעמד בראש מחלקת המלחמה במחתרת. היה זה קצין מוכשר ופיקח כשד, ועל כן מסוכן לנו יותר מאשר גדוד חיילים. פעמים רבות ארבו לו, עקבו אחריו, ניסו להתנקש בו, ותמיד בלא הצלחה. הוא היה ידוע לשימצה בקרב היישוב, ואף אנשי ה"הגנה" נטרו לו שנאה.

באחד הימים, בשעות הבוקר המאוחרות, כשעסקתי בעבודתי בדפוס של בית־הסוהר, שמעתי לפתע יריות. היו אלו יריות אקדח, שנורו במהירות בזו אחר זו. הבנתי, שגומרים את החשבון עם ה"אדום". בשעת הפסקת העבודה נהגו החברים לנצל את הצימאון לחדשות ולהפיץ שמועות על

הנעשה בחוץ. אותו יום, עם הפסקת העבודה, כשהאסירים חוזרים לתאיהם וכולם מבקשים לדעת פשר היריות, נתפסתי למעשה־קונדס וסיפרתי, כי לפי בקשתי יצא המדריך בדפוס לבדוק את פשר היריות, ומשחזר, סיפר לי, כי ראה מודעות מטעם ה"הגנה", בהן היא מודיעה שהוציאה להורג את הקצין וילקין בעוון פעולותיו נגד חבריה. הפצתי את הסיפור גם בקרב אנשי ה"הגנה" כידיעה, שאני עצמי מפקפק באמיתותה. בין אסירי ה"הגנה" היו כאלה, שהיו להם טענות מוצדקות נגד הקצין וילקין: הוא אסר אותם, חקר אותם, איים עליהם, הושיב אותם בבית־הסוהר והעיד נגדם במשפט. כעבור שעה קלה הגיעה הזמנה לארון מתים ולצלב עם השם: וילקין! כעת האמינו הכול, כי הידיעה שהפצנו על הודעת ה"הגנה" היא אמת לאמיתה. אם אמנם נכון הוא, שוילקין נהרג, אין מקום להטיל ספק גם בחלק השני של הידיעה. ידידי ידעו, כמובן, את האמת, אולם כולם נטלו חלק במשחק. בשמחה לחצנו את ידי אנשי ה"הגנה".

"אנו שמחים, שסוף־סוף הבנתם גם אתם, כי אין דרך אחרת" — אמרנו להם.

"אתם רואים" — השיבו לנו ה"אידיאולוגים" של ה"הגנה" בהתלהבות — "תמיד אמרנו לכם, שבשעת הצורך נפעל — בלי פראזות, בלי דיבורים רמים, תוך שיקול ואחריות. תראו את כושר הארגון: רבע שעה לאחר היריות כבר הודבקו מודעות בכל העיר. צריך לדעת — במי ומתי לפגוע".

למחרת בבוקר הגיעו עיתונים וב"דבר" מצאנו, כרגיל, את ה"תקליט" הידוע (כך קראנו למאמרי הגינוי וההשמצה, המופיעים בעיתונות היומית לאחר כל פעולה): "מעשה פשע של כנופייה פאשיסטית!", "היישוב צריך לעקור אותם מן השורש!", "גאנגסטרים!" וכו'.

הפעם נתקשו ידידינו החביבים מן ה"הגנה" לחזור על דברי העיתון.

ו.

אחת ההנחות היסודיות של אברהם שטרן (הוא יאיר) היתה: מלחמת חרות של עם משועבד עשוייה להצליח רק אם תרכוש לה בעלי־ברית בין אומות העולם. הנחה זו כשלעצמה אין בה משום אמת חדשה. הציונות השתדלה מאז ומתמיד לזכות באהדת אומות העולם. להשגת תכלית זו הפעילו ההסתדרות הציונית והסוכנות ואף כל מפלגה בפני עצמה מנגנוני תעמולה והסברה. תעמולה זו התכוונה להשיג את אהדת העולם ואת התמיכה ברעיון הציוני על־ידי הצגת האידיאל הציוני כמטרה נשגבה וטהורה. בעיקר

ביקשו המנהיגים הציוניים לרכוש את אהדת האומות המקורבות לבריטניה, למען שהללו תשפענה ותשכנענה אותה בצידקת העניין הציוני.

כאן מונח עיקר השוני בגישתו של יאיר. יאיר, שיצא מתוך הנחה, כי בעולמנו קובעים האינטרסים האנוכיים את המדיניות העולמית, וכי חלקם של רגשות ומוסר בקביעת המדיניות הם כמעט אפסיים, הגיע לכלל מסקנה, שאת בעלי־הברית למלחמת החירות יש לחפש לא במחנה ידידי בריטניה, אלא במחנה אוייביה דווקא. הגליונות הראשונים של "החזית" עסקו לא מעט בבעייה זו. מי הוא בעל־הברית הפוטנציאלי של העם העברי? כל מי שהאינטרסים שלו מנוגדים לאלה של בריטניה. שכן כל מי שהאינטרסים שלו משותפים או זהים עם אלה של האימפריה הבריטית, יראה בעין יפה את ייצוב שלטונה של בריטניה בארץ וקיום בסיס מלחמתי בריטי בתוכה ובמילא את בלימת עצמאותנו.

גישתו זו של יאיר יצרה תהום בינינו לבין כל זרמי היישוב, ללא יוצא־מן־הכלל. אף הקיצוניים שבציונים, הרביזיוניסטים, לא נתכוונו למעשה להילחם בבריטניה, אף כי ז'בוטינסקי מנהיגם הטיף לא פעם, בתקופות משבר, ל"קץ השותפות", לאי־ציות ולמרי. סיסמאותיהם המלחמתיות כוונו בדרך כלל נגד האַדמינסטרציה הבריטית בארץ בלבד. אנחנו ראינו את שורש הרע ב א י מ פ ר י א ל י ז ם הבריטי והיינו מעוניינים, שהאופי האנטי־אימפריא־ליסטי של מלחמתנו יהא גלוי וידוע קבל עולם. המפלגות הציוניות למיניהן ראו את שורש הרע במעין א י־ה ב נ ה בינינו לבין הבריטים, שניתן לברר אותה ולייישבה. לפי קונספציה תמימה זו עלינו רק לשכנע את הברי־טים, כי דרישותינו צודקות ומוסריות הן, וכי מדינה עברית בארץ־ישראל עשוייה להיות תואמת את האינטרסים שלהם.

לפנינו עמדה השאלה: מי הוא מועמד להיות לנו בעל־ברית קונקרטי? קץ המלחמה הסתמן באופק, ונדרש ניתוח קר ומעמיק של מערכת היחסים הבינלאומיים, אשר תיווצר בעולם לאחר המלחמה. חזינו את התפלגות העולם לשני גושים יריבים. יריבי בריטניה יהיו בעלי־בריתנו. הם יתמכו בנו, אם נוכיח, כי אנו נלחמים לא למען החלפת נציג בריטי אחד במשנהו, אלא למען גירוש השלטון הבריטי ב כ ל ל, כל שלטון בריטי. לא האַדמיני־סטרציה היא האוייב, כי אם האימפריה. משך עשרות בשנים ראו בנו אומות העולם את משרתי האימפריאליזם. למען לעקור רושם מוטעה זה, עלינו להוכיח, כי אנו מבקשים לנתק את קשרינו עם האימפריה. הלחימה באימפריה הבריטית היא תנאי להשגת בעלי־ברית ותמיכה רצינית ויציבה. כיום נשמעים הדברים כמובנים מאליהם. אך בתקופתו של יאיר לא הובנו כלל ועוררו התנגדות.

משך שמונים דורות של גלות ופזורה, בהיות העם היהודי חסר אונים, השתרשה עמוק בנשמת היהודי האמונה במשיח, בכוח עליון, אשר יבוא ויגאל אותנו ויחזיר אותנו לארצנו. הציונות — אם כי היתה תנועה חילונית, מדינית ומעשית — דבק בה היסוד של אמונה בכוח עליון טוב ומושיע. לאחר הצהרת באלפור תפסה בריטניה — בתודעתו של כל יהודי שואף ציון — את מקומו של המשיח. ללא "משיח" מדומה זה היה, בעיני הציוני, המאבק שלנו נטול כל תקווה. על כן דבק העם באמונה, שבריטניה תעזור לנו, ומיאן לראות את המציאות גם כאשר כל הסימנים הורו על מגמותיה האמיתיות של ממשלת המנדאט. השחרור מן הדבקות במשיח המדומה היה אולי אחד השלבים הקשים בהתפתחותנו הלאומית, בדרך מן המנטליות של בני גלות אל היותנו עם בן־חורין. אין זה קל לגלות, ש"המשיח" איננו אלא אוייב. גילוי חד־משמעי זה והסקת המסקנות — היא תרומתו הגדולה של יאיר לתחייתנו הלאומית.

כדי להדגיש ולהפגין את האופי האַנטי־אימפריאַליסטי של מאבקנו, הוחלט עוד בסוף שנת 1943 להוציא להורג את מיניסטר המדינה הבריטי במזרח התיכון, הלורד מוין. הוא והמיניסטריון שבראשו הוא עומד, אינם חלק מן האַדמיניסטרציה הארצישראלית. הוא חולייה בממשלת המטרופולין הבריטי, המכוונת את מדיניות האַדמיניסטרציה של ארץ־ישראל.

*

קשה עד מאוד לבצע התנקשות בחיי אישיות רמת־מעלה, אשר השמירה עליה קפדנית ביותר, קשה שבעתיים לבצע פעולה מעין זו מחוץ לגבולות הארץ. כאשר נתקבלה ההחלטה להתנקש בחייו של לורד מוין, עדיין לא היו לנו אנשים במדים. אמנם פה ושם יכולנו לסמוך על חייל, אשר שירת ביחי־דות העבריות של הצבא הבריטי, אולם על יחידים אלה, שהוחדרו לשורות הצבא, הוטלו תפקידים אחרים: ניהול פעולת הסברה בקרב החיילים העב־ריים והחרמת נשק מהצבא הבריטי. עדיין לא היה קיים סניף של התנועה במצרים, ולא התנהלה שם כל עבודה מחתרתית. החיילים היו קשורים כיחידים ישירות עם מרכז מחלקת הצבא בארץ, ולרוב אף לא הכירו איש את רעהו. חיילים אלה נהגו להעביר בצרורותיהם כמות נשק מירבית בבואם לחופשה, או לקבוע סידורים להעברת נשק שנגנב או נקנה והוסתר במצרים. בשובם ליחידתם לקחו עימם חוברות הסברה והפיצון בסתר בקרב החיילים.

עם קבלת ההחלטה על התנקשות בלורד מוין, נתעורר צורך דחוף להקים סניף במצרים. "נחמיה" נתמנה אחראי לסניף, ואנשינו בתוך שורות הצבא קיימו מעתה קשר איתו. לאחר שנעשו הסידורים הארגוניים, הותוו קווי פעולה: בראש וראשונה יש לפתח שירות ריגול, שתכליתו ללקט אינפורמציה.

עיקר ההתעניינות הוסבה, כמובן, ל"משרד המדינה לענייני המזרח הקרוב". בעזרת עיתונאים זרים הגיע שירות הריגול שלנו במצרים להישגים גדולים, וכמעט כל פעולות המשרד היו ידועות לנו. לאחר שהוקם המנגנון ונמצאה גישה למקורות אינפורמציה חשובים, נקרא "נחמיה" לבוא ארצה. בפגישה שנערכה בירושלים, כשבועיים לפני ההתנקשות במק־מייכל, ניתנה לו הוראה מפורשת לתכנן התנקשות בלורד מוין.

אין צריך לומר, כי ביצוע פעולת התנקשות על אדמה זרה טומן בחובו סיכון רב של תפיסת המתנקשים. אם תבוצע ההתנקשות על־ידי חיילים, עלול הדבר לפגוע במעמדם של כלל חיילי ישראל בצבא הבריטי, שמספרם הסתכם במזרח התיכון בכעשרים אלף חייל. על כן הוחלט שלא להטיל את הביצוע על חיילים, אלא להעביר שני בחורים מן הארץ למצרים. נתעוררו כמה וכמה בעיות, שדרשו טיפול מדוקדק ושקול: מציאת הבחורים המתאימים, העברתם למצרים, הסתרתם שם והצדקת שהותם בארץ זרה.

נמצאו האנשים המתאימים. תחילה יצא לשם אליהו חכים, אשר בעזרת איפור קל ייראה כערבי לכל דבר, מה גם שהשפה הערבית שגורה על פיו. כיצד להעבירו למצרים? על פי מידע שנתקבל, התברר כי חיילים החוזרים מחופשתם, חייבים להזמין את מקומם אצל קצין התובלה הרכבתית (Railway Transport Officer) מספר ימים לפני תום החופשה ולקבל אישור על כך. הוחלט אפוא לגנוב מיסמכים ותעודות של חייל העומד לחזור אל יחידתו במצרים. מנגנון החקירות של המשטרה הבריטית לא גילה בדרך־כלל זריזות רבה; אם תילקחנה התעודות מהחייל ערב יום נסיעתו וההודעה על הגניבה תגיע למשטרה הצבאית ביום הנסיעה, יספיק חכים להגיע למצרים בטרם תפתח המשטרה בחקירות וחיפושים. וכך היה. היה ברור שהמשטרה תחפש אחר האדם, אשר השתמש בתעודותיו של החייל, אולם כיוון שאל פנקסי השירות הבריטי לא צורפו תמונות (נוהל שהונהג לאחר רצח הלורד מוין), הרי לא יעורר השימוש בניירות זרים קשיים מיוחדים.

כאשר הגיע חכים למצרים, נפגש, כמוסכם, עם "נחמיה". משך כל זמן שהותו במצרים, לא ידע איש, פרט ל"נחמיה", על תפקידו של חכים. "נחמיה" השיג לו חדר, והוא הוצג בפני בעל הדירה כסטודנט מירושלים, אשר בא לקהיר, כדי להשתכר קצת כסף בימי החופש, כפקיד אזרחי בשירות הקנטינות הצבאיות. "נחמיה" ידע להסוות היטב את פעילותו של חכים. המלצתו הסירה כל חשד מלב בעל־הבית. חכים נמנע מלהופיע במקומות, בהם נהגו להתאסף חיילים עבריים, לא דיבר עברית בטיילו ברחובות קהיר, ועם "נחמיה" נפגש רק בלילות אי־שם על גדות הנילוס, בשכונת מאדי או בהליופוליס.

לפתע נאסר "נחמיה" וחכים נותר ללא איש־קשר. חכים חרד לגורל הפעולה וחשש, כי גילוי התוכנית הוא שגרם למאסרו של "נחמיה". אף "נחמיה" עצמו לא ידע את סיבת מאסרו. הוא הניח, כי נתגלה משלוח של נשק ארצה. רק בשעת החקירה נתברר לו, כי על־פי שמועה שהגיעה לידי המשטרה, מתכוונת המחתרת לפוצץ את ועידת היסוד של הליגה הערבית, שעמדה להיפתח באַלכסנדריה. הדברים היו, כמובן, מצוצים מן האצבע; נראה כי הערבים או האנגלים עצמם היו מעוניינים בהפצת שמועה זו. בעת החקירות הצליח "נחמיה" להוכיח, כי אין לו כל קשר עם המחתרת. הוא שוחרר, שעה שחכים, שנקלע למצב מביך, בהיותו מנותק מכל איש־קשר, ביקש דרכים לשוב ארצה.

לאחר שחרורו של "נחמיה" הושלמו התצפיות ונקבעו דרכי הפעולה. הפרטים נמסרו למרכז, והתוכנית אושרה. המרכז הציע לשנות פרט אחד בלבד: המתנקשים יסוגו באופנוע או במכונית ולא באופניים, כפי שהוצע בתוכנית שהגיעה ממצרים.

אליהו בית־צורי, האיש השני שעליו הוטל ביצוע הפעולה, יצא לדרך.

הוא המתין זמן רב למתן האות ובשעת הפרידה הפטיר, כי יבצע את הפעולה תוך זמן קצר, אף אם יהא עליו לשלם בחייו.

*

באחד מימי אוקטובר הובא עצור מלאטרון לכלא ירושלים. הוא נחקר בקשר לכמות גדולה של בדים, שהחרימו אנשי האצ"ל ממחלקת הפיקוח על התעשייה הקלה בתל־אביב. היינו מעוניינים מאוד לשוחח איתו ולשמוע על הנעשה אצל חברינו שם, שכן רק לעיתים רחוקות הביאו עצור מלאטרון לכלא ירושלים. פינינו לו מקום בתאנו ופרשנו את ה"בורש" שלו בין ה"בורשים" שלנו. הוא נלקח לחקירה פעמים מספר במשך היום, ובאחרונה נלקח מן התא לפנות ערב. בשעת ערב מאוחרת שב אלינו.

"נו, מה היה בחקירה?" — שאלנו.

"הפסיקו באמצע."

"מדוע?"

"תוך כדי חקירה נתקבל טלפון ממצרים, והקצין קרטיס קיבל הלם רציני. הוא התנהג כנשוך נחש, ציווה להחזיר אותי לבית־הסוהר, ואיים שעכשיו יגמרו עם כולנו."

"על מה דובר בשיחת הטלפון?"

"איזו התנקשות במצרים. הרגו את לורד מוין."

"מי הרג?"

"קרטיס אמר לי, שיהודים. תפשו שניים..."

*

הנגישות שבאו לאחר ההתנקשות בלורד מוין לא הפתיעו אותנו. ציפינו לכך, ואף ידענו שהיישוב כולו ייתפס לבהלה. אשר לבריטים, ידענו שהללו לעולם לא יחליטו לעזוב את הארץ, אלא אם כן ינסו תחילה לדכא את המחתרת בכל האמצעים שברשותם. עלינו מוטלת המשימה להוכיח בעליל, כי אין כוח אשר יוכל להפסיק את פעילותנו.

ימים רבים לא ירדה ההתנקשות בלורד מוין מעל דפי העמודים הראשיים של העיתונות. גינויים אין־סוף. צ׳רצ׳יל הכריז, כי עם מותו של לורד מוין איבדה הציונות ידיד נאמן. איש לא ידע, למי נתכוון באמירה זו. מי הידיד? מוין? צ׳רצ׳יל עצמו? אם נתכוון לעצמו, הרי זה אסון — חשב לעצמו היהודי שברחוב, אשר הוסיף להאמין בהכרזותיהם של מדינאים בריטיים (כל מדינאי בריטי היה בבחינת ידיד הציונות ואוהב ישראל עד... שעלה לשלטון).

ואולם אנחנו ידענו, כי הפעולה הסבה את תשומת־לב העולם אל מלחמת חרות ישראל, ובמקומות רבים בעולם עוררה הדים של אהדה, שיהיה בהם כדי לסייע בבוא היום לעם, הנלחם על קיומו וחירותו.

1.

עוד בשנת 1944 חיו האסירים העבריים בכלא ירושלים בתנאים קשים מנשוא, שהיתה בהם ממידת האכזריות וההשפלה כאחד. האסירים הוותיקים לקו כמעט כולם במחלות כרוניות שונות: כיבי־קיבה, מחלות ריאה ושיגרון. השינה על רצפת האבן, המזון הקלוקל ומתח העצבים נתנו את אותותיהם. מחמת מספרם המועט, לא נשאו נסיונות המאבק שלהם על הטבת התנאים ושמירת כבוד אנוש, פרי. בציון — לא נמצא מי שיעמוד לימין אסירי־ציון, להוציא את הרב אריה לוין, אשר כאב כאבם ונשא את סבלם. האסירים המעטים היו נתונים לשבטם ולחסדם של השליטים.

האסירים החדשים שהגיעו לכלא, פרצו לתוכו כרוח סערה, גאים ונמרצים, ומסרבים להשלים עם המצב הקיים. הוותיקים כמו חיכו לתגבורת זו. מעתה אין משלימים עוד עם גזירות חדשות. יתירה מזו: מדי פעם באים אל שלטונות הכלא בתביעות: רוצים שולחן בחדר, מיטות. נשלחים תזכירים למוסדות, לאישים ולעיתונות. מאיימים בשביתות וב״טראבלס״ (צרות).

הרוחות החדשות הטרידו את שלוותו של מיסטר צ׳רלטון — הוא מבקש

מאיתנו, שנשמור על שקט. כל אנגלי במושבות מבקש רק שקט. אינו מוותר לנו כמלוא נימה ומבקש להוכיח, שאין טעם לתקיפותנו, שמוטב לנו להיות "ילדים טובים". הוא שולט ביד חזקה, ואנו נענשים קשות על כל עבירה קלה.

באחד מימי נובמבר 1944 ירדה עלינו החדשה, כי מאתיים חמישים־ואחד עצורים בלאטרון הוצאו מן הארץ לכיוון בלתי ידוע. הידיעה פגעה בנו כרעם. גירוש מן הארץ! נשק חדש! איש אינו יודע, לאן הוטסו העצורים. מחר עלולים להטיס לשם גם אותנו! אם יבואו מחר לקחת אותנו — נעמוד אין־אונים. מה נוכל לעשות? לא כלום. תגובת העיתונות פושרת. משמיעים דברים מגומגמים על זכותם של תושבי הארץ לחיות בה, אם גם במעצר, ולא עוד.

מחוסר אפשרות לעשות מעשה ראוי לשמו, הכרזנו על שביתת רעב והפסקת עבודה למשך 48 שעות, לאות מחאה. מיסטר צ'רלטון הבטיח להתנקם בנו. עבר בתאי האסירים היהודיים וערך משאל, מי משתתף בשביתה. חרף איומיו, שמע רק תשובה אחת מפי כולם: "כן, אני משתתף בשביתה". האסירים הפליליים הבינו, כי גירוש יהודים מן הארץ אינו עניין מפלגתי, והצטרפו אף הם לשביתה. רק תא אחד השביע נחת את מיסטר צ'רלטון — תא מס' 23 — תא אסירי ה"הגנה". הללו הודיעו לו נחרצות, כי אינם משתתפים בשביתה.

משך ימי השביתה ויומיים לאחריה הראה מיסטר צ'רלטון את "נחת זרועו". ספרי הקריאה נלקחו מאתנו; הוצא השולחן, שזה עתה קיבלנוהו, וכן המזרונים וכל החפצים האחרים שהיו בתא. משך יומיים ישבנו כלואים בתא ריק. אחר כך כאילו נשכח העניין, והכול שב להיות כשהיה. רק את השולחן לא החזירו, ונאלצנו לאכול שוב בישיבה על הרצפה.

בתום שבוע ימים נכנס לתאנו הקצין היהודי, ובידו רשימה. הוא קרא בשמם של שבעה אנשים והודיע, שתוך רבע שעה על השבעה לארוז את חפציהם ולהיכון לדרך. מבין השבעה היו חמישה מאנשינו: משה סבוראי, יהושע בקר (ישראלי), צבי תבורי, דוד מאירי ואני; איש אצ"ל אחד — שמעון עמראני ועוד אסיר נוסף, יצחק פנחס, אשר משום־מה נמנה בעיני ההנהלה על ה"מורדים".

לאן נוסעים? הקצין מבטיח, שלא יגרשונו מהארץ, אלא יעבירונו לבית־הסוהר בעכו. הוא ביקש שלא נתנגד, משום שהעניין הוא מוחלט, וההתנגדות לא תועיל.

הפרידה מידידינו היתה נרגשת. נקשרנו זה לזה בעבותות של ידידות ואהבה. שם, בעכו, יהיה עלינו להתחיל הכול מחדש. ואם מכאן קשה

לברוח, הרי מעכו יקשה דבר זה שבעתיים.

בדרך, במכונית־צינוק סגורה, כבולים בידינו וברגלינו, כששוטרים במכוניות משוריינות מלווים אותנו מלפנים ומאחור, התגברנו על הדיכאון. על־פי כל הסימנים באמת מסיעים אותנו לעכו, ואין מגרשים אותנו מן הארץ. מישהו נזכר בשיר הרוסי "צ'וביצ'ק" והתחיל לפזם:

אני מפני סיביר לא אפחד

כי גם סיביר — אדמת רוסיה היא.

משמע: עכו — גם היא מולדת!

המבצר

א.

הגזירות הראשונות פקדו אותנו מיד עם הגיענו לעכו. פתחו את חפצינו וערכו חיפוש מדוקדק. היו עימנו חפצים שהחזקתם נאסרה על־פי תקנות בית־הסוהר, אך בירושלים השתמשנו בהם, והשלטונות העלימו עין. אסור, למשל, לפי תקנות בית־הכלא, ללבוש לבנים תחתונים בקיץ. בחורף קיבלנו תחתונים וגופיות. החזקת סדינים ופיז׳מות, כפות ומזלגות, וכן ספרים, היתה בניגוד לתקנות. את כל אלה החרימו. מה יעשה משה? בשנות שבתו בכלא למד, ומועד המיבחנים הולך וקרב. החרימו את מכשירי השרטוט שלו. וכיצד נאכל בלי כפות ומזלגות? לערבים לא איכפת לאכול בידיים, אך מה נעשה אנחנו? נקראנו אחד אחד למשרד, ומשם כנראה הועברו האנשים פנימה, שכן לא חזרו אלינו. הגיע תורי. סרג׳נט בריטי קיבל את פני. לימים נתברר לי, כי שמו הרברן, וכי הוא משמש תליין בפועל. פניו פני שיכור מועד, ויש בהם כדי להטיל אימה, אף מבלי לדעת מה מלאכתו. לידו עמד אסיר ערבי, ובידו מכונת תספורת. הסרג׳נט סובב מקל באצבעות ידו האחת, ובשנייה השמיע קול צלצול בזוג כבלים.

״שב!״ — פקד עלי, בהצביעו על חבית הפוכה.

ישבתי. רמז לאסיר הערבי, שניגש לספר אותי. באורח אינסטינקטיווי

עשיתי תנועה של התנגדות, אך מתוך חשבון שהמערכה הזאת אבודה, לא פלטתי הגה. ידידי, שנכנסו לפני, ושבאו אחרי — אף הם נהגו כך. גילחו את שיער ראשי. לאחר מכן הצטרפתי אל חברי. לרגע הייתי כולנו כזרים זה לזה — ראשי כולנו מגולחים. לאחר התגלחת הודיעו לנו:

"מחר בשעה 10 בבוקר תתייצבו בפני המנהל. עכשיו לקחת את ה"בורשים" ולהיכנס לתא מספר 11.

*

החצר ששעריה נפתחו לפנינו, היתה גדולה בהרבה מאשר חצר בית־הסוהר בירושלים. תאי האסירים סדורים מסביב לחצר הפנימית. מבחוץ נראה הבניין גבוה, ומהחצר — בן קומה אחת. תא מספר 11, תא היהודים, נמצא בפינת החצר, לשם מובילים אותנו כש"הבורשים" על גבינו. התא הוא אולם שאורכו כשנים־עשר מטר ורוחבו שישה. כחמישה־עשר אסירים פליליים דרים בו. משהגענו, נמצאו בתא רק אסירים מעטים, יתרם — בעבודה. המראה עגום ביותר; בתא שוררת אפילה גם בשעות היום. שני החלונות המרושתים פונים למסדרונות המקיפים את התא משני עבריו, ובהם מסתובבים שומרים.

כולנו מלאי מרירות ורוגז.

"נו, חבריה, מה יהיה?" — שואל אחד.

"דפקו אותנו. צריך להתרגל לצרות" — אומר אחר.

"הוי, ירושלים, ירושלים, איך חוזרים לשם?"

"רע היה לכם שם, הה? התחשק לכם לשבות? 'טראבלס' רציתם לעשות? הא לכם 'טראבלס'" — מתלוצץ מישהו תוך כדי פרישת ה"בורש".

"הי, אל תפרוש את ה'בורש'" — פונה אליו אחד מתושבי המקום. "אסור עדיין. את ה'בורשים' מותר לפרוש רק לאחר העבודה. אם אתה לא רוצה לעוף כבר בהתחלה לצינוק, אז תחכה. בינתיים תשב על הרצפה."

"איזה מין סידורים אלה?" — שואלים אנו את הוותיק, בחור בעל גוף, עיניים תכולות וכובע כחול לראשו — משמע אסיר־עולם.

"סידורים של 'פישקה'. מה, בירושלים זה אחרת?"

"אחרת. מי זה 'פישקה'?"

"'פישקה' הוא גראנט, המנהל. קוראים לו פישקה, כי הוא חיגר. מה נשמע בירושלים?"

אנו מספרים על הסידורים בירושלים, ורק תוך כדי סיפור מסתבר לנו,

ששם חיינו בגן־עדן. כאן כנראה לא נלקק דבש, אך גם "פישקה" לא ישבע נחת. הצינוק אינו מפחיד אותנו.

האסירים חוזרים מהעבודה. שוטרים עורכים אצלם חיפוש אישי. האסיר ניגש עירום־למחצה, חולצתו בידו, חולץ את נעליו, והשוטרים מחפשים, שמא הבריחו מכשירים מהמסגריה, סיגריות וכו'.

עם שובם של האסירים מן העבודה, מתעורר בית הסוהר לחיים. קצין וסרג'נט כולאים את האסירים בתאים וסופרים אותם. מגישים ארוחת־צהריים — פיתה, זיתים אחדים וחתיכת חלבה. לאחר הארוחה מגיעה שעת הטיול. באמצע החצר עומד סרג'נט בריטי, והאסירים מסתדרים זוגות־זוגות בשורה ארוכה ומטיילים בסך מסביב לחצר. אם נפגמת השורה, מיד צווח הסרג'נט, ושוטרים ערביים מתערבים ומסדרים את הזוגות בדהיפות.

"זה אני מבין. זהו בית־סוהר" — מפליט מישהו מאיתנו בלעג שנון.

*

פרט ליהודים שבתא מס' 11, יושבים בבית־הסוהר עוד מספר יהודים באגף אחר. הללו הם אסירי "ההגנה", אשר בית־הדין העניק להם "יחס מיוחד", משמע מיטות ותוספת מזון. משום־מה זכו גם שלושה אסירי אצ"ל וכמה אסירים פליליים, שינהגו בהם כבאירופים ולא כב"נייטיבס". את אלה פגשנו בחצר בשעת הטיול. התחלנו לברר, כיצד אפשר "להסתדר" כאן. כיצד משיגים קצת מזון, סיגריות, מכשירי גילוח, עיתון, קשר עם החוץ וכל שאר דברים, שקשה לחיות בלעדיהם. הסיכום היה עגום ביותר: תוספת מזון — חלום. סיגריות — 60 גרוש הקופסה, כלומר פי 12 ממחירה בחוץ. כלי־גילוח: סבון כביסה, מברשת משותפת לכל תושבי התא, וסכין גילוח בלא מכשיר גילוח. עיתון — מדי פעם. קשר מכתבים עם החוץ — אולי במשך הזמן. נצטרך לחפש קשרים. אולי יימצא שוטר, שיעשה לנו שירות תמורת תשלום הגון.

הצלחנו להשיג שתי סיגריות, שיש להחביאן כראוי. הוסכם שנעשן אחת אחרי ארוחת־הערב ואחת לפני השינה. בשפה הערבית מציינים את התשוקה לניקוטין במונח מיוחד: "חרמן". מונח זה שכיח ביותר במילון האסירים. ועתה אף אנחנו רעבים ו"חרמנים"...

*

בשעה שלוש אחה"צ נועלים את האסירים בתאיהם. מקבלים ארוחה נוספת — ארוחה עיקרית: גוזל מימי, שיש להתייחס אליו כאל מרק ושתי פיתות, שאחת מהן יש לשמור לארוחת הבוקר של מחר.

מעתה שעתנו פנוייה לתהות על שכניגו לתא. חמישה אסירים נידונים

על רצח למאסר־עולם. אחד מהם, משה — משה הגדול — להבדילו ממשה אחר, הוא שהדריך אותנו עם בואנו. בשעת ריתחה הרג את גיסו.

האחר, אף הוא משה, בחור נמוך וצנום, הנתקף מדי פעם שיעול שחפני, רצח את אהובתו, ניסה להתאבד, נידון למוות ופסק־דינו הוחלף למאסר־עולם. אף הוא אינו עושה רושם של פושע, אך יש משהו מוזר בכל הליכותיו.

יצחק שטופל, ערבי שנתגייר, נשא אישה יהודיה, ופעם בשעת סכסוך עלה לו הדם לראש, וחנק אותה.

"הרוצח" הרביעי — נחום עבו מטבריה, בחור צעיר ויפה־תואר. בימי המאורעות נקם את רצח אחיו. הרג את הערבי, שרצח אותו.

החמישי — נחום מזרחי אף הוא איש טבריה, בן העדה הכורדית. מראהו אינו עשוי לעורר אימון. אדם חסר מצח, גבות עיניו נמשכות אל פדחתו, העולה בשיפוע כלפי מעלה. קוראים לו כאן "סבא". בעצמו אינו יודע את גילו, אך לפי מראהו הרי הוא כבן שישים. פעמים מספר נלקח לאגף חולי־הרוח, כדי שתתיישב עליו דעתו. עתה הוא שרוע על מצעו ומיילל איזה שיר בקול בכייני ודק, עד כי אתה תמה, כיצד עולה קול דק כל־כך מאיש בעל גוף כזה. הוא מעביר מיד ליד שבר זכוכית. הוותיקים מסבירים לנו, כי ברגע זה הוא עוסק ב... כישופים. הוא מכשף אותנו, שלא נוכל לשלוח אליו... זבובים. את משה הגדול הוא שונא במיוחד. הוא טוען, כי משה מרמז ברגלו לזבובים שיעופו אליו, והזבובים נשמעים למשה ומטרידים את מנוחתו. פעם התעורר משה בלילה ומצא את נחום עומד למראשותיו, כשסכין־גילוח בידו. מדי פעם היינו מוצאים בתוך ה"בורשים" שלנו שברי זכוכית עטופים במטלית. נחום הסתירם בתוך ה"בורשים", כדי ליטול מאיתנו את כוח הכישוף. גם מעשה הרצח עליו נידון נחום, בוצע בעטיו של כישוף.

אם תמצא את נחום בשעה נוחה לשיחה ותשאל על פשעו, יספר לך בערך כך: "היה לי רובה ברשיון. הייתי שומר בפרדס, אז ברור שהרובה היה ברשיון. יום אחד בא המנוול וכישף אותי. אני חושב לעצמי: חכה, מנוול, אני כבר אראה לך. בא יום שני ושוב כישף אותי. התחיל עושה לי זמזום בראש: אני הולך לפרדס והוא הולך אחרי. חכה, מנוול! אני כבר אראה לך! אני הולך, והוא אחרי. הסתובבתי ואמרתי לו: עמוד, מנוול! הוא ברח. יריתי אליו והמנוול נפל. נגשתי וראיתי, שהמסכן סובל. רחמתי עליו וטרח!... טרח!... יריתי בו. למה שיסבול, מסכן? הוא עני ואין לו כסף לבית־חולים. בא המנוול השני וצועק: נחום, מה עשית?! חכה, מנוול — אמרתי לו — עמוד! והמנוול ברח. יריתי אליו,

טררת, טררת. והמנוול ברח. אבל באמת שהרובה היה ברשיון..."

בתא מתגורר אסיר־עולם נוסף — אברהם שיין. בשנת 1938 התקומם נגד מדיניות ה"הבלגה" ותקף יחד עם שלמה בן־יוסף ושלום זיראבין אוטובוס ערבי בהרי הגליל. ביום הגיענו לבית־הסוהר, נלקח לבית־החולים הממשלתי בחיפה, כשהוא חולה מאוד. חרדנו לשלומו. מזה שבע שנים הוא נמק בכלא ארור זה.

מספרם של רוצחים בקרב היישוב היה קטן ביותר. חמשת הרוצחים הפליליים שבחברתם ישבנו, ייצגו למעשה את מקרי הרצח הבודדים, שאירעו תוך שנים מספר ביישוב העברי. ואף אלה היו ביסודם בחורים טובים, שאיבדו ברגע של סערת רגשות את השליטה ברוחם. החבורה, להוציא את נחום מזרחי, שהיה בלתי־שפוי בדעתו, היתה נסבלת. גרועים בהרבה מן הנידונים על רצח היו הגנבים. מספרם הגיע בדרך כלל לעשרה— שנים־עשר איש. לרוב אותם הפרצופים — יוצאים, מבלים חודש־חודשיים בחוץ, נתפסים בקלקלתם, וחוזרים. השהייה בתא אחד עם ערב־רב של פושעים היתה אחת הגזירות הקשות שנגזרה עלינו בתקופה הראשונה של שהייתנו בכלא עכו. מה גם שאין להעלות על הדעת בריחה, כשאתה כלוא עימהם בתא אחד. מיסטר גראנט כנראה היטיב להבין זאת.

אותם ימים עדיין לא השתמשו בחשמל במבצר עכו. בירושלים יכולנו לבלות את הערבים בקריאה. כאן מאירה את התא הגדול מנורת נפט אחת, שלאורה עשויים להצטופף מספר אנשים בכוונה לקרוא תוך סכנה של כאבי־ראש ואימוץ הראייה. כך ניטל מאיתנו אחד האמצעים החשובים להעברת הזמן.

המצב הוא עגום. בערב הראשון הביא לנו נחום עבו, שהיה הטבח, בצל גדול וצלחת עם לבנייה. שבעתנו התנפלנו על המציאה, ובין־רגע לא נודע כי באה אל קרבנו. גם את הפיתות שנועדו למחר בבוקר חיסלנו.

תוך כדי ישיבה במעגל, עישנו את הסיגריה שעברה מפה לפה, וערכנו התייעצות. הוחלט כי נתחיל כבר ממחר לעשות "טראבלס". כשנופיע מחר בפני המנהל, נציג דרישות, והיה אם לא ימלא אותן — או אז...

בירושלים יכולנו להתקשר עם החוץ, פנינו באמצעות הרב למוסד זה או אחר. אמנם העיתונים לא נענו לבקשותינו ותזכירינו הושלכו לסל, אך לפחות לא חשנו, כי אנו מנותקים מן העולם. מכאן לא נוכל לכתוב ולהודיע דבר. ואף־על־פי־כן נחושה החלטתנו: להתמרד. מיסטר גראנט יעשה בנו כחפצו: יכניס לצינוק, ילקה, יעניש — אנחנו לא נשתוק! כבר מחר נציג את עצמנו!

נבחרתי כדובר הקבוצה, כי האנגלית שבפי היתה טובה יותר.

*

בבוקר הוליכונו אל אגף המשרדים. ממתינים למיסטר גראנט. על־פי הנוהל, חייב כל אסיר להתייצב לפני המנהל ביום הגיעו לבית־הסוהר או למוחרת. יחד איתנו ממתינים לפני הכניסה למשרדים גם מספר ערבים. בכול ניכרת תכונה רבה: אסירים מנקים את החדר, את המדרגות, את התאים. השוטרים מצחצחים את כפתוריהם ונעליהם. כולם דרוכים לקראת בואו של המנהל, המקפיד על ניקיון וסדר. מישהו מודיע, כי המנהל מתקרב. השוטרים נתקפים עצבנות, האסירים הם כאילו אחוזי קדחת. איש אינו יודע, מה עלול לא למצוא חן בעיני מיסטר גראנט. עורכים בדיקה של הרגע האחרון. לפתע נשמעת פקודה "דוגרי" (ישר), שמשמעותה כנראה "דום!" כולם מתיישרים! נפתחת הדלת ונכנס מיסטר גראנט. גוץ, צולע ומכוער, אבל בעל סבר סמכותי. כובע המשטרה שעל ראשו נראה גדול עליו ויורד על עיניו. הוא נראה כילד, שחבש, מעשה שעשוע, את כובעו של אביו. כולם מצדיעים בעוברו. האסירים הערביים מצדיעים בצורה מודגשת, שיש בה כדי לעורר גיחוך, אך מיסטר גראנט משיב בהצדעה רצינית. רק אנחנו לא עברנו לדום ולא הצדענו. "פישקה" חולף במהירות, כשהוא גורר את רגלו.

סידרו אותנו בשורה ועלינו למשרדים. עמדנו לפני חדרו של המנהל, ומדי פעם יצא פקיד וקרא בשמו של אחד האסירים. תחילה נקראו הערבים. אחר כך הזמינו אותנו אחד־אחד.

"פישקה" יושב בניחותא ליד שולחן־כתיבה, והתיקים שלנו לפניו. עם כניסתך הוא מסתכל בפניך, פותח את התיק ומודיע, שממחר אתה עובד בתעשיית הסלים.

כשנכנס משה סבוראי, נשתהה לרגע מיסטר גראנט ושאל: "אתה הוא שברחת פעם ממזרע?"

"כן."

"אהה. זה אתה. טוב. ממחר תעבוד בסלים."

כשיצא משה, סיפר לנו:

"איזה ממזר! הכיר אותי. הוא כבר יירד לחיי. יימח שמו!"

הייתי האחרון בתור. החלטנו כי אני אביא בפניו את דרישותינו, בעוד כל האחרים יקבלו את דבריו ללא תגובה. כשנכנסתי, שאל:

"מאסר עולם?"

"כן."

"אתה מוכר לי, היכן ראיתי אותך?"

"כנראה במזרע. ביקרת שם פעמיים. פעם אחרי בריחתם של יזרניצקי

ולוי, ובפעם שנייה, כשאספת את העצורים להתייעצות. ייתכן וראית אותי בין העצורים."

תפשתי שמיסטר גראנט יודע על בריחתי מלאטרון ומבקש להוציא מפי הודאה במעשה "מחפיר" זה. לא היה טעם להסתיר.

"ברחתי מלאטרון, דרך המנהרה. ודאי שמעת עליה".

"או, כן שמעתי" — הצטחק מיסטר גראנט — "זו היתה מלאכה נאה. אני מקווה, שאינך מתכוון לברוח גם מכאן."

"לא. אני מתכוון להתרחק מן הפוליטיקה, במאס לי."

"טוב. ממחר תעבוד בסלים."

"בסדר. אני רוצה לשאול שאלה, אפשר?"

"בבקשה..."

"מדוע העבירו אותנו לכאן?"

"תתרגל, בבקשה, לדבר רק בשם עצמך."

"אני מוכן לדבר בלשון יחיד, אם התקנון דורש זאת, אבל עליך לדעת, שכל מה שאומר בשמי, נוגע גם לחברי."

מיסטר גראנט היה שרוי, כנראה, באותו בוקר במצב־רוח טוב. חייך חיוך ערמומי לשמע הניסוח שלי ואמר:

"האמן לי, שאינני יודע, מדוע העבירו אתכם לכאן. אני רק מנהל בית־סוהר ומקבל פקודות, שעלי למלאן. העבירו אתכם לכאן, ועלי לטפל בכם. האם רע לכם כאן? האם בירושלים יותר טוב?"

"ודאי. התנאים כאן גרועים מן התנאים בכלא ירושלים. והעיקר, כולנו נאסרנו במחוזות אשר כלא ירושלים הוא הכלא המרכזי שלהם; הורינו וקרובינו גרים בסביבות תל־אביב וירושלים, ויקשה עליהם מאוד לבוא לבקרנו כאן."

"בעניין זה לא אוכל לשנות דבר. אשר לתנאים: מה טוב יותר בירושלים?"

"הנה, למשל, החרימו אצלנו חפצים, שאיש בן תרבות אינו יכול בלעדיהם."

"מה למשל?"

"סדינים ופיז'מות, תחתונים וגופיות, כפות לאכילה, ספרים."

מיסטר גראנט הוציא גליון נייר ורשם עליו את החפצים שמניתי. לבסוף שאל:

"בירושלים התירו לכם להשתמש בכל אלה?"

"כן" — שיקרתי — "עובדה היא, שהעברנו את כל החפצים לכאן לאחר שעברנו שם חיפוש מדוקדק. בית־הסוהר בעכו מותאם לצורכי

הבדואים. לכמותנו אין כאן מקום."

"לדאבוני תיאלצו לשבת כאן, אבל אינני רוצה, שתבואו בתלונות. אני מוכן להעניק לכם אי־אילו הקלות, בתנאי שלא תפגענה בתקנות ובסדר של בית־הסוהר. הרי אתם אנשי תרבות; עליכם להבין, שאני נמצא כאן בין הפטיש והסדן. כל מה שאתן לכם היום, אצטרך לתת מחר גם לערבים. אם, למשל, אתן לכם היום סדינים ופיז'מות, ידרשו מחר גם הערבים סדינים ופיז'מות, ואם אסרב להם, יאשימוני באפלייה. ומה יעשו הם עם הפיז'מות? האם בחוץ הם ישנים עם פיז'מות? הפיז'מה תיהפך למיצרך נוסף שיסחרו בו בבית־הסוהר".

"אתה דורש שנבין את מצבך, כי אנחנו בני תרבות. אנחנו מבינים. אולם גם אתה חייב להתייחס אלינו כאל בני תרבות ולהעניק לנו מינימום של תנאים, להם זקוק אדם תרבותי. איננו מתנגדים, כי תיטיב את רמת חייהם של הערבים ותהפוך גם אותם לבני תרבות, אך לא יהיה זה הוגן אם תרצה להפוך אותנו לבני מדבר. מיסטר גראנט, אני מבקש, כי תבין את מצבנו, כשם שאתה דורש שנבין את מצבך. גזילת החופש כשלעצמה גורמת לנו סבל רב. משטר של דיכוי בבית־סוהר במאה העשרים הוא מיותר וגם בלתי־מוסרי. אם נגזר עלינו לבלות כאן את שנות חיינו היפות ביותר, הרי מן הראוי, שיניחו לנו לנפשנו. משטר של דיכוי יעורר התמרמרות, יחריף את היחסים, ויאלצנו לפנות למוסדות בחוץ ואף אל חברינו ולבקש מהם, שיתערבו ויגיבו. ברצוננו להימנע מנקיטת אמצעים מעין אלה, וגם אתה בוודאי אינך מעוניין בכך."

השמעתי את הדברים בטון ידידותי, אך האיום נשמע מתוכם היטב, וגראנט תפש מיד את הרמז.

"נעבור על הרשימה ונראה, מה אני יכול לתת לכם" — אמר לאחר רגע של היסוס.

לאחר משא־ומתן הסכים מיסטר גראנט להחזיר לנו את הפיז'מות, הסדינים, שני זוגות תחתונים וגופיות לכל אחד. (לא יותר משניים, כי אנו עלולים למכור אותם, כדי לקנות סיגריות), כפות לאכילה, ספרים, מנורת נפט נוספת בתא, ושולחן עם ספסלים.

לכל כך הרבה לא קיווינו. האסירים הוותיקים לא האמינו למשמע אוזניהם, עד שלא ראו את כל החפצים המובטחים מובאים לתא.

*

בעניין אחד צדק מיסטר גראנט: הערבים התחילו לרטון, כי המנהל מפלה אותם לרעה. הלחישות הגיעו דרך המלשינים אל מיסטר גראנט, ובאחד הימים הודיע, כי מותר לערבים לקבל פיז'מות מקרוביהם. הפיז'מות

הסגוניות שימשו לערבים כלבוש חגיגי, והם נהגו להתגנדר בהן בכל שעת־כושר, אפילו בצהרי היום. בעיקר שמחו לקבל את פני קרוביהם, כשהם לבושים פיז'מות, ופניהם קורנים מגאווה.

ברבות הימים סיפר לי אחד הקצינים, איתו קשרנו יחסים הדוקים, כי באחד המכתבים (מכתבי האסירים עברו, כמובן, צנזורה) כתב אסיר לאשתו, שתמכור את חלקת האדמה שלו, ותקנה לו פיז'מה.

*

ההקלות של מיסטר גראנט פירקו את הנשק מידינו, והמתח ה"מלחמתי" שלנו ירד לפי שעה. ואולם חרף הגופיות, התחתונים, הכפות, השולחן והמנורה הנוספת בתא, עדיין נותר בית־הסוהר כפי שהיה: כלא ארור!

העבודה בסלים היא פרשה בפני עצמה. את הסלים קולעים מעשב מיוחד, יבש וקוצני. המיכסה המוטלת על כל אסיר: שלושה סלים ליום. אתה יושב על שק ישיבה תורכית ועוסק ב"תעשיית" סלים. מילאת את מיכסתך — אתה חופשי לשבת באפס־מעשה עד לצלצול. לא סיימת — עליך לשוב לעבודה גם אחר הצהריים. ואם גם אחר הצהריים לא הספקת למלא את המיכסה — מגיש המשגיח דו"ח למנהל. ביום שישי, יום המשפט, ישלח אותך המנהל לצינוק. בפעם הראשונה ליומיים, אחר־כך לארבעה ימים, ובפעם השלישית הכול תלוי במצב־רוחו של מיסטר גראנט: חמישה, שבעה עד ארבעה־עשר ימי צינוק.

ישיבה בצינוק אינה בחזקת תענוג כלל וכלל. תא קטן ואפל. בארבעת הימים הראשונים בצינוק אתה ניזון על לחם ומים, ולאחר מכן אתה מקבל את המזון הרגיל של בית־הסוהר. מעטים האסירים בכלא עכו, שלא טעמו טעם צינוק. אנו היינו שם אורחים קבועים. התקוממנו נגד העבודה בסלים, התחצפנו כלפי קצינים וסרג'נטים, ששכחו מדי פעם כי אין אנו בדואים, נתפסנו עם סיגריה בכיס וכדומה — והצינוק היה עונשנו.

בתום יום עבודה אנו חוזרים לתא שבורים ורצוצים, ורק הודות לעזרת הוותיקים אנו מספיקים למלא את המיכסה. הקש דוקרני וחד, וידיהם ורגליהם של אחדים מאיתנו מכוסים פצעים. כאשר הפצעים בידיים מציקים, אי־אפשר לעסוק במלאכת הקליעה, ואז הולכים, כמובן, לצינוק. כמעט בכל שבוע מבלה אחד מאתנו כמה ימים בצינוק.

ושוב אני הולך אל המנהל — הפעם כדי לטעון נגד העבודה בסלים. בפיו תירוץ מן המוכן:

"כל אסיר חדש חייב לעבוד תקופה מסויימת בסלים. אם התנהגותו טובה, מחליפים את מקום עבודתו. אתם שוהים כאן זמן קצר, ולפי שעה קשה לאמר, שהתנהגתם למופת. מה יגידו הערבים?"

"לא מעניין אותנו. אנחנו בסלים לא נעבוד!" — אני עונה ברוגזה.

לבסוף הוא מבטיח, שהחל מן השבוע הבא יתחיל להעביר אותנו אחד־אחד למקומות עבודה אחרים, כדי שלא להסב את השומת־ליבם של הערבים.

מקץ ימים אחדים מעבירים אותי לעבוד במאפייה. העניין זה. אלא שבמאפייה עובדים גם בשבת, ואני מסרב.

"חזרה לסלים!" — פוקד "פישקה". שוב אני מסרב. משפט. לאחר התדיינות חריפה מתנצל המנהל, שעליו לכלוא אותי בצינוק, כדי שסירובי לעבוד בסלים לא ישמש דוגמה רעה ליתר האסירים. ארבעה ימי צינוק על לחם ומים, עונש קל יחסית. לאחר שיצאתי מן הצינוק, חדלתי, על־פי פקודה מגבוה, לעבוד בשבת.

*

התקנות והמשטר של מיסטר גראנט הם דראקוניים. הדיכוי הפיסי והנפשי הכרוך בחיי היום־יום השוטפים אינו מותיר לאסיר פנאי לחשוב על כל עניין שאינו נוגע לחיים בבית־הסוהר. אתה נתון בלחץ מתמיד — היום, עכשיו, ברגע זה. עבודה קשה, עונשים, חיפושים, ביקורת של המנהל, משפט, צינוק, מחסור במזון, בסיגריות, ביקור, געגועים אל הקרובים והיקרים לך. אתה חי בהרגשה מתמדת, שבכל רגע אתה עלול לאבד משהו, להיענש על משהו. משטר זה משפיע השפעה רבה על האסירים הערביים, ואף על חלק מהאסירים העבריים. אתה נדרש למידה רבה של הכרה, אם אתה מבקש להתעלם מן המצוקה היום־יומית ולחשוב על העניין החשוב באמת: הבריחה מכאן.

אנחנו חושבים על כך ללא ליאות, יומם ולילה.

ב.

עברו מספר חודשים והתרגלנו למצב. אף כי התנאים השתפרו במקצת, חלו עוד שניים מאיתנו. יהושע בקר סובל זה מכבר מכיב־קיבה, עתה חלה גם דוד המאירי, וצבי תבורי סובל מברונכיטיס. שמעון עמראני עדיין סובל כאבים מאז עונה בידי הבולשת.

לאט־לאט רקמנו קשרי ידידות עם קצינים ושוטרים, ואף עם האסירים הערביים נקשרו יחסי שכנות טובה. אנו מכוונים את כל מעשינו לשתי תכליתות: א. יצירת קשר עם החוץ; ב. יצירת אפשרות בריחה. לאחר גישושים רבים הצלחנו לסדר קשר עם החוץ. מדי שבוע מעביר ג'מל,

החובש של בית־החולים המקומי, מכתבים החוצה. הוא מוסר אותם במסעדה חיפנית אחת ומקבל שם מכתבים בשבילנו. מה נעשה, למען לא יימצאו המכתבים בשעת החיפוש הנערך בבגדי כל יוצא ובא בשערי הכלא, ואף בכליהם של שוטרים או עובדים אחרים? המכתבים מגיעים אלינו בתוך עט נובע רגיל, אשר משאבת הגומי המקורית שלו הוחלפה במשאבה קטנה יותר. את החלל המיותר אנו ממלאים במכתב כתוב על נייר טואלט דק. ליתר ביטחון אנו כותבים את המכתבים בכתב־סתרים. העט התמים אינו מעורר כל חשד. מדי שבוע דיווחנו החוצה על מצבנו ותוכניותינו. כמו־כן שימש העט להעברת כסף מן החוץ. על פי סכומי הכסף המתקבלים אנו למדים על מצב הקופה בחוץ. לפעמים חולפים שבועות בלא פרוטה — או־אז אנו מבינים, כי המצב הכספי של חברינו בחוץ בכי רע. שם חסרון־כיס הריהו בבחינת פיקוח נפש. אנחנו כאן מקבלים לפחות מזון, והם בחוץ חיים על תקציב, שאין בו כדי לספק את הצרכים המינימליים. לנו דרוש הכסף בעיקר לצורכי מתות־יד. המקשר, המסכן את פרנסתו ואף את חירותו, ראוי לתשלום הגון. הרופא והחובש הראשי אף הם משרתים אותנו לא מעט, הם קובעים לפי הנחיותינו, מי חולה ומי בריא, מי ראוי לתוספת מזון, את מי יש לשחרר מישיבה בצינוק, ואת מי לשלוח לבית־החולים בחיפה. כל אלה אינם עניינים של מה־בכך. תוספת המזון חשובה מאוד, ובנסיעה לחיפה אנו תולים תקוות רבות. אם יצליחו מהחוץ להתקשר עם אחד מעובדי בית־החולים באגף האסירים, ייתכן שאחד מאיתנו יצליח לברוח בעזרתו. גם הקצינים אינם מואסים בממון, וגם להם אנו זקוקים. פעם, למשל, נתפס אצלנו מכתב שהיה עלול לגרום "אי־נעימויות". המנהל ידע, כי נתפס מכתב כתוב עברית, ועל כן אי־אפשר היה להעלימו, אך אפשר היה להחליפו, בעזרת הקצין, במכתב אחר, חסר־ערך. בכסף ניתן תמיד להסתדר, אפילו בכלא עכו, בימי שלטונו של מיסטר גראנט.

בינתיים הולך וגדל מספר האסירים, שכן בחוץ מתנהלת המלחמה ללא הפוגה. אמנם, אך לעיתים רחוקות מצליחים השלטונות לתפוס את אנשינו בשעת פעולה, אך שיתוף־הפעולה של המוסדות היהודיים נותן את אותותיו, ומדי פעם מגיע לעכו משלוח של עצירים, שנגזרה עליהם גלות באפריקה. כך הגיעו לכלא שני בחורים נוספים מבורחי לאטרון, מספר חיילים אשר לדעת השלטונות היו קשורים בהריגת לורד מוין, וכמה עשרות אנשי אצ"ל, שלא ניתן להעמידם למשפט מחוסר הוכחות מרשיעות.

משמגיע מספר העצירים ל־10—14 איש, אנו יודעים, כי בקרוב יישלח טרנספורט נוסף לגלות. התקנות אוסרות עלינו לשוחח עם העצירים. הם

כלואים משך רוב שעות היום בתאיהם, ושעת הטיול שלהם נערכת, כאשר אנו בעבודה. ואף־על־פי־כן אנו מצליחים להיפגש — בדרך כלל, בבית־השימוש או במקלחת. פעמיים נתפסתי בקלקלתי, ושלמתי על שיחה של דקות ספורות בבית־השימוש, בכמה ימי צינוק.

תחילה לא ידענו, לשם מה מביאים את העצירים לעכו. שיערנו, כי הם ממתינים לסיום החקירה, ואז יועמדו למשפט. אך באחד הלילות התעוררנו בשעה מאוחרת לקול שירת ההימנון הלאומי. הצטופפנו בבגדי־שינה ליד האשנב שבדלת הפוגה לחצר, וראינו שכוחות משטרה חזקים גוררים את חבריו לכיוון השער. כעבור יומיים נתפרסמה בפינה נידחת של העיתון הודעה רשמית: "עוד 14 חשודים בטירור הוגלו למחנה המעצר באריתריאה".

הקבוצה השנייה היתה מורכבת ברובה מבחורים שנחשדו בשיתוף פעולה בהריגת מוין, וביניהם היה בנימין גפנר. הוא שירת ביחידות הקומנדו של הצבא הבריטי וזכה לאותות הצטיינות גבוהים על פעולותיו בעורף הצבא הנאצי. הוא חדר לאיטליה לפני פלישת צבאות בעלות־הברית ועסק בריגול, בהברחת קצינים שבויים ובהכנת הקרקע לפלישה. משנודע לבריטים, כי הוא חבר לח"י, וכיוון ששהה במצרים בעת הריגת מוין, הם סברו כי היתה לו יד במעשה, עצרו אותו וכן חיילים אחרים שנחשדו באותו עניין. משנודע לעצירים, כי הם נידונים לגלות, התבצרו בתא והחליטו להתנגד בכוח להוצאתם מן הכלא. משהגיע ליל המשלוח, התאמצה קבוצה גדולה של שוטרים, וגראנט בראשם, לפרוץ את דלתות התא. כרבע שעה נמשך הקרב, ואנו צפינו בו מבעד לאשנב. חשנו עצמנו אין־אונים, דפקנו בסורגים וניסינו לעקרם, כדי לבוא לעזרת הנידונים לגלות. לבסוף נפרצה דלת התא על ידי השוטרים, והעצירים הוצאו בכוח אחד־אחד. לאורך הדרך אל השער היכו אותם השוטרים באכזריות, לקול פקודתו של גראנט: „הרביצו! הרביצו!"

כעבור יומיים שוב הופיעה בעיתונות העברית הודעה לאקונית: "עוד מספר חשודים הועברו למחנה המעצר באריתריאה".

ג.

בבית־הסוהר רווחות תמיד שמועות על חנינה קרובה. האסירים מצפים תמיד לתאריך או למאורע חגיגי, שיביא בכנפיו חנינה. יום הולדת המלך, יום הולדת המלכה, ואולי לרגל חג הניטל, או לכבוד השנה החדשה, בואו של נציב עליון חדש ולכבוד... ולרגל... תמיד נמצא מי ששמע ממקור מוסמך, כי הוכנה רשימה, והשמות אושרו.

אסירי המחתרת העברית אינם נתפסים, כמובן, לאשליות, ואולם הערבים ואסירי ה"הגנה" מצפים ליום החנינה. בעיקר תלו תקוות רבות ביום הגדול, בו תסתיים מלחמת העולם. סימנים מבשרי קץ כבר נראים בעליל, מצפים ורואים בעיני הרוח, כיצד נפתחים שערי הכלא לרווחה וכולם, כאיש אחד, יוצאים מכאן.

צבאות בעלות־הברית כבר עומדים בשערי ברלין, והאסירים בעכו מתכוננים ליום השחרור. מגיע היום המקווה. בשורת סיום המלחמה חדרה גם מבעד לחומות מבצר עכו. בכלא הוכרז יום שבתון. אסירים ערביים אורזים את חפציהם ומצפים לפתיחת השערים. על מגדל המבצר הונף הדגל הבריטי, אולם במהרה נקרע ברוח הים. לא יכולתי שלא להיתפס לסמלים: הדגל הבריטי המתנופף ברוח הים שלנו הולך ונקרע, הולך ונקרע. אף כי ידענו כי הכרזת חנינה לא תחול עלינו, השתתפנו בשמחת האסירים. המתח והציפייה של היום הראשון דבקו גם בנו. "היום חגגו בחוץ את הניצחון. לא היה להם פנאי לחשוב עלינו, מחר תגיע פקודת השחרור", מתנחמים האסירים. אך גם למוחרת היום בוששה הפקודה לבוא. השמחה פינתה מקום למתיחות; האוויר רווי שמועות; הפנים נפולים והעיניים אדומות מחוסר שינה.

כעבור מספר ימים נקראו כל האסירים שנידונו בבתי־דין צבאיים על ביצוע פשעים בעלי רקע מדיני; ביקשו לדעת פרטים על מקום הימצאם לאחר השחרור. מעתה ברור, שהשלטונות באמת מתכוונים לשחרר מספר אסירים מדיניים, בעיקר ערביים, שנידונו בשנות המאורעות. האסירים הערביים נתקפו היסטריה. הפליליים נופלים לרגלי מיסטר גראנט ומבקשים שידאג גם לשחרורם. אחד הפלחים ביקש שאברר, אם הוא נחשב לאסיר פוליטי או פלילי.

"מה עשית?" — שאלתי.

"הרגתי את גיסי" — הסביר הפלח — "תפסתי אותו ואת אחותי מסתתרים בחורשה. הרגתי אותו. האם זאת פוליטיקה או לא?"

כמעט פרצתי בצחוק, אך כבשתיו בעוד מועד למראה פניו, התאבים לשמוע מפי, כי הוא אסיר פוליטי, וכי יש לו סיכויים להשתחרר. איך יכולתי לומר לו את האמת?

"לא חשוב" — אמרתי — "איזה אסיר אתה. לא את כל המדיניים ישחררו ולא את כל הפליליים ישאירו. ייתכן וגם אתה ברשימה; סבלנות — חכה ותראה".

ביום שישי אחד אספו בחצר את כל האסירים, שנידונו בבתי־דין צבאיים. נכנס מיסטר גראנט בלווית הפקיד הראשי, אשר החזיק בידו רשימה. בגיליון

זה נחרץ גורלם של מאות אסירים — לחירות או לכלא.

הפקיד פתח בקריאת השמות. בחנתי מן הצד את פני האסירים, שעמדו בחצי גורן. פנים מתוחים בציפייה. למקרא כל שם פרץ אחד האסירים בתרועות גיל, יצא את השורה ועבר בריצת־ריקוד למקום בו התאדרו המשוחררים. רגע של רחש והתלחשות בין האסירים, ושוב דומייה. מחכים לשם הבא.

הרשימה הכילה כחמישים שמות, ביניהם חמישה יהודים, רובם אנשי ה"הגנה". משנסתיימה קריאת השמות, הודיע המנהל, כי רשימה נוספת עתידה להגיע בימים הקרובים. הבטחה זו לא היה לה על מה לסמוך, אך מר גראנט נתכוון לנחם את אלה, ששמם לא נמצא ברשימה. הוא השתמש בהבטחה כבשוט נגד האסירים הערביים, ואיים עליהם משך ימים רבים, כי מי שלא יתנהג יפה — יימחק שמו מן הרשימה. והאסירים התנהגו יפה...

*

יום בהיר אחד הגיעה לכלא קבוצה גדולה של אסירים עבריים. עוד בשעות הבוקר, כשפונה אחד התאים הגדולים, הבנו כי שערי הכלא אמורים לקלוט היום משלוח חדש. לפנות ערב, כשכבר היינו כלואים בתאינו, הוכנסו האסירים החדשים לתא המוכן. תחילה השתוממנו מאוד, כשראינו אותם מבעד לחלונות המרושתים: את מי מביאים? הרי אלה ילדים! עשרים נערים צעירים, לבושים בגדי חאקי ותרמילים על גבם, נכנסו לחצר בשורה ארוכה. עוד בו בערב הרצנו פתקים באמצעות השוטרים, השומרים במסדרון, ושאלנו מי הם. נתברר כי אלה הם אנשי אצ"ל, שנאסרו במחנה אימונים בשוני.

בואם של עשרים צעירים, רובם צברים, תקיפים וחצופים, לא יכול היה שלא להשפיע על מצב היהודים בכלא עכו. כבר למוחרת היום החלו ה"טראבלס". הם אינם מרשים לגלח את שער ראשם. לועגים לכל שוטר וקצין. הצינוק אינו מפחיד אותם. ואכן, תוך ימים ספורים הבין "פישקה", כי האסירים העבריים הם מעתה כוח מאורגן וממושמע. בעל כורחו נתרכך, ותוך זמן קצר בוטלו גזירות רבות.

לא קשה להיות דיפלומט מצליח, כשהכוח עומד מאחוריך. מעתה נכנע מיסטר גראנט לדרישותי ביתר קלות: הוא לא רצה "טראבלס".

באחת השיחות, לאחר שמיסטר גראנט גילה יחס ידידותי ואישר את רוב דרישותינו, פנה אלי לפתע בהאשמה:

"נודע לי, שאתם כותבים מכתבים אל חבריכם בחוץ, מתארים אותי כמפלצת ודורשים מהם שיהרגוני."

"לא ידוע לי על מכתבים כאלה" — עניתי. — "אני אינני כותב אותם,

אך הדבר מתקבל על הדעת. ייתכן שמישהו אמנם כותב מכתבים כאלה."

"אך אני אינני אשם. אני צמוד לתקנון. אינני יכול לסטות ממנו ימינה או שמאלה. ותבין, תבין" — אמר בהתרגשות — "יש לי אישה וילדים."

נימת התחנונים בקולו היה בה משום חידוש.

"מיסטר גראנט!" — אמרתי בטון של שופט — "אני יכול להבין לנפשם של אסירים, הכותבים מכתבים מעין אלה לחבריהם. אין האסירים יכולים להאשים את החוברת הירוקה של התקנות. בעיניהם אתה הוא האיש, המדכא אותם. אל תתפלא, אם הם מאשימים אותך ולא אותיות מתות".

"אבל תסביר להם את מצבי. האמן לי, שאני משתדל להשפיע על השלטונות, שישנו את התקנות."

"אמסור זאת לאסירים. אך אני מסופק, אם דברי ישפיעו עליהם. אני חושב שאילו אך רצית בכך, יכולת להקל על סבלנו כאן."

ד.

כל נסיונותינו לברוח, עולים בתוהו. אילו ישבנו בתא אחר, אפשר שניתן היה לבצע בריחה באמצעות מנהרה. נותרה רק אפשרות אחת: לנסוע לבית־החולים בחיפה. יום אחד הודיעונו מן המרכז, שעלי להשתדל להגיע לבית־החולים הממשלתי בחיפה. באגף האסירים של בית־החולים עובד שוטר בשם יעקב, והוא בחור משלנו. בעזרתו אוכל לברוח.

מאז קיבלנו פתק זה, התחליתי משך שבועות רבים. אברהם שיין (עמיקם), שחזר בינתיים מבית־החולים בחיפה ושכב עתה בבית־החולים המקומי, עזר לי לביים חום, מחלות־קיבה ומדווים כהנה וכהנה. אינני בטוח, אם הרופא אמנם ידע, כי אני מתחלה או שמא התייחס למחלתי ברצינות; מכל מקום, לאחר שבועות מספר המליץ על טיפול בבית־החולים בחיפה, ואף קבע שאני זקוק לניתוח כלשהו. היה עלי להמתין עד שיתפנה מקום בבית־החולים, ועד שמיסטר גראנט יודיע לבולשת, כדי שזו תתקין "סידורי בטחון" מיוחדים לכבודי. העניין נמשך ימים רבים, וכמעט נואשתי מן התוכנית, עד שלפתע, כיומיים לפני ראש השנה תש"ו, הודיעו לי, כי עלי להיכון לדרך.

*

אגף האסירים בבית־החולים הממשלתי בחיפה הוא בניין בעל קומה אחת בן שלושה חדרים, המכילים כעשר מיטות. אברהם שיין סיפר לי על הסידורים בבית־החולים ואף על האמצעים המיוחדים שנוקטים עם בואו של

אסיר "מסוכן". מה שנעשה לכבודי, עלה על המשוער. כבלוני ברגלי למיטה, קבעו עמדות נוספות סביב הבניין ובקרבתו, הציבו עמדת "ברן" על גג הבניין, הוסיפו מספר שוטרים בריטיים על משמר הקבע, שהיה מורכב מערבים, והוכרז "מצב הכן" בקרב השומרים. כל ההכנות הללו לא הפחידו אותי. "העיקר, שעובד כאן שוטר המוכן להוציאני ולברוח יחד אתי" — חשבתי. אולם במהרה נתברר לי, כי ביש־מזל אני: יעקב השוטר, עליו הוטל לארגן את בריחתי, נשלח לפני יומיים למחנה העבודה בעתלית למלא את מקומו של שוטר מפוטר.

לכל הרוחות! לאחר שבועות של הכנות וציפייה מפחידנפש שכזה! תכננתי להודיע מיד לחברי, באמצעות יעקב, על בואי לבית־החולים. כיצד יידעו עתה חברי, שאני נמצא כאן? גם אם אמצא אפשרות בריחה, לא אוכל להתקשר עם ידידיי. יעברו לפחות ימים מספר עד שייוודע להם העניין. התייאשתי מן התוכנית, ואף־על־פי־כן עקבתי אחר כל הנעשה מסביבי. בעיקר האזנתי לנעשה בלילות. השוטרים הבריטיים בחוץ מלהגים על אחות זו או אחרת, אני קולט את שמותיהם, את סיסמת השמירה. אחת האחיות באה מאגף אחר לבקר אצל השוטרים — צחוק, מזמוטים; היא הולכת להביא קפה; אחד השומרים נלווה אליה ומבקש מהאחרים לשים לב, אם אין הקצין מתקרב. לבסוף שבה האחות, מחלקת קפה לשוטרים, גם לזה העומד על הגג ולאלה הנמצאים בעמדות. אילו רק מצאתי אדם, שאפשר לסמוך עליו! מגה הגונה של לומינל או סם מרדים בתוך הקפה — ואני חופשי! לו מצאתי אחות או שוטר כלבבי!

חרף השמירה הקפדנית ניתן לפרוץ לכאן מבחוץ בהפתעה. בפרט כאשר הם מתעסקים עם האחיות או שותים קפה. אך כיצד מתקשרים עם החוץ?

באורח מפתיע מתחילים העניינים להסתדר. שבועות מספר לפני נסיעתי לבית־החולים היכרתי באחת השבתות, בשעת הביקורים, דודנית יפהפיה של שמעון עמראני. מאז נהגה הנערה לבקר אצל שנינו. היינו משוחחים בעליצות מבעד לגדרות המפרידות בין המבקרים והאסירים, ופעם אף הביאה לי מתנה.

לא מעט השתוממתי, כאשר בראש השנה, יום הביקורים אצל האסירים העבריים, באה הנערה לבקרני בבית־החולים.

"הנה" — חשבתי — "ההשגחה שלחה לי אותה".

שוחחנו בלחש מבעד לדלת המרושתת שהפרידה בינינו. היא סיפרה, כי היתה בעכו, ומשנודע לה כי אני בחיפה, באה לבקרני. לאחר שיחה קצרה, שאלתי אם היא מכירה איש לח"י כלשהו, הגר בתל־אביב. היא השיבה, כי היא מכירה את גאולה כהן ויכולה להתקשר עימה בכל רגע. אוכל להשתמש בה כבמקשרת, מה גם שאיני חייב לגלות לה כל כתובת. סיפרתי לה, שבאתי

לכאן כדי לברוח, והיא הביעה נכונות לעזור לי. מסרתי לה בעל־פה על התוכניות האפשריות וביקשתיה להביא לי תשובה בשבת הקרובה.

מעתה חיכיתי בקוצר רוח. ידעתי, שלא אוכל להתחלות לאורך ימים; במהרה תתגלה התרמית, ואז יחזירוני לכלא. הבאתי אתי סכום כסף קטן ותמורתו השגתי... חום. מפיו של אברהם שיין נודע לי, עם איזה חובש אפשר לעשות "ביזנס". גם הרופא גילה רוחב־לב והבטיח להשתדל שישאירוני כאן זמן רב ככל האפשר, לאחר שהסברתי לו, כי נוסף על המיחושים המסתוריים בקיבה והחום, אני סובל מזעזוע עצבים, שבא לי בעטיים של התנאים בכלא, והשקט והמנוחה של בית־החולים משפיעים עלי לטובה.

הנערה יפת־העיניים שבה בשבת והודיעה לי, כי הועברו הוראות לחיפה לעשות הכול למען שחרורי. הפעם המזל מאיר לי פנים — חשבתי בליבי. לא רק נס הופעת הנערה, גם הזמן עומד לצידי. בתקופת החגים, יום כיפורים וחג הסוכות מותרים ביקורים; אוכל לקשור קשר עם החוץ. אם רק לא יוציאוני מכאן, יסתדר הכול. הפעם מסרתי לנערה פרטים נוספים על סדרי השמירה ועל המפתחות המתאימים לאזיקים, בהם אני כבול, וכדומה.

כדי שלא יעלה על דעתם להחזירני לכלא עכו, קיבלתי מדי פעם התקפות כאבים והקאות. משנדרשה ממני בדיקת צואה, עקבתי אחר אסיר ערבי, ששכב בשכנותי וסבל באמת ממחלת קיבה. כשיצא מבית השימוש, הלכתי מיד אחריו ומילאתי את המיבחנה, שניתנה לי, בצואתו. בדיקות מעין אלה חוזרות ונשנות. כדי להשהותן, טענתי לפעמים משך יומיים־שלושה, שאני סובל מעצירות. בשיחותי עם השוטרים הבריטיים אני נוהג במתינות ומדגיש, כי עייפתי מן הפוליטיקה, המאסר והמחתרת. דברי מרפים לא במעט את דריכותם. הם מאמינים לי.

ביום הכיפורים שוב ביקרה אצלי הנערה והודיעה לי, כי עלי להחזיק כאן מעמד עוד ימים מספר, שכן בודקים את המצב מן החוץ. על כל פנים עלי להיות מוכן מדי לילה לפעולה. עיקר החשש הוא, פן יירו בי השומרים, משתיפתח התקפה מן החוץ. על כן גורם ההפתעה הוא חשוב ביותר; יש להשתלט על השוטרים במהירות הבזק. היא תשוב לבקרני בעוד חמישה ימים, בחג הסוכות, אם עד אז לא תבוצע הפעולה.

אני משתדל להפגין אדישות, סבל וכאבים. אולם בתוך תוכי אני נרגש ומתוח. לילה־לילה אני מצפה למשחרר. בינתיים התחילה הבולשת להתעניין במצב בריאותי וללחוץ על בית־החולים, בטענה שאין באפשרותם לקיים משמר מזגבר משך זמן כה ממושך. הבולשת דורשת להחזירני לכלא לאחר בדיקה יסודית. בערב חג הסוכות בדק אותי רופא בריטי וקבע, כי אני סובל מדיזנטריה כרונית, והוא יעביר לבית־הסוהר הוראות כיצד לטפל במחלתי.

איני זוכר, כיצד איבחנו את מחלת הערבי, שאת צואתו מסרתי לבדיקות, אך אני יודע היטב, שאיבחון מחלתו היה שונה משלי, אף כי הבדיקות נעשו באותו חומר. מכל מקום נתברר לי, כי לא יותן לי להישאר כאן יותר מיומיים־שלושה. בחג הסוכות עמדו להעבירני לבית־הסוהר, אך אני טענתי, כי אסור ליהודי לנסוע בחג, וכי אתנגד בכוח לכל ניסיון להסיעני בעל כורחי. הסרג'נט האחראי התקשר עם הבולשת ועם מיסטר גראנט, ולבסוף הוחלט לדחות את ההעברה.

ביום הראשון של חול־המועד סוכות הגיעה הנערה לבקרני ומסרה לי, כי תוך שבוע ימים לכל היותר ישחררוני.

ידעתי כי הקיץ הקץ על תקוות השחרור; זה שלושה שבועות אני מתחלה, וכל בקשה של השהייה נוספת עלולה לעורר חשד.

כעבור יומיים החזירוני לכלא. נחמתי היחידה היתה, שבעת שכיבתי בבית־החולים עלתה בדעתי תוכנית בריחה מכלא עכו, שנראתה לי מחושבת יפה ומושלמת.

*

וזה דבר התוכנית:

התא הקיצוני שבתאי הצינוק גובל בדירה בקומה ג' של בניין מגורים מחוץ לכותלי הכלא. עובי חומת הכלא כמטר וחצי ועובי בניין המגורים כחצי מטר, כלומר קיר בעובי של שני מטרים לערך מפריד ביגינו לבין העולם החיצוני. על חבריגו בחוץ למצוא דרך להיכנס בשעות הלילה לדירה הגובלת בתא ולהשתלט עליה. הם ילבשו בגדי שוטרים ויתדרו לתוכה באמתלה של חיפוש, יאספו את כל בני־הבית בחדר אחד, ויחזיקום שם תחת איום של אקדחים, ואם יהא צורך יוכלו גם להרדימם ליתר ביטחון. בעזרת מקדח חשמלי ניתן יהיה להבקיע את החומה תוך שלוש עד ארבע שעות עבודה לכל היותר. אנו נשתדל להשיג העתקה של מפתחות תאי הצינוק, גבריחם החוצה, כדי שיוכלו להכין מערכת תאומה של מפתחות. על ידי ניסור של סורג אחד בלבד ניתן להגיע מתא הצינוק הקיצוני לשאר תאי הצינוק. משיובקע הקיר, ייצאו האנשים מן התאים, ינעלו אותם וישאירו בובות על המצעים. אחרון היוצאים יחזיר את הסורג המנוסר למקומו ויסתיר את החתך בעזרת פלאסטלינה או חומר אחר. הסוואה זו תדחה את גילוי הבריחה בכמה שעות. רק בשעות הבוקר המאוחרות, כאשר יפתחו את תאי הצינוק, יתברר כי הם ריקים. אנו נצטרך, כמובן, לדאוג ל"איכלוסם" של תאי הצינוק, ועניין זה אינו מסובך ביותר. נסתכסך עם אחד השוטרים או הקצינים, נתקוף אותו באמצע החצר, נרביץ בו כהוגן, תגיע תגבורת, גם אנו

נספוג מכות, אך בסופו־של־דבר יושיבו אותנו בתאי הצינוק.

זו תהיה בריחה! בעיני רוחי כבר ראיתי את פרצופו של "פישקה" לאחר גילוי בריחתנו.

ה.

בינתיים הופכת הארץ לגיהינום. מלחמת חרות ישראל נגד השלטון הזר מגיעה לשיאה. מדי יום ביומו גדושים העיתונים בהודעות על פעולות גרח־בות על פני הארץ כולה. הבריטים יושבים כאן על עקרבים, כפי שאמנם הבטחנו להם שלוש שנים קודם לכן.

הבחירות בבריטניה העלו את מפלגת ה"לייבור" לשלטון. מפלגה זו, בעודה באופוזיציה, פיזרה הבטחות והצהרות פרו־ציוניות למכביר. היא הבטיחה שתעשה צדק לעמנו, ומהיגי היישוב נתנו בה אימון, וייחלו לנצחון ה"לייבור" בבחירות. אנחנו, אנשי "כנופיית שטרן" (כך מכנים אותנו) חזינו את עליית "הלייבור" לשלטון בבריטניה ואת... מפח נפשם של מנהיגי הציונות. בפרסומי המחתרת אנו מזהירים בפני האשלייה, שחילופי שלטון בבריטניה יביאו בעקבותיהם שינוי במדיניותה כלפי ארץ־ישראל. עכשיו, כאשר פרוגנוזה זו התאמתה — איש אינו נותן עוד אימון בבריטים. מעתה אין המנהיגות הרשמית יכולה לעמוד בפני לחצו של הנוער. מבין כל ראשי הסוכנות היהודית מוסיף רק פרופסור וייצמן לדבוק בדיעותיו המדיניות. הוא מכריז בארצות הברית: "זקן אני מדי, כדי לשנות את דעתי על בריטניה, גם נוכח ההתגרויות הגדולות ביותר". מול חולשת זיקנה זו עמד הנוער, המחדש את עלומי העם העברי.

אם בסוף שנת 1945 יצאו חברי ה"הגנה" לחבל בגשרים, במתקנים צבאיים בריטיים, בדרכי תחבורה, וכל זה בתיאום עם ארגוני "הפורשים" — אצ"ל ולח"י — היה זה קודם כול בזכות הלחץ, שהפעיל הנוער של ה"הגנה" והפלמ"ח על מנהיגיו. אינני יודע, מה הרגישו ראשי ה"הגנה" — הזרוע הצבאית של "הישוב המאורגן" — כאשר ישבו ליד שולחן אחד עם מנחם בגין, מפקד האצ"ל ונתן ילין־מור, חבר מרכז לח"י, ודנו איתם על תיאום פעולה נגד הבריטים, על הקמת "תנועת המרי". בתחילת דיונים אלה עדיין היו בידי ה"הגנה" הטופי אצ"ל, אשר הוחזקו ועונו על־ידי אנשיה. עוד לפני זמן קצר הם ראו במלחמתנו בבריטים אסון לאומי וקראו לביעור "נגע הטירור" מקרב היישוב.

כאשר הגיעו אלינו הידיעות הראשונות על הקמת "תנועת המרי", על

שיתוף־הפעולה בין ה"הגנה", האצ"ל והלח"י — רבה היתה שמחתנו.

היה זה נצחוננו האידיאי. נצחונם של "הפורשים" והמנודים. כעת העם כולו משתף פעולה בלחימה בבריטים.

*

הכלא מתמלא יהודים: איש לח"י, ששירת בצי הבריטי במצרים וניסה בדרכו ארצה לפוצץ אונייה בריטית, ששימשה לגירוש מעפילים מחופי הארץ. שלושה חברי אצ"ל, שנתפסו לאחר שמכוניתם התנגשה ברכבת, ונתגלה כי היא טעונה חומרי נפץ. צעיר שנתפס בהדבקת כרוזים. עם התרחבות הפעולות, שנתבצעו על־ידי יחידות גדולות של לוחמים, פעולות שנשאו אופי צבאי יותר, מגיעים לכלא גם אסירים בקבוצות: עשרים־וארבעה אסירי ביריה, חברי ה"הגנה", אשר ישיבתם בנקודה איסטרטגית כמו ביריה לא מצאה חן בעיני הבריטים. בתקופה שבה נטלה ה"הגנה" חלק במלחמת החירות, ערכו הבריטים חיפוש במקום, וכל המתיישבים אשר עסקו בעיקר בשמירה ואימונים — הובאו לעכו.

שלושים־ואחד אנשי אצ"ל נאסרו בחולות בת־ים, הובאו תחילה ללאטרון, ומשם לכלא ירושלים. הם היו בדרכם לבסיסם בתל־אביב לאחר ליל פעילות בדרום הארץ. נסיגת הלוחמים מן הפעולה היתה לעיתים קשה ומסוכנת יותר מן הפעולה עצמה, ולא פעם, לאחר שבוצעו פעולות מוצלחות במקומות יישוב מרוחקים, נפלו הלוחמים בידי הבריטים דווקא בשעת נסיגה. שלושים ואחד לוחמי האצ"ל, מטובי המפקדים והלוחמים נישבו על־ידי הבריטים לאחר שהרסו חמישה גשרים ומסילות־ברזל. אחרי ביצוע המשימות, היה עליהם לעשות את דרך הנסיגה לאורך קילומטרים רבים ברגל. מטוסים גילו אותם בחולות בת־ים, והצבא סגר עליהם.

*

לאחר גל פעולות רבות־היקף שבוצעו במרחבי הארץ, באחד מימי יוני 1946, הגיעה לכלא קבוצה גדולה של אסירים. היו אלה ימי שיתוף־הפעולה האחרוניים בין ה"הגנה" וארגוני המחתרת. המחתרת תקפה שדות־תעופה בריטיים, ה"הגנה" פוצצה גשרים ומסילות־ברזל.

אך גם אם בוצעו הפעולות תוך תיאום והסכם הדדי בין שלושת הארגונים המזויינים, עדיין נשמר ביישוב ה"מאורגן" העיקרון, כי דמם של אנשי ה"הגנה" אדום יותר מדם אנשי המחתרת:

שני אסונות כבדים פקדו תוך יממה אחת את לוחמי ישראל. ארבעה־עשר אנשי פלמ"ח יצאו להרוס את גשר אכזיב, ואיש מהם לא חזר. רק גופתו של אחד מהם, יחיעם וייץ, נמצאה. יום לאחר מכן, ב־18 ביוני 1946 יצאו לוחמי לח"י להרוס את בתי־המלאכה של הרכבת בחיפה. לאחר שביצעו

את המשימה, הם עלו, בעת הנסיגה, על מארב. אחד־עשר לוחמים נהרגו, ועוד עשרים־ושלושה נשבו. הלווייתו של יחיעם וייץ והלווייתם של אחד־עשר אנשי לח"י נערכה באותו יום, ובאותה עיר — חיפה. הלוחמים הובאו למנוחת עולמים באותו בית־קברות. ליחיעם וייץ, איש הפלמ"ח, נערכה הלווייה המונית. אזרחי חיפה נקראו לחלוק לו כבוד אחרון. אחר ארונם של אחד־עשר לוחמי חרות ישראל צעדו קרובי־משפחה מעטים בלבד. חבריהם לא יכלו ללוותם ומוסדות היישוב לא קראו לקהל הרחב להשתתף בהלווייתם.

שנים־עשר חיילי האומה עשו באותו יום את דרכם האחרונה ברחובות עיר הכרמל: משה ארטל, יחיעם וייץ, אברהם יהודאי, בן־עמי ילוביץ, יוסף יפת, אריה לנדור, דוד עדני, אשר פלדמן, ישעיהו פרחי, שמואל צוקרמן, משה רדומילסקי וחיים ריבנבך. כאשר יצאו, בעודם חיים, לבצע את המשימות שהוטלו עליהם — הם ידעו כי עלולים הם לא לחזור. אנשי לח"י ואנשי הפלמ"ח ידעו זאת. הללו וגם הללו יצאו לקראת משימתם המסוכנת בנפש חפצה. כולם כאחד הקריבו למען עמם את כל אשר היה להם: את חייהם הצעירים.

האפלייה הקטנונית והאכזרית הזו בין דם לדם, צרבה בנו יותר מכל הרדיפות וההשמצות, שהיו מנת־חלקנו במשך שנות המלחמה בבריטים.

סהדי במרומים, שבשעת כתיבת דברים אלה, אין בליבי עוד טינה על „הסזונים", והרדיפות ושיתוף־הפעולה עם הבריטים. אני מנסה למצוא להם הסבר וצידוק במניעים טהורים. את כל אלה מזמן כבר סלחתי. רק את העלבון שעלבו במתינו, אינני יכול לסלוח. כל אימת שאני נזכר, כיצד היפלו בין דם לדם, אפילו בתקופת "תנועת המרי", עולה בי זעמי כבראשונה.

*

תא גדול פונה מן האסירים הערביים. ידענו שמתקיפי בתי־המלאכה ימלאו את מקומם. גם הם הגיעו לאחר שהיינו נעולים בתאינו. מבעד לחלונות המסורגים ראינו אותם בבואם: כשנים־עשר איש בבגדים קרועים ומגואלים בדם. הם צעדו אל תאם בהליכה גמרצת, שלחו מבטים לצדדים וחיפשו מכרים. כשגילו את ברז המים שעמד באמצע החצר, הסתערו עליו. מתאי היהודים נופפו אליהם בידיים לשלום, והם החזירו ברכה. תוך כדי שתייה ורחצה שאלו, היכן יושבים אנשי לח"י. היכרתי אחדים מהם. הנה חיים אפפלבוים, שכינויו היה "אלימלך". כאשר קיבלתיו לשורותינו, ודיברתי איתו לראשונה, מבעד למסך, שהסתיר את פני, שאלתיו בין היתר, אם הוא חושב את עצמו לאמיץ־לב.

"לא!" — ענה לי חיים לאחר היסוס קל — "אינני אמיץ. אני פחדן.

אבל אני משתדל להתגבר. אני חושב, שניתן להתגבר על הפחדנות. הייתי רוצה לעמוד בניסיון של קרב."

התשובה מצאה חן בעיני. היא התאפיינה בגילוי־לב ובכנות. לפני חודשים מספר כתב לי "דוב", ש"אלימלך" מצטיין בקרבות ושאני יכול להתגאות בו.

והנה משה ערמוני, שכינויו "מנשה". עוד אחד מבין עשרים בורחי לאטרון — העשירי, הנופל לידיהם. שניים מהם אינם עוד בחיים.

קראתי לחיים ולמשה, והם הפנו ראשיהם לתא מספר אחת־עשרה.

"הי! שלום, מתי!"

"שלום! שלום! מי נפל?" — שאלתי.

"איננו יודעים בדיוק" — ענה משה מרחוק — "כמה פצועים קשה נמצאים בבית־החולים. יהודאי נפל."

"יהודאי?!"

"כן. וגם בועז."

יהודאי... בועז... השמות הולמים על ראשך. מי יודע, מי עוד נפל? לפני חודש הגיעה לבית־הסוהר הידיעה, שלפני כחצי שנה איבד יהודאי עין בנסיון לפוצץ את בתי הזיקוק בחיפה. באותה פעולה נהרג משה בר־גיורא, כאשר מטען חומר־נפץ התפוצץ בידיו. יהודאי הפצוע הצליח להתחמק משטח בתי־הזיקוק על אף השמירה הקפדנית. לאחר שהבריא מפציעתו דרש בכל תוקף להמשיך ולהשתתף בפעולות. אף הוא היה מבורחי לאטרון. "המשפחה" הולכת וקטנה.

אף כי אתה עדיין המום למשמע החדשות הקשות, עוברת במוחך כבזק המחשבה: אני מכיר רק שלושה מבין הבאים. כל היתר — חדשים. משמע, עבודה רבה נעשית בחוץ.

האסירים החדשים מוכנסים לתאם.

הערבים מן התא השכן שואלים לזהותם.

"הם פוצצו את בתי המלאכה של הרכבת בחיפה" — אני מסביר — "מאנשי שטרן."

"מדוע בגדיהם מגואלים בדם?"

"זה דם חבריהם. אחד־עשר נהרגו ואחדים נפצעו."

"באמת? לא מורגש עליהם. תראה, איך הם מתנהגים. וולה, גאבאדאית! (באמת גיבורים)" — קוראים הערבים בהתפעלות.

עוד באותו ערב נאספו בתאי האסירים היהודיים בגדים, כלי־רחצה, משחקים וסיגריות. באמצעות השוטרים הועבר הכול אל השבויים החדשים. המספר אחד־עשר — אחד־עשר נופלים — הולם במוחך בלי הרף.

מנקרת השאלה האיומה: "מי בין הנופלים?" המחשבות נקטעות. מן התא החדש נשמעת לפתע שירה אדירה.

שעה ארוכה שכבתי ער באותו לילה. אחד־עשר נפלו. הנותרים — שרים. גזר־דין מוות מצפה להם, והללו שרים? כיצד נתחשלו הלבבות? נפל מי שנפל, ונשאר מי שנשאר, והשירה נמשכת. כי המלחמה נמשכת. נתחשלו הלבבות כעשת. לבבות משוריינים, לבבות לוחמים.

כיצד קרה האסון בבתי־המלאכה? — שאלה זו אינה נותנת מנוח.

*

עלינו השפוטים נאסר להיפגש עם עצירים, הממתינים עדיין לבירור דינם. על תאם של החדשים הועמד שומר. העצירים יוצאים לטייל בחצר, כאשר השפוטים נמצאים בעבודה. כשהבחנתי, כי הם יוצאים לטיול בחצר, עזבתי את המאפייה ונכנסתי לבית־השימוש. באמצעות אסיר אחד הודעתי להם, שיצטרפו אלי. נכנסו חיים ומשה. לחצנו ידיים והספקנו להחליף משפטים אחדים: ביקשתי אותם שיכינו מכתב למרכז, והם סיפרו לי, כי הפעולה השיגה את מטרתה: לבתי־המלאכה נגרם נזק עצום; האסון קרה, משום ששהו זמן רב מדי בשטח בתי־המלאכה, והבריטים הספיקו לחסום את דרך הנסיגה שלהם ליד כפר־אתא. אינם יודעים בבירור, מי נפל, מי נפצע ומי נעצר. במשאית, בעת הנסיגה, הם היו ארבעים־ואחד איש; נאספו עשרים־ושלושה (כולל הפצועים) אחד־עשר נהרגו, שבעה נעדרים. מקווים שהצליחו להתחמק איך־שהוא.

במהרה קטע אחד השוטרים את השיחה. הצלחתי עוד לומר להם, שידרשו לבוא לתפילה ביום השבת, שם ניפגש ונשוחח.

אף כי נפגשנו במשך השבוע פגישות חטופות בבית־השימוש או במקלחת, הרי רק בשבת, בשעת התפילה, קיבלנו תשובה על השאלה: כיצד קרה האסון?

התאספנו בתא אחד, התוודענו איש לרעהו, שאלנו מה מצב הדברים בחוץ, מה שלום ידיד זה או אחר, ולבסוף שמענו את פרשת ההתקפה על בתי־המלאכה. אחד האנשים פתח וסיפר:

משך זמן רב הכנו את הפעולה. בתי־המלאכה משתרעים על שטח של אלפי מטרים מרובעים. אלה המיתקנים הגדולים מסוגם במזרח התיכון. התכלית היתה לפגוע במערכת התחבורה של האימפריה. משמאל לבתי־המלאכה שדה־תעופה צבאי. מול בתי־המלאכה — מחסני הצבא ובתי הזיקוק. לא הרחק מהם שוכנת תחנת־המשטרה של קרית־חיים, וסמוך לה — מחנה צבא של חיל־השריון ונושאי־ברן. בכל הנקודות הללו יש ריכוזים גדולים של צבא בריטי ומשטרה.

הבריטים סברו, כי מאחר והסביבה מאוכלסת בריכוזי צבא כה גדולים, אין צורך להקפיד על השמירה בבתי־המלאכה עצמם, ואפשר להשתמש כאן ב"נייטיבס". על כן הופקדו על שמירתם כמה עשרות שוטרים ערביים בלבד.

החלה פרשת התצפיות. לגמרי לא פשוט להסתובב יום תמים בסביבה השורצת אנגלים, ולבדוק את המצב. את עיקר המידע סיפק יעקב אלקלעי, בחור שלנו, שעבד בבתי־המלאכה. הוא עצמו השתתף בפעולה ועדיין אין אנו יודעים, אם הוא חי או מת. ייתכן והוא שוכב פצוע בבית־החולים. בעזרתו הוחדרו מדי פעם כמה מן המועמדים להשתתף בפעולה לתוך שטח בתי־המלאכה. "בועז" נתמנה מפקד הפעולה. בעזרת מפה קבע לכל חולייה את תפקידה, וסימן את המיתקנים שיש לפוצץ. החברים נכנסו, בעזרת תעודות מזוייפות. כפועלים, התבוננו היטב בשטח, קבעו את דרכי הגישה הקצרות ביותר, את כמות חומר הנפץ, את טיבו ואת המקום המתאים להנחתו. מפקדי העמדות והחוליות, מחופשים במדי צבא ומשטרה, סיירו מדי פעם מחוץ לתחום בתי־המלאכה, כדי לבדוק את הסביבה. לאחר בדיקות חוזרות ונשנות נמצא, כי בנסיעה ברכבת חיפה—קרית־מוצקין ניתן לראות היטב את הנעשה בסביבה. כמעט מדי יום נסע אחד המתקיפים ברכבת ודיווח על הנעשה. הצלחת התוכנית היתה תלוייה בעיקר במהירות הביצוע. אמנם כל הכבישים ייחסמו על ידינו, אך יש לשער כי הבריטים יגברו על מכשול זה תוך עשרים דקות מרגע שתישמע ההתפוצצות הראשונה. לבסוף נקבע תאריך הפעולה.

הבסיס נקבע בקרית־חרושת. כחמישים לוחמים התאספו באחד הבתים. בין השעות ארבע לשש אחה"צ מסר בועז הסברים אחרונים. הפעולה היתה מחושבת היטב. הלב צהל. הרס כזה לא תוכנן מאז ראשית המלחמה. והפעולה תתבצע באזור השמור ביותר בארץ. הם יראו את עמודי העשן, הלהבות, ישמעו את הד ההתפוצצויות, והכול ממש מתחת לאפם, ובשעה שהם ערים וזרוכים. והם לא יוכלו לזוז! אנו נשתק אותם! אם ברצוננו לשכנע אותם, שאינם יכולים לשלוט כאן, יש ערך לעובדה, שאנו נפה בהם, כשהם דרוכים וערים, בטוחים במאורותיהם. רק אתמול פוצצו גשרים בסביבה. בכל המחנות הוכרז מצב הכן. ואף־על־פי־כן אנו נכה בהם! מחשבה זו הגבירה את ההתרגשות הפוקדת את החברים בטרם פעולה. עם זאת היה "בועז" שקט ובוטח בעצמו. קולו ההחלטי פיזר ספקות והחדיר ביטחון. הוא פרש את מפת הסביבה והסביר:

"חולייה מספר אחת: מפקד — גדעון. אתם עולים אל המכונית הראשונה ויורדים ראשונים. לרשותכם תשע קוביות מוקשי דרכים. עם הישמע ההתפו־

צצות הראשונה, עליכם למתוח את גלילי התייל, שהצבא השאיר בצד הכביש לצורכי חסימה. נשתמש בחומרי האוייב. ליד התייל תניחו תשעה מוקשים. מסודרים בשתי שורות בצורת טבלת שחמט. נשקכם: תת־מקלע, אקדח ושני רימוני־יד לכל אדם. נסיגתכם דרך החורשה משמאל, חוצים את השדה והכביש בנקודה זו, ומגיעים עד לבסיס. הכל מובן?"

"הכל מובן" — עונים שלושת אנשי החולייה.

"חולייה מספר שתיים, חוליית חוסמי הכביש..."

מש"נחסמו הכבישים", המסומנים על המפה, עבר "בועז" אל המתקיפים, גלל את מפת הסביבה ופרש את מפת בתי המלאכה של הרכבת.

ושוב:

— "חוליית פורצים מספר אחת..."

לאחר כך:

— "חוליית חבלנים..."

כאן "חילק" "בועז" ביד נדיבה מגופים עצומים, המשמשים להרמת קטרים, מסגריות, נגריות, קטרים וקרונות. כל חולייה קיבלה את ה"אובייקטים" שלה ואת המטענים הדרושים, שהוכנו מראש בהתאם לכל אובייקט. לכל חבילה כתובת: "קטר", "מנוף", "גשר הקטרים". החבילה נמסרה לדוור נאמן, מתוך ביטחון שימסרנה לכתובת המתאימה.

לבסוף — חוליית החיפוי, להבטחת דרך הנסיגה.

"בועז" סיים, באומרו: "במקרה ואפול, עובר הפיקוד לעוזי. אחריו: אורי. אחריו: אלימלך..."

התידרוך הושלם. עד ליציאה לפעולה, שנקבעה לשעה שמונה, נותרו כשעתיים.

אתה מאזין לסיפור וחי אותו. אתה מרגיש כאחד המשתתפים בפעולה. אתה יודע, מה התרחש בנפשם של הבחורים באותה שעת בין־ערביים; ציפייה בחדר אפל (אסור להדליק אור, שלא למשוך תשומת־לב התושבים) לאות היציאה. אתה יודע, שבמוחו של כל אחד מנקרת השאלה: "מי מאלה הנמצאים כאן, ה ח י י ם, לא יחזור?" עוד שעה... עוד חצי שעה... הזמן זוחל, ואתה רוצה לצאת, להיות אחרי, שהכל ייגמר, שיהיה כבר מחר!

החבריה מוסיפים לספר:

בשעה 7.30 עלו חוסמי הכבישים אל המכונית. אחריהם עלו האחרים לפי סדר קבוע: אלה שצריכים לרדת ראשונים — עולים אחרונים.

בפתח המכונית ישבו "אורי" ו"עוזי" בלבוש קציני משטרה, אחריהם הפורצים, ובקצה המכונית — חוליות החיפוי והחבלנים. המכונית זוה. נסיעה של רבע שעה. נעצרים במרחק של כמה עשרות מטרים משער הכניסה. שני

"קציני המשטרה" ירדו מהמכונית והתקרבו אל השער בצעדים בטוחים. ליד השער עמדו שלושה נוטרים ערביים, שלא חשדו בשני הקצינים המתקרבים ושאלו: "Who goes there?" (מי המתקרב?) הקצינים השיבו בהתאם לסיסמה: "Friends" (ידידים). כשהגיעו אל הנוטרים, שלפו שני ה"קצינים" לפתע את אקדחיהם ופקדו על הערבים להרים ידיים. הערבים צייתו. אלא שבאותו רגע ניתך מטר יריות מאחד הקרונות שעמד מול השער; מספר נוטרים ערביים ישבו בקרון וצפו במתרחש. מעתה אסור להפסיד זמן! הפורצים קפצו במהירות מהמכונית, תפסו עמדות ופתחו באש לעבר הקרון. הערבים ברחו, והיריות פסקו. אורי קשר מטען ט.נ.ט. למנעול השער, הפעילו, נסוג וכעבור שנייה נשמעה התפוצצות. השער נפרץ.

"קדימה!" — רעם קולו של "בועז".

חוליית הפורצים רצה בראש. שוב נפתחה אש. מישהו נפל. היה זה "פתחיה".

"הוא פגע בי! הרגו אותו!" — קרא "פתחיה" ונפל.

אריה התפרץ אל מול העמדה, אשר ממנה נורתה האש. הוא צעד צעדים מספר וצנח ארצה.

צרור רימונים נזרק לקרון, ממנו נורו היריות. האש פסקה ומספר נוטרים ערביים נשאו רגליהם מתוך הקרון. זה היה קו ההתנגדות האחרון. מעתה שלטנו בכל שטח בתי־המלאכה.

החבלנים על מטעניהם התפרצו כהרף־עין, ולאחר דממה קלה נשמע רעם ההתפוצצויות. להבות אש ותמרות עשן התנשאו לשמים. הד הרעם הגיע מקרוב ומרחוק. פעמים נפץ בודד, ופעמים שרשרת התפוצצויות בזו אחר זו. יותר מדי ביטחון עצמי היה לנו. הרגשנו שם בטוב, לא היה כלל רצון לעזוב. הזמן עבר מהר. רק "בועז" הסתכל מדי פעם בעצבנות בשעונו. עברו עשרים דקות, חצי שעה וההתפוצצויות הוסיפו להרעים. מן המחנות שבסביבה נורו רקיטות לבנות, כדי להאיר את הסביבה, ורקיטות אדומות, כדי להזעיק עזרה. אות הנסיגה אשר ניתן על ידי "בועז" לא נשמע מיד בכל השטח. שהינו שם ארבעים דקות — במקום עשרים דקות, כמתוכנן.

כשהתאספנו ליד פתח הנסיגה אשר הובקע בגדר בעזרת חומר־נפץ, כדי שלא נצטרך לסגת בדרך שבה באנו, נערך המיפקד הראשון. שניים נעדרים: "פתחיה" (חיים ריבנבך) ו"אריה" (שמואל צוקרמן). "בועז" פקד על חמישה אנשים להביאם, אולם אותו רגע נשמעו התפוצצויות מצד הכביש החסום. הבריטים כבר מפוצצים את המוקשים שהנחנו! אם נישאר כאן, ניפול כולנו. אי־אפשר לקחת את הפצועים! הכביש ללא ספק כבר חסום. זרקורים בולשים אחרינו בכל הסביבה. קשה להשלים עם המחשבה, שאנחנו משאירים

את השניים בשטח האוייב. לשוא חיכו ל"פתחיה" אשתו והתינוק, שזה עתה נולד. ו"אריה" — בן יחיד להוריו. סטודנט בטכניון. עמד לסיים את לימודיו בהנדסת בניין. הם נשארים... קדימה! אם לא נמהר — ניהרג כולנו!

התחלנו לסגת. מדי פעם השתטחנו על הקרקע, כי הזרקורים האירו את הסביבה. אם נצליח לחצות את הכביש, הרי עברנו את החלק הקשה ביותר. סמוך לכביש שמענו שקשוק שרשרות של טנק; תפשנו עמדות בתוך חורשה. הטנק עבר מבלי שהבחין בנו. חצינו את הכביש בהצלחה. הגענו לכפר אחד. כמה מן החברים היו פצועים, איבדו דם, והטלטול סיכן את חייהם. הם ביקשו, שניקח אותם איתנו, אבל "בועז" פקד להכניסם לבתי תושבי הכפר: הוא עצמו נשא בידיו את "אברהם", אשר התחנן כי לא נשאיר אותו בכפר מחשש, שבבוקר ייערכו חיפושים והאנגלים יגלוהו. אולם ברור היה, שמוטב להסתכן במאסר מאשר למות מאובדן דם. "בועז" ניחם אותו: "תראה שעוד נתראה, הכול יהיה בסדר. לא ימצאו אותך..." ולא עלה כלל על דעתו של "בועז" כי את אברהם אמנם לא ימצאו, אבל הוא עצמו יפול בעוד דקות מספר...

לאחר שסידרנו את הפצועים בבתי אנשי הכפר, הגענו למכונית שהמתינה לנו. וכאן נעשה המשגה. היינו חייבים להבין, כי הבריטים הספיקו בינתיים לחסום את הכבישים ולהכין מלכודת. קרוב לוודאי, שאילו נסוגונו ברגל, היה הכול עובר בשלום. לכל היותר היינו נתקלים באיזה פטרול בשדה ואיתו יכולנו להסתדר, כי היינו חמושים. אבל אנחנו מיהרנו, עלינו על המכונית שהמתינה לנו, מסווית בצל העצים. בתוך המכונית לחצנו איש את ידי רעהו, התחבקנו והתנשקנו, כי חשבנו שעתה הכול מאחורינו. אמנם בדרך שוכנים כמה מחנות צבא, אבל הסכנה הגדולה היא מאחורינו. לכל היותר יעמידו פטרולים בכביש, ועם הללו נסתדר.

נסענו דקות מספר. קרענו חורים בברזנט והשקפנו דרכם החוצה. לפתע הודיע "בועז" שישב בתא הנהג: "היכון!" ידענו שאנו עוברים עתה על פני מאפייה צבאית, וחששנו מפני פטרול. הכנו את הנשק. שמענו שפוקדים עלינו לעצור. הנהג האט ולפתע לחץ על דוושת הדלק. חלפנו על פני הפטרול וירינו מספר צרורות לעבר שני חיילים, שמיהרו להסתתר. אך כעבור שניות מספר נפתחה עלינו אש קטלנית. המכונית נטתה שמאלה, והתנגשה בטנקים שחסמו את הכביש. יורים עלינו מקרוב. אחדים מאתנו, אלה שישבו ליד הדפנות, השיבו אש. אבל הכל ארך רק רגע. נשמעו גניחות. — "לקפוץ!" — נשמע קולו של "בועז".

אלה שישבו סמוך לפתח האחורי קפצו מהמכונית, ואולם אלה שישבו בפנים המכונית, לא יכלו לזוז. הם ניסו להתקרב לפתח, אך גופות הרוגים

ופצועים הסמו את דרכם. אינני מבין, איך עוד נשאר מישהו מאיתנו בחיים. רצפת המכונית נתכסתה כולה דם. אי־אפשר היה לראות מאומה — מי פצוע, מי הרוג ומי גוסס. מי שהצליח לקפוץ מהמכונית, חיפש מחסה בתעלה שבצידי הכביש או בין גלגלי המכונית. אחרים ניסו להסתלק, להתפזר בשדות. ערבוביה... היריות נמשכו עוד שעה ארוכה.

הבריטים התקרבו בזהירות. בכל השטח נקוו שלוליות דם: במכונית, בכביש, בתעלה. אנשים גוססים. מאחת הפינות נשמעת שירת "חיילים אלמוגים". מישהו מקבל את פני המוות המתקרב, כששירת ההמנון על שפתיו. שלוש מתוך חמש הבנות שהשתתפו בפעולה, פצועות קשה. כשהפרידו ביניהן לבין ההרוגים והפצועים, לא ראינו את "נילי" (חנה מרפיש). כנראה הצליחה להתחמק מפניהם. גם בעיתונים לא נזכר, כי בחורה נהרגה בפעולה. שד משחת הבחורה הזו! תמיד היא מסתובבת מתחת לאפם, ואף פעם אינם מצליחים לתפוס אותה!

עכשיו נעשה הכול לפי הנוהל הרגיל. משך שעתיים החזיקו אותנו בחדר אחד, כשפנינו אל הקיר וידינו מורמות. מן החדר הסמוך, שבו שכבו הפצועים, שמענו גניחות. לבסוף העבירו אותנו למשטרת קריית־חיים. התכוונו לגבות מאיתנו עדויות, אבל נואשו במהרה. כולנו ענינו אותן תשובות. כתובת? — "ארץ־ישראל". מקצוע? — "לוחם חרות ישראל." רק שלושה מבינינו מסרו שמות נכונים, בתקווה שיפורסמו בעיתון וירגיעו את ההורים.

בבוקר העבירו אותנו לחיפה, ובערב — לכאן. כאשר שרנו בערב הראשון, הסתכלו בנו הבריטים כמו על מטורפים. הם רצו לראות אותנו מוכים ומושפלים; השירה נטלה מהם את טעם הניצחון.

*

התפילה נסתיימה ואף הסיפור הגיע לסיומו. דוד המאירי עבר לפני התיבה ושר בקול נרגש את תפילת "אל מלא רחמים" לזכר אחד־עשר הלוחמים שנפלו. דומייה השתררה בחדר. גוש אפל חונק את הגרון. צריך לבלוע שלא להזיל דמעות. הגוף נוקשה והנפש בוכייה.

1.

מאסרם של מתקיפי בתי־המלאכה שינה את מצבנו תכלית השינוי. תוכנית הבריחה דרך תאי הצינוק יורדת מעל הפרק. מעתה אין זו בעייה של חמישה־שישה בורחים, אלא של עשרים־וארבעה. גם הפצועים שנותרו בבית־החולים, יצטרפו אלינו. אין ספק, שהבחורים עומדים בפני גזר־דין

מוות. יש לעשות הכול בדי לשחררם. ואכן השאלות הראשונות שלהם היו: "יש אפשרות לצאת מכאן?" "האם יש לכם אילו תכניות בריחה?" ואנחנו, לא היה בידנו להשיב בחיוב על השאלות. כי על כן ניתן לבצע בריחה המונית אך ורק בשתי דרכים: האחת — התקפה נועזת מבחוץ, אם תאושר ותבוצע על ידי המרכז. עיקר המלאכה במקרה זה מוטלת על התוקפים. והדרך האחרת — חפירת מנהרה. אך חפירה ניתן לחפור רק, כאשר יושבים בתא קבוע. יתר־על־כן, אין ספק שחפירת מנהרה תארך למעלה מחודשיים, ואין להניח שהמשפט יידחה לזמן כה רב.

מהמרכז שואלים: "מה אתם מציעים לעשות למען שחרורכם?" הסברנו את המצב כמות שהוא. לאחר שבוע הודיעו מן המרכז: "הכינו תכניות. אנו מוכנים לתקוף את המבצר. מחכים להצעותיכם!"

בתקופה זו, מתוך מאמץ קולקטיבי, נולדה תוכנית הפריצה של כלא עכו. זה למעלה משנתיים אני חי מתוכנית לתוכנית, מניסיון לניסיון, אך זאת הפעם י ד ע ת י, שהתוכנית הזו אכן תבוצע.

פרטי התוכנית הועברו החוצה, והיא אושרה. הודיעו לנו, כי בחוץ יתחילו מיד בתצפיות ובתכנון הפריצה, והחשוב מכול — בקביעת תוואי הנסיגה.

בינתיים חולף הזמן. אין להניח, שנצליח לבצע את הבריחה לפני המשפט. ואת המשפט יש להכין. כיצד ינהגו הבחורים בשעת המשפט? שוב נאומים? האם יש טעם לשוב ולומר דברים שכבר נאמרו פעמים רבות בפני השופטים? האם הדברים משפיעים עוד על הציבור? שלושים־ואחד הבחורים מבת־ים, שמשפטם נערך זה לא מכבר, אף הם נאמו נאומים והצהירו הצהרות. הפעם ניסו השופטים להשתיקם ואף השתמשו בכוח. כלום יש טעם להוסיף ולדבר? העלינו הצעות שונות והעברנו אותן החוצה, ולבסוף נתקבלה הוראת המרכז: "לפתוח בהצהרה של כמה משפטים קצרים, ואחר כך לכפות עליהם לנהל את המשפט בלי נוכחותכם. לשיר שירה מלוכדת ולהפריע את מהלך המשפט!"

*

הופעתם של אסירים עבריים חדשים הבהילה את מיסטר גראנט. הוא ידע, שיוקרתו נתונה בסכנה. בעיקר ראה גראנט בעין רעה את היחסים הטובים שנקשרו בין אסירים יהודיים וערביים. עובדים יחד, מטיילים יחד. אסירים עבריים מלמדים אסירים ערביים שפות וחשבון. לפעמים אנו מתערבים בענייניהם, משלימים בין יריבים, מדריכים ומארגנים אותם. מיסטר גראנט החליט להפסיק מצב זה. בעזרת קציניו אורגנה מסכת של תככים, שנשאה לבסוף פרי. בקרב הערבים התנהלה הסתה: "להרוג את כל היהודים בבית הסוהר!"

ההתנפלות באה לפתע פתאום. בשעות הבוקר, כאשר כל האסירים נמצאו בעבודה — בחצר טיילו רק העצירים, ובתאים ובחצר נעשתה עבודת הניקיון — ניגש אסיר יהודי לברז למלא דלי מים. ערבי אחד נדחק וניסה למלא את הדלי מחוץ לתור. היהודי העיר לו על כך. הערבי השיב בסטירת־לחי. זה היה האות. בן רגע פרצו הערבים מהמאפייה, מהמטבח שלהם, מהתאים, מכל מקום. כמו מתחת לפני האדמה יצאו מאות ערבים מזויינים בסכינים, מוטות ברזל, קורות עץ וכלי־עבודה שונים. מספר היהודים בחצר היה מועט, והם הוקפו על־ידי המון פרוע ונסער.

שעה שפרצה המהומה שכבתי באחד התאים וקראתי להנאתי. לפתע פרץ שמעון עמראני אל התא בקריאה: "מתקיפים אותנו!" רצתי החוצה. לא שיערתי את ממדי הקטטה וחשבתי, שניתן להשקיט את הרוחות על נקלה. אבל מה שנתגלה לנגד עיני כשהגעתי לחצר, היה כמו קטע מתוך סרט קולנוע על לגיון הזרים הצרפתי, על בנגאל או על מלחמות במדבר. איזו פראות! איזו ערבוביה! הנה הם כבר פונים לעבר התאים שלנו!

"תפוס משהו ביד!" — קראתי לשמעון ורצנו חזרה לתא.

"הם מתקרבים!" — קרא שמעון — "מהר!"

שמעון תפס את המטאטא ואני את כד המים העשוי חימר. רצנו החוצה. כארבעים ערבים רדפו באותה פינה של החצר אחר אסיר יהודי אחד, שרץ לקראתנו.

"מתי! יהרגו אותו! בוא!" — צעק שמעון ורץ אל מול ההמון הפרוע, כשבידו המטאטא, נשק שנראה מגוחך לנוכח קורות העץ, הסכינים ומוטות הברזל שהחזיקו בידיהם הערבים. התקדמנו במהירות לקראת הפורעים. הנרדף, אחד האסירים הפליליים, לא היה בידו כל נשק. חבית הושלכה לעברו, קורת עץ חלפה ליד ראשי, לעברו של שמעון כוונה מכה בכלי־ברזל, ששימש לרדיית לחם מן התנור. אילו פגעה המכה בשמעון, היתה בוודאי חוצה אותו לשניים! ידית־העץ של המירדה נשברה מעוצמת המהלומה שהונחתה על האדמה לרגלי שמעון.

תשומת־הלב של הפורעים הופנתה אל שמעון ואלי.

"הנה מוכתר היהודים! הרגו אותו!" — נשמעו קריאות ההמון, שפרץ אלינו כנחשול אימים.

"חזרה לחדר!" — צעקתי לעבר שמעון. — "היזהר שלא יכתרו אותנו! עם הגב אל הקיר!"

"שים לב! באים מהצד!" — קרא שמעון.

שמעון ואני הצלחנו להגיע אל דלת התא, כשההמון לוחץ אותנו.

"יעקב!" — קראנו לאסיר אשר יצאנו להצילו — "לחדר 21, מהר!"

על פני החצר כולה התנהלו קרבות כאלה. ביקשנו שלא להשאיר את יעקב לבדו בחוץ, אבל אם נוסיף לשמור על הכניסה, גימחץ בידי ההמון הפרוע. הערבים אינם מעזים ביניתיים להתקרב, אבל ממרחק של שלושה — ארבעה מטרים הם משליכים עלינו מכל הבא ליד: ברזלים, מוטות, קורות צלחות. רק בדרך נס אין הם פוגעים בנו. יעקב רץ, כשהוא מסתיר את ראשו בידיו, ועל כן אין הוא רואה את פתח הכניסה אל התא.

שמעון משך אותו בשרוולו ונכנסנו לתא. סגרנו במהירות את דלת העץ, וההמון הסתער על הדלת. תמכנו בגבינו בדלת. גם יעקב, שלא נפגע, היסה שכם. הערבים הולמים בדלת בקורות העץ שבידיהם, ועוד מעט ישברו אותה. הרעש וההמולה בחוץ עצומים. שומעים שריקות של שוטרים, צעקות, קריאות. גם יתר האסירים היהודיים כנראה התבצרו בתאיהם. הפורעים מסתערים על התאים. מבעד לחלון משליכים בנו צלחות, ספלים ופרימוסים, אך העמוד העבה מסתיר אותנו מפגיעתם. אנו תומכים בדלת בשארית כוחותינו. הערבים מתאמצים לפרוץ את החלון, הם מנסים לעקור בכוח את סורגי הברזל.

לבסוף הגיעה תגבורת של שוטרים. כשלושים שוטרים פרצו לחצר. למראה המדים ברחו הערבים איש לתאו. התאים נסגרו. גם תאנו נסגר.

בקריאות רמות אנו מתקשרים עם יתר התאים ומתברר שאין פצועים קשה. שלושה־ארבעה אנשים נחבלו בראשם. אחרים פצועים קל — מהלומה בצלעות, חבלה מקורת עץ ברגל. המעניין שגם בקרב הערבים יש פצועים. הללו נפגעו בעיקר ליד המטבח היהודי.

עוד באותו יום נודע לי, כי לדעת הערבים אני האשם בקטטה והמסית למהומה. הם שמעו מפיו של מיסטר גראנט, שאני דרשתי, כביכול, להתקין בבית־הסוהר ברזים נפרדים בשביל יהודים וערבים, משום שלא נאה לנו להיפגש איתם. ברור שמעולם לא העליתי דרישה מעין זו, וכל הסיפור לא היה אלא אחד ממעשי התככים של מיסטר גראנט, שסיפר את הבדיה לאחד האסירים הערביים. משום כך החליטו לפתוח בקטטה ליד הברז.

לאחר שסגרו את האסירים בתאיהם נראתה החצר כלאחר פוגרום. כשחזרן האסירים היהודיים מן העבודה, ערכנו התייעצות והכרזנו שביתת־שבת של האסירים העבריים בכלא עכו. לא נצא מתאינו עד שלא יעבירונו לבית־סוהר בסביבה מאוכלסת יהודים. הודענו על כך למיסטר גראנט. חלומנו הגדול היה בית־סוהר נפרד ליהודים. משם לא יהיה קשה לברוח, גם אם יהיה זה בית־סוהר שמור כמו המבצר בעכו.

*

שישה שבועות נמשכה השביתה. מדי פעם הזמינו אותנו למשא־ומתן והעלו הצעות חדשות. פעם הציעו לחלק את בית־הסוהר לשניים: חלק

יהודי וחלק ערבי. סירבנו. הועלתה הצעה אחרת, לפיה יחולק היום לשניים: לפני הצהריים יעבדו ויטיילו בחצר הערבים ואנחנו ניסגר בתאינו, ואילו אחר הצהריים יהיה הסדר הפוך. סירבנו גם לזאת. לבסוף הציעו לנו בית־סוהר מיוחד ליהודים בשכם. לא, איננו יכולים להסכים. בית־הסוהר ליהודים חייב להימצא בסביבה יהודית. "היום הסתתם את הערבים נגד האסירים" — אנו טוענים — "מחר תסיתו אותם נגד בני משפחותינו, שיבואו לבקר אצלנו".

משלחת של הורים מגיעה לבית־הסוהר, ו"פישקה" מתיר להם להיפגש פנים אל פנים עם האסירים ומסביר להורים: "תוכלו להיפגש עם בניכם, אבל תדעו שהם אינם אשמים. בכול אשם סמולוביץ'. הוא מסית אותם לשבות. הוא אסיר־עולם, ולו זה לא איכפת".

הערבים מתחרטים על כל העניין. הם שמעו, שמציעים לנו בית־סוהר נפרד במקום אחר, ויודעים היטב, מה יהיה מצבם בכלא ללא יהודים. הם זוכרים את הזמנים, בהם לא היו יהודים בכלא. הם היו אז נרדפים, מוכים ומושפלים. הודות ליהודים שופרו במידה רבה גם תנאיהם. הם מציעים "סולחה", אבל אנו מסרבים להיכנס אתם בדברים באמצעות גראנט. אנו מסבירים: "מדוע נסלח? וכי אפשר להאמין להם ולסמוך עליהם? ואם יקרה הדבר שנית, מה נעשה? רק דרך אחת תעמוד אז לפנינו: לארגן התקפת־נגד. ואם אנחנו נארגן התקפה, יפלו עשרות קורבנות ערביים, אף כי מספרם רב ממספרנו".

"פישקה" נד בראשו ואומר:

"כן, כן. אני יודע. זה נכון. אם תארגנו התקפה עליהם, תעשו בהם שמות."

"נכון, מיסטר גראנט" — אנו מוסיפים להסביר — "אבל אנו איננו רוצים בזאת. לא אותם אנו מאשימים. הם משמשים מכשיר עיוור בידיכם. ואין טעם ב'סולחה', כל עוד אתם השליטים כאן. מי יערוב לנו, שמחר לא תסיתו אותם שנית?"

*

משך כל זמן השביתה אנו מצפים להתעוררות דעת־הקהל בחוץ, אך לשווא. בחוץ מתרחשים מאורעות קשים. אחרי תקופה קצרה של התעוררות ה"הגנה" והמוסדות, אחרי מספר פעולות שבוצעו כתגובה על שילוח מעפילים מחופי הארץ, פתחו הבריטים בפעולות גמול. חברי הנהלת הסוכנות ואנשי ה"ועד הלאומי" נאסרו. הבריטים ערכו חיפושים ומצאו והחרימו כמויות גדולות של נשק. אלפי צעירים נכלאו במחנות־הסגר מאולתרים. כתוצאה מפעולות אלו מסתמנת אצל המוסדות מדיניות של כ נ י ע ה.

במצב כזה אין איש מתפנה לחשוב על האסירים בכלא עכו, מה גם

שדאגה בכיוון זה עומדת בניגוד לקו החדש, קו הכניעה. רק מדי פעם, בהשתדלות ההורים, מופיעה פה ושם רשימה בעיתון, העוסקת במצבנו ודנה בשביתה.

מקץ שישה שבועות הגיעו לכלא ראש עירית תל־אביב, מר י. רוקח ורבה הראשי של חיפה, הרב קניאל, לשמש כמתווכים בינינו לבין השלטונות. באחד התאים התאספו נציגי האסירים היהודיים, האורחים ומיסטר גראנט. המשא־ומתן נמשך שעות אחדות. לבסוף הוסכם, שתוך חודשיים יועברו האסירים העבריים לבית־סוהר מיוחד בסביבה יהודית, ובינתיים יחולק היום לשניים. לפני הצהריים יהיו הערבים בחוץ ואנחנו בתאים, ואילו אחר הצהריים — הם בתאים ואנחנו בחוץ. הסידור החדש ענה על צרכינו, ועל כן אושר על ידי אסיפת האסירים. סידור זה האריך את היום בבית־הסוהר. עד אז הוכנסנו לתאים בשעה שלוש אחר הצהריים, ולפי הסידור החדש ניכנס לתאים בשעה שש. הסידור החדש יקל על ביצוע התקפה אפשרית. לא נצטרך לפרוץ את התאים. הם יהיו פתוחים.

ד.

הצטרפות ה"הגנה" למלחמה בבריטים היתה בעינינו בבחינת ניצחון רעיוני והוכחה לצידקת הנחותינו המדיניות. הפעולות המתואמות בין מטות ה"הגנה", האצ"ל והלח"י החלו בליל ה־1 בנובמבר 1945. אותו לילה חיבלו לוחמי ה"הגנה" בפסי הרכבת, החוצים את הארץ מן הצפון אל הדרום, וניתקות ב־186 מקומות. גם ספינות משמר החופים חובלו והוצאו מכלל שימוש. לוחמי אצ"ל ולח"י תקפו את תחנת הרכבת בלוד והרסוה. על פעולות אלה קיבל על עצמו את האחריות גוף חדש: "תנועת המרי העברי".

צא וראה: בדיוק שנתיים קודם לכן, ב־1 בנובמבר 1943, נמלטנו, 20 אנשי לח"י, דרך המנהרה בלאטרון, כדי להצטרף אל קומץ "מטורפים" אשר אסרו מלחמה על בריטניה. העם לא הכיר בנו ואף נידה אותנו. בדיוק שנתיים לאחר מכן נמצא היישוב כולו במאבק עם בריטניה. תעלול של שר ההיסטוריה!

"תנועת המרי", ועימה התיאום ושיתוף־הפעולה בין ה"הגנה", האצ"ל ולח"י, התקיימה תשעה חודשים בלבד. השותפות עם ה"הגנה", ככל שהרגינה אותנו, כבלה אותנו ובמידה מסויימת אף הכבידה עלינו. אופי הפעולות שלנו נבע מתפיסתנו הרעיונית והמדינית. אנחנו נלחמנו לגירוש הבריטים והעברת השלטון על ארץ־ישראל לידי העם היהודי. לא היינו מוכנים להסת־

פק בפחות מזה. לא ביקשנו פשרות. מאידך, ה"הגנה", אשר היתה הזרוע הצבאית־הגנתית, של המוסדות הנבחרים והמופקרים של היישוב ועמדה תחת מרותם — ראתה במאבק המזויין אמצעי להשגת הקלות ויתורים בלבד.

משעה שקמה "תנועת המרי", חלות הפסקות ארוכות ומרגיזות בין גל אחד של פעולות למשנהו. אנו מבקשים הסברים מן החוץ. את הללו אנו מקבלים במכתבים קצרים ומתומצתים, הכתובים על ידי "מיכאל" (יצחק שמיר) או "גרא" (נתן ילין־מור). מתוכם מסתבר לנו, כי ראשי ה"הגנה" זקוקים לאישור המוסדות להמשך הפעילות, ולאחר כל גל של פעולות, מתחדש הוויכוח הבין־מפלגתי והבין־סיעתי, אם יש ב כ ל ל להמשיך במאבק המזויין, ואם כן — איזה אופי לשוות לו; האם יהיה זה "מאבק צמוד" או "מאבק כולל" (צמוד = קשור באחת התביעות של היישוב, כגון: עלייה; כולל = למען שינוי המדיניות הבריטית). הברירה העומדת לפנינו היא המשך המלחמה על־ידי ארגוני ה"פורשים" בלבד, או להתאזר בסבלנות, וכל עוד הדבר אפשרי, לשוות למלחמתנו אופי כלל־לאומי. האפשרות השנייה, כמובן, קוסמת יותר.

כדי להדגים את הבדלי התפיסה בינינו לבין ה"הגנה" והמנהיגות הציונית הרשמית, ראוי להידרש לפרשת 100,000 הסרטיפיקטים (רשיונות עלייה): עם גבור פעולות "תנועת המרי" נתמנתה ועדה אנגלו־אמריקאית, לחקור ולהציע פתרון לבעיית ארץ־ישראל. המלצות ועדה זו היו רובן ככולן הרסניות מבחינת האינטרסים של העם היהודי, וכ"פיצוי" על כך המליצה הוועדה להעניק 100,000 רשיונות עלייה לפליטים יהודיים, עקורים, החיים עדיין במחנות באירופה. במשך שבועות ניטלטל היישוב בין תקווה לאכזבה: האנגלים כן יתנו — האנגלים לא יתנו את 100,000 הרשיונות? בתחילת מאי 1946 הסתבר, כי שר־החוץ הבריטי, ארנסט בווין, מתנגד בכל תוקף למתן רשיונות העלייה. הידיעה על סירובה של ממשלת אנגליה להעניק לנו את מאה אלף רשיונות העלייה נתקבלה על־ידי אסירי אצ"ל ולח"י בשמחה גלוייה, ואילו על אסירי ה"הגנה" השרתה דיכאון כבד. קו משותף, אחד בכל זאת היה בינינו — הן השמחה שלנו והן הצער של אסירי ה"הגנה" היו מהולים ברגשי זעם כלפי בריטניה.

אנחנו חרדנו, פן מחווה זו של מתן מאה אלף רשיונות עלייה לפליטי החרב הנאצית, לא זו בלבד שתוציא את ה"הגנה" מן המאבק המזויין, אלא תעמיד גם אותנו במצב מביך: האנגלים ללא ספק יקשרו את מתן הרשיונות בתנאי, שיופסקו פעולות הלחימה של כל ארגוני המחתרת, ואז קשה יהיה לנו להצדיק בעיני הציבור את המשך הלחימה שלנו. היא תתפרש כהבלה בעליית יהודים לארץ־ישראל. האנגלים יוכלו לחלק את הרשיונות טיפין־

טיפין, ולמשוך את העניין לאורך שנתיים־שלוש. ואז, אם נפסיק את הלחימה וישתרר שקט בארץ — תחדל בעיית ארץ־ישראל להסריד את דעת־הקהל בעולם וייפסקו הלחצים על בריטניה. ומאידך, אם נמשיך בלחימה, שוב יחריפו היחסים בינינו לבין המוסדות הרשמיים של היישוב וה"הגנה" ונעמוד לפני סכנה מוחשית של מלחמת אחים. המנהיגים, שגילו מתינות ביחסם לבריטניה, היו קיצוניים מאוד ביחסם אלינו: בימים בהם נראה היה, כי בריטניה עומדת להיענות להמלצות הוועדה האנגלו־אמריקאית ולהעניק לנו מאה אלף רשיונות עלייה תמורת שקט בארץ, העלו אותם המנהיגים תביעה, שהשלטונות יעניקו למוסדות היישוב סמכויות ממלכתיות לטפל ב"פורשים", כלומר, לחקור, לאסור ולכלוא יהודים בבתי־סוהר, שיעמדו תחת פיקוחם של המוסדות היהודיים, ולא של ממשלת המנדאט. כך ביקשו הם לעקוף את אי־הנעימות הכרוכה בהסגרת לוחמים עבריים לידי הבריטים.

בדיעבד בוודאי יודו הבריטים, כי המשגה הגדול ביותר שעשו, מנקודת־ראות המדיניות האנטי־ציונית שלהם, היה הסירוב להעניק ל־100,000 יהודים חסרי־בית, פליטי חרב, רשות לעלות לארץ־ישראל.

ההבדל הבולט ביותר בין שתי התפיסות הרעיוניות והמדיניות בציבור היהודי התמצה בכך, שבעוד המנהיגות הציונית ראתה הישג מדיני גדול בקבלת 100,000 רשיונות עלייה, שעה שכמיליון יהודים עקורים התדפקו על שערי הארץ — אנחנו כפרנו בעצם זכותה של הממלכה הבריטית להרשות או לאסור עליית יהודים למולדתם.

בעינינו היתה בסירוב הבריטי להרשות עלייתם של מקצת מן היהודים לארץ־ישראל מעין חזרה על המאורע ההיסטורי של "ויכבד לב פרעה", אשר קדם ליציאת מצרים, מעבדות לחרות.

כדי שה"הגנה" תמשיך לפעול במסגרת "תנועת המרי העברי" היו דרושים שני תנאים: "הכבדת לב פרעה", כלומר המשך ההתנכלות של הבריטים לזכויותינו — מחד, ו"לחץ מלמטה", כלומר לחץ העם וחברי ה"הגנה" ו"הפלמ"ח" על המנהיגות — מאידך. שני תנאים אלה נתקיימו לאחר סירוב הבריטים להרשות עלייתם של המאה אלף. שוב היתה יד "האקטיביסטים" בהנהגה הציונית על העליונה ו"תנועת המרי" הלמה והמשיכה לזעזע את מסד השלטון הבריטי בארץ: גשרים, מסילות־ברזל, שדות־תעופה, רכבות התעופפו באוויר.

*

כיוון שקטעתי בפרק זה את שטף סיפור המאורעות שהתרחשו בסביבתי הקרובה והפלגתי אל המאורעות ההיסטוריים, כדי להסביר את תחושת הניצחון הרעיוני של לוחמי המחתרת האנטי־בריטית, שקיננה בנו גם

בתוך חומות הכלא, מן הדין שאתעכב על עוד נקודת־ראות אחת של מלחמת עם, הנאבק על חירותו נגד שלטון זר בארצו:

אחד הנימוקים לפרישת יאיר וחבריו מהארגון הצבאי הלאומי ב־1939 והקמת לח"י היה, שארגון מחתרתי המתכוון ללחום בשלטון כיבוש, אינו יכול להימצא במרותה של מפלגה ליגלית, הפועלת בגלוי ומקיימת מגע עם שלטונות הכיבוש. בתנאי כיבוש חייב הארגון הלוחם בעצמו לקבוע את מדיניותו.

ארבע שנים לאחר מכן, כאשר גבר ה"לחץ מלמטה" בשורות האצ"ל, הסכימו מנהיגי המפלגה הרוויזיוניסטית להעביר את הפיקוד על הארגון הצבאי הלאומי לידי מנחם בגין. ברם, אחד הצעדים הראשונים שנקט מנחם בגין עם הכרזת המרד נגד הבריטים בפברואר 1944, היה ניתוק האצ"ל מן הכפיפות למפלגה הרוויזיוניסטית. עד אז היה האצ"ל משותק, והנימוק שניתן לדורשי פעולה היה: "אין אנו יכולים להילחם נגד הבריטים, כל עוד הם נלחמים נגד הנאצים". היה זה נימוק נכבד, אשר דיבר אל הרגש ושיכנע רבים. ברם, אין בליבי ספק, שאלמלא נמצא למנהיגי המפלגה נימוק זה, היו מוצאים סיבות אחרות ונימוקים אחרים לדחיית המלחמה בבריטים. כי זה טבען של מפלגות ליגליות הפועלות תחת שלטון כיבוש: מנהיגות גלוייה, גם אם דיעותיה קיצוניות, רואה בפעילות המדינית, שהיא תחום התמחותה, את המכשיר העיקרי לפעולה נגד השיעבוד. האצ"ל, בפיקודו של בגין, החל בפעילותו המלחמתית נגד הבריטים כשנה וחצי לפני תום מלחמת העולם השנייה, בה נלחמה אנגליה נגד הנאצים — ל א ח ר ניתוק מגע עם המפלגה הרוויזיוניסטית.

ה"הגנה" כגוף לוחם היתה נתונה למרות של מוסדות היישוב, שהיו מורכבים מבליל של מפלגות, דיעות ואינטרסים. כדי לנהל "מאבק" (להבדיל מ"מלחמה") נזקקה ה"הגנה" לאישור המוסדות. האישור היה ניתן לאחר ויכוחים ומאבקים פנימיים בין בעלי הדיעות והאינטרסים השונים. יד "האקטיביסטים" היתה על העליונה רק כאשר "הגיעו מים עד נפש" בעקבות ההתנהגות העויינת של האנגלים. לחצם של אנשי השורה על המנהיגות איים על שלימות המסגרת. גם אז לא בלב קל שיתפו האקטי־ביסטים ב"הגנה" פעולה עם אצ"ל ולח"י. הם עשו כן רק בעל כורחם ותוך חריקת שיניים. במשך שנים הרי הסיתו נגדנו והדביקו לנו כל כינוי־גנאי שניתן למצוא במילון הגידופים הפוליטיים של שנות ה־40. לא היה זה אפוא קל למנהיגי "היישוב המאורגן" לשבת עם "פורשים", "פורקי עול", "כנופיות טירור", "פאשיסטים" וכו', ולתאם בתוך מסגרת אחת את המאבק המזויין נגד הבריטים. כלפי החוגים המתונים בהנהגה

הציונית היו חייבים לתרץ את שיתוף־הפעולה איתנו בנימוק, שבדרך זו הם מרסנים אותנו ומפקחים עלינו.

במצב זה היה לנו ברור, ש"תנועת המרי העברי" לא תאריך ימים, אך כל יום של קיומה תורם תרומה חשובה למלחמת החירות של עם ישראל.

ואז בא הצעד הבלתי־נמנע: לאחר שורה של פעולות "תנועת המרי" בחודש יוני 1946 החליטו האנגלים לפעול נגד המנהיגות הרשמית והגלוייה של היישוב. יום שבת היה בעיניהם יום נוח למיתקפת־אפתעה. הם בחרו ביום השבת של ה־29 ביוני 1946 כדי לאסוף את חברי הנהלת הסוכנות היהודית מבתיהם ולהושיבם מאחורי גדרות לאטרון. כששת אלפים צעירים מן העיר ומן הכפר נאספו, כמעט ללא אבחנה, והושמו מאחורי גדרות של מחנות ריכוז מאולתרים בעתלית וברפיח. בקיבוצים נערכו חיפושים אחרי מחסני נשק, וכאשר חשו המוני אזרחים, בלא לחכות לפקודה לעזרת הקיבוצים המכותרים וצעדו חשופי חזה אל מול קני הרובים של הקלגסים הבריטיים, נפתחה עליהם אש, ונשים וגברים אמיצים שילמו בחייהם.

מנהיגים פוליטיים אינם בנויים לישיבה מאחורי סורג ובריח. בעוד הנהגת היישוב משותקת, הרימו המתונים מבין המנהיגים אצבע מאשימה כלפי "האקטיביסטים" ובנימת "הרי הזהרנו אתכם!" חגגו את נצחונם. ההנהגה הציונית חיפשה דרך לצאת בכבוד מן "המאבק המזויין" ולהשתחרר מן המעצר.

כליאת המנהיגות הרשמית מאחורי סורג ובריח ופירוק "תנועת המרי" על־ידי המנהיגות הכלואה, מוכיחים את צידקת הנחתו של "יאיר" ב־1939 ושל בגין ב־1944, כי בתנאי שיעבוד אין מאבק מזויין נגד הכובש יכול להתנהל על־ידי מנהיגות גלוייה ומוכרת. ההאשמה שארגוני המחתרת היו "פורשים" ו"פורקי עול המשמעת הלאומית" היא חסרת שחר. הוויכוח יכול להתנהל סביב השאלה, האם היה באותו זמן ובאותם תנאים צורך במלחמה לגירוש הבריטים או אם היתה מלחמה זו מיותרת ומזיקה. אם אמנם היתה מלחמה זו כורח המציאות — אזי ההינתקות ממפלגות וממוסדות נבחרים וייצוגיים היתה ת נ א י לניהולה. מלחמה נגד כובש זר ומוסדות נבחרים של עם משועבד הם דבר והיפוכו.

את התואנה לפירוק "תנועת המרי העברי" מצאה המנהיגות הרשמית של היישוב בפיצוץ מלון "המלך דוד", שבוצע על־ידי האצ"ל ביום 22 ביולי 1946. היתה זאת אחת המכות האדירות ביותר שהונחתו על השלטון הבריטי בכל שנות המלחמה:

באגף אחד בן שבע קומות של המלון שכנו משרדיה המרכזיים של האדמיניסטרציה הבריטית בארץ־ישראל. אותו בוקר חדרו אנשי אצ"ל

מחופשים כפועלים ערביים המספקים למלון את תצרוכת החלב שלו. אלא שבמקום חלב הכילו הכדים מאות קילוגרמים של חומר־נפץ. הבחורים הניחו את הכדים במקומות המתאימים והסתלקו. אנשי האצ"ל הודיעו למרכזיית הטלפונים של האגף, בעוד מועד, על הפיצוץ העומד להתרחש, וביקשו שהבניין יפונה מאדם. ההודעה הגיעה אל סיר ג'ון שאו, שהיה מעין ראש הממשלה של האַדמיניסטרציה הבריטית בארץ, אך הלה סירב להורות על פינוי. משקרס האגף על שבע קומותיו, מצאו בו את מותם תחת עיי המפולת למעלה משמונים בני־אדם. עוד כמספר הזה נפצעו. בין ההרוגים והפצועים היו אזרחים רבים, אשר שהו בבניין לרגל סידורים ועסקים. המספר הרב של הקורבנות זיעזע את הציבור.

מבלי להתכוון לכך, סיפק סיר ג'ון שאו עילה מצויינת למנהיגות הרשמית ול"הגנה" לפרק את "תנועת המרי" ואף לצאת בהסתה פרועה נגד "הפורשים חסרי האחריות". הבעת הצער על קורבנות חפים מפשע, שהביע האצ"ל בהודעתו לציבור, וההסבר על סירובו של שאו להורות על פינוי הבניין על אף האזהרה הטלפונית, לא עמדו לו, ולא היה בהם כדי לבלום את מסע ההשמצות וההסתה שניהלו נגדו "המוסדות הנבחרים" בכל אמצעי התקשורת.

אנחנו, אסירי לח"י בכלא עכו, ראינו בכל הפרשה משום צחוק הגורל. אם כי אז עדיין לא ידענו את כל האמת על פעולת הפיצוץ של "קינג דוד", ברור היה לנו, שגירסת האצ"ל ביחס לאזהרה הטלפונית היא נכונה. אחת מנקודות אי־ההסכמה והמחלוקת ביניינו לבין האצ"ל נסבה סביב השאלה של פגיעה בחיי אדם. אנחנו גרסנו, שמלחמה מתנהלת בין צבאות ויש לפגוע בחיילים, בשוטרים ובפקידות הבריטית, וכל המרבה הרי זה משובח. האצ"ל נהג להזהיר לפני כל פיצוץ של בניין בו נמצאים בני־אדם, גם אם היו אלה שוטרים, חיילים או קציני בולשת. אם פגעו לוחמי האצ"ל בחיילים או שוטרים בריטיים, הרי עשו כן רק במהלך של קרב. האצ"ל מעולם לא תיכנן פעולות, שמטרתן להרוג באוייב. בעיניינו היתה זו הומניות שלא במקומה, על כן כינינו את אנשי האצ"ל "צמחוניים". והנה אינה הגורל, שדווקא אותם מאשימים בהרג המוני של אזרחים.

מה שאז לא ידענו הוא, שפיצוץ מלון "המלך דוד" נעשה בתיאום עם ה"הגנה", אשר דחקה באצ"ל לבצע את הפעולה בהקדם, ושמפקדי ה"הגנה" תבעו לקצר את זמן האתראה, כלומר למסור את ההודעה הטלפונית על הנחת המוקשים רק רבע שעה לפני הפיצוץ. פרטים אלה לא היו ידועים לנו, כי מנחם בגין, מפקד האצ"ל העדיף אז שלא לגלותם, על אף מסע ההסתה וההשמצה נגד האצ"ל. הוא לא רצה להעמיד את

המנהיגות הרשמית של היישוב במצב מביך בעת מגעיהם עם השלטונות.
"תנועת המרי" התפרקה אפוא, ואנו חזרנו להיות "פורשים".

ח.

מועד משפטם של מתקיפי בתי־המלאכה מתקרב. כעת הרגשתי גם אני, כיצד חש אדם, כאשר חבריו הקרובים עומדים בצל הגרדום. מי מהם ייתלה ? ואולי כולם ?

המשפט מדריך את מנוחת כולנו, כל אלה שכבר נידונו. קשה להשלים עם המחשבה, שבחורים אלה שכה אהבת, יועלו לגרדום, ואתה תשב כאן חסר־אונים. מצב־רוחם של הבחורים עצמם מרומם. הם כאילו מכינים עצמם לפעולה.

בינתיים הועברו גם אחדים מהפצועים ששכבו בבית־החולים הממשלתי בחיפה לבית־החולים של בית־הסוהר בעכו. בעזרתם הצלחנו לברר, מי נפל ומי נותר בחיים. מתוך חליפת מכתבים עם המרכז נודע לנו, כי השבעה שנחשבו נעדרים, נמצאים בחיים ובחופש. רובם היו פצועים ותשושים. הם הצליחו להתחמק מן הטבח, כי עשו את המעשה הנועז והבלתי־הגיוני ביותר. משקפצו מן המכונית, התקדמו אל מול הטנקים שחסמו את הכביש, זחלו בין הגלגלים וסמוך להם ויצאו מתחום האש. מעבר לטנקים לא היו עמדות של חיילים, ועל כן הצליחו להיעלם מן השטח.

המשפט נועד ל־12 באוגוסט 1946. אותו יום יצאו הבחורים לבושים במכנסי חאקי קצרים וחולצות לבנות. גם הפצועים נישאו באלונקות או נתמכו על־ידי חבריהם. מבעד לחלון בית־החולים יכולתי לראותם עולים אל המכונית כשהם כבולים איש אל רעהו. מעכו יצאו שמונה־עשרה איש. מבית־הכלא לנשים בבית־לחם יצאו ארבע בנות, מהן שלוש פצועות — יחד עשרים ושניים לוחמים. בחור אחד נשאר בבית־החולים, כי מצבו היה קשה. תחת משמר כבד העבירו אותם לחיפה.

בקוצר־רוח ציפינו לשובם.

בשעת הצהריים שבו ונכנסו לחצר במצב־רוח מרומם. השוטר אסר עליהם לשוחח איתנו, אך הם הימרו את פיו, ניגשו לדלת תאנו וסיפרו את קורות אותו יום :

"הכול בסדר גמור. כאשר המתורגמן שם את ידו על התנ"ך כדי להישבע, קם משה ערמוני והודיע :

'אנו לוחמים שנפלו בשבי. משפט של שבויים הוא התעללות או הצגה. אין אנו רוצים להיות קורבנות להתעללות — ולא משתתפים בהצגה. אנו דורשים לבטל את המשפט ולהעניק לנו זכויות של שבויי מלחמה'.

משה סיים את דבריו וישב על מקומו. משביקש המתורגמן לתרגם את הדברים, אמר השופט, קולונל פל, שאין צורך.

שוב קם המתורגמן להישבע. קמנו כולנו ושרנו את הימנון המחתרת. קולונל פל הצטחק, כי חשב שבכך ייגמר העניין. נשיר את ההמנון, ולאחר מכן יוכל להמשיך במשפט. סיימנו את ההמנון, המתורגמן רק פצה את פיו לקרוא את כתב־האישום ואז פתחנו בשירה, הפעם בישיבה, כדי שלא נתעייף. החיוך עבר מפני קולונל פל אל פני העיתונאים. הללו תפשו מיד, במה העניין. היה זה קונצרט, שמעולם לא שמעתם כמוהו. באולם — מתיחות. הקלגסים מחכים להוראות להשתיקנו בכוח, ואנחנו שרים. סיימנו את השיר הראשון, והקולונל פל מנסה להגיד משהו, ומשרק פצה את פיו, השתקנוהו בשיר חדש. הוא לחש משהו באוזני שני השופטים שלידו ולפתע קם וברח, פשוט ברח מאולם בית־הדין, וחבריו — אחריו. בית־הדין נשאר בלי שופטים. מייג'ור ברומפילד ניגש אלינו והודיע בשם השופטים, שהם מוכנים לאפשר לנו להגיד כל מה שנרצה, אם לא נפריע את מהלך המשפט. היה זה אותו בית־דין, אשר שפט את השלושים־ואחד מבת־ים והפריע אותם בהצהרותיהם. בכוח ניסו להשתיקם. משה הודיע למייג'ור ברומפילד, שאנו יכולים רק לחזור על הצהרותינו. המייג'ור יצא והפטיר 'או־קיי' מאיים.

כעבור רבע שעה הודיעו, שבית־הדין חוזר ובא. הקולונל פל ציווה להמשיך בדיון. אנחנו מצידנו המשכנו בדיון בנוסח שלנו. השירה היתה אדירה, עד שלא ניתן היה לשמוע דבר. קולונל פל אסף את כובעו בכעס, רץ לכיוון הדלת, ושני השופטים הנותרים רצו אחריו, כאילו רודפים להשיגו.

אחר כך הוציאו את הקהל ואת העיתונאים, ולבסוף גם אותנו. כבלו אותנו והנה חזרנו..."

לאחר תיאור זה שנמסר בחיפזון ובנשימה אחת, שמענו פרטים נוספים כהנה וכהנה על מה שהתרחש באולם בית־הדין.

למוחרת נתפרסם בעיתון הרשמי חוק, אשר חוקק הנציב העליון עוד בו בלילה, ואשר התיר לבית־דין צבאי לשפוט נאשמים שלא בפניהם — אם הם מפריעים למהלך המשפט.

מזל טוב! נולד לנו חוק! — אמרו הבחורים, כשחזרו למוחרת מאולם בית־הדין. ההצגה של אתמול נשנתה וחזרה, אלא שהפעם, לאחר בריחת השופטים בישר המייג'ור ברומפילד על הולדת החוק. קצין בולשת אחד,

מרטין שמו, הבטיח לבחורים, כשהעלו אותם אל המכונית, שלא יוסיפו לשיר זמן רב, כי בקרוב... וכאן העביר את אצבעו על צווארו. הבחורים הבטיחו לקצין מרטין, שסופו יגיע בטרם ייתלו. הבטחתם אמנם נתקיימה. מרטין נהרג על־ידי חברינו בחוץ זמן קצר לאחר המשפט. התנהגותו במשפט לא היתה העילה היחידה להוצאתו להורג. הוא "הצטיין" בין היתר בטביעת־עין בלתי־רגילה וידע לזהות את אנשינו בעד האיפור המוצלח ביותר. בין היתר זיהה את "מיכאל" (יצחק שמיר) על פי הגבות העבותות שלו, עצר אותו ושילחו לגלות קניה.

מעתה התנהל המשפט בלא נוכחות הנאשמים. כעבור יומיים חשנו תכונה בבית־הסוהר. בית־הדין הגיע אל הכלא והשתכן באחד הצריפים ששימשו מעון לשוטרים.

כעבור שעה לערך משעה שהוכנסו הנאשמים לצריף, הם יוצאים ממנו.

"נו, מה היה שם?" — אנו שואלים בחוסר סבלנות.

"קראו את גזר־הדין."

"מהו גזר הדין?" — אנו שואלים בחרדה.

"השד יודע אותם! שרנו ולא שמענו, מה השופט קרא שם."

"ולא אמרו לכם אחר כך?"

"מי יגיד? איש לא שמע מה קראו. גם העיתונאים לא ידעו."

התחלנו להתרוצץ, כדי להיוודע, מהו גזר דינם של חברינו. שאלנו את שוטרי המשמר, ואין איש יודע. שאלנו במשרד, ואין יודעים. לפי כל הסימנים אין זה גזר־דין מוות. השופטים לא חבשו את כובעיהם, כפי שעשו במשפט שלי, והנידונים הוחזרו לתאם, ולא לתא הגרדום. אמנם תאי הגרדום אינם יכולים להכיל את כולם, אבל בוודאי היו עושים משהו בנידון. גם לא הלבישו אותם בגדים אדומים. ובכל זאת קשה להאמין, שעל "עוונם" הכבד לא פסקו להם גזר־דין מוות.

בית־הסוהר כמרקחה. הכל רוצים לדעת, מהו גזר־הדין.

לפנות ערב הצטופפנו, כמאה אסירים, ליד הרדיו שעמד בטבורה של החצר. חדשות באנגלית. בנשימה עצורה האזנו לכל מלה.

הקריין הודיע, שבמשפט אשר נתברר בכלא עכו, נדונו שמונה־עשר הגברים למוות, וארבע הנשים למאסר־עולם.

כמו זרם חשמל עבר בכולנו. פני הכול החווירו. נשארנו תקועים במקומנו. שמונה־עשר הנידונים היו הראשונים שהתאוששו.

"נו, ומה חשבת? שיקה במצח וזר פרחים יתנו לנו בעד ה'קונצרט'?" — שאל אותי שמעון סינוואני, בראותו את החיוורון על פני.

לפתע מצאו עצמם הנידונים מוקפים בקהל אסירים שתקעו בהם מבטי

חמלה והשתתפות. מישהו מצא לנחוץ לנחם ולעודד את הנידונים.

"אל תדאגו! לא יתלו אתכם. לא יעזו..."

"הפסיקו לנחם אותנו ולרחם עלינו!" — קרא לבסוף משה, הסתובב ופנה לתא. יתר הנידונים הלכו אחריו.

שעת הטיול הסתיימה. פנינו איש לתאו. קדרות התפשטה אותו לילה על בית־הסוהר. רק השירה שבקעה מתא הנידונים הפריעה את הדממה, ששררה בתאי האסירים היהודיים, שירה שנשמעה כהד מעולם אחר.

*

לא הזדרזו להלביש את הנידונים בבגדים אדומים, וגם לא העבירום מיד לתאים שנועדו לשמש תחליף לתאי הגרדום. כנראה חששו, שהבחורים יגלו התנגדות, ומיסטר גראנט חיכה להוראות. רק כעבור שלושה ימים הועברו הנידונים לאגף אחר ומיד נעשו סידורי שמירה קפדניים על האגף. עוד בטרם הועברו אל תאיהם החדשים, הספקנו לקבוע איתם סידורים מיוחדים להעברת מכתבים וחומר־נפץ, אשר ישמש להריגת התליינים, אם יאושר גזר־הדין.

היו אלה שבועיים של מתיחות. נפצים וכמויות זעומות של אבקת ט.נ.ט. הגיעו אלינו מן החוץ בתוך עטים נובעים. לא קל להסתיר חומר־נפץ בכלא עכו, ובעיקר בימים של מתיחות. בולשים אחרינו על כל צעד ושעל. וכל אותו זמן מנקרת בראש השאלה האיומה: את מי מהם יתלו? ואולי יתלו את כולם?

כעבור שבועיים נפוצה שמועה, שהנידונים חוננו. השמועה הגיעה גם אליהם, והם שלחו אלי את אחד השוטרים לשאול אם יש יסוד לשמועה. חששתי שמא אגרום להם אכזבה, אם יתברר כי השמועה היא שמועת שווא, על כן עניתי בשלילה. לפתע נודע כי אמנם נכון הדבר: הם חוננו!

לשמחתנו לא היה גבול. יש ימי שמחה גם בכלא. לראות את חבריך חוזרים לחיים! אח, זו היתה שמחה!

*

בתא האסירים הפליליים נשארנו רק יהושע בקר (ישראלי) ואני מבין השבעה, שהועברו מירושלים לעכו. היתר קיבלו בינתיים, בהמלצת רופאים, "יחס מיוחד" והועברו לתאים אחרים. כעת, עם יציאת השמונה־עשרה מצינוק הגרדום, עלינו להשתדל לעבור לתאם. זה יקל עלינו את תכנון הבריחה. בתא אשר רק בחורים שלנו נמצאים בו, אפשר יהיה להכין את הכול ללא חשש. אך "פישקה" אינו טיפש: עוד בטרם הועברו הבחורים אל התאים שבחצר, נודע לנו, שהוא זומם לפצל את הקבוצה החדשה,

לשכנם בשלושה תאים, ובכל תא להושיב גם מספר אסירים פליליים. התואנה שלו היתה, שאת כולם דנו לפי החוק הפלילי, ואין בכלל בבתי־הסוהר בארץ סטטוס של אסירים מדיניים. מיסטר גראנט שלח סרג'נט בריטי אל תאנו, תא מס' 11, ובידו רשימה של אסירים פליליים, שצריכים לעבור אל תאים אחרים ולשבת יחד עם הבחורים, העומדים לעבור אל תאיהם החדשים. חמתנו בערה בנו. בסידור זה ראינו לא רק הפרעה לתוכניותינו, אלא גם משום השפלה והתעללות מכוונת. משפונה תא מס' 22 והוכן לקבלת חלק מן החוזרים, לקחנו, יהושע ואני, את מצעינו והעברנום לשם. לאסירים הפליליים הודענו, שכל מי שיעביר את חפציו לתא החדש ייזרק החוצה.

משנכנסו הבחורים לחצר, לא היה לנו פנאי לחבקם וללחוץ את ידיהם. "מהר, כולכם לחדר 22!" — פקדנו עליהם. מבלי שיבינו מה מתרחש, מילאו הבחורים אחר ההוראה ונכנסו לתא, שעליו הצבענו. מיסטר גראנט הועמד בפני עובדה קיימת. פלשנו לתא. הוא שלח מספר שוטרים, שציוו על יהושע ועלי לחזור לתא מספר 11, אך אנו סירבנו, כמובן. כשאיימו עלינו שיוציאונו בכוח, התייצבה כנגדם חומה של שמונה־עשר בחורים, שמבע פניהם לא ניבא טובות. המנהל הודיע, כי אינו מתנגד לכך ששמונה־עשר הבחורים יישארו בתא, אך יהושע ואני חייבים לעזוב. שוב סירבנו. הודענו שאנו מוכנים לישון בצינוק, ואל תא הפליליים לא נחזור. הצעה זו נתקבלה. בדרך לצינוק, כשעברנו על פני תא מספר 11, ניסה הסרג'נט להכניס אותנו לתא בעזרת איומים, אך עמדנו בהתנגדותנו.

כששם הסרג'נט את ידו על יהושע, תפסתי את ידו בכוח והודעתי, שדם יישפך כאן, אם ירים עלינו יד. הסרג'נט שלח שליחים, כדי לברר מה לעשות בנו, ולבסוף הכניסונו לצינוק.

למוחרת נקראתי ל"פישקה". הודעתי לו, שהמשחק בינינו נגמר. נסיונו לפצל קבוצת אסירים מדיניים ולהושיבם בתא אחד עם אסירים פליליים, מגלה את פרצופו. הפעם היה מיסטר גראנט בדפנסיבה. העניין נגמר בכך, שמיסטר גראנט העמיד פני מתרעם על שיהושע ואנוכי "פלשנו" לתא בלי רשותו. כאילו רק בשנינו היה מדובר. בצביעות רבה הצהיר, שאילו פנינו אליו, לא היה מתנגד שנעבור ונהיה יחד עם חברינו. והעיקר, הוא רוצה לדעת, אם יקבלו עליהם הבחורים את הדין ויסכימו לגלח את שיער ראשם.

"הם יתנגדו" — הודעתי —. "ואף אני לא אגלח עוד את שיער ראשי."

בואם של שמונה־עשר הבחורים ותיכנון ההתקפה על מבצר עכו גרמו לכך, שאהיה מוכן להילחם על כל פרט קטן שיסייע לבריחה.

"תראה" — אמר מיסטר גראנט — "אני יכול לבשר לך בשורה משמחת. בעוד חודשיים אני הולך מכאן. אינני רוצה 'טראבלס' במשך הזמן הזה. לא אעמוד על כך שתגלחו את ראשיכם מיד. אם תבטיחו שתעשו זאת לפני לכתי. אני חייב למסור בית־סוהר מסודר. אחר כך תעשו כרצונכם."

לא היה לי עניין להחריף את הסכסוך. "בעוד חודשיים", חשבתי בלבי, "לא נהיה עוד כאן. אני יכול להבטיח לו".

"טוב" — אמרתי — "לפני לכתך, נגזוז."

עברו חודשיים ואנו עדיין במבצר. לפני לכתו, הזכיר לי "פישקה" את הבטחתי, ואנו קיימנו אותה. גילחנו את שיער ראשינו. זו הפעם האחרונה בכלא זה.

הפריצה

א.

במקומו של "פישקה" שנוא נפשנו, נתמנה כמנהל בית־הסוהר בעכו קפטן קלאו, מיודעי מכלא ירושלים. מכיוון שהכנותינו לפריצת הכלא התקדמו יפה, ביקשנו לקשור יחסים טובים עם ההנהלה, עם השוטרים ואף עם הערבים. המספר הרב של אסירים עבריים שינה במידה רבה את אורח־החיים בכלא. מיסטר קלאו, ובעיקר עוזרו סדרגרין, הבינו במהרה, שיש צורך להכניס שינויים, והתנאים החלו להשתנות לטובה בקצב מהיר. היחסים עם ההנהלה היו טובים, ולא פעם עזרנו להסתיר מעין הביקורת של הממונים על מיסטר קלאו "אי־סדרים" בבית־הסוהר. "אי־הסדר" התבטא בכך, שהאסירים העבריים היו לבושים בגדים אזרחיים, לא גילחו את שיער ראשם; התאים היו פתוחים במשך כל שעות היום (היחסים עם הערבים היו ידידותיים, ועל כן יכולנו להסתובב בחצר משעות הבוקר עד שקיעת החמה); העבודה לא היתה עוד עניין שבכפייה — מי שלא רצה, לא עבד. כשמיסטר קלאו היה מודיע לנו, שלמוחרת יבוא לביקורת הממונה על בתי־הסוהר בארץ — קולונל סקוט, היינו לובשים בגדי אסירים, יוצאים לעבודה, מסתירים את השיער מתחת לכובע ועושים הכול, כדי שייווצר הרושם, שבכלא עכו מתנהל הכול לפי כללי אותה חוברת ירוקה: "תקנות בתי־הסוהר בארץ־ישראל". היה ביניינו לבין מיסטר קלאו מעין

הסכם של "שמור לי — ואשמור לך". האדונים קלאו וסטדגרין ביקשו שקט, ותמורת הנחות החשובות לנו, נתנו להם את מבוקשם. האסירים היהודים לא גרמו צרות, והם לא התערבו בענייניו. כל מה שהיה טעון סידור, סודר בין מיסטר קלאו לבין נציג היהודים. אידיליה שררה בכלא עכו.

אידיליה זו היתה דרושה לנו, כדי להצליח בפריצת חומות המבצר.

ב.

טוב להיות חולה בכלא עכו. אז אפשר להגיע לבית־החולים הנמצא בקומה העליונה ולהשקיף מבעד לחלונות המסורגים על נוף המולדת, לראות בני־אדם חופשיים מתהלכים ברחובות העיר, ולגלוש במבט אל גבעות ובקעות, ללטף בעיניים את הכרמל, ולשוחח שיחת רעים עם פסגת החרמון הנוצצת בלבנוניותה מרחוק מרחוק וכמו מחייכת, מבטיחה.

טוב לו לאסיר, כשניתן לו לשקוע בחלומות, לראות עצמו חופשי. לראות בעיני־הבשר את דגל אלביון על בניין המשטרה ובעיני־הרוח את הדגל העברי מתנוסס במקומו. ללוות בעיני־הבשר את הערבי הרוכב על חמורו במבואות העיר, ואשתו העומסת על ראשה חבילת זרדים משרכת דרכה אחריו, ובעיני־הרוח — יהודים ומכוניות, בתי־חרושת ופועלים הממהרים לעבודת יומם. בעיני־הבשר — שדות בור רחבי־ידיים, שדות קוצים המשתרעים לכל מלוא רוחב העין, ובעיני־הרוח — יישובים עבריים, שדות תבואה, בני־אדם חורשים, זורעים וקוצרים מן הכרמל ועד הרי הגליל והחרמון.

אשרי האסיר שיכול לראות בעיני־הרוח, אשרי האומה שאסיריה־צופיה רואים בעיני־הרוח. החלום חזק משריוני האויב.

בגלל החלונות האלה של בית־החולים בכלא עכו, הרגשתי מדי פעם כמעט דחף נפשי להיות... חולה, לצאת מן החצר הסגורה הזאת, אשר לא זריחה ולא שקיעת השמש נראות בה. אפילו האור הנפלא של ארצנו, המשתנה בכל שעות היום ובכל עונות השנה, היה לו תמיד גון־לוואי אחד בתוך החומות: עגום היה. מבעד לחלונות בית־החולים, גם אם סורגים סגרו עליך — יכולת להתמזג עם העולם שמחוץ לחומות.

זאת ועוד: המלחמה לחרות תובעת אנשים קשוחים. שם למטה, בתאים, היינו כולנו אנשים קשוחים. פרט לאותה אחווה מופלאה של לוחמים, של ידידות ומסירות איש לרעהו — לא היה שם מקום לרגשנות.

את הרגשות, הרגישויות והרגשנויות טמנו, איש איש לעצמו, עמוק בתוך הנשמה. במלחמה זו, במחתרת זו, שלנו, אין מקום לרומנטיקנים. דרושים לנו מעש נועז ואכזר וגם מחשבה נועזת ואכזרית. אכזרית כאוייב, כשנאה, כמלחמה, כסבל וכגרדום; נועזת — כחלום, כחרות, כניצחון.

על כן זכורים לי כל כך אותם ימים מעטים, שהייתי מבלה מדי פעם בבית־החולים של הכלא. שם יכולתי לחלום. שם, בעומדי ליד החלון, משקיף על העולם שמחוץ לחומות, עורג אל החופש, שאלתי פעם את עצמי: "מתי ידידי, אילו ניתנה לך עכשיו הברירה לקום ולצאת מבעד לשער, ברשות, מלווה על ידי קפטן קלאו, כשהשוטר פותח לך את השער לרווחה, או — לפרוץ בסערה את החומות, תוך סיכון חייך, תוך פתיחת השערים במטעני דינמיט, תוך יריות ומחסומי אש ושיתוק עמדות — באיזו משתי האפשרויות תבחר?"

גם בשעת הערגה הגדולה, אל החופש, ליד החלון המשקיף אל העולם שמחוץ לחומות, לא היה לי צל של ספק, שאבחר בדרך השנייה — בפריצה. אי־שם בנשמתי אף חשתי עלבון, שמישהו (האני השני שלי) העז בכלל להציג לפני שאלה כזו.

כעבור יומיים, שעה שהיינו סגורים בתא בשעות הערב, הצגתי גם בפני חברי את השאלה, באיזו דרך של שיחרור היה כל אחד מהם בוחר: שחרור על־ידי השלטונות או פריצת ההומות על כל סיכוניה. כולם, פה אחד, בחרו בפריצה. איש לא התייחס אל הסיכון האפשרי. בני כהן, בכשרון ההגדרה ובהומור האופייניים לו, אמר: "לקבל שחרור מהאנגלים — זה כמו לקבל יריקה בפנים. תארו לעצמכם: מיסטר קלאו בא ואומר לך: קח "פראג"" ("פראג"" — שחרור בערבית; המונח התאזרח בעגה של האסירים היהודיים) ולך הביתה, קאקר". בני היה בן העדה התימנית, אשר נוסף על חוש ההומור שלו, היה לו גם כשרון חיקוי בלתי־רגיל. לא אחת הצחיק אותנו עד דמעות. אחד הנושאים שאהב להתבדח עליהם היה, כיצד מתנשאים יוצאי עדן, בעלי הדרכונים הבריטיים, על יוצאי תימן. העדנים, טען בני, אינם מודים שהם תימנים, וכאשר שואלים אותם על מוצאם, הם אומרים: "בריטיש אינדיה". החיצים הללו נגד עולי עדן היו מכוונים אל ידידו הטוב אשר רצון, מעולי עדן. גם בערב אותה שיחה מצא בני עילה להתבדח על חשבון העדנים. הוא הוסיף: "לקבל שיחרור ולצאת דרך השער — זה טוב בשביל העדנים". וכאן הציג בפנינו בני, איך מיסטר קלאו בא אל אשר רצון ומביא לו את פתק השחרור, כי הרי הוא מ"בריטיש אינדיה". כולנו, ויותר מכולם אשר עצמו, התגלגלנו מצחוק.

*

חלום הפריצה מכלא עכו לא היה עבורנו חלום של שחרור אישי מן הכלא בלבד. זאת היתה המשימה המלחמתית שלנו.

כתוצאה ממלחמת המחתרת הועמדה בעיית ארץ־ישראל במוקד ההתעניינות הבינלאומית. מדברים על ועדה של האו"ם, ש"תחקור" את הבעייה ותציע פתרון, "שיתקבל על דעת כל הצדדים". דעת־הקהל בעולם מתעוררת. אימהות בבריטניה מפגינות. אין הן מסכימות לכך, שבניהן ייהרגו במלחמה לא להן.

כל פעולת־מרידה היא מכה נוספת ליוקרה הבריטית. אנו מבינים, כי יש להכות בציפור־הנפש של שלטון הדיכוי, ואין מיבצע שיפגע בבריטים יותר מפריצת כלא עכו. יש להרוס את הבסטיליה הבריטית בארץ־ישראל. יש לשחרר את "הגנגסטרים", "אויבי הסדר והשלום", אשר לוקטו לכאן בעמל של שנים, בכוח של רבבות חיילים, שוטרים ובלשים. פריצת המבצר תוכיח קבל עולם, כי אין הבריטים מסוגלים עוד לקיים את שלטונם באהצנו.

הלב מתרחב משמחה, כשאתה מדמיין לעצמך את רוגזם של הבריטים כאשר תובקענה החומות, כאשר "אוצר" זה של "פושעים" יתפרץ לחופש מתחת לאפם ממש. יפורסמו פקודות ותמונות ופרסים, הנציב ישתולל, מלונדון ידרשו דו"ח, הנציב יודיע: "אינני יכול עוד, לא בי האשם".

יזמינו את נציגי הסוכנות ללשכת המזכיר הראשי, ידברו אתם קשות, והעיקר: העולם יצחק. העיתונות העולמית תדרוש "פתרון מהיר" לבעיית ארץ־ישראל. בפרלמנט הבריטי תוצגנה שאלות, ויתגלה שיש לנו שם "ידידים", המודאגים מאוד מ"התפתחות המצב" בארץ, ייעצו לשרתוק לשתף פעולה בביעור "נגע הטירור" — בקיצור: צעד גדול קדימה במלחמה לגירוש הבריטים.

המחשבה על פריצת החומות אינה עוזבת אותך לרגע, למרות שלכאורה נראה המעשה כשגעון. ביום, בעת הטיול בחצר מול עיניים בולשות של זקיפים ומלשינים. לנוכח השומרים המזויינים על הגגות סביב סביב, בלילה על משכבך על רצפת הבטון, בתוך התא מוקף ידידים — מנקרת מחשבה אחת בלבד: לפרוץ!

ג.

מאז עיבדנו את התוכנית לראשונה, עוד לפני משפטם של מתקיפי בתי־המלאכה, חלו שינויים רבים בפנים ובחוץ. בפנים — הוטבו התנאים בכלא, ואפשר עתה לנצל את הנסיבות ולהקל על ביצוע הפריצה. כך,

למשל, צברנו מלאי של בגדים אזרחיים, והרי ברור, כי מוטב לצאת בהם מאשר בבגדי אסיר. שעות שהותנו בחוץ הוארכו, ועדיף לבצע את ההתקפה בשעות אחר־הצהריים המאוחרות, כדי שלא נצטרך לסגת לאור היום. בחוץ שורצת הסביבה כולה מחנות צבא. עליך מוטל לחשב כל צעד וכל שניית־זמן. ההתקפה חייבת לבוא מבפנים ומבחוץ כאחד.

ימים ולילות דנו בפתרון בעיות אלו. המפקדים מבין מתקיפי בתי־המלאכה, אשר זה מקרוב באו, בעלי ניסיון קרבי רב, שהכירו את הסביבה על כבישיה ושביליה הנסתרים, על מחנות הצבא המרובים, ואנחנו ותיקי הכלא, שהיכרנו כל פינה במבצר, שיכולנו לחזות מראש כל תגובה של השומרים והאסירים — עבדנו בצוותא ללא ליאות על עיבוד התוכנית. לבסוף שורטטה תוכנית מושלמת, שהביאה בחשבון את מקום הפריצה, צורת ההתפרצות, ההתקפה והנסיגה. חישובי הזמן נעשו בדייקנות של שניות. המהירות היא גורם עיקרי בהצלחת הפעולה. תוכניות מפורטות נשלחו למרכז. ימים של ציפייה ועצבנות. האם תתקבל התוכנית?

כעבור ימים מספר באה ההודעה: התוכנית אושרה. הביצוע נמסר לידי "דוב". אנו שקטים ובטוחים; העניין נמצא בידיים נאמנות. הוא ייצא לפועל. שבועות של מתיחות והכנה. חילופי מכתבים דו־שבועיים, הכרוכים אף הם במתיחות. עלינו לסמוך על איש־קשר ערבי. כל עיכוב בקבלת מכתב מעלה חשדות וחששות. אם יפול לידי הבריטים, ולו מכתב אחד, נשלם על כך בחיינו. קרוב לוודאי, שהבריטים לא יחמיצו הזדמנות לארוב לנו ולחבירינו, שיבואו לשחררנו.

שלב התצפיות והבדיקות עומד להסתיים, ואנו נכנסים לשלב הביצוע. לפתע אכזבה: מודיעים לנו, כי מכיוון שנתווספו מחנות צבא בסביבה — יש לדחות את הביצוע ולשנות את תוכניות הנסיגה. הכבישים אינם באים בחשבון למטרה זו. רק קטע קטן של הכביש ראוי לשימוש בעת הנסיגה, וגם זה תוך תפיסת עמדות אבטחה.

מר מאוד היה טעם הדחייה.

*

גם במצבנו בבית־הסוהר חל שינוי בעל־משמעות.

על־פי תוכנית הבריחה שעובדה על ידינו, היו אמורים להימלט כל אנשינו וכן שבעה מאנשי אצ"ל. אף כי מספר אנשי אצ"ל הכלואים עימנו בעכו אינו קטן ממספר אנשינו, הרי רובם הם בחורים צעירים בני 17—18 מאסירי שוני, שנידונו לתקופות־מאסר קצרות של 3—5 שנים, ולא היה טעם לסכן את חייהם בפעולה כה נועזת. לא גילינו לאנשי אצ"ל את תוכנית הבריחה, ואולם שמעון עמראני המציא לי, לפי בקשתי, רשימה

של שבעה אנשים, אשר יש טעם לשתפם בבריחה נועזת. אך לפתע חל שינוי במצב. שלושים־ואחד אסירי בת־ים, חברי אצ"ל, הועברו מכלא ירושלים לכלא עכו במקום אסירי ביריה, שהועברו לירושלים. מעתה עלה מספר אנשי אצ"ל, שראוי להביאם בחשבון להשתתף בבריחה נועזת, על מספר אנשינו. ברור לכולנו, כי פעולה בקנה־מידה כזה עשוייה להעלות לאין שיעור את יוקרתה של תנועה, אשר תבצע אותה בהצלחה. התחרות אך עלולה לגרור פזיזות, ופזיזות במקרה זה פירושה — אסון. יש לחפש פשרה. נתקיימה ישיבה משותפת של שתי המפקדות במקום. השיחה היתה גלויית־לב. כל בריחה של צד אחד בלבד תסתום את הגולל על אפשרויות הבריחה של הצד האחר. על כן יש לבצע בריחה משותפת, אשר תיערך תוך תכנון וביצוע משותפים. הודענו לאנשי אצ"ל כי בידינו תוכנית מפורטת, וכי בחוץ נעשות הכנות לביצועה. נהיה מוכנים לפרטה, אם הארגונים בחוץ יסכימו ביניהם על ביצוע משותף של הפעולה. מספר הבורחים לא נקבע סופית, אך עקרונית הוחלט, כי 14 הבורחים הראשונים ימנו 7 אנשי אצ"ל ו־7 אנשי לח"י, ומספרם של שאר הבורחים ייקבע על פי היחס המספרי של האסירים.

כשקיבלנו הודעה מבחוץ, כי אכן הוחלט על ביצוע משותף של ההתקפה, ישבנו לדון בתוכנית הפריצה מבפנים. גם אנשי אצ"ל עיבדו במשך הזמן תוכנית, ולזכותם ייאמר, שלאחר השוואת שתי התוכניות, הם קיבלו את תוכניתנו ללא כל חישובי יוקרה. אך, בסופו־של־דבר, ככל שחלקם של האסירים הפורצים בפעולה זו היה חשוב, הרי חשוב וקשה שבעתיים היה תכנון ההתקפה וקביעת דרכי הנסיגה על־ידי המטות בחוץ.

ד.

תוספת של שלושים־ואחד בחורים כארזים, כולם אנשי קרב, שוב השפיעה במידה רבה על הטבה נוספת של התנאים בכלא. למספר הדרישות שהצגנו להנהלה, לא היה קץ.

מעתה מתמנים גם יהודים כאחראים על בתי־המלאכה בכלא, ומקבלים דרגות וזכויות־יתר. הדבר מאפשר לנו גישה לכל מקום. בעלי הדרגות נהנים מזכות מיוחדת לשחק כדורגל על מגרש הסמוך לבית־הסוהר, לקבל ביקורים בתוך חדר פנים אל פנים ולא מבעד לגדר וכו'. שניים מן האסירים העברים הוכרו כנציגי האסירים: איתן לבני מאנשי אצ"ל (שישב בכלא בשם בדוי: חיים לוסטר, בעוד את איתן ממשיכים השלטונות לחפש בחוץ) ואני כנציג חברי לח"י. ניתן לנו להסתובב ללא כל הפרעה

במשרדים, בחדרי הקציגים, בבתי־המלאכה ובבית־החולים. יכולנו לבלות בחצר עד שעה מאוחרת. הטבות אלו כמובן הרחיבו את אפשרויות בדיקת תוכנית הבריחה והחישובים הכרוכים בה. הותר לנו להכניס כדור־משחק לתוך בית־הסוהר, והאסירים שיחקו לפנות ערב בכדור־יד או כדור־עף.

בינתיים אנו מריצים מדי שבוע מכתבים ושואלים, אם נקבעו מועד ההתקפה ודרך הנסיגה, והתשובה תמיד חוזרת על עצמה: "עדיין מחפשים. הפתרון קשה, אבל היו שקטים. נבצע את הפעולה בכל מחיר!" לבסוף פקעה סבלנותנו. למעלה משלושה חודשים עברו עלינו בדחיות. אנו מעלים תוכנית אלטרנטיבית: נחפור מנהרה. תוך בדיקת תוואי הבריחה מצאנו, כי המבצר גבוה מבחוץ הרבה יותר מאשר מבפנים. האגף הפונה לאחת הסימטאות של עכו העתיקה מגיע מצד הסימטה לגובה של שלוש קומות לפחות, שעה שמצד החצר אינו אלא בן קומה אחת. בדקנו ומצאנו, שגם יתר האגפים גבוהים יותר מבחוץ מאשר מצד החצר. מה, אם כן, נמצא מתחת לתאינו? האם נמצא שם הלל ריק?

תוך כדי חיפוש תשובה לשאלה זו, התעמקנו בחקירת האדריכלות של מבצרים מימי־הביניים. לאחר שחיטטנו בספרים, הסקנו שחייבות להימצא במבצר מנהרות המובילות אל החוץ. נזכרנו כי בשנת 1938, שעה שבעכו ישבו 43 אסירי "הגנה", הם נתקלו, בשעת עבודתם בתעלת המגן הסובבת את המבצר במעין מבוי. אחד האסירים נכנס לתוכו, ולאחר הליכה של כמה דקות בתוך מנהרה, מצא את עצמו לפתע מחוץ למבצר. מדוע אפוא נאבד זמן ונשב בחיבוק ידיים? נתחיל לחפור כלפי מטה, עד שנבקיע את הרצפה ונגיע אל האולמות הנמצאים ללא ספק מתחת לתאינו. שם נחפש את הכניסה אל המבוי המוליך החוצה, או שנבקיע את החומה ונצא דרך סמטאות עכו.

קיימנו שוב ישיבה של המפקדים במקום, והוחלט כי החפירה תתנהל מתוך תא, שישבו בו אסירי אצ"ל ולח"י במספר שווה. כמנהל החפירה נבחר יהושע זטלר, אשר הועבר בינתיים מירושלים לעכו, לאחר שפרצה שם קטטה בין אסירים ערביים ויהודיים. יהושע היה בעל ניסיון בחפירה בתוך הקיר, כי על כן חפר קודם לכן בירושלים.

החלה אפוא חפירת המנהרה. מתוך עמוד בתא מספר 28 הוצאו שתי אבנים גדולות. המבצע לא היה קל. במסדרונות שמשני צידי התא מסתובבים שומרים בלי הרף. תוך שכיבה מתחת למיטה נחרט חריץ בתוך הקיר עד שנתהווה סדק מסביב לאבן. אחר כך יש לנתק את האבן, בעזרת נענועים, מן האבנים הסובבים אותה ולהוציאה ממקומה. ואת כל המלאכה הזאת יש לבצע מבלי להקים כל רעש.

לאחר שהוצאו האבנים, התאמנו תבנית של מלט בגודל הפתח. החלק החיצון של הסגר היה משוח בשכבת גבס. גם את הסדק שנוצר סביב הסגר סתמנו בגבס וגם הוספנו סיוד. הקיר היה חלק ולבן, ובשום פנים לא ניתן היה להבחין, כי נחפרת כאן מנהרה.

עבודת החפירה התנהלה באיטיות, כיוון שהעמוד שבו התחלנו בחפירה, היה בנוי אבנים ומעין טיט, שאף הוא התקשה לאבן. התקדמנו כשלושה עד חמישה ס"מ ליום. העבודה נעשתה בעזרת מכשיר חד, אך אסור היה עלינו להשתמש בפטיש ובאיזמל, פן נעורר את תשומת-ליבם של השומרים.

חפירת המנהרה שימשה לנו רעיון-לוואי בלבד, דרך של אין-מוצא. בינתיים לא הרפינו ממאמצינו לפרוץ את הכלא בסערת התקפה.

*

בחוץ משתאה היישוב כולו לנוכח התנהגותו האמיצה של דוב גרונר, אשר נידון למוות. שבועות על גבי שבועות הוא כלוא בצינוק-התלייה בירושלים והבריטים אינם מעזים להוציא את גזר-הדין לפועל. גם העיתונות העולמית עוסקת בנעשה באותו תא קטן בכלא ירושלים. עוד שלושה אנשי אצ"ל, יחיאל דרזנר, אליעזר קשאני ומרדכי אלקחי, נידונו למוות, ואף דינם אושר על-ידי מפקד הצבא. אף הם צורפו אל דוב גרונר בצינוק התלייה בירושלים.

ביום בהיר אחד הועברו ארבעת הנידונים לצינוק הגרדום שבעכו. הגישה אליהם היא בלתי-אפשרית בדרך כלל, אולם שעה שאנחנו, בעלי הדרגות, יוצאים לשחק כדורגל במגרש הנמצא בחצר החיצונה של המבצר, "מטיילים" הנידונים למוות באחד התאים, אשר דלתו פונה לאותו מסדרון צר, המבדיל בין בניין המשרדים לבין הגדר של החצר. בשובנו מהמשחק, נמצאים הנידונים ליד הדלת, ולפעמים אנו מצליחים להחליף מלים מספר.

ה.

עם בואם של נידונים אלה, התחלנו להריץ החוצה מכתבים וללחוץ על זירוז ההתקפה. חששנו, כי הם הועברו לכאן, כיוון שהשלטונות זוממים להעלותם על הגרדום בעכו. פריצת החומות עשוייה להצילם מתלייה.

הופתעתי מאוד, כאשר חשתי באיזו תכונה "חשודה" בקרב אנשי האצ"ל לאחר שהובאו הנידונים לכלא. הם כיבסו את בגדיהם האזרחיים, התאספו

בתא וסגרו עליהם את הדלת והתריסים, התלחשו והסתודדו. הבנו, שמשהו מתרקם אצלם.

לנוכח יחסי הידידות שנרקמו בינינו והודקו מאז הוחלט לבצע את הפריצה במשותף, ומאז חפרנו במשותף מנהרה, היתה הסודיות שאפפה את מעשי ידידינו מוזרה ומעוררת חשדות: ראינו עצמנו זכאים לדרוש הסברים. פניתי אל איתן, והלה הודיע לי, שהם החליטו לבצע את הפריצה לבדם, שהמרכז שלנו נתן הסכמתו לכך, ושמועד הפריצה נקבע ליום ה', כ"ח בניסן. מספר אנשי לח"י, אשר ישותפו בבריחה בעת הפריצה טרם נקבע, אך בימים הקרובים נקבל הודעה בנידון.

לרוגזנו לא היה גבול. קנאת־לוחמים התעוררה בנו במלוא עוזה. התוכנית היתה שלנו, ההכנות נעשו על ידינו. מסרנו להם את כל הפרטים בגילוי־לב והיינו נכונים להתחלק בביצוע. עתה הם נוטלים לעצמם בעלות גמורה על תוכנית הבריחה והפריצה, ואף קובעים לנו את מספר הבורחים מבין חבריגו!

שיגרנו מכתב מלא התמרמרות אל נתן פרידמן־ילין. מדוע ויתרתם על חלקנו בביצוע הפעולה? — שאלנו. האם אין זה ברור, שפעולה מעין זו תעלה את יוקרתו של הארגון המבצע?

פרידמן־ילין השיב לנו, כי לא היתה לפניו ברירה. הוא נפגש עם מנחם בגין וקיבל את הנמקתו של מפקד האצ"ל, שאסור לאבד זמן, ויש להקדים את הביצוע, כדי להציל את חייהם של ארבעת הנידונים למוות, ושעל־פי הניסיון סיכויי ההצלחה של הפעולה גדולים יותר, אם תבוצע על־ידי גוף אחד, שכן האנשים רגילים לפעול בצוותא. "לא יכולנו להתעקש" — כתב פרידמן־ילין — "כי אז היה הביצוע נדחה, ומי יודע אם לא נאחר את המועד להצלת הנידונים. לא יכולתי לקחת זאת על מצפוני..."

באין ברירה התנחמנו במחשבה, שאכן נציל את ארבעת הנידונים ושהמכה שתונחת על האוייב על־ידי שחרור הנידונים, תהיה חזקה שבעתיים.

נותרו יומיים עד למועד ביצוע הפעולה. אינני יודע, אם הנידונים כבר ידעו על ההכנות. משחזרתי אותו יום ממשחק הכדורגל, טיילו הנידונים בתא הטיולים שלהם. הייתי ביחסים טובים עם השוטר הבריטי שהופקד עליהם, ועל כן יכולתי לגשת אל דלת תאם. לחצנו ידיים מבעד לסורגים. הם היו במצב־רוח טוב. גרונר שבעת הפעולה נפצע בלסתו, היה אחר ניתוח והדיבור היה קשה עליו. שאלתיו אם יש לו אלו ידיעות שהן בקשר לנסיעתו לאנגליה לצורך הגשת ערעור בפני מועצת המלך, והוא השיב בשאלה, אם באמת אני כה תמים ומאמין, שהערעור אמנם יתקיים. שלושת הנידונים האחרים התלו־צצו. השיחה היתה קצרה מאוד, כי הודיעו לנו שהמנהל מתקרב, והשוטר ביקש שאסתלק. נפרדנו ב"להתראות" — משמע מחוץ לצינוק הגרדום.

*

בבוקר ירדה בשורה איומה על בית־הכלא. בלילה הוצאו ארבעת הנידונים להורג. הרגשה שיקשה לתארה במלים. אתה מתעורר בבוקר, פוקח עיניים והנה נודע לך, שכאן, כה סמוך אליך, בשעה שישנת את שנתך, הועלו על הגרדום ארבעה אנשים, ארבעה חברים לנשק. רק אמש שוחחת איתם. אתה יודע, שכל ימי חייך תוסיף לראותם עומדים ליד הדלת המסורגת בבגדיהם האדומים, עליזים וצוחקים, ארבעה לוחמים...

אבל כבד ירד על בית־הסוהר. אבל המהול בזעם. שום בריטי לא העז באותו יום להיכנס לחצר. בכלא שררה דומייה. גם הערבים לא הפירוה. בשקט ובראש מורד באו לנחמנו ויצאו לעבודה.

עיתונים לא הגיעו באותו יום, כי בחוץ הוכרז עוצר. מתוך האזנה לרדיו נודע לנו, שמעתה תוקנו חוקים חדשים: אין חובה להודיע לנידון על מועד עלייתו לגרדום, ואין חייבים להביא רב לווידוי אחרון.

ו.

ביצוע הפריצה נדחה שוב. כעת כבר יש פנאי. מה שהוכן בחיפזון, כדי להציל את הנידונים — טעון בדיקה נוספת ושכלול. אולם הוויתור שלנו על ההשתתפות בביצוע ההתקפה נשאר בתוקפו. האצ"ל יבצע את הפעולה.

הדחייה לא ארכה הפעם זמן רב. כעבור ימים ספורים נקבע התאריך הסופי של ההתקפה: ביום א', 4 במאי 1947, בין השעות 4—4.30 אחה"צ תבוצע ההתקפה. פרט לאחראים על אנשי האצ"ל והלח"י בכלא, כ־10 במספר, לא ידע איש על העומד להתרחש. ישיבות ודיונים ללא הפסק. כל פרט מחושב ומעובד. פה ושם מתגלים גם חילוקי־דיעות, בעיקר בשאלה, כמה אנשים יברחו מכל צד. אנו טוענים בשם הכלל, שהסכמנו עליו. אנשי האצ"ל מתנהגים כ"בעלי־בתים". איננו שותפים שווים בעיניהם. הסכסוך נמשך עד לרגע האחרון, אך לא ניתן לשנות דבר: נקבע, כי 11 מתוך 42 בורחים יהיו אנשי לח"י.

*

שבוע לפני הבריחה הוכנס חומר־נפץ לבית־הסוהר: נפצים בתוך סיגריות, וחומר בתוך קופסאות ריבה. דווקא הפעם לא הצלחנו להכניס את הקופסאות מבלי שיעברו ביקורת. ביום שבת, בחצר החיצונה של בית־הסוהר, נערכת בדיקה בחבילות שהביאו לנו קרובי המשפחה. על גבי שולחנות מונחות החבילות, והמנהל בכבודו ובעצמו מנצח על הבדיקה. כל קופסה וכל בגד

נבדקו בקפדנות. סרג'נט בריטי חתך בסכין את העוגות ובדק את הקופסאות והארגזים מבפנים ומבחוץ, כדי לוודא שאין להם תחתית כפולה. כיוון שהייתי נציג האסירים, הותר לי להשקיף מרחוק על פעולת החיפוש. הגיע תורן של קופסאות הריבה. הלב הלם בחוזקה. הסרג'נט הבריטי פתח את המכסה והכניס את הסכין פנימה. הוא מדד את עומק חלל הקופסה מבפנים ואת דפנותיה מבחוץ. בסדר, אין תחתית כפולה. קופסה שנייה. הוא הכניס את הסכין, ומשהוציא אותה, היתה על קצה הסכין אצבע ג'ילניט. נשמתי פרחה, הרגשתי, שאני מחוויר. בפנים, בתאים הכול גלוי. עלולים מיד לערוך חיפוש. יימצאו תוכניות, מכתבים ונפצים... הכול נכשל!

הסרג'נט בודק בשקט את המציאה, מריח ומראה אותה למנהל. זה מסתכל ב"חפץ" ואחר כך בקופסת הריבה ומסביר לסרג'נט בשקט ובביטחה: "It's jam!" (זו ריבה). הסרג'נט מחזיר את חתיכת הג'ילניט לקופסה, סוגר אותה, מזיז אותה וניגש לחפץ אחר. נתכסיתי זיעה קרה, והלב הוסיף להלום בחוזקה. משנסתיים החיפוש, הוכנסו החפצים פנימה וחולקו לאסירים. גם הריבה הובאה אלינו. איזה מזל, שלא עלה בדעתו של הסרג'נט לטעום ממנה!

*

שוב התחלפו המנהלים בעכו. לאחר שהעלו לגרדום את ארבעת הנידונים, לא יכול היה מיסטר קלאו להישאר בתפקידו. אף כי נזהרנו מלהחריף את היחסים בינינו לפני הבריחה, קשה היה לשמור על קשרי "ידידות" עם מי שידיו מגואלות בדם אחינו. נראה שגם השלטונות הממונים עליו חששו ממעשה נקם והעבירו את קפיטן קלאו לבית־הסוהר בשכם. במקומו הגיע מייג'ור צ'רלטון, מיודעי מכלא ירושלים.

מייג'ור צ'רלטון השמרני ראה בעין זועפת את הסדרים החדשים, שהונהגו בבית־הסוהר. במרץ ובעורמה ניגש להשליט בו סדר חדש־ישן.

ביום שישי, יומיים לפני מועד הבריחה המתוכננת, הזמין אותי המייג'ור אליו והודיע, כי עלינו להחזיר את הבגדים האזרחיים שברשותנו, וכי מעתה יהיה עלינו להלך רק בבגדי אסירים.

בתנאים אחרים היינו משיבים בלאו מוחלט. ואילו עתה חששתי, שסירוב למלא אחר הוראותיו עלול לגרום לחיפוש מתוך ניסיון להחרים את בגדינו האזרחיים, וכל חיפוש בשעה זו עלול להיות הרה־אסון. אנו מתכוננים לבריחה, וכל הפרעה של סדרי בית־הסוהר עלולה לשבש את הכנותינו המדוקדקות לקראתה. בעוד יומיים ממילא לא נוסיף להיות כאן, ובינתיים אנו זקוקים לבגדים האזרחיים, ואי־אפשר בלעדיהם. הסברתי למייג'ור, שדרישתו תעורר התמרמרות רבה בקרב האסירים. עם זאת אני מבין, כי

מנקודת־ראותה של ההנהלה עלינו למלא אחר ההוראות. אשתדל אפוא לנצל את השפעתי ולשכנע את חברי האסירים, שיסכימו להחזיר את הבגדים האזרחיים לקרוביהם. החל מיום ב׳ (יום לאחר התאריך שנקבע כתאריך הפריצה) לא יימצאו עוד בגדים אזרחיים ברשות האסירים. מתינותי הפתיעה את המנהל והשביעה את רצונו.

*

רק בשבת, יום אחד לפני הבריחה, הודענו לכל אנשינו על העומד להתרחש. באסיפות פנימיות, במסיבות ״עונג שבת״ הנהוגות בבית־הסוהר, נמסרה ההודעה לחברי התנועה. שמחה ודיכאון כאחד. הללו שמחים על ששמם נמצא ברשימת הבורחים, והללו מדוכאים על ששמם נעדר. שמחה, דיכאון וגם חרדה. קשה הפרידה מחברים השותפים לגורל, למלחמה, לסבל וגם לחלום. קשה להביט בעיני הנשארים. עצב עמוק שרוי בהן. והכול יודעים, שהפעולה נועזת ומסוכנת. מי יודע, מתי נשוב ונתראה, ואם נתראה בכלל?

באווירה זו נעשות ההכנות האחרונות; מחלקים הוראות ותפקידים. עד למועד ההתפוצצות חייב הכול להתנהל — כלפי חוץ — כתמול שלשום. אסור שתורגש תכונה כלשהי. בשעה זו, בין ארבע לחמש, יוצאים בדרך־כלל לשחק כדור־יד בחצר. הפעם ישחקו רק אלה שנפל בגורלם להישאר. הבורחים יישארו בחדרים לבושים ומוכנים לאות.

ליל שימורים היה הלילה שלפני הבריחה. בריחה אינה דומה לפעולה אחרת. ההתרגשות גדולה הרבה יותר. לילה זה הזכיר לי את הלילה שלפני הבריחה מלאטרון. לא ידעתי אז, כי לא ליל שימורים אחרון מעין זה יהיה לי אותו לילה. האנשים מנסים להירדם. משתרר שקט. זה מתהפך על משכבו, זה מדליק סיגריה, ולפתע מתברר, שאיש אינו ישן. מישהו מתיישב על מזרונו ולוחש: ״אני אצא מחוץ לחשבון. על אחריותי שלי אמצא מחסה בתוך העיר, או אלך ברגל דרך השדות עד לחיפה. מה איכפת לך? על אחריותי שלי. הרי לא נוכל לפרוץ שנית...״

אני מבין אותו. אבל מעשה כזה פירושו איבוד לדעת. הבקשה נדחית, כמובן.

הלילה עובר בשיחות, בלחש; השומר עלול לגלות, שאנחנו ערים.

כאשר מאיר הבוקר, אינך מרגיש כלל עייפות. הרגשה נעימה של פריצה מן החומות הארורות האלה.

מחלקים את הבורחים לשלוש קבוצות. לכל קבוצה תחכה בחוץ מכונית. מכנסים את הקבוצות להסבר אחרון של הפעולה לפרטיה.

עם הישמע קול ההתפוצצות, תפרוץ הקבוצה הראשונה מתוך התא

הפתוח, תתקדם לשער הברזל, המוביל למסדרון שדרכו אפשר להגיע לפיר־צה, תקשור חבילת חומר־נפץ על מנעול השער. לאחר שיפוצץ השער, תתקדם הקבוצה לאורך המסדרון, תפוצץ את הדלת המפרידה בין המסדרון־נות, והדרך לפירצה תהיה פתוחה. מהפירצה יש לקפוץ על גג בניין בית־המרחץ הטורקי, ומשם לקרקע.

אותה שעה תתפוס קבוצה ב' עמדות לאורך החצר. תפקידה למנוע, בעזרת מקלות, הפרעה מצד האסירים הערביים. היא תתקדם לפירצה מיד לאחר יציאתה של קבוצה א'.

המלאכה הקשה ביותר מוטלת על קבוצה ג'. עליה לחסום באש את הכניסה לחצר בית־הסוהר (פחי נפט ובנזין הוכנו במטבח), לזרוק רימוני רעש על הגגות, כדי להשתיק את השוטרים המזויינים ברובים ותת־מקלעים ולאחר מכן להתקדם אף היא אל הפירצה. כל הפעולה חייבת להתבצע תוך לא יותר משתי דקות.

לכל אדם נקבע תפקידו. מחלקים בגדים, מקלות, תחבושות עזרה ראשונה וכו'.

עם הישמע ההתפוצצות, חייבים כל הנשארים להתבצר באחד החדרים מחשש של יריות השוטרים מן הגג והתפרעות האסירים הערביים.

מצב־רוחם של הבורחים מרומם. הכל בטוחים בהצלחה גמורה. שאלתי את שמשון וילנר: "מה מנבא לך ליבך?"

"אין לי ספק שנצליח. מחר בשעה זו נטייל על שפת־הים בתל־אביב" — אמר בצחוק. "אני שקט לגמרי. אנוח קצת".

שמשון קר־המזג ישן את שנת אחר־הצהריים המסורתית שלו. היו אלו שעות חייו האחרונות. ברגע האחרון הועבר לקבוצה א'. התברר, כי בקבוצה זו ישנו רק נהג נוסף אחד, ואילו בקבוצה ג' — שלושה. יהושע בקר אשר הועבר במקומו לקבוצה ג', התמרמר, כי רצה להיות בין הראשונים. הצלחתם של אלה נראתה בטוחה יותר. יהושע יצא לחופש; שמשון — למוות.

השעות זוחלות לאיטן. אף כי אתה בטוח לגמרי, כי השעה ארבע אכן תגיע, אתה מתחיל לפקפק באמת זו. אך חוקי הטבע, כמובן, אינם מאכזבים לעולם.

בשעה שלוש ושלושים התרכזו הקבוצות בחדרים. כל קבוצה בחדרה. התאים פתוחים, ויתר האסירים מטיילים בחצר.

בחצר מתנהל המשחק בכדור־יד כתמול־שלשום. אני נמצא בקבוצה הראשונה. שלושה־עשר איש יושבים בחדר, כולם דרוכים. המתיחות מגיעה לשיאה, כשמחוגי השעון מורים ארבע. תוך חצי שעה יזדעזעו החומות; ארבעים ק"ג חומר־נפץ יבקיעו אותן. תוך חצי שעה ננשום את אוויר החופש.

הנגיע? מי יודע, מה צפוי לנו בעוד כחצי שעה? אתה מנסה לשכנע את עצמך: "מוכרחים להצליח, מוכרחים להצליח..."

בחלוף מספר שעות יהיו חמישה מאיתנו בין המתים, שלושה ייהפכו לבעלי־מום...

אך בינתיים מחכים הכול בחוסר־סבלנות ובמתיחות מעצבנת. כל השלושה־עשר, גם אלה שהמוות מצפה להם... השעה ארבע וחמש דקות... שש דקות... שבע...

בשעה ארבע ועשר דקות נשמע טרטור מנוע מצד הסימטאות. זו תופעה בלתי־רגילה, כי לכאן אין מכוניות נכנסות בדרך־כלל. מיד לאחר מכן הגיעה לאוזנינו צפירת מכונית, כמו סימן איתות.

"הם באו!" — קרא שמעון עמראני וטפח בידיו על ברכיו בתנועת שמחה ילדותית, שהיתה אופיינית לו. אין כל ספק: הם באו! אפשר לשמוע היטב את המכוניות, המסתובבות בחוץ.

בחדר תכונה. מיכאל אשבל מכסה במגבת את מטעני חומר־הנפץ המונחים על השולחן. שמשון קורץ לי קריצה של שמחה. מישהו מעיר, כי מוטב להתרחק מן החלון. הדף האוויר עלול להמם.

שמעון מנסה לעקוב אחר מעשי המתקיפים ומנחש:

"עכשיו מסתובבים...

מתקרבים עם הסולם לבניין המרחצאות... עולים עליו...

מסבירים לשומר, שבאו לתקן את החשמל... כעת עלו...

החבריה נמצאים מתחת לחלון... מצמידים את החומר... מדליקים את הפתיל... יורדים מן הסולם...

ועכשיו: אחת... שתיים... שתיים וחצי..."

שמעון מיהר כנראה יתר על המידה. במציאות לא דפקו העניינים בקצב כה מהיר.

נשמעה דפיקה בדלת התא. הטבח הביא את ארוחת־הערב.

"אי־אפשר להיכנס. תשאיר את האוכל בחוץ".

הטבח, אסיר פלילי, שאינו יודע דבר על העומד להתרחש, מעמיד את הסיר לפני הדלת ומסתלק. הוא בוודאי חושד, ש"מתעסקים" בחדר במשהו בלתי־ליגלי וסודי.

ושמעון ממשיך לספור: "אחת... שת... יים ש... לוווששש — עוד הפעם: אחת, שתיים..."

אינני זוכר, כמה פעמים חזר שמעון על הספירה. בשעה 4.20 נזדעזעו החומות, לשון אש עצומה כיסתה את החצר להרף־עין, פרצה לתאים, וענן אבק כיסה את הכול.

בתא נשמעה שאגה, שפרצה מפי כמה גרונות בבת־אחת: "קדימה!" פרצנו החוצה על־פי הסדר שנקבע. קשה לתאר את המהומה שנשתררה בכלא. צעקות, יללות, אנחות.

הנה נשמעות עוד כמה התפוצצויות קטנות, אלו הן הפטרדות, שהשליכו אנשי הקבוצה השלישית על הגג. כהרף־עין הגענו אל דלת הברזל המובילה למסדרון. ערבים מבוהלים ומיילים פרצו מתאיהם. אנו קוראים להם להיכנס לחדר המקלחות, אך איש אינו שומע. לשונות־אש עולות סמוך לשער הכניסה.

ערבים מטפסים על גדר־התייל הגבוהה והרחבה בזריזות של חיה נרדפת. כל זאת הספקתי לראות תוך חמש שניות, כי בינתיים קשר מנדל בלקובסקי (מלצקי) את החומר למנעול השער. "זהירות!"

הפתיל נדלק. שתי שניות להתפוצצות. אחת... שתים... מה זה? אינו מתפוצץ. אני מוציא בזהירות את הראש מאחורי העמוד, לבדוק אם יש ניצוץ, ובאותו רגע התפוצצות אדירה. הבהלה גדלה. "קדימה!" השער נפתח לרווחה.

עוד דלת. לתפוס מחסה! שתי שניות נוספות, ושוב התפוצצות. במסדרון חשיכה, אבק וריח של חומר־נפץ.

קריאה: "אנו" — תשובה: "באנו!" זו סיסמת הפעולה. לפתע אור! אור יום! אור חופשי! הנה הפירצה שבחומה.

יורדים בקפיצה אל גג בית־המרחץ. מתחת לפירצה נפער חור גדול בגג, אשר התמוטט מעוצמת ההתפוצצות. יש לקפוץ בזהירות. ריבוע קטן כמידרך כף־רגל נותר להיאחז בו, והגג גובהו חמישה מטרים מעל לקרקע. למטה מעודד אחד המתקיפים בקריאות: "קפוץ! קפוץ!" אחדים נתלים בידיהם על הגג וקופצים, אחרים קופצים מרוב התלהבות ישר מן הגג. אחרי בחיתה מוצלחת (ומי לא יצליח ברגע שכזה?) מחכה לכל אחד טפיחה על הגב ו"מחמאה" מסוג: "כך קופצים? קאַליקער! רוץ מהר!"

את מאתיים המטרים בתוך סימטאות עכו העתיקה אנו עוברים בריצה. לאורך הדרך ניצבים מתקיפים, לבושים מדי צבא, ויורים באוויר. פה ושם מתחבקים לרגע קט שני חברים — זה משחרר וזה משוחרר.

מכוניתנו, טנדר מכוסה בברזנט, מתמלאת במהירות. האיש השלושה־עשר מודיע: "אחרון" — ואנו זזים. הברזנט נסגר מעלינו. לכאורה נוסעים בה חיילים בריטיים.

*

המכונית נוסעת במהירות, ואתה מרגיש כנישא על כנפי נשרים. פה ושם עדיין נשמעות יריות, אבל אתה חש, כאילו אינן נוגעות לך. מרוב שמחה מתחבקים, משתוללים. במידה ואפשר להשתולל בשכיבה במכונית

דחוסה עד מחנק. מישהו מתחיל לשיר: "איזה פלא, איזה פלא!"... משתיקים אותו ומזכירים לו, כי "איזה פלא" אינו כלול בריפרטואר השירים של הצבא הבריטי. אף כי אנו סגורים ומסוגרים בתוך המכונית, אנו חשים שיצאנו לכביש.

לפתע נשמעות יריות מקרוב.

צרורות ממושב הנהג.

"מתקיפים אותנו?"

כן. אנו נמצאים תחת אש. ממושב הנהג עונים באש. מגבירים את המהירות. "לשכב!" כדורים מנקבים את הברזנט ושורקים מעל לראשינו. אשבל נפצע.

"מלכודת?"

פגייה חדה. הכדורים מוסיפים לנקב את המכונית. שוב סיבוב, והפעם חד מאוד וחפוז. נעצרים. משהו קרה. איננו מצליחים לצאת מטווח היריות. נפלנו בפח!

"כך נפלו האחד־עשר מבתי־המלאכה של הרכבת בחיפה", חולפת במוחי מחשבה כברק.

"לקפוץ!" להישאר במכונית — פירוש הדבר — מוות. התחלנו לקפוץ מבעד לפתח האחורי. האש כוונה אל הפתח. אחדים נפצעו. לרוץ! לחפש מחסה! רצים בתעלה שבצד הכביש. הכדורים משיגים אותנו. מישהו נפל לידי: חיים ברנר. עוד מישהו. לרדת מן הכביש. הכדורים שורקים ליד הראש, אך אין רואים את האוייב. נכנסנו לשביל הסמוך לבית־הקברות. מאחורי הגבעה נמצא מחסה. רק לעלות ולרוץ דרך השדה, אולי נצליח להתחמק.

רצתי ראשון. אנו כמעט על הגבעה. לפתע צצה לפני כיפה אדומה וקנה של סטן. עצרתי את הרצים אחרי. חשתי מכה חזקה בידי. נפצעתי. אחורה! רצנו במורד הגבעה חזרה אל הכביש.

פתאום פסקו היריות. משהגענו לכביש, ראינו קצין בריטי רץ לקראתנו כשתת־מקלע בידו. האנגלים הפסיקו את האש מחשש שיפגעו בו.

"בחורים, אחרי!" שאג "הקצין הבריטי". רצנו אחריו. היה זה "שמשון" (דוב כהן), מפקד הפעולה. רובנו פצועים. יש ואינם יכולים עוד לרוץ וצריך לעזור להם. הכדורים מוסיפים לשרוק ליד האוזניים. מרחוק נראית מכונית צבאית חונה על הכביש. אם אך נגיע אליה... לא הכול נגמר, עוד יש תקווה.

כתמי דם מתפשטים על הבגדים. עוד מעט נגיע למכונית. בתוך המכונית יושבים שני אנגלים. "שמשון" מאיים עליהם, אנו קופצים לתוך המכונית

ומתנפלים עליהם. היתה זו המכונית, בה חזרו הצנחנים המתקיפים אותנו מרחצה בים; שני הבריטים והנהג נשארו כנראה במכונית, כי לא היה בידיהם נשק. אנו שוכבים על שני הבריטים ומחזיקים בהם בשארית כוחנו. הם מבוהלים ומבקשים רחמים. "שמשון" משתלט במהירות על הנהג ופוקד עליו לנסוע.

המכונית זזה. האנגלים שתקפו אותנו כנראה היו מזויינים בתת־מקלעים בלבד. תוך מספר שניות יצאנו מטווח היריות. האנגלים שבמכונית מרגישים, שאנו בלתי־מזויינים וקרובים לאפיסת כוחות. פצועים וזבי דם, אנו מחזיקים בהם בשארית כוחותינו. הם מנסים להשתחרר. לא נוכל להחזיק בהם זמן רב. מבקשים מ"שמשון", היושב בתא הנהג, אקדח. תחת איום האקדח פוקדים על שני האנגלים לקפוץ מן הקומנדקאר תוך כדי נסיעה.

מרחוק נראים חיילי הדיביזיה המוטסת. הם עדיין לא התייאשו מהרדיפה אחרינו. ואולם אנו כבר נמצאים מחוץ לטווח יריותיהם.

"שמשון" מוציא את ראשו מתא הנהג ושואל, אם יש בינינו עוד נהג. כן. נשאר לנו עוד נהג אחד: שמשון וילנר. הוא הנהג האחרון. שני האחרים נותרו על הכביש. בסך־הכול חסרים במכונית ארבעה אנשים. שלושה מהבורחים והנהג מן המתקיפים.

בצד הכביש, ליד משאבת בנזין, עומד ג'יפ. זהו הג'יפ של "שמשון" ובתוכו נשק. על נהג הג'יפ הוטל להציף את הכביש בבנזין ולהציתו, כדי ליצור רושם שאנו בורחים לכיוון חיפה ויוצרים מחסום אש בפני רודפינו. בתוקף הנסיבות אנחנו באמת בכביש חיפה. בגלל היריות עלינו, לא הצלחנו לסטות אל השביל אשר היה מוביל אותנו, בהתאם לתוכנית, צפונה, לכיוון צפת.

אין אנו יודעים, מה עלה בגורלן של יתר המכוניות. על כן החלטנו לזנוח את התוכנית להצית את הבנזין ולהסתפק בהצטיידות במקלע ובתחמושת, שהיו בג'יפ.

המכונית נעצרת. הנהג הבריטי נזרק מתוך המושב ובורח בבהילות אל השדה. כל אלה המסוגלים עדיין לרוץ ולסחוב, מעבירים את הנשק והתחמושת למכוניתנו. שמשון וילנר תופס את מקום הנהג. מנסה להתניע את המכונית פעם, פעמיים, המנוע אינו פועל!

קרקעית הקומַנדקאר מכוסה דם. נשמעות אנחות. הבריטים המזויינים מתקדמים, ועוד מעט שוב נהיה בטווח היריות. כבר מזמזמים כדורים מעל לראש. מישהו מגלה לפתע כתם מתחת למכונית. מיכל הדלק נקוב! לא יותר ממאה מטרים מפרידים בינינו לבין האנגלים. אנחנו אבודים.

לפתע ניצוץ של תקווה. משאית אדומה באה ממולנו. היא עמוסה פועלים ערביים.

"קדימה! לעצור אותו!" — פקד "שמשון".

אנחנו רצים בכביש לקראת המשאית. "שמשון" עם ה"ברן" רץ בראש. שמשון — הנהג — רץ לידו. אנחנו נסחבים אחריהם. הפצועים קל תומכים בפצועים קשה.

המשאית נעצרת. צרור אחד באוויר, והערבים נמלטים בבהלה מתוך המכונית לשדה. רק הנהג נשאר ליד ההגה.

הנהג מסרב לצאת. הוא מנסה להסביר, להתווכח. ליד תא הנהג עומד "שמשון" עם ה"ברן" ולידו שמשון המתכונן לתפוס את מקום הנהג. אין לנו פנאי להתווכח, כדורי הבריטים כבר שורקים מעל לראשים.

"צא!" — קורא "שמשון" אל הנהג. הנהג פותח שוב בוויכוח. צרור יריות מן ה"ברן" של "שמשון", והנהג נופל החוצה מתבוסס בדמו. שמשון וילנר ממהר להיכנס אל תא הנהג. בחפזונו הוא נכנס בגבו אל תחת לוע ה"ברן". הצרור השני שנפלט מתוך ה"ברן" של "שמשון" קוטל את שמשון הנהג.

שמשון נפל! רק אנחה קצרה נפלטה מגרונו.

איבדנו חבר יקר, וגם גורלנו נחרץ — נשארנו בלי נהג!

אמנון, שהיה לו מושג־מה בנהגות, מנסה תחת מטר היריות לסובב את המשאית. אך הוא פצוע בחזהו וידיו משותקות. הוא מצליח בקושי להציב את האוטו לרוחב הכביש.

"להתפזר!" — קורא "שמשון". הוא עצמו תופס עמדה מאחורי הג"פ שהשארנו במקום, ופותח באש. האנגלים נאלצים לתפוס מחסה, והתקדמותם גבלמת. רצנו אל תוך השדה. ההיגיון חייב בריחה רק לכיוון אחד, לצד ימין של הכביש; צד שמאל מוביל חזרה לעכו, ולשם נמלטו הערבים מתוך המשאית. התפזרנו בשדה בימין הכביש. מרחוק נראה שדה קמה. "להגיע לשם", חלפה מחשבה במוחי, "להסתתר בתוך הקמה עד רדת הלילה, ואחר כך להמשיך".

על הכביש נשארו מוטלים שמשון וילנר והנהג הערבי. "שמשון" המפקד עדיין ניצב מאחורי המכונית וירק אש אל הבריטים.

משהגעתי לשדה הקמה, הפניתי את ראשי לאחור. מרחוק ראיתי את "שמשון" המפקד מוטל במדי המייג'ור שלו על הכביש. בניסיון להציל את חיינו, הקריב המפקד "שמשון", הוא דוב כהן, את חייו.

נכנסנו אל תוך שדה הקמה; יוסף דאר פצוע ביד ובבטן. משה סלומון בדרך נס לא נפגע כלל, ואני פצוע בידי.

בזחילה התקדמנו בתוך הקמה. היכן אנו נמצאים? מה לפנינו? האם ראו אותנו הבריטים, כשנכנסנו לשדה? האפשר להמשיך?

כשהגענו אל קצה הקמה, ערכנו התייעצות קצרה ומהירה. הוצאנו את ראשינו מתוך הקמה. לפנינו — מחנה צבאי. ניכרת בו תכונה רבה. כנראה כבר הוזעקו החיילים לצאת בעקבותינו. הכביש משמאל מתמלא מכוניות צבא ומשטרה.

אין ברירה. עלינו להישאר בשדה עד רדת החשיכה. אולי יתרחש נס ולא יגלונו. השעה כבר 17.20. בעוד שעה יחשיך, ונוכל לזוז.

קריאות החיילים הבריטיים וקללותיהם הולכות וקרבות. לשכב בשקט. אני שומע בבירור צווחת פרא: "הנה הם!" ומיד אחריה שלוש יריות.

יורים בחברינו הפצועים, שנשארו מוטלים בשדה ליד הכביש. רוצחים אותם! גם אותנו עוד מעט ירצחו.

אין ספק, שיגלו אותנו. אני שומע מישהו מסביר, שגם בקמה נמצאים "בלאדי ג'וס".

הם עדיין מהססים להיכנס. כי על כן מניין להם, שגם אנחנו שוכבים פצועים ובלתי־מזויינים? לבסוף החליטו כנראה להתפזר בשרשרת ולהתקדם, תוך כדי יריות.

הם גילו את שביל הזחילה שלנו. יורים לעברנו. הכדורים נתקעים על ידנו בתוך האדמה. השיבלים נקצרות על־ידי קלעי כדורים, כופפות ראש לאיטן בזו אחר זו בשורה ישרה, כאילו חוט נמתח ביניהן.

החייל המתקדם בשביל הזחילה קרוב אלינו מאוד. אנו שומעים צעקותיו הפראיות. אם לדון לפי הקול, מבדילים בינינו כעשרים מטר. עוד מספר שניות יהיה על ידנו. במי משלושתנו יירה תחילה? הגרוע מכול יהיה לראות, כיצד יורים בהם.

"שלום לכם, הכול נגמר. אני קם!" — אמרתי לשני חברי והתרוממתי.

לפני — במרחק של כעשרים מטר — עמד חייל בריטי, פרוע, אדום ומיוזע, ה"ברן" בידיו, רועד.

הוא יורה וצורח: "הנדס אֶפ!" הרימותי את ידי.

"הפסק לירות, אני נכנע!" — אמרתי, וצרור יריות נוסף עבר לידי.

אותו רגע התרומם גם יוסף. הוא עמד לצידי. אמרתי לאנגלי:

"אתה חייל. כיצד אתה יכול לירות בפצועים בלתי־מזויינים?!"

"הרם את הידיים!" — חוזרת ונשנית הקריאה הפראית.

ידינו היו מורמות. אך הוא הרגיש צורך להמשיך ולצרוח. להוט היה כולו לרצוח אותנו. הוא ירה שוב, ויוסף נפל. עוד כדור פגע בחזה.

"התקרב!" — קרא אלי.

השתדלתי לשלוט בעצמי. התקרבתי אליו. עמדנו כמעט פנים אל פנים. רק קנה ה"ברן" הפריד ביניגנו. עיניו ופרצופו המעוות אמרו: רצח.

הוא חשף את שיניו ופלט בטרם יירה: "הה, אתה יהודי? כן? תגיד! כן?"

"כן" — עניתי.

"הה, יהודי! אתה רואה, זה ה"ברן" שלכם. של זה, המייג'ור שלכם. הוא שוכב שם כמו כלב. זה ה"ברן" שלכם! בו הרגתי שם שלושה. כעת אני אהרוג אותך!"

"אתה יכול לעשות זאת, אבל דע שאין זה לכבודו של חייל לירות בפצועים בלתי־מזויינים, כשהם עומדים וידיהם מורמות."

"שתוק! בלאדי ג'ו!"

האצבע, אשר התבוננתי בה בלי הרף, ריצדה על ההדק. לתמהוני לא נשמעה יריה.

הוא התרחק קצת וקרא לאחד החיילים, שהמשיכו לסרוק את השדה:

"הי, ג'וני, תן לי את הרובה שלך. מהר, בוא הנה!"

ג'וני התקרב אלינו.

ואז אירע הנס. מצד הכביש נשמעו לפתע קריאות באנגלית, המכוונות אלי:

"הי, סמולביץ, סמולביץ, אַל תנסה לברוח. אתה האסיר שלי!"

ואל החייל:

"אל תירה בו, הוא אסיר שלי, אני רוצה אותו חי!"

היה זה מיסטר סדרגרין, סגן מנהל בית־הסוהר לשעבר, ועכשיו מפקד תחנת המשטרה בעכו. הוא הכיר אותי מרחוק על־פי זקני המגודל. הוא בא במרוצה, בעודו פוקד על החייל לחדול מלירות. החייל סירב לציית לו. מיסטר סדרגרין נעמד ביניגנו, הגן עלי בגופו, וספק איים, ספק פקד על החייל להרפות ממני. החזיק בי שלא אברח (לאן יכולתי לברוח?) וכאשר משך אותי אחריו, כילה החייל את זעמו בשתיים־שלוש מכות בגבי בקת הרובה שלו.

נעשיתי חצוף יותר. דרשתי שלא יגררו את יוסף ברגליו על פני הקרקע, ושיניחו לי לתמוך בו. בעוד אני עוזר ליוסף, בידי הבריאה, להתרומם ולהיתלות בי, שאל סדרגרין, אם יש עוד אנשים בתוך הקמה. קראתי למשה לקום. עד היום משוכנע משה סלומון, שאלמלא קראתי לו, היה מצליח להסתתר בתוך הקמה עד רדת החשיכה, ואחר כך היה עולה בידו להתחמק מידי האנגלים ולהגיע למקום מבטחים — בעוד אני משוכנע, שהצלתי את חייו, כי תוך מספר דקות היו מגלים אותו ואז, בלי מיסטר סדרגרין... על־

כל־פנים, בין אם הצדק איתו או איתי, עובדה נחרצת היא, שמשה חי וקיים, זורע וקוצר עד היום הזה במושב עמיקם. באותו מעמד, כאשר התרומם משה וקם על רגליו, ספג רק כמה מהלומות של קת רובה בגבו.

הובילו אותנו בחזרה אל הכביש. בקומנדקאר אחד היו מוטלות גוויותיהם של דוב כהן והנהג הערבי. מכונית זו זזה ממקומה, כדי לאסוף את ההרוגים והפצועים שנותרו בתעלות ולאורך הכביש.

אותנו העמיסו על קומנדקאר אחר. אמנון מוסקוביץ, משה סלומון ואנוכי, טיפסנו איך שהוא בכוחות עצמנו על המכונית, בעוד החיילים מנחיתים מדי פעם את קתות רוביהם על גבינו. גם את יוסקה דאר הצלחנו למשוך למעלה. את שמעון עמראני, מיכאל אשבל וברוך שמוקלר גררו החיילים על הקרקע עד למכונית. שלושתם פצועים קשה וזבי דם. ליד המכונית אחזו שני חיילים בידיו וברגליו של כל אחד מהם וזרקו אותם אלינו, איש על גב רעהו בערימה אחת. השתדלנו להשכיב אותם בנוחיות ככל האפשר. את מיכאל אשבל השכבנו על הספסל. שמעון ויוסקה נשארו שרועים זה ליד זה על תחתית הקומנדקאר. לבסוף זרקו עליהם את גווייתו של שמשון וילנר.

לא אשכח לעולם, כיצד התעללו אז בפצועים. את בת־צחוקם השטנית של חיילי הוד מלכותו למראה עינוייהם ולמשמע אנחותיהם של הפצועים. לא אשכח לעולם, כיצד הרגשתי, כאשר היה עלי לגרור את גוויית שמשון המת מעל הפצועים ולגלגלו אל מתחת לספסל. והלא רק לפני שעה קרץ אלי בעיניו קריצה של שמחה.

שמעון נאנח.

"ירו בנו כששכבנו פצועים" — מלמל — "פגעו בקיבה. אם אמות, תנחם את הורי".

אשבל, אשר חור גדול השחיר בצידו מתחת לצלעות ומשהו אדום נדחק החוצה מתוך הגוף, עדיין לא גמר את הקרב:

"זה עוד לא נגמר... עוד נראה להם. אל דאגה, אני לא חושב כלל למות. מה שלום שמעון?"

אם נגיע לבית־החולים בעוד מועד, נוכל להצילם, אך האנגלים אינם ממהרים. המכונית עדיין עומדת. הם מוסיפים לחפש בשדות, וביניהם הדם שותת.

אמנון, הוא עצמו פצוע בחזה, מנסה לזרז אותם.

"מהרו! הרי אתם רואים שהאנשים פצועים, מאבדים דם. הביאו אותם לבית־חולים!"

אני שואל בצעקה את הקצין, שהציל את חיי, מדוע אין מעבירים את הפצועים לבית־החולים.

"יעבירו אותם. יעבירו אותם!"

"אין דבר, מתי" — אומר אשבל — "נשלם להם גם בעד זה".

בחדרה ראינו, כיצד הקומנדקאר מסתובב ובמקום לפנות לכיוון חיפה, לבית־החולים, הוא פונה לעכו.

נכנסנו לעכו. העיר כמרקחה. המון נסער רץ אחרי המכונית ורוגם אותנו באבנים. החיילים המלווים אותנו בג'יפים, אינם שמים לב. להם לא איכפת.

נכנסנו לחצר תחנת המשטרה בעכו. את הפצועים משליכים מתוך המכונית. אנו מבקשים לשאתם בידינו, אך אינם מניחים לנו. רק את שמעון עמראני נשאתי והשכבתי על המרפסת. את אשבל גררו למקום אחר.

אנו שוכבים על רצפת הבטון בחוץ.

אני מנסה לשאול, לצעוק, לדרוש: "מתי יעבירו את הפצועים לבית החולים?" אין תשובה. אסור לקום. אסור לזוז מן המקום. הדם ניגר וניגר. השלולית האדומה מסביבנו הולכת ומתפשטת.

אני שוכב ליד שמעון. הוא גוסס, וידי קצרה מהושיע. שמעון ידידי, הוסיף לחיות עוד כשעתיים.

הוא ידע שקיצו קרוב. ניסיתי לעודדו, אך ללא הועיל.

"אני יודע את האמת... אני הולך למות... הם לא יביאו אותנו לבית־חולים... לא חבל לי... לא. אין דבר... אבל ההורים... האחיות, האחים... נחם אותם... נחם אותם...": נשימתו כבדה יותר ויותר. שמעתי את דבריו בקושי. לבסוף נרגע, וכאילו נרדם. לא רציתי להטרידו בשיחה, אף כי ידעתי שזו שעתו האחרונה. החזקתי את ידי על דופקו. עדיין חי. הרגשתי איך הדופק הולך ונחלש.

"שמעון, אתה יודע מי על ידך?" — שאלתי.

"כן. מתי, תנקום... תנקום..."

אלה היו דבריו האחרונים. עצמתי את עפעפיו.

הרגשתי איך כל העיניים — של הבריאים ושל הפצועים, ושל אלה העתידים עוד מעט למות נעוצות אל עברי בשאלה: "האם עודנו חי?"

פני הסגירו את המתרחש בלא מלים. שמעון אינו עוד.

מישהו לחש: "גש אל אשבל".

קמתי ממקומי, מגדף ומחרף את הרוצחים הבריטיים. הם עמדו במרחק־מה מאיתנו, שקטים, מחייכים ושואפים בהנאה את מקטרותיהם. אחד הקצינים ניסה להרגיע אותי:

"מיד תסעו לבית־חולים."

את שמעון השכיבו ליד יתר הגוויות. עד עתה סרבו להגיש מים לפצועים. לבסוף הביאו להם מים.

אשבל היה עליז כתמיד. עד הרגע האחרון קשה היה להאמין, שהוא נוטה למות.

שכבנו בצפיפות, והמקום נראה כבית־קברות חי.

קשה היה להשלים עם המחשבה, שהבריטים רואים אותנו בהשפלתנו. אשבל התלוצץ, כדי לעודד אותנו.

בקושי אפשר היה לחוש את פעימות הדופק שלו, והוא בחוש ההומור המיוחד שלו, ממשיך להתלוצץ: "אצלי הכול בסדר... הם עוד יטעמו את טעם ה'כיגור' שלי... אַל דאגה. יהיה טוב. נישט געזאָרגט!"

לידו שכב ידידו הטוב, מנדל בלקובסקי (מלצקי), אף הוא פצוע קשה. מדי פעם היינו מחליפים מבטי דאגה.

לפתע אמר אשבל:

"נו, מספיק שיחקנו, הגיע הזמן להיפרד... מסור דרישת שלום לחבריה. שימשיכו... עוד יהיה טוב..."

מנדל ידידו ביקש, שאעזור לו לזחול אליו כדי שיוכל לעצום את עפעפיו.

גם אשבל איננו עוד.

גם אותו העבירו האנגלים אל שורת הגוויות.

אני מונה: חמישה ידידים כבר מונחים בשורה. דוב כהן — המפקד, שמשון וילנר, שמעון עמראני, מיכאל אשבל, חיים ברנר (שמו האמיתי היה גרשון גרדובסקי).

מי יודע כמה עוד יתווספו?

והנה גם הבחור מבין התוקפים, זלמן ליפשיץ, מתפתל מכאבים, מתהפך מדי פעם וצועק: "אני נחנק! אני נחנק!" כנראה נפצע בריאה ואינו יכול לנשום. האם יחזיק מעמד?

יוסף דאר, השוכב בלי נוע בתוך שלולית דם, פניו מעוותים וחוורים כסיד. צל המוות כבר מרחף על פניו. היחזיק מעמד?

נסים בנאדו שוכב על בטנו, וחור גדול נפער בגבו מצד שמאל. הוא שקט ומבקש ממני, לעזור לו להתהפך על צידו. השכבתיו על צידו, והדם ההל ניגר מן הפצע.

"אי אפשר כך, נסים" — אמרתי לו — "אתה מוכרח לשכב על בטנך".

"טוב" — ענה בשקט. — "החזר אותי למצבי הקודם. אולי תוכל רק לסובב את הרגל, הפצע נלחץ אל הבטון, וזה כואב מאוד".

"לא, אי אפשר" — אמרתי שוב, לאחר שראיתי את החור שנפער סמוך לירך.

"נו, אין דבר" — השיב בצייתנות של תלמיד מחונך יפה.

לפנינו עמדו מספר קצינים בריטיים והתבוננו במחזה, כאילו ישבו באולם תיאטרון. על פני אחדים מהם התפשט חיוך שטני, ועל פני אחרים הבעה של גועל. זלמן ליפשיץ, אותו בחור מן המתקיפים שבאו לשחררנו חדל מצעקו־תיו. ניגשתי אליו, ואחד הקלגסים ניסה לעצור בעדי. אינני יודע מה הביעו עיני, אבל משנפגשו מבטינו — סר הקלגס הצידה. הפצוע השמיע תרחור. הוא גסס. בעודו חי, נסחב זלמן על־ידי שני קלגסים אל שורת המתים והושלך ליד גוויתו של המפקד "שמשון", אשר חור גדול היה פעור בפניו סמוך לאף.

"מה איתו?" — שאל קצין, שהתהלך כשבידו גליון נייר ועיפרון.

"He is finished" (הוא גמור) — ענה הקצין אשר פקד על שני הקלגסים להעביר את הגוסס.

נדמה היה לי, שדעתי הולכת ונטרפת עלי. ניגשתי מפצוע לפצוע, רציתי להתחנן בפניהם, שאיש מהם לא ימות עוד. לפתע הופיע מייג'ר־צ'רלטון. הוא היה פרוע ומעוצבן, זיק של טירוף ניבט מעיניו.

"מה אתם עושים כאן?!" — צווח לעבר הקצינים והשוטרים. "כל האסי־רים ברחו! צאו לעיר ואספו אותם! חפשו מבית לבית!"

מראהו של צ'רלטון השיב לי במידת־מה את קור־רוחי. הודעתו, שכל האסירים ברחו, עוררה בי תקווה שבכל זאת הצליחו יתר העשרים־ותשעה להימלט. אם כך הדבר, אזי הצלחנו! אם הם ברחו — אין זה כישלון!

"מיסטר צ'רלטון!" — פניתי אליו בשאגה — "אתה תהיה אחראי לכל הטבח הזה! לא די שיריתם בפצועים, אתם מחזיקים אותם כאן חמש שעות מבלי להגיש להם עזרה! מבלי להעבירם לבית־חולים! אתם תשלמו ביוקר! תשלמו ביוקר!"

"שתוק!" — התרתח צ'רלטון — "אתה הוא ששפכת את הדם הזה! אתה בוגד! ביום שני תחזיר את הבגדים האזרחיים, הה?! ביום שני?! ביום שני?! ביום שני?! בוגד! בלאדי ג'ו! באסטרד! (יהודי מזוהם, ממזר!). סמרטוטים בוערים נופפתם לנגד עיני!" הוא הצביע על עיניו וחזר: "הנה פה, לנגד עיני, סמרטוטים בוערים! את כולם נתפוס!"

לא ידעתי אז, על איזה סמרטוטים בוערים הוא מדבר. הדבר הסתבר לי לאחר זמן. באותו רגע עניין אותי רק האיום שלו:

"את כולם נתפוס!" משמע שלא כולם נתפסו. שהיתר הצליחו! ידיעה זו החזירה לי את שיווי־משקלי.

"נראה מי יתפוס את מי!" — אמרתי בקול שקט למדי.

*

רק ב־12 בלילה, לאחר שבמשך שבע שעות שתתו הפצועים דם, הגיעו

סוף־סוף שני אמבולנסים, שהעבירו אותנו לבית־החולים בחיפה. עוד באותו לילה נותחו כולם. כיוון שהייתי פצוע קל יותר מן האחרים — הייתי האחרון בתור. בשעה שתיים לפנות בוקר גלקחתי לצילום רנטגן ואחר כך לניתוח. לא איכפת היה לי, מה עושים בי. הייתי כמעט ללא הכרה. שאלה אחת אפפה את כל ישותי וגרמה לי לחוש ממש כאב פיסי. "מדוע נשארו הם שם, על רצפת הבטון, בתחנת המשטרה, ואני נמצא כאן? מדוע?" משאל אותי הרופא, אם אוכל לסבול את הניתוח ללא הרדמה, אמרתי שלא איכפת לי. הוא הזהיר אותי שיצטרך לחתוך בבשר החי, כיוון שהפצע העלה גנגרינה. אמרתי לו שיעשה כרצונו, רק שלא יקטע את היד. אינסטינקט השמירה העצמית כנראה בכל זאת פעם בתוכי. הניתוח נעשה ללא הרדמה. לא חשתי כל כאב. הכדור ריסק את עצמות האמה, ולאחר שהרופא חתך את הבשר שהתחיל להשחיר מסביב לפצע, הכניס את ידי בגבס.

כאשר הוכנסתי לחדר, היו המיטות לידי ריקות. עד עלות השחר הכניסו את הפצועים לאחר ניתוח. רק את נסים בנאדו לא הכניסו להדר. משנכנסה אחות, שאלתי עליו. "הוא בחדר הסמוך" — אמרה. בדרך לבית־החולים נראה היה לי, שמצבו טוב יותר משל יתר הפצועים. הוא היה שקט וצלול כל כך.

בשעות הבוקר החלו הפצועים להתעורר, אחד אחד, מהשפעת הכלורו־פורם. אחדים מהם הקיאו במיטה. יוסף דאר שכב זמן רב ללא הכרה. רק לפנות ערב, משמע שאנו משוחחים ביניינו ומנסים להבין מה עלה בגורלם של יתר הבחורים, התערב ואמר: "כולם נתפסו. מבעד לחלון האמבולנס ראיתי אותם עומדים בכביש, מוקפים שוטרים. ראיתי בבירור את זאב ואת משה. גם את חיים ראיתי. יהושע זטלר עמד וצחק. ראיתי אותם היטב".

הודעה זו דיכאה את רוחנו. יוסקה דיבר בוודאות ובביטחון כזה, עד כי נמנעתי מלשאול אותו, כיצד יכול היה להשקיף מבעד לחלון של האמבולנס, בעודו שוכב על אלונקה. הוא היה כל כך משכנע, שגם כאשר סיפר שעוד באותו לילה, בעודו בחדר הניתוח, ביקר אצלו דודו — האמנו לו. רק כאשר ביקש שיפעילו את המאוורר שדודו הביא לו, הבנו, שהוא מדבר מתוך הזייה.

שאלנו את האחות, אם הביאו פצועים נוספים לבית־החולים, והיא השיבה, שלא ידוע לה. עוד יומיים חלפו עד שידענו בבירור, שכל היתר הצליחו, וכל עשרים־ותשעת הבורחים משתי הקבוצות האחרות נמצאים במקום־מבטחים. רק כשבועיים לאחר מכן נודע לנו, שהגיעו עשרים־ושמונה בלבד. כדור בודד, שנורה לעבר המכונית השנייה, פגע בחיים אפפלבאום ("אלי־מלך"), והוא נפל בדרכו אל התופש.

ביום השני להיותנו בבית־החולים, הודיע לנו רופא יהודי, שנסים בנאדו נפטר. הוא אמר שעשו כל מאמץ אפשרי להצילו, אולם ללא הואיל, משום שאיבד יותר מדי דם עד שהגיע אל בית החולים. שאלתי את הרופא על מצב יתר הפצועים, אלה השוכבים במיטות לידי. מצבו של יוסף דאר עדיין קשה, ונשקפת סכנה לחייו. אם בימים הקרובים לא יסתבך מצבו של אמנון מוסקוביץ, הוא יחלים מפצעיו. קיים חשש שיצטרכו לקטוע את ידו של ברוך שמוקלר. האחרים יחלימו. הרופא היהודי הבטיח להביא לנו עיתון וקיים את הבטחתו למוחרת היום.

לאחר מותו של נסים בנאדו, נותרו בבית החולים שישה: חמישה מבין הבורחים, ואבשלום חביב מבין התוקפים. הוא אינו פצוע מכדורים, אלא ממכות. תווי פניו מטושטשים ונראים כמו כתם כחול ונפוח. כשתפסו אותו, היכוהו ללא רחם, כל גופו פצע וחבורה. אנו חרדים לגורלו. הוא ועוד שלושה מהתוקפים, שהועברו לכלא, עלולים לעלות לגרדום.

לאחר יומיים השתפרה הרגשתי במידה שניתן היה בכלל לצפות לשיפור לאחר כל מה שעבר עלינו. ירדתי מהמיטה וניגשתי למיטתו של מנדל בלקובסקי.

"אשתדל לחזור בהקדם לכלא" — אמרתי לו — "ברצוני להמשיך מיד בחפירת המנהרה. אולי נספיק לסיימה לפני בירור דינו של אבשלום ושלושת האחרים. מצפה להם פסק־דין מוות. נעבוד במרץ, גם אם נסכן את המפעל. ננסה להציל אותם".

מנדל הסכים לדעתי.

בשעת הביקור אמרתי לרופא, שאני מרגיש בטוב וניסיתי לשכנע אותו, שאני כבר יכול להניע את אצבעות ידי. עבר עוד שבוע ימים עד שהחזירוני לעכו. יחד איתי הועבר גם אבשלום.

חוזרים אפוא לעכו. רעד עבר בגופי, כשנראו מרחוק מגדלי המבצר. ברור... איזה סיוט!

ארכיאולוגיה

א.

כלא עכו השתנה עד ללא הכר. דממה כזו בוודאי שררה בערים המופצצות בימי המלחמה. הכול היו מדוכאים. למעלה ממאתיים אסירים ערביים ניצלו את הפירצה ונעלמו. היתר אכלו את עצמם על שלא ניצלו את ההזדמנות. צ׳רלטון היה שרוי במצב של היסטריה והתמוטטות עצבים. השוטרים הסתובבו כצללים. כולם חיו בפחד. הבקעת החומה ערערה את בטחונם העצמי, כאילו חששו שבכל רגע עלולה שוב להישמע התפוצצות. פועלים ממחלקת העבודה הציבוריות עבדו בחצר. הם סתמו את הפרצות ותיקנו את השערים.

אותנו לא הכניסו לחצר הפנימית של הכלא. באחת מפינות החצר החיצונה עמד בניין בן קומה אחת ובו ארבעה תאים קטנים, אשר זה זמן רב לא ישב בהם איש. מיסטר צ׳רלטון העביר עתה כמעט את כל אסירי אצ״ל ולח״י לבניין זה. נתקבלתי על ידי הבחורים בחמימות רבה. מצבם היה בכי רע. רק עתה שמעתי, מה עבר עליהם מאז הפריצה. בהתאם לתוכנית שיחקו רובם בשעת הבריחה בחצר, ועם הישמע ההתפוצצות רצו לתא מספר 28, אותו תא, בו נמצא פתח המנהרה שהתחלנו בחפירתה לפני הפריצה. החלטנו אז שהנשארים בכלא יתכנסו בתא זה משתי סיבות. ראשית הגנו הקירות העבים של התא מפני יריות העלולות לבוא מן הגג. ושנית: חשבנו כי גם אם יונהגו

בכלא סדרים חדשים לאחר הפריצה, לא יזיזו את הבחורים מן התא, אם יימצאו בו, באורח מקרי, כביכול, וכך יינתן להם להמשיך בחפירת המנהרה אולם הדברים התפתחו אחרת. מיד לאחר פיצוץ החומה והשערים, התבצרו השוטרים באגף המשרדים ובמעונותיהם. הם היו מבוהלים ולא הבינו, מה מתרחש כאן. הם היו משוכנעים, שהכוונה היא להרוג אותם, ולא זו בלבד שלא פרצו לחצר כדי לעצור את הבורחים, אלא שחיפשו לעצמם מחסה — במשרדים, במעונותיהם, בחדרו של הקצין, ומדי פעם פרץ איזה קצין או סרג'נט בריטי בצעקות, שהנה הנה באים ה"טרוריסטים" לרצוח אותם. גם האסירים הערביים היו אחוזי בהלה, והתרוצצו ממקום למקום. בתחילה כמובן התרחקו ממקום ההתפוצצות והפירצה. בדרכם פגשו את צ'רלטון ודרשו ממנו מחסה. הוא עצמו היה אחוז פחד, בכה והשתולל. הערבים חשבו שההתקפה מכוונת נגדם. משפסקו ההתפוצצויות, פנו לפתע לעבר התא, שבו התבצרו בחורינו, וניסו לתקוף אותם. אותה שעה נמסר ליעדו המכתב ששלחנו עבור אחד האסירים המדיניים הערביים, פכרי מאראקה שמו, שישב עוד מימי המאורעות. הוא היה אחד ממנהיגי הכנופיות שהפך בכלא לקומוניסט והיה בעל השפעה רבה על האסירים הערביים וגם קיים יחסים ידידותיים אתנו. במכתב זה הסברנו לו, כי אנו נפרדים ממנו ויוצאים להילחם נגד האוייב המשותף — בריטניה. משקרא פכרי את המכתב, הבין כי הכלא פרוץ. מיד התערב בהמון שתקף את היהודים, הרגיע אותם, התייצב בפני הפורעים, חסם בגופו את דלת התא והסביר את הנעשה. עתה פנה ההמון אל כיוון הפירצה. משך שעה וחצי לא העז שום אנגלי להיכנס לחצר. ללא כל הפרעה מצד מישהו, יצאו למעלה ממאתיים אסירים ערביים מן הכלא. רבים מהם פרצו תחילה לחדרי היהודים ומילאו מזוודות בחפצים. אף סופר, שאחד הפושעים הערביים ניגש אל מיסטר צ'רלטון, שעמד על המדרגות המובילות לבית־החולים, פקד עליו להרים את ידיו, הוציא מכיסיו את כל מה שהיה בהם, הוריד את טבעותיו מעל אצבעותיו, נתן לו סטירת־לחי והלך לכיוון הפירצה. צ'רלטון המסכן היה לכוד בתוך חצר בית־הסוהר. כמה אסירים טבלו סמרטוטים במחסום הדלק הבוער, ואיימו בהם על מנהל הכלא לפני יציאתם.

רק כעבור שעתיים הגיעה תגבורת לבית־הסוהר, וחיילים פרצו לחצר. אז הפשיטו את כל האסירים העבריים עד למערומיהם, נתנו לכל אחד זוג מכנסיים וחולצה, וכך העבירום לאותו ביתן שבחצר החיצונה.

מצב־רוחם של הבחורים באגף־צינוק זה לא היה מרומם. העיק עליהם לא רק האבל על חברים יקרים שנפלו, אלא גם התחושה, שמעתה נסתתמו כל דרכי הבריחה. כל אחד שאל את עצמו וחזר ושאל: "מדוע לא הייתי בין

הבורחים? האם אינני אמיץ כאותם בחורים, שהיו ברשימה? האם אינני נאמן כמותם? האם אינני מוכשר כפלוני אלמוני, שהיה ברשימה?" הבחורים נתקפו הרגשה של נחיתות ועלבון כבד, ומדי פעם פנה אלי זה או אחר בשאלה: "מדוע לא הייתי ברשימה?" אחד אף הרחיק לכת ואמר, שמוטב היה לו לצאת וליפול מאשר להישאר בכלא.

אני עצמי עדיין לא התאוששתי מכל מה שעבר עלי, ואף־על־פי־כן השתדלתי לעודדם. אספתי אותם והסברתי, שאי־אפשר היה לקחת את כולם. סיפרתי שכך נהגנו גם בבריחה מלאטרון, וכי במורע נגזר עלי להיות בין הנשארים, שעה שרק שני אנשים יכלו לברוח. הבטחתי להם, שלא אשקוט ולא אנוח עד אשר נשוב לתא 28 ונמשיך בחפירת מנהרה, ואז לא יישאר עוד אף אחד מאיתנו בכלא. במקום לאבד את הראש, בואו נחשוב, איך יוצאים מכאן! כך המרצתי ועודדתי אותם, ונדמה לי שדברי אלה הפיחו בהם רוח חיים ותקווה.

*

הבעיה היתה אפוא, כיצד חוזרים לתא מספר 28? היחסים עם צ'רלטון היו, כמובן, מעורערים. הוא לא ביקר בתאינו כלל. צריך להתאזר בסבלנות, לחכות שבוע, שבועיים ואז, לאחר שיתקרר ותנוח דעתו, אולי בעצמו יעביר אותנו לתאים שבחצר הכלא. אם לאו — נצטרך לעשות משהו — למרר את חייו, לאיים, לעשות "טראבלס".

כעבור שבועיים התחלנו לעשות "טראבלס". הרב גולדמן ביקר אצלנו ומיסטר צ'רלטון נתלווה אליו. היתה זו הפעם הראשונה, שביקר בתאינו לאחר הפריצה. משהודיעו לנו, כי הוא מתקרב לתאים, אמרתי לבחורים, כי לדעתי אין אנו צריכים לקום בפניו ולברכו לשלום. דעתי נתקבלה. מיסטר צ'רלטון נכנס בלוויית הרב לתא, שבו הייתי כלוא. איש מאיתנו לא נע ולא זע. בירכנו את הרב גולדמן לשלום. מיסטר צ'רלטון נפגע.

"מדוע אינכם קמים?!" — שאל מיסטר צ'רלטון בגערה.

לשאלה זאת חיכיתי.

"שתוק, רוצח!" — צעקתי — "בפני רוצחים כמוך אין אנו קמים! פצועים רצחתם! נבל! אינך יכול להתנקם באלה שברחו מכאן, לכן אתה מתנקם באלה, שלא ברחו! אתה רוצה להרעיבם ולהחניקם בתאים אלה!"

התחלתי לצעוק מתוך יישוב־הדעת, אולם תוך כדי צעקות נתלהטתי ושפכתי עליו את כל מר ליבי.

"צא מפה, סאדיסט! רוצח!" — המשכתי — "צא, כי אינני אחראי לחייך! צא!"

מיסטר צ'רלטון התבונן כה וכה לראות, אם אין מישהו מתכונן להתקיפו

מן המארב. שני שומרי ראשו החווירו אף הם. הרב גולדמן ניסה להרגיעני. אמר שבא לכאן כדי ליישב את העניין, וכי אנו יושבים בתאים אלה על־פי הוראות מגבוה, ולא ביוזמתו האישית של מר צ׳רלטון. אבל אני לא נרגעתי. הרב גולדמן אמר את דבריו באנגלית, כדי שמיסטר צ׳רלטון יבין, ואף אני עניתי לו באנגלית, כדי שצ׳רלטון ישמע.

״הרב גולדמן״ — אמרתי — ״תודיע בחוץ, שאנו מוחזקים כאן בתנאים של מחנות־השמדה. ראה את הצפיפות. רק למשך חצי שעה ביום מרשה לנו סאדיסט זה לצאת לאוויר. ראה, מה אנו אוכלים! ראה, הנה שוכבים חולים ואיש אינו בא לבדוק אותם! ראה, פה אנו אוכלים ופה עומד הדלי לעשיית צרכים, במחילה מכבודך!״

עתה פניתי שוב לצ׳רלטון וצעקתי, כמקודם:

״צא, רוצח!״

הקריאה נשמעה היטב בכל יתר התאים, ומיד ענו קריאות במקהלה: ״צא, רוצח!״

מיסטר צ׳רלטון ברח, כששני שומרי־ראשו רצים אחריו. הרב גולדמן נשאר בתא, כולו נדהם. לבסוף התאספו כל האסירים בתא אחד ויחד עם הרב פתחנו בהתייעצות, מה יש לעשות, כדי לשנות את המצב.

הרופא שהופיע עוד באותו יום, פקד להעביר מספר אסירים לבית־החולים המקומי. גם אני הייתי ביניהם. עברו יומיים ולא העבירוני. הרופא ביקר שנית והודיע לי, כי מיסטר צ׳רלטון מסרב להעביר אותי, כיוון שאינו רוצה, שאהיה בחברת אסירים אשר בתוך החצר. הסברתי לרופא, שאם המנהל אינו מאפשר לו לטפל בחולים כראות עיניו, עליו להתפטר. ד״ר עג׳לוני (זה היה שמו) מחה, באוזני צ׳רלטון והודיע לו, שאם יתערב בעניינים רפואיים, ייאלץ להתפטר. צ׳רלטון חרק שיניו, אך פקד להעבירני לבית־החולים. כאן נודע לי, כי צ׳רלטון סובל מהתמוטטות עצבים, וכי הוא ממש קרוב לשיגעון. לאחר ימים מספר, כנראה, כתוצאה מהתערבותו של הרב גולדמן, הגיע לכלא עכו הרב אונטרמן, רבה הראשי של תל־אביב. מבעד לחלון ראיתי את מיסטר צ׳רלטון יושב על ספסל עם הרב אונטרמן ומשוחח איתו בדרך של קירבה. פעם שם את ידו על כתפיו של הרב ולחש משהו באוזנו, אף כי איש לא נראה בסביבה. ושוב הוא מתרחק וצוחק, ונראה לי שהצחוק אינו במקומו, שכן פניו של הרב היו רציניים. התנהגותו היתה מוזרה. הוא משוגע! — אמרתי לידידי, ששכבו במיטות השכנות. לבסוף עלו הרב אונטרמן וצ׳רלטון לבית־החולים.

״This is the man״ — הצביע מיסטר צ׳רלטון עלי.

הרב אונטרמן ניגש למיטתי, לחץ את ידי, שאל לשמי ולשלומי, אחר כך

סיפר לי שמיסטר צ'רלטון אומר, שהוא מוכן לעזור לאסירים העבריים, אלא שאני מתחצף ומאיים, במקום לעזור לו להשליט סדר, וכי ברצונו של מיסטר צ'רלטון להתפייס איתי וכן הלאה.

עתה הגיע תורי להסביר לרב אונטרמן את המצב. השתדלתי לשלב בדברי מלים לועזיות, שפירושן היה מובן למיסטר צ'רלטון. כששמע צ'רלטון את המלה "סאדיסט", התערב בשיחה ואמר לרב אונטרמן:

"That's what he calls me" (כך הוא מכנה אותי).

"כיוון שזה מה שאתה! מדוע אינך מחזיר את האסירים העבריים לתאיהם?" — שאלתי.

"כשיסתמו את הפירצה, אחזיר אותם" — הבטיח מיסטר צ'רלטון.

"מתי? בעוד חצי שנה? בינתיים נופלים שם למשכב בזה אחר זה. ליד הפירצה עומדים חיילים מזויינים במכונות־ירייה. אין כל סכנה, שמישהו יברח משם. נוסף לכך, הרי אלה שנשארו הוכיחו כבר, שאין ברצונם לברוח. אילו רצו — יכלו לעשות זאת קודם!"

פניתי שוב לרב אונטרמן. הוא ביקש שאתפייס עם המנהל, אבל אני סירבתי. "ידיו מגואלות בדם חברי" — אמרתי לרב.

בלשון זהירה הסביר הרב את דברי למיסטר צ'רלטון. הרגשתי, שהקרח זז. בקרוב יחזירונו לחצר. אך מי יודע, אם יחזירונו גם לתאינו. והרי זה העיקר! רק אז אהיה מוכן להשלים עם מיסטר צ'רלטון; לצורך בריחה נזקקים ל"אידיליה".

הרב אונטרמן נפרד מאיתנו בלבביות. בלחצו את ידי, בירך אותי בלחש: "ירבו כמוך בישראל!"

*

זמן קצר לאחר שיחה זו, הועברו כל האסירים העבריים לחצר. אבל את תאינו לא החזירו לנו. שיכנו אותנו בתאים הסמוכים לפירצה, שנסתמה בינתיים. איגני יודע מדוע שיכנו אותנו דווקא בתאים אלה. אולי משום שעמדו ריקים בזמן העברתנו. התאים בהם ישבנו קודם לכן, גם תא 28, היו מיושבים עתה על־ידי ערבים.

האסירים הערביים קיבלונו בהתלהבות. רבים מהם, בעיקר המנהיגים בעלי הדרגות, באו אלי בטרוניה על שלא הודענו להם מראש על ההתקפה; הם יצאו באותה שעה לשחק כדורגל, ומשום כך לא הצליחו לברוח. הם משתדלים לקיים איתנו יחסים טובים, אולי משום שהם מקווים שההתקפה תישנה ואז יצליחו לברוח. מאז הפריצה הם נוהגים בנו בדרך ארץ. "פיש אשטר מין אל יאהוד" (אין כשרוניים מן היהודים) — הם אומרים בהתפעלות.

מדי פעם עורך תא אחר "חפלה" (סעודה) לכבוד החוזרים. הם נתונים כליל להשפעתנו, ובכלא נוצרה חזית מאוחדת של כל האסירים.

בתא מספר 28, בו נמצא פתח המנהרה שהתחלנו לחפור לפני הפריצה, יושבים, כאמור, אסירים ערביים. הפתח בתוך העמוד מוסווה היטב ואין סכנה, שהם יגלו אותו. אולם דבר זה אין בו כדי לנחם אותנו. אנחנו רוצים לחזור אל התא הזה ואף אל התא הסמוך אליו (מס' 27) ולהמשיך בעבודה. הצרה היא, שאין בפי כל נימוק הגיוני, בו אוכל להסביר למיסטר צ'רלטון, מדוע אנחנו רוצים שיעבירו אותנו אל התאים האלה דווקא. אם אדרוש העברה ללא הנמקה הגיונית, אני רק עלול לעורר את חשדו. הוא בוודאי ישאל את עצמו, מדוע אנחנו מעוניינים כל־כך לעבור אל התאים החשוכים שבפינת התצר. לפי שעה, עד שנמצא הנמקה מתקבלת על הדעת, כל מה שניתן לעשות הוא, להפגין את האחדות השוררת בינינו לבין האסירים הערביים ואת השפעתנו עליהם, כך שבבוא הזמן, כאשר נציג את תביעתנו־ בקשתנו להעברה, יהיה לה משנה תוקף.

צ'רטלון מנסה שוב להשליט סדר כבימים ימימה ובהתאם לתקנון. יום יום — גזירות חדשות. הוא שנוא עתה על הכול. האסירים, השוטרים, הקציניס ואף שומרי ראשו, שאינו זז בלעדיהם, שונאים אותו תכלית השנאה. לאחר שהאסירים ראוהו בהשפלתו, לא נותרה לו עוד כל יוקרה. כל מאמציו להשליט סדר עולים בתוהו. אנו מפריעים. אין אנו קמים בפניו ואין אנו נשמעים לפקודות. כשחילקו פעם לערבים זיתים רקובים, הצענו להם להפגין, וצלחות מלאות זיתים התעופפו לתוך חדרו של המנהל. כשיצא צ'רטלון למדפסת, הצטרפנו אנו היהודים לקהל המפגינים והתקבלנו על ידי הערבים בתשואות. לנגד עיניו של צ'רלטון הם הרימו אותי על כתפיהם וקראו: "יחיש אל מלק טבאנה!" (יחי המלך שלנו!).

באחד הימים ניסה מיסטר צ'רלטון לקלקל את יחסי הידידות ביניגו לבין הערבים. הוא ערך ביקורת בתאים וכשנכנס לתא היהודים, לא קם איש בפניו. הוא נתקף היסטריה, ניגש אל אחת המיטות, שעליה הוסיף אחד האסירים לקרוא בנחת, ופקד עליו לקום. האסיר לא זע. מיסטר צ'רלטון נתרתח והפך את המיטה. עתה התרוממו כל יושבי התא, ולשמע ההמולה פרצנו גם מהתאים הסמוכים כשבידינו "נשק" מכל הבא ליד: מי — מטאטא ומי — חבית או פח זבל. מיסטר צ'רלטון ברח. מיד נשמע קול אזעקה, שוטרים פרצו לחצר וסגרו אותנו בתאים. התחלנו להלום בדלתות ובחלונות. הרעש היה מחריש אוזניים. מיסטר צ'רלטון ניגש אל התא בו ישבתי ושאל: "מדוע אתם דופקים? צוויתי לסגור את התאים, כי הערבים מתכוונים לתקוף אתכם!"

"שקר!" — אמרתי — "לא תצליח שוב לסכסך בינינו."

הוא הלך ואני קראתי לאחדים מבין בעלי ההשפעה בקרב הערבים וסיפרתי להם, מה אמר לי צ'רלטון. קראתי גם לשוטר והודעתי, שאם תוך שתי דקות לא תיפתחנה הדלתות, נפרוץ אותן בכוח. ההודעה הגיעה למיסטר צ'רלטון עוד בטרם עזב את החצר. אותה שעה התלקטו אסירים ערביים נרגזים ליד תאינו והבטיחו, כי יסייעו לנו לפרוץ את הדלתות. מיסטר צ'רלטון צפה במתרחש ושב על עקבותיו. ניגש אלי, בעוד קהל האסירים הערביים מאזינים מן הצד לשיחה.

"מה אתם רוצים?" — שאל.

"צווה מיד לפתוח את הדלתות!"

"אבל מדוע אתם עושים טראבלס?"

"כי אתה עושה לנו צרות. רצית לסכסך בינינו לבין הערבים. אם לא תצווה מיד לפתוח את הדלתות, תראה עד היכן מגיעה הידידות בינינו."

מצד הערבים עלו קולות הסכמה. דוברי האנגלית שביניהם הסבירו לאחרים את תוכן השיחה, והקהל כולו הצטרף לקריאות ההסכמה. מיסטר צ'רלטון שינה לפתע את הטון.

"ידידי..." — פתח ואמר.

"אינני רוצה בידידים כמוך!" — קטעתי את דבריו.

"אבל בעיני אתה ידידי..." המשיך בקול בכייני. הוא איבד את השליטה בעצביו. יכולתי לחוש, כי הוא מוכן לעשות הכול למען ישרור סוף סוף שקט בבית־הסוהר.

השיחה נתמשכה שעה תמימה. הוא הצטדק על מעשיו. קילל את הממונים עליו, את "הארץ הארורה" הזאת, את שפיכות הדמים, את תפקידו, את בית־הסוהר, את הכול. שוב ושוב ביקש, שארשה לו לקרוא לי ידיד. ראיתי בהתנהגותו סימנים מובהקים של טירוף. בקול בכייני שב והזכיר את הסמרטוטים הבוערים, שנופפו בהם לנגד עיניו. אני הייתי צונן ואכזרי. כשהתחיל להתנצל, שבעצם אינו אלא ממלא פקודות של הממונים עליו, שאלתיו:

"היודע אתה, שבאירופה מתנהלים עתה משפטים של פושעי מלחמה, והללו כולם טוענים, שמילאו רק פקודות? השופטים אינם מקבלים טענה זו. לדעת השופטים חייב אדם להתפטר, לסרב למלא פקודה העומדת בניגוד לכללי המוסר".

"אילו יכולתי להתפטר מתפקידי..." — נאנח מיסטר צ'רלטון.

דלתות התאים נפתחו, כמובן, ללא דיחוי.

כדי לפייס אותנו, נקט מיסטר צ'רלטון יזמה והתיר לאלה מן הבודדים

שנתפסו, והיו לבושים, בהתאם לחוק, בגדים אדומים, להחליף את המדים הללו בבגדי אסיר רגילים.

לפנות ערב נכנס לחצר, ניגש אלי וביקש להמשיך את השיחה אותה פתחנו לפני הצהריים. היה זה מחזה שלא ייאמן בכלא עכו, לראות את המנהל מטייל בחצר עם אחד האסירים, ומשוחח עמו בידידות.

תוך כדי שיחה אמרתי: "... ויודע אתה, מיסטר צ'רלטון, אם רצונך לתקן את יחסיך עם האסירים, עליך לעשות מחווה של רצון טוב: העברת אותנו לתאים, הנמצאים ליד מנוע המים העובד בלילה ומפריע לשנתנו. האסירים סבורים, שעשית זאת רק מתוך רצון להציק לנו ולהפריע לשנתנו. מדוע לא תחזיר אותנו לתאינו הקודמים? ליד משאבת המים מוטב להושיב אסירים שפוטים לתקופות מאסר קצרות. היום שמעתי מפי חברי, כי סיבה נוספת הניעה אותך להושיב אותנו בתאים בהם אנחנו יושבים: התאים פתוחים מכל הצדדים, ובמקרה של התנפלות מצד הערבים, קשה יהיה להתגונן שם. ואמנם לאחר הניסיון שעשית לסכסך ביניינו לבין הערבים, חושבים הבחורים, שתיכננת התקפה עלינו, תוך נטילת אפשרות מאיתנו להתגונן. התאים 27, 28 נמצאים בפינה ובמקרה של התקפה נוכל להתגונן ביתר קלות. אני רוצה מאוד להשקיט את הרוחות ולחיות בשלום עם כולם, גם אתך. אם גם אתה רוצה בכך, עזור־נא לי לפזר את החשדות והחזר אותנו לתאינו הקודמים.

מיסטר צ'רלטון נשבע, שלא היו לו כל כוונות רעות, בהעבירו אותנו לתאים אחרים. הוא מוכן להוכיח זאת מיד ולהחזירנו לתאינו הקודמים...

אודה על האמת, משנסתיימה השיחה עם מנהל הכלא, תמהתי בעצמי על מידת העורמה שגיליתי לכל אורך משא־ומתן יגע זה.

ב.

לאחר הפריצה שקד מיסטר צ'רלטון על נקיטת אמצעי בטחון חדשים. בין היתר עלה במוחו המבולבל לשנות את סדר הביקורים אצל אסירים חולים, המשוכנים בבית־החולים המקומי. הנוהג המקובל היה, שהותר לאסיר החולה לרדת ממיטתו ולשוחח עם מבקריו מבעד לדלת המרושתת, כשלצידו עומד שומר. מיסטר צ'רלטון חשש כנראה, שמישהו מהאסירים ייצא מבעד לדלת ויחמוק מבית־הסוהר בחברת מבקריו. על כן הנהיג סדר חדש: המבקרים לא יעמדו בחוץ, אלא ייכנסו פנימה ויישבו ליד מיטת החולה, כשהשוטר שומר עליהם. כשהבחנתי לראשונה בנוהג חדש זה — נדהמתי לנוכח אווילות

זו של צ׳רלטון: הרי לך הזדמנות יוצאת־מן־הכלל להסתלק מבית־החולים; כשנוהל זה חזר על עצמו גם בשבת השנייה, הבנתי שמעתה יהיה זה הסדר של קבע. ניגשתי ישר לעניין. לכל אסיר ניתנה רשות לזכות בביקור אחד לחודשיים. כדי להגדיל ככל האפשר את מספר המבקרים ביום שנועד לבריחה, ביקשתי מחברי להודיע לקרוביהם שידחו את ביקוריהם עד להודעה חדשה. תוכניתי היתה מסובכת, אבל לא היה בה סיכון. שבוע לפני מועד הבריחה יתחלו מלבדי עוד חמישה מחברי. החדר שהוקצה ליהודים בבית־החולים המקומי הכיל חמש מיטות. אחד מאיתנו ייאלץ אפוא לשכב בחדר אחר. לשבת המיועדת יזמינו כל ה״חולים״ את קרוביהם לביקור וישתדלו, שמרביתם יימנו על המין הנשי דווקא. הם יסבירו במכתבים שיועברו על־ידי ג׳מל, כי מפאת מחלתם ניתנת להם הזדמנות בלתי־חוזרת להתראות עם יקיריהם פנים־אל־פנים, ולא מעבר לגדר. רק אחד משמת החולים לא יזכה במבקרים. בינתיים אכין לעצמי בגדי אישה. כשעה לפני הביקור, אגלח בסתר את זקני, אלבש שמלה וגרבי משי, אחבוש פיאה נוכרית מתול־תלת, אתאפר באודם ובפודרה ואצעף את פני במטפחת משי כאופנת אותו קיץ. משיכנסו המבקרים, יעסיק הבחור שישכב לבדו בחדר הקדמי את שני השומרים בשאלה סתמית: ״האם מותר לקרובים שלי למסור לי שוקולדה?״ עיכוב קצר זה יתן למבקרים, שנהגו בדרך־כלל להקדים את השומרים בשעת הביקור, שהות להיכנס לחדרנו לפני השומרים. אני אעמוד באותה שעה בצד, ומשיכנסו המבקרים ויתפזרו בין המיטות, אתיישב ליד מיטת הבחור, שאיש לא בא לבקרו. אשב כשגבי אל השומרים. הוא ידבר אלי בולגרית ואני אשתוק או אענה בלחש, ועם גמר הביקור אצא יחד עם יתר המבקרים. אמנם יהיה עלי לעבור דרך חדרו של היומנאי, שמנה את המבקרים בהיכנסם וימנה אותם בצאתם. אך על מכשול זה ניתן להתגבר. ידידי למטה ידאגו לבלבל את החשבון: שניים מבין המבקרים יתעכבו, לאחר הביקור במשרדים לשם סידור עניינים כספיים, וכך יהיה מספר העוברים את חדר היומנאי קטן ממספר המבקרים שנכנסו.

כאשר יעמדו כעבור זמן על הטעות, קרוב לוודאי שלא יערכו בדיקה, כיוון שטעויות אלו שכיחות למדי, והשוטר היומנאי ״מחליק״ את העניין, שאם לא כן צפוייה לו נזיפה על שטעה בספירה. גם אם ירצו לחקור את העניין, אהיה אני באותה שעה הרחק מבית־הסוהר; על יד השער תחכה לי מכונית, שתישלח על־ידי ידידי בחיפה.

תוכנית זו הרגינה ומילאה את לבי. מיד ניגשתי להגשמתה. ברגע בו אשיג ממיסטר צ׳רלטון את חדר מספר 28, כך שידידי שיישארו יוכלו להמשיך בחפירת המנהרה, אסתלק מכאן. לאחר השיחה עם צ׳רלטון, בה הובטח לי,

כי יחזירנו לתאינו הקודמים, קבעתי את תאריך הבריחה: השבת שבעוד שלושה שבועות.

נזקקתי לשהות של שלושה שבועות כדי להיפטר מן הגבס שעל ידי (יד בגבס, הרי זה סימן בולט מדי), כדי שהבחורים יספיקו להחליף מכתבים עם קרוביהם, לקבל את תשובתם, וכדי להשיג בגדי אישה.

שוב קורץ לי החופש! בעוד שלושה שבועות!

ג.

בינתיים נחרץ דינם של מתקיפי כלא עכו. מתוך חמישה נדונו שלושה לעלות לגרדום. בחרדה אנו מחכים להחלטתו של מפקד הצבא, מתוך ידיעה, שהתקווה לחנינה היא קלושה. פריצת הבסטיליה הארצישראלית פגעה קשות בשלטון. לבסוף נודע לנו, כי מפקד הצבא אמנם אישר את גזר־הדין.

הנידונים הועברו מצינוק התלייה שבכלא ירושלים לצינוק התלייה שבכלא עכו. היה זה אות מבשר רעות. "כך נהגו בגרונר, אלקחי, דרזנר וקשאני" — חשבנו בליבנו, אך עדיין לא אבדה כל תקווה. בארץ שהתה באותם ימים ועדת חקירה של האו"ם, עליה הוטל להציע פתרון לבעיית ארץ־ישראל. הוועדה מורכבת מנציגיהן של שתים־עשרה מדינות עצמאיות. בסמכותם לאסור את הוצאתם להורג של לוחמים. בחוץ משתדלים להשפיע עליהם, שיפעילו סמכות זו. הם הבטיחו לדון בשאלה. אתה מאמין, מכיוון שאתה רוצה להאמין, שלא יעלו לגרדום את חביב, וייס ונקר!

*

העיתונים הודיעו, שוועדת החקירה של האו"ם תבקר גם בבית־הסוהר בעכו. יש להתכונן לפגישה זו.

הודעתי למיסטר צ'רלטון, כי משלחת בת שני נציגים — משה סלומון מהאצ"ל ואני — מבקשת להיפגש עם הוועדה, כשתגיע.

ביום בהיר אחד הורגשה תכונה בכלא. השוטרים המריצו את "השפוטים הקטנים" לנקות את החצר, את המשרדים, את המטבח, את בתי־השימוש. את הכול יש לצחצח. שוב הזכרתי למיסטר צ'רלטון, כי ברצוננו לשוחח עם חברי הוועדה. אבל מיסטר צ'רלטון זכר "לשכוח". ניחשתי שהוא "ישכח" ואחר כך יודיע לנו, כי הם סירבו להפגש איתנו, ועל כן הקדמתי רפואה למכה. הקצין הערבי תאשם אפנדי הוא אדם אמיץ, השונא את צ'רלטון לא פחות מן האסירים. אני מקיים איתו יחסי ידידות במידה ויחסים כאלה

יאיר
אברהם שטרן
מחולל לח"י

משירי יאיר
„חיילים אלמונים" — בכתב ידו (שני הבתים הראשונים).

הבקר · 15.2.42

נפש תועה מישראל...

אברהם שטרן נתפס והומת ביריו

נמצא בעלית־גג בשכונת פלורנטין בתל־אביב

בבית ישן בשכונת פלורנטין בתל־אביב, בעלית גג שמעל הקומה השלי־ שית, נתפס אתמול בשעת בוקר אברהם שטרן וכאן מצא את קצו. חדר זה ברחוב מזרחי ב' מס' 8, שבגבול יפו, בתוך בית הנראה על־ידי שלש זכוכית שבור „רחוב אצלן 8", שבר הצעיר, אשר יצא לו שם בת עגום בישוב, את הדר־ עוד ביום ה־29 לדצמבר שעבר, כלומר עוד בחודש ימים לפני ש„הוציא לפיעל פסק־הדין נגד הקצינים שוקי גולדמן ושוורטין והשלישה היתמו באכזריות קרה

בהתפוצצות המחושבת מראש ב־ יעל 8 בת"א.

אברהם שטרן התגורר בחדר בדוי — משה בלוך והציג את עצמו בע "הבית כנהג מכונית־משא. ה

(סוף בעמוד 6)

„נפש תועה מישראל..." — בכותרת זו הכתיר אחד העיתונים העבריים את הידיעה על רצח יאיר בידי הבריטים.

הבית בו נרצח יאיר
בדירת־חדר שבעליית
הגג, תל־אביב
רח' מזרחי ב' 8

יצחק יזרניצקי —
„מיכאל"
היום: יצחק שמיר.

נתן פרידמן־ילין —
„גרא"
היום: נתן ילין־מור

ד"ר ישראל שיב —
„אלדד"
היום: ד"ר ישראל אלדד

מנחם בגין
מפקד הארגון הצבאי
הלאומי (אצ"ל)

במחתרת
מנחם בגין — כישראל
ספובר.

דמויות מבין בורחי המנהרה בלאטרון

יהודה בן דוד
האחראי על מבצע החפירה. נפטר בט' סיון תשל"א (יוני 1971)

יצחק סימן טוב
ראשון הנופלים 5 ימים לאחר הבריחה נתקל בשוטרים בריטיים ונפצע פצעי מוות. אחד השוטרים נהרג.

אברהם יהודאי
נפצע ואיבד עין בנסיון פיצוץ בתי הזיקוק בחיפה. נפל בפעולה בי"ט בסיוון תש"ו (יוני 1946)

שאול הגלילי
ה„סופרווייזר" והדיפלומט" בלאטרון
נישבה שנית ונרצח ע"י הבריטים בגלות אריתריאה בט"ו בשבט תש"ו (ינואר 1946)

משה ערמוני
נשבה שנית לאחר ההתקפה על בתי המלאכה של הרכבת. נידון למוות וחונן. ברח בפריצת כלא עכו. ניספה בתאונת דרכים בכ"ה בניסן תשל"ג.

שמואל וייס
מאז הבריחה היה מופקד על דפוס המחתרת. נפל בשורות צה"ל, בקרבות תש"ח על שחרור הנגב.

עמנואל הנגבי
הבורח ה־21.
השתתף בחפירה. ברח מבי"ח בירושלים ובא לקבל את הבורחים. נפטר בטבת תשל"ח (ינואר 1975)

„דב" — יעקב גראנק „הגבוה הבלונדי" האגדי. החל את הלחימה בהיותו בן 16 בהגנת ורשה בפני הנאצים. השתתף, אירגן, תיכנן ופקד על רבות מפעולות לח"י. בין היתר שיחרר בפעולה נועזת את ד"ר אלדד ממאסרו. כאשר נפצע ונשבה — שוחרר על־ידי חבריו מבית־החולים. נפל כקצין בצה"ל בקרבות תש"ח לשיחרור הנגב.

הפעולה האחרונה תמונה זו צולמה דקות ספורות לפני ש„דב" נפגע על־ידי פגז מצרי בעוג'ה־אל־חפיר.

„אלישע" — ירחמיאל אהרונסון
הרוג בחדר המדרגות ברחוב מוא"ה 33, תל־אביב.
(הצילום מתוך ארכיון הבולשת הבריטית ב־א"י)

שני אליהו
אליהו חכים (נואם) ואליהו בית־צורי, בעומדם בפני בית־הדין בקאהיר, שדן אותם למוות.
עלו לגרדום ב־ח' בניסן תש"ה (22.3.1945).

מתחיה שמואלביץ - לתלי
המשפט מסכל את משפ"חדין בשידת „התקוה". - דורש בשלום הי

עיתון „הבוקר" מדווח על המשפט יפסק־הדין שנגזר על מתי שמוא־ לביץ.

חדר הגרדום

איש צדיק היה...
ר' אריה לוין זצ"ל
אבי האסירים

האסירים לשעבר לא שכחו את רבם

בהגיעו לגבורות, הגישו לו מגילת קלף למזכרת. מגישים את המגילה שלמה הררי (מימין) ויעקב קוטיק, עומדים מימין אברהם בן־הר, נחום מזרחי, מאחורי גבו של ר' אריה לוין נראים שמעון סינווני ויחזקאל אלטמן. משמאל: מתי שמואלביץ ודוד זלצר.

הבנים — כבולים ב־שרשראות איש אל רעהו. כל ה־18 נדונו למוות. בתמונה נראים (על המכונית) יצחק מרקוביץ ושמעון סינ־ווני. למטה זאב שו־עלי

הבנות — נדונו למאסר עולם. משמאל לימין: פרידה ברלין (ורקשטל), מלכה גרנבי (הפנר), אסתר גרינשטיין (בקמן) ויהודית יחזקאל (רבדל).

מראות המלחמה לגירוש השלטון הזר

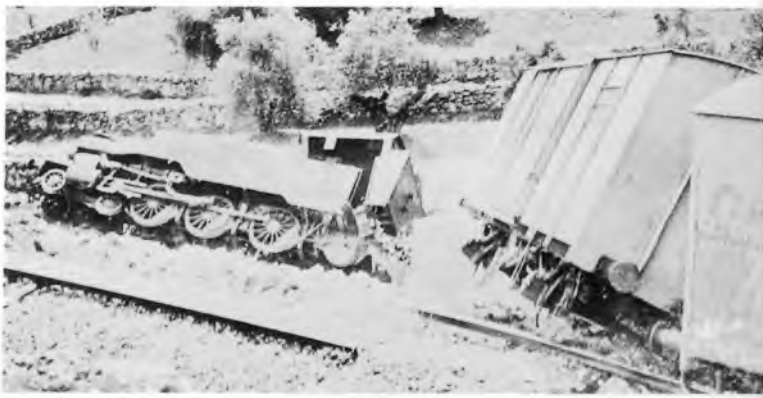

רכבות משא וצבא מוקשו.

עיי המפולת של מטה הבולשת והמשטרה בחיפה.

מרכז השלטון הבריטי, אשר שכן באגף בן 7 קומות במלון „המלך דוד" — בחורבנו.

אגרי הנפט בבתי הזיקוק עולים בלהבות.

קבוצת אסירים בכלא עכו

בשורה הראשונה מימין לשמאל: גרשון גרדובסקי (נפל בפריצת עכו), פלג תמיר, מנחם שיף. עומדים: יואב לוי, יוסף מוראך, ירחמיאל רום, שמעון עמראני (נפל בפריצה), מתי שמואלביץ.

החצר של כלא עכו

חיילים בריטיים שומרים על הפירצה בחומת עכו.

לאחר הפריצה

תח אחת המנהרות, אשר נחפרו
י אסירי עכו בתוך עיי המפולת
ל מבנה צלבני מתחת למבצר
בו

אחד משני שערי־הברזל,
אשר פוצצו על־ידי הבורחים.

הנופלים בעכו

האסירים

חיים אפלבוים

מיכאל אשבל

נסים בנאדו

גרשון גרדובסקי

שמשון וילנר

שמעון עמראני

המתקיפים

דב כהן

נסים לוי

זלמן ליפשיץ

עלו לגרדום

יעקב וייס

אבשלום חביב

מאיר נקר

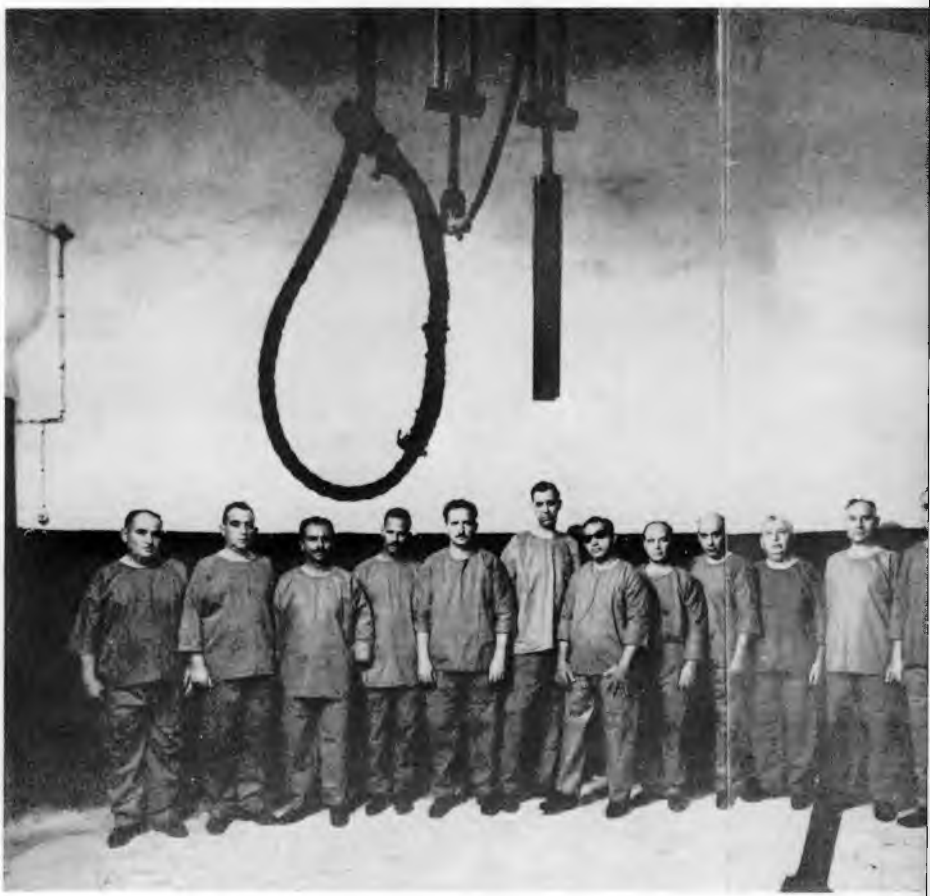

12 **מבין 24 נידונים למוות**, שנותרו בחיים, **בחדר הגרדום בכלא עכו משמאל לימין: יצחק מרקוביץ** יוסף פרנקפורט, אשר רצון, שמעון סנווני, אברהם בן־הר, יוסף דר, נחום מזרחי, משה ערמוני, יעקב אלקלעי, יעקב קוטיק, **יהושע ישראלי**, **מתי שמואלביץ**.

צולם ב־1968 עבור שבועון אמריקאי, שהקדיש גיליון מיוחד לתקומת ישראל לרגל יובל ה־20 של המדינה.

1936 — קבוצת בני־ת"רים בקן לודז' (פולין)

מימין לשמאל: מתי שמואלביץ, יחזקאל בן־יעקב, שמעון בן־חיים, יעקב גראנק („דב" — „הגבוה ה־בלונדי", בן 13), ציפורה קירשטיין (חניכה בת 13, ניספתה בשואה), צעיר לא מזוהה, מרים גנאטק (מדריכה, ניספתה בשואה), אברהם סביר.

1954 — מתי שמואלביץ על רקע סימני היריות שנורו עליו ברח' החשמונאים בת"א ב־1944.

(צולם עבור מכון ז'בוטינסקי ע"י מנהל המכון ד"ר י. פעמוני ז"ל.)

1974 — אסירים לשעבר מעלים את זכרו של אבי האסירים ר' אריה לוין זצ"ל. מימין לשמאל: מנחם שיף (אצ"ל), גאולה כהן (אסירת בית־לחם), אריה סריג (הגנה), הרב צבי נריה, מתי שמואלביץ (לח"י).

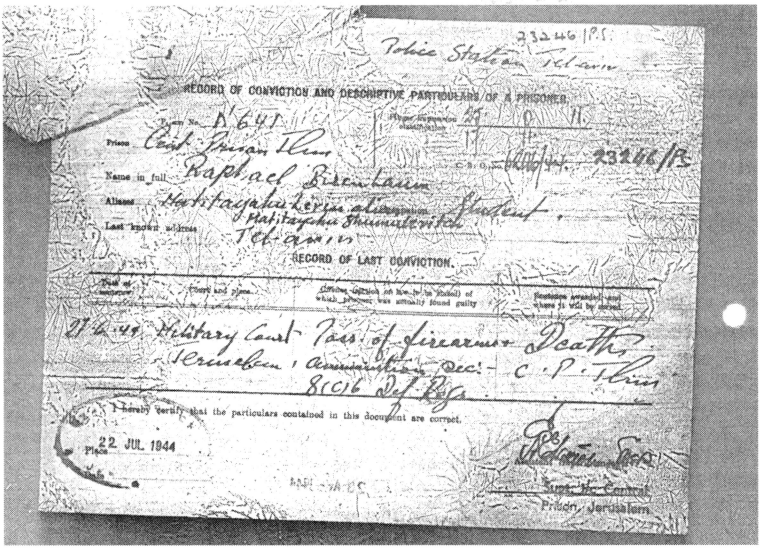

RECORD OF CONVICTION AND DESCRIPTIVE PARTICULARS OF A PRISONER.

Prison No. N 641

Prison Cent. Prison, Tel Aviv

Name in full Raphael Bisenbaum

Alias Hatstzaphu Shmuelevitch

Last known address Hatstzaphu Shmuelevitch Student.
Tel-Aviv.

RECORD OF LAST CONVICTION.

Year of conviction	Court and place	Offence (Offences on which he is in Prison) of which prisoner was actually found guilty	Sentence awarded and when it will be served
27-6-44	Military Court Jerusalem, Ammunition Dec: 8(1)b Def Regs.	Pass of firearms	Death. C.P. Tel Aviv

I hereby verify that the particulars contained in this document are correct.

Place 22 JUL 1944

Supt. the Central Prison, Jerusalem

גזר־דין המוות של מתי שמואלביץ. דיווח של משטרת המנדט.

June 29th 1944.

To the General Officer Commanding
His Majestys Troops in Palestine
and Transjordan, Head Quarters
Jerusalem.

Most Honourd Sir,

We the undersigned, the Chief Rabbis of the Holy Land address to you our most earnest Appeal to spere the life of Matatyahu Shmaelevitz sentenced to death by a Court Martial in Jerusalem on 27/6/44.

Pray think of it that he is only twenty four years of age and when a mere boy of twenty, on failing in his efforts to bring over his parents - most probably already killed by the Nazi assassins, he was driven into the mesh of that criminal lunacy. A youth of a high strung temperament and of an inflammable imagination, he unfortunately lost all mental balance and has eventually committed the crime for which he has been condemned to death.

In view of the colossal catastrophe which has befallen the Jewish people and which has resulted in the destruction of the lives of at least five millions, practically a third of the Jewish race, every Jewish life has become a thousandfold dearer to Jewry, and in the name of the All-Merciful God, the dispenser of life, we pray that you commute the death-sentence into one of life-long imprisonment.

Such clemency exercised on your part, Sir, will, we venture to say, be in perfect keeping with the glorious British tradition of temperring justice with mercy.

With the Profoundest Esteem,

Faithfully Yours,

בקשת החנינה למתי שמואלביץ שהגישו הרבנים הראשיים. נמצאה בארכיונו של הרב עוזיאל.

Tel-Aviv, 4. June 1946 תל-אביב

(19)

CHIEF ... JEWS OFFICE

בקשה לשיפור תנאי מאסרו של מתי בבית הכלא בעכו שהוגשה על ידי דודתו, אחות אמו, הגב' רחל וינבוים לנציב העליון ב־1946.

Tel-Aviv, 4.6.1946. (1)

From Mrs. Rachel Weinbaum, 14, George Eliot St., Tel-Aviv, to His Excellency the High Commissioner:-

I beg to apply to Your Excellency with the fervent plea and request that mercy may graciously be accorded to my sister's son, Matityahu Shmulevitz, who was sentenced to life imprisonment about two years ago. My above mentioned nephew is the only survivor of all his family, which was exterminated by the German murderers in Poland.

He was sentenced to such severe imprisonment, like a murderer, although he has not, Heaven forbid, murdered anyone.

He is imprisoned in Acre under very severe conditions, so that my heart is not at rest even for a minute, in the knowledge that my nephew, the only survivor of all his family, is subject to such severe conditions.

I pray to Lord God and I pray Your Excellency, that Your Excellency would kindly lend a willing ear to my earnest request, and that, until my nephew's release from imprisonment, Your Excellency would kindly consent to grant him special treatment in prison.

And, as a reward for such good deed, may Your Excellency live long and be vouchsafed to see happiness and contentment spread in the whole British Empire and in our Holy Land.

Hoping that Your Excellency would kindly give my supplication serious consideration,

I beg, etc.

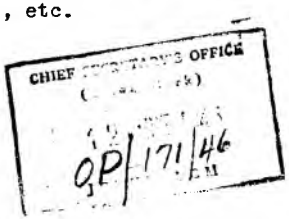

בקשת הדורה בתרגומה האנגלי.

OP/171/46

17th June, 1946.

Madam,

I am directed to acknowledge the receipt of your petition of the 4th June, 1946, on behalf of your nephew Matityahu Shmulevitz, and to inform you that the matter is receiving attention.

I am,
Madam,
Your obedient servant.

(Sgd.) D.C. THOMPSON.
for CHIEF SECRETARY.

Mrs. Rachel Weinbaum,
14 George Eliot Str.
Tel - Aviv.

Copy to:- District Commissioner, Lydda) for early
for resubmission through) recommend-
Commissioner of Prisons.) ations.
" " :- Commissioner of Prisons.)
" " :- Headquarters Palestine.)

תשובה לדודה — העניין בטיפול.

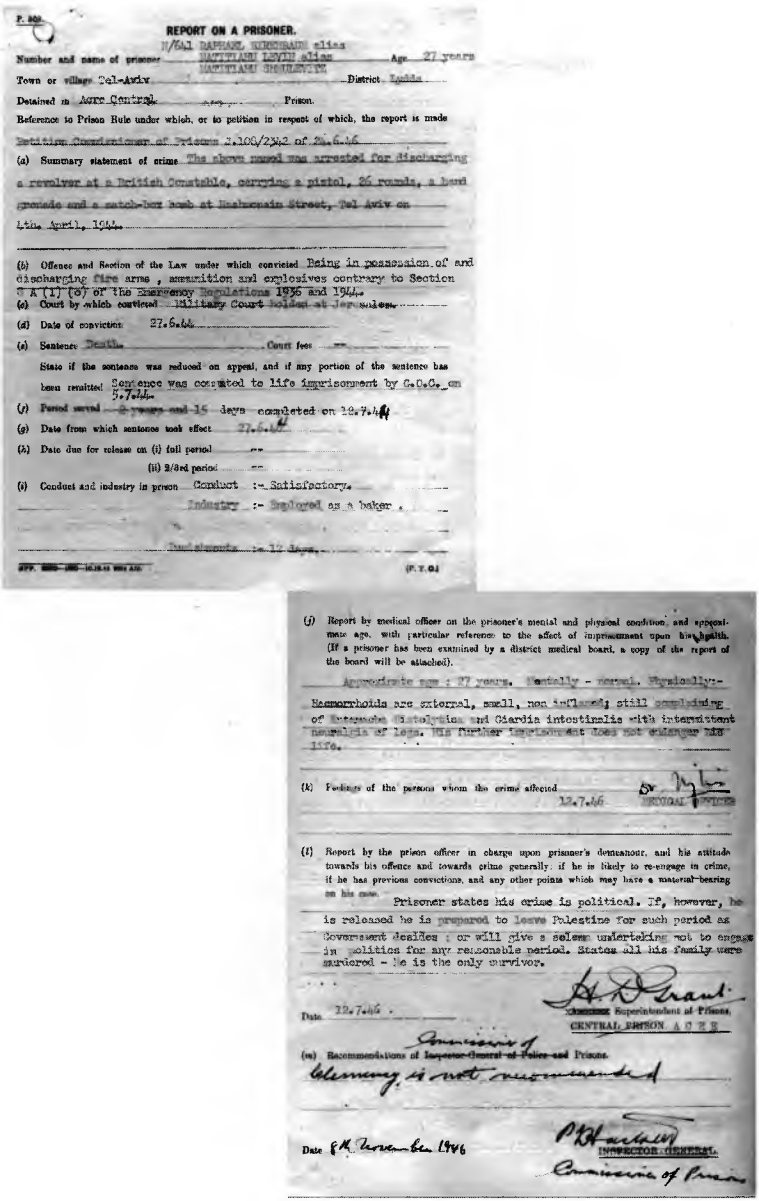

P. 809

REPORT ON A PRISONER.

Number and name of prisoner: H/641 RAPHAEL KIRSCHBAUM alias MATTITIAHU LEVIN alias MATTITIAHU GRUENBERG — Age 27 years

Town or village: Tel-Aviv — District: Lydda

Detained in: Acre Central Prison.

Reference to Prison Rule under which, or to petition in respect of which, the report is made: Petition Commissioner of Prisons 2.100/23/2 of 24.6.46

(a) Summary statement of crime: The above named was arrested for discharging a revolver at a British Constable, carrying a pistol, 26 rounds, a hand grenade and a match-box bomb at Hashomain Street, Tel Aviv on 4th April, 1946.

(b) Offence and Section of the Law under which convicted: Being in possession of and discharging fire arms, ammunition and explosives contrary to Section 3 A (1) (a) of the Emergency Regulations 1936 and 1945.

(c) Court by which convicted: Military Court holden at Jerusalem.

(d) Date of conviction: 27.6.46

(e) Sentence: Death. Court fee: --

State if the sentence was reduced on appeal, and if any portion of the sentence has been remitted: Sentence was commuted to life imprisonment by G.O.C. on 5.7.46.

(f) Period served: 3 years and 15 days completed on 19.7.49

(g) Date from which sentence took effect: 27.6.46

(h) Date due for release on (i) full period: --

(ii) 2/3rd period: --

(i) Conduct and industry in prison: Conduct :- Satisfactory.

Industry :- Employed as a baker.

Bad elements: 12 days.

(P. T. O.)

(j) Report by medical officer on the prisoner's mental and physical condition, and approximate age, with particular reference to the effect of imprisonment upon his health. (If a prisoner has been examined by a district medical board, a copy of the report of the board will be attached).

Approximate age : 27 years. Mentally - normal. Physically:- Haemorrhoids are external, small, non inflamed; still complaining of Entamoeba Histolytica and Giardia intestinalis with intermittent temperature of late. His further imprisonment does not endanger his life.

(k) Feelings of the persons whom the crime affected: 12.7.46 MEDICAL OFFICER

(l) Report by the prison officer in charge upon prisoner's demeanour, and his attitude towards his offence and towards crime generally: if he is likely to re-engage in crime, if he has previous convictions, and any other points which may have a material bearing on his case.

Prisoner states his crime is political. If, however, he is released he is prepared to leave Palestine for such period as Government desires; or will give a solemn undertaking not to engage in politics for any reasonable period. States all his family were murdered - He is the only survivor.

Date: 12.7.46

A. D. Grant
Commissioner Superintendent of Prisons,
CENTRAL PRISON, ACRE

(m) Recommendations of Inspector-General of Police and Prisons.

Clemency is not recommended

Date 8th November 1946

P. Hartley
INSPECTOR-GENERAL
Commissioner of Prisons

דו"ח על האסיר מתי שמואלביץ חתום על ידי מר גראנט, מפקד בית הכלא בעכו.

/46

1 NOV 1946

~~October, 1946.~~

Chief Secretary,
Through Commissioner of Prisons.
- - - - - - - - - - - - - - - - -

Prisoner Matityahu Shmulevitz.

Your letter No.OP/171/46 dated 17th June, 1946.

I have reviewed the case of the above mentioned prisoner and see no grounds for the exercise of clemency in this case.

(Sgd.) W. B. McGEAGH

DISTRICT COMMISSIONER
LYDDA DISTRICT.

J/IH.

סירוב לבקשת חנינה חתום בידי מפקד מחוז לוד.

Telegraphic Address:
"PRISON JERUSALEM"
P.O. Box 758 Tel. 3179

In reply please quote
No. J. 28/1/119

CHIEF SECRETARY
(Chief ...)
12 NOV
JERUSALEM

HEADQUARTERS
THE PALESTINE PRISONS SERVICE
JERUSALEM

8th November, 1946.

CHIEF SECRETARY.

Subject :- Prisoner N/641 - Raphael Birenbaum
alias Matityahu Levin alias Matityahu
Shmulevitz.

Reference:- Your OP/171/46 of 17th June, 1946.(Copy attached)

I attach a prison report in respect of the above-named prisoner as requested in your letter under reference.

2. District Commissioner, Lydda District's report No.156/46 dated 1st November, 1946 on the case is also enclosed.

3. In the petition attached to the letter under reference, it is observed that the petitioner prays for the accord of special treatment to the prisoner, a fact which appears to have been over-looked by the District Commissioner.

4. The prisoner on conviction was not accorded special treatment and he is subject, therefore, to the treatment and restrictions applicable to ordinary prisoners serving terms of imprisonment.

5. I am unable to recommend the accord of Special Treatment for which application should be made, through legal channels to the Chief Justice by the petitioner, neither am I able to recommend the further exercise of clemency which has been already exercised in his favour by the commutation of the death sentence to one of life imprisonment.

COMMISSIONER OF PRISONS.

סירוב לשיפור תנאי מאסר ולבקשת חנינה חתום בידי המפקח על בתי הסוהר.

نתן ילין־מור ומתי שמואלביץ במשפט ברנדוט.
נמצא בארכיון של הלגיון הירדני ברמאללה על יד בן משפחה במלחמת ששת הימים.

נתן ילין־מור ומתי שמואלביץ בחצר בית הסוהר בריצוי מאסרם אחרי משפט ברנדוט.

אפשריים בין אסיר לקצין. קיים בינינו מעין הסכם של "שמור לי ואשמור לך" עוד מתקופת שלטונו של קלאו. הסברתי לו במה העניין וקבעתי כי כאשר יפנו חברי הוועדה לצאת ומיסטר צ'רלטון ילווה אותם אל השער, ירוץ אחריהם חאשם אפנדי ויודיע למיסטר צ'רלטון בקול רם, שאני ביקשתיו להזכיר לו שברצוננו לדבר עם חברי הוועדה.

הכול התנהל כמשוער. מיסטר צ'רלטון נהג בדיוק כפי שחשבתי, וכן עשה גם חאשם אפנדי. כששמעו חברי הוועדה את דבריו של הקצין, לא המתינו לתגובתו של צ'רלטון ואמרו מיד (כך סיפר לי חאשם אחר כך):

"נו, למה לא? גם אנו מעוניינים לראותם". "בבקשה, בבקשה" — אמר מיסטר צ'רלטון במבוכה.

הם נכנסו לחדר ההמתנה, שהיה סמוך לחדר היומנאי. נקראתי אל החדר לבדי. בחדר ישבו רק שניים מחברי הוועדה: גרנדוס, נציג גואטמלה וליסצקי, נציג צ'כוסלובקיה. ביקשתי שיזמינו גם את משה סלומון, נציג האצ"ל. צ'רלטון ציווה להביאו. כפי שהוסכם עם אנשי האצ"ל, הוטל עלי להיות דובר המשלחת. עד שהופיע משה, שאלתי את חברי הוועדה, אם חדר זה נראה להם מתאים כמקום לשיחה; פניתי למר צ'רלטון והערתי כי לדעתי מן הראוי לקבל את חברי ועדת האו"ם במקום אחר. מר גרנדוס נדהם כנראה מן הטון שבו פניתי לצ'רלטון. הוא נבוך ואמר כי ממילא עליהם למהר ולהצטרף ליתר חברי המשלחת המבקרים בנהריה, ועל כן אין טעם להחליף את החדר.

בינתיים נכנס משה, ומר גרנדוס הציג לנו מספר שאלות אישיות. הוא שאל לשמותינו, שאל לכמה זמן אנו שפוטים, כמה אסירים עבריים יושבים בעכו וכו'.

בספרו "כך נולדה מדינת ישראל" מזכיר גרנדוס את ביקורו בכלא עכו וגם שיחה זו. בקטע הקצר נפלו מספר אי־דיוקים, אך הללו אינם מעלים ואינם מורידים. מתוכן דבריו מסתבר, כי התרשם מחריפות הדברים שנאמרו בנוכחותו של מייג'ור בריטי. התנהגותם של שני חברי הוועדה הנחילה למשה ולי אכזבה קשה. כשהודיע לי מר ליסצקי, שזמנם מוגבל, אמרתי שאני מתפלא על כך מאוד. הוועדה באה לארץ, כדי לפתור בעייה שהתעוררה עקב פעולת המחתרות. לא די בכך, שהוועדה לא מצאה דרך לאפשר לנציגי המחתרת בחוץ להופיע בפניה, אלא שעתה, משניתנה לחברים הזדמנות לשמוע מה בפי אנשי המחתרת בכלא, אין הם מנצלים אותה?

דברי הביכו אותם, וליסצקי אמר, שאכן מן הראוי להקדיש יותר זמן לשמיעת דברינו, אולם לשם כך רצוי שתימצא כאן הוועדה בהרכב מלא, וישייקבע מועד לישיבה, שתהיה מוקדשת לשמיעת דברינו.

הודעתי להם, כי נציגי המחתרת בכלא הכינו תזכיר, וכי ברצוננו למסור להם בעל־פה דברים אחדים מתוך התזכיר.

תוך כדי קריאת התזכיר, קטעו את דבריגו מדי פעם בשאלות. הרגשתי שהם מתביישים בפני צ׳רלטון על שום שעליהם לשמוע האשמות כה כבדות. הם לא הרגישו בנוח, ונדמה היה לי, שלכדתי מבט של ליסצקי אל צ׳רלטון, שהיתה בו מעין התנצלות והבנה. היתה לי התחושה, שהנה אני מאשים את בריטניה בפני נציגי אומות העולם, אבל הללו עומדים לצידה ואוטמים אוזניהם משמוע. ההתרגשות והמורא שהיו עלי בתחילת הפגישה חלפו. אישיותם והופעתם של שני נציגי האו״ם הנחילה לי אכזבה קשה. אמרתי להם, שבכוונתי להביא בפני הוועדה עובדות, אשר שום דובר יהודי לא הביאן בפניהם עד כה: תיארתי את רצח הפצועים לאחר הפריצה והוספתי כי המייג׳ור הבריטי הנוכח עימנו בחצר, יש לו יד בכל מעשי הפשע האלה. שוב תלו בצ׳רטלון עיניים מתנצלות, על שהם נאלצים בעל כורחם לשמוע דברים מעין אלה. לבסוף אמרו, שמן הראוי לחקור בהאשמות, וכי אין באפשרותם לעשות זאת כרגע, אך יביאו את העניין בפני ישיבת המליאה. כשנפרדנו, הוסיף ליסצקי:

״למה נדבר בענייני אסירים? אנו מחפשים פתרון אשר יחסל גם בעייה זו״.

בנימה רוגזת אך החלטית השבתי:

״אתם טורחים לשווא. הבריטים לא יקבלו שום פתרון, שלא יבטיח את שלטונם במזרח התיכון. המחתרת העברית תילחם בבריטים, כל עוד יימשך שלטונם. תנאי מוקדם לכל פתרון הוא יציאת הבריטים מן הארץ. עד אז יש לצמצם את מעשי הפשע של הבריטים כאן, אך נדמה לי שאין אתם מקדישים לבעייה זו את תשומת־הלב הראוייה״.

אחרי לכתם הייתי נרגז ומאוכזב. לא כך תיארתי לעצמי את הופעת נציגי האו״ם. אולם בזה לא נסתיים העניין. להפתעתי נכנס לחצר, כעבור שעתיים לערך, יושב־ראש הוועדה, השופט סנדסטרם, בלוויתו של מיסטר צ׳רלטון. השניים ניגשו ישר לתא שלי. לא הייתי באותה שעה בתא ועקבתי מרחוק אחר המתרחש. מיסטר צ׳רלטון שלח לקרוא לי. כשניגשתי, אמר לי מיסטר צ׳רלטון:

״יושב־ראש ועדת האו״ם, כבוד השופט סנדסטרם מבקש לשוחח אתך״.

הוא הציג אותי בפני השופט. הלה הסתכל בפנקס שהיה בידו ושאל, אם שמי שמואלביץ. ביקש מצ׳רטלון שיוליך אותנו לאחד מחדרי המשרד, כדי שנוכל לשוחח בניחותא. שוב ביקשתי שיצרפו את משה סלומון. צ׳רלטון הוליך אותנו לחדרו. הוא עמד בצד, כשהשופט סנדסטרם התיישב במקומו,

בכסא היחידי שעמד בחדרו של המנהל, שכן מלבד למנהל לא הותר איש לשבת בחדר זה.

"תואיל בטובך להשאיר אותנו לבדנו" — פנה השופט סנדסטרם אל צ'רלטון, "וצווה להביא שני כסאות גם בשביל האדונים האלה".

צ'רלטון יצא, וכעבור רגע הביא סרג'נט בריטי שני כסאות.

"לפני הצהריים היו כאן שניים מחברי" — פתח השופט את השיחה — "ולא היה באפשרותם לשוחח אתכם באריכות."

"נכון, הם מיהרו מאוד" — אמרתי.

"נוכל לשוחח עתה שעה תמימה, באין מפריע" — אמר והסתכל בשעונו.

שיחתנו ארכה למעלה משעה. לאחר שהודעתי לו, כי אני מיופה־כוח לדבר בשם לוחמי חרות ישראל, ובשם כל האסירים המדיניים בעכו, פתחתי והסברתי את הרקע למלחמת המחתרת בארץ. סנדסטרם הקשיב קשב רב, ורק מדי פעם הפסיקני, כשביקש הסבר לשאלה זו או אחרת. מדי פעם רשם משהו בפנקסו.

היתה לי הרגשה נעימה, שהוא מקשיב לנו, מתייחס בכובד־ראש לדברינו ומשתדל ללמוד. התנאים והאווירה הטובה בהם התנהלה השיחה, שיוו לה יותר אופי של שיחת־רעים מאשר עדות בפני ועדת־חקירה רמת־דרג. משאלותיו הסקתי, שהוא בוחן אפשרות של חלוקת הארץ. הרחבתי אפוא את הדיבור על החלוקה הבלתי־צודקת, שכבר נעשתה ב־1922, כאשר שלושה רבעים מן הארץ המובטחת לנו נמסרו לערבים. על הדרך בה הקימו הבריטית את ממלכת ירדן אמרתי, שזאת "בדיחה היסטורית" והוספתי, שאם ייעשה נסיון נוסף לחלק גם את הרבע הנותר, תהיה זו לגבינו "בדיחה מקאברית". היה לי רושם, שהשופט סנדסטרם ידע מעט מאוד על פרשת קריעת עבר־הירדן, ושאלותיו בנקודה זו עשו רושם של לימוד פרק בהיסטוריה.

כשהגעתי לענייני האסירים, וסיפרתי פרטים על עינויים, רציחות והתעללות, רשם השופט כל פרט. בצד כל עובדה שהבאתי, גם ציינתי כיצד מן הראוי לנהל חקירה, שיהיה בה כדי לאשר את אמיתות דברי. הוא היה כולו קשב. משסיימתי, לחץ השופט סנדסטרם בחמימות את ידינו והודה לנו על האינפורמציה, שלדעתו נודע לה ערך רב.

"משום מה" — אמר בהשתוממות — "לא הביאו עד עתה דוברי היהודים את כל הפרטים הללו בפני הועדה".

נמנעתי מלהסביר לו, מדוע לא דיברו על כך המנהיגים היהודים. משירדנו במדרגות, יחד עם מיסטר צ'רלטון, הזמנתיו לסיור בבית־הסוהר. השעה היתה מאוחרת, אולם הוא נכנס לרגע לחצר, ומיסטר צ'רלטון הזמינו למטבח

היהודי. הראיתי לו, מהו המזון שאנו מקבלים. בזעם עצור הסתכל צ'רלטון בפני.

"זה כל מה שאתם מקבלים?" — שאל צ'רלטון, בהעמידו פני תם.

"מיסטר צ'רלטון" — אמרתי — "הרי אתה בעצמך מחלק את המיצרכים במחסן. האם אינך יודע, שאין אנו מקבלים יותר?"

ביקשתי להשפיע על סנדסטרם, שייכנס לצינוק הגרדום וישוחח עם הנידונים למוות. בעיקר רציתי שישוחח עם אבשלום חביב, שהופה באכזריות בשעת מאסרו. אולם השעה היתה מאוחרת מאוד. יתר על כן, נדמה היה לי, שלא היה לו רצון לפגוש נידונים למוות. מכל מקום, הוא טען ששאר חברי הוועדה מחכים בנהריה ושעליו לחזור, שכן ממילא התמהמה יתר על המידה. ביקשנו את התערבות הוועדה לטובת הנידונים. הוא הבטיח לבדוק, אם יש בסמכות הוועדה להתערב למענם, כי היא חייבת להביא את המלצותיה לפני האו"ם ולא לפני השלטונות הבריטיים. שוב הודה לנו על האינפורמציה, ונפרד מאיתנו.

הופעתו של יושב־ראש הוועדה תיקנה במידה רבה את הרושם ששאירו עלי שני חברי הוועדה האחרים, ואף־על־פי־כן הותיר הביקור טעם מריר בפי.

"שנים־עשר אדונים אלה" — חשבתי בלבי — "שהתקבצו לכאן מכל פינות העולם, בני אומות לא־אומות, יקבעו את גורל עמנו וגורל הארץ? פתפותי ביצים. יפסקו אשר יפסקו, אם לא נקבע בעצמנו את גורל עמנו — רע ומר לנו".

ד.

ימים מספר לאחר ביקור חברי ועדת האו"ם, הועברנו לתאים 27 ו־28. בעוד שבוע אברח. ליתר בטחון, עליתי בעוד מועד לבית־החולים. לכאן יביא לי ג'מל החובש את כל הנחוץ לבריחה. גם יתר הבחורים יתחלו מעתה לפי תור. מרוב התרגשות שלפני בריחה, אינני ישן בלילות. בכל לילה מביא לי ג'מל אביזר אחר של התפאורה. בתחילה דברים פעוטים: אודם לשפתיים, פודרה, צעיף משי, עיפרון לגבות. אחר כך פאה נוכרית. בלילה אחר — גרבי־משי ושמלה. "שרה", אלמנתו של חיים אפפלבוים, שנהרג בשעת הפריצה, נמצאת בחיפה ודואגת לכול. הבחורים במתפרת הכלא הכינו חזייה מרופדת יפה. את הגבס מעל ידי הורידו, ואני גילחתי היטב את שיער רגלי. הכול בסדר! אני מחכה ליום שבת — לביקורים.

*

ביום ג' לפנות ערב ראיתי לפתע מבעד לחלון בית־החולים הפונה אל החצר החיצונה, תכונה גדולה בחוץ. מכוניות צבא לרוב. תחנת אלחוט ניצבת בחצר. הכלא שורץ קלגסים. הבינותי, מה עומד להתרחש. זוממים להעלות לגרדום את השלושה. יבצעו את זממם בלילה, בחשאי כפי שעשו לגרונר, דרזנר, אלקחי וקשאני. אסור לשתוק. מוכרחים לעשות משהו! אבל מה? הנה גם קציני משטרה הופיעו. מפקד בתי־הסוהר בארץ, קולונל הקט, מתהלך כבר בחוץ. התקשרתי עם הבחורים בחצר, רציתי לרוץ, להלום, להרוס, לעשות משהו, שלא יעלו לגרדום את אלה שהבקיעו לכאן לשחרר אותנו. אבל מה יכול אתה לעשות? תחושה איומה של אין־אונים. הידיעה, שהנה עוד מעט יוציאו אותם להורג, לוחצת עליך בכובד של אלפי אטמוספירות. אתה כמעט נחנק מתחושת האין־אונים. שלחתי שוטר למשרד וביקשתי שיודיע לצ'רלטון, כי ברצוני לדבר איתו. הזמין אותי לבוא. כששאלתי, אם אמנם עומדים לתלות את הנידונים, השיב שלא קיבל כל הודעה על כך.

"אתה משקר!" — צעקתי — "אל תעז להעלותם לגרדום!"

זיק של טירוף נשקף מעיניו.

"מה אוכל לעשות? אם תהיה פקודה...?"

"לא תעז! פושע! רוצח!!!"

*

למטה הודיעו לנידונים, כי התליינים כבר הגיעו. הבחורים השיבו: "בסדר, תודה!" לאחר שעה קלה נשמעה שירה מתאי הגרדום. השלושה שרו שירי מחתרת.

בחוץ מחשיך, ואתה יודע, שכל רגע חולף מקרב את הקץ. חוורים עומדים אנו, ה"חולים" ליד החלון ומסתכלים בנעשה בחוץ.

הסרג'נט יוצא מן המחסן ובידו שלוש שקיות שחורות. את אלה ילבישו על ראש הנידונים לפני שיוציאום אל חדר הגרדום. שלוש אלונקות עומדות כבר בצד, שעונות אל הקיר, מקופלות. על אלה יניחו את גוויותיהם של שלושת הבחורים, אשר שירתם עולה עתה מחדר הגרדום.

"אילו היו לנו כעת כמה רימונים" — אומר אשר רצון, העומד לידי — "להוריד כעת מספר רימונים על ראשם, לפוצץ אותם, להשמיד אותם".

הזמן עובר מהר. בכלא דומייה. בחוץ יורדת החשיכה, רק החצר החיצונה מוארת. קציני המשטרה נוהגים באורח מוזר. הקט מתהלך מעוצבן, וכאילו מחכה למישהו. שוב מגיעה מכונית. קלאו יוצא מתוכה. קולונל הקט לוחץ את ידו ומסביר לו משהו תוך התרגשות רבה. מה מתרחש שם?

כך חולפת דקה אחר דקה, שעה אחר שעה. אתה מצפה, שיתרחש נס. אולי יופיע לפתע המבשר ויודיע שגזר־הדין בוטל?

*

לילה, והכול נראה שקט. רק האלחוטאי יושב ליד המכשיר ומשדר ללא הרף. כבר אחר חצות. מן התאים למטה מבקשים מדי פעם לדעת, מה אנחנו רואים. ליל שימורים. ליל זוועות.

לפתע זה התחיל. מספר קלגסים נכנסו לתוך בית־הסוהר והתמקמו בקטע שבין חדר היומנאי לבין הכניסה לצינוק התלייה. הם עמדו ממש מתחת לחלונינו. צינוק הגרדום נמצא בקומת הקרקע, למטה, מתחתינו.

סרג'נט פותח את הדלת למטה, ובתוך דומיית הלילה נשמעת בבירור חריקת המפתח במנעול. למטה, מתחת לרגלינו — ירצחו את אחינו לנשק!

— הם באים! — קראתי מחלון בית החולים לעבר תאי היהודים שבחצר.

נדמה היה, שהחומות נרעדו לשמע ההודעה האיומה. הנידונים אף הם כנראה שמעו אותה, ושמא הודיע להם הסרג'נט בזה הרגע, כי עליהם להתכונן לדרכם האחרונה, ושירת "התקוה" נשמעה מתאי צינוק התלייה. השירה נשמעה בבירור. שירתם של שלושת הנידונים, ולפתע כאילו הצטרפו חומות הכלא כולן אל שירתם: מכל תאי היהודים עלתה שירת "התקוה" אדירה. כך אנו נפרדים מהם, כך הם נפרדים מאיתנו.

לאחר שעה קלה יצאה חבורת קצינים מביתו של צ'רלטון. הקט הלך בראשם ולידו קלאו. צ'רלטון לא נראה בחבורה. קלאו יהיה התליין בפועל. משתררת דומייה. חבורת התליינים מתקרבת. הלב הולם בחוזקה וכל ישותך תפילה חרישית, שיקרה משהו אשר יפסיק את המצעד של חבורת התליינים, משהו שיעצור בעדם. אבל הם הולכים וקרבים. נכנסים לתא הגרדום.

לאחר שניות מספר נשמעה שירת "התקווה". רק קול אחד שר. אתה יודע שאחד מן השלושה עומד עכשיו, ברגע זה, כשהחבל כרוך על צווארו ושר את "התקוה":

"עוד לא אבדה תק..."

נשמעה חבטה חזקה. השירה נקטעה באמצע. היא נתקעה בגרונו של אבשלום. ידענו: התהום זה עתה נפערה מתחת לרגליו וגופו צנח. באותו רגע, כאילו לפי צו של מנצח סמוי, נמשכה השירה ממקום שנקטעה, בקול אדיר פי אלף. האסירים בתאים המשיכו את אשר נתקע בגרונו של אבשלום, ובדומית הלילה נשמעה השירה שפרצה מן התאים, כאילו שרות חומות הכלא. השירה מילאה את החלל וליוותה את התליינים בצאתם מחדר הגרדום. ראיתי אותם בצאתם בדומייה, בצעדים כושלים — ככנופיית רוצחים שיכורים.

אחד מן השלושה תלוי שם על חבל. השניים מחכים לתורם. כולנו מחכים לתורנו!

לאחר כמחצית השעה יצאו מתא הגרדום שני שוטרים ערביים, נושאים אלונקה. העמידוה בחוץ ליד הקיר. השמיכה השחורה, אשר כיסתה את הגופה, היתה קצרה, וכפות הרגליים נעולות הסנדלים נשארו גלויות עד מעל לקרסול. לא היה מקום לטעות: הרגליים האלה הן של אבשלום חביב. הוא היה הראשון...

התליינים חוזרים. הם מתקרבים מכיוון ביתו של המנהל. הכול שב וחוזר על עצמו. הם אפילו שומרים על סדר ההליכה הקודם. הקט וקלאו בראש. כולנו קשב. כולנו כאב. מי היה השני? מי יישאר אחרון? שמא יתרחש עכשיו הנס — הד צעדיהם של התליינים יידום, הם יישארו תקועים במקומם ולא יתקרבו עוד אל שני הבחורים לרוצחם נפש? אלוהים, עשה משהו!

התליינים נכנסו לצינוק התלייה. שוב נשמע קול בודד שר את "התקווה". גם הוא לא סיים את השיר. השיר נתקע בגרונו של יעקב וייס כאשר נפער הפתח מתחת לרגליו. שירתו של הרוג־המלכות נמשכה שוב בחוץ. היא עלתה מכל פינה בכלא. ליל התליות היה ליל "התקווה"...

כאשר הוציאו את יעקב שכוב על אלונקה ומכוסה בשמיכה והניחו אותו ליד אבשלום, כבר הפציע השחר.

מאיר נקר נשאר שם לבדו. אתה כבר יודע בבירור, כי שום נס לא יתרחש, ודעתך נתונה לעינוי־הדין של מאיר. להיות אחרון — משמע לראות את שני חבריך יוצאים מן התא אל החדר הסמוך, לראותם ולשמוע אותם מקרוב ולהיפרד מהם. האם יעמוד גם לו הכוח לשיר את "התקווה", שעה שהתליין יכרוך את עניבת־החנק על צווארו?

שלוש פעמים פקדו מלאכי החבלה את הכלא באותו לילה. שלוש פעמים נשמעה בתוך דומיית הלילה טריקת הדלת הנפערת מתחת לרגלי ידידים־לוחמים. שלוש פעמים נקטעה השירה בגרונו של לוחם עברי, ושלוש פעמים המשיכו אותה אחיהם לנשק.

עם הנץ החמה עמדו בחצר החיצונה, זו בצד זו, שלוש אלונקות. הגיעה משאית ולקחה אותן.

השלושה אינם עוד איתנו. הם גרצחו כאן, מתחתינו. אנו ידענו, ודבר לא עשינו. תחושת חוסר־האונים כואבת וחותכת בקרביך.

אילו אפשר היה עכשיו לשתות לשכרה, לא לחשוב, לשכוח הכול...

*

למחרת היום נודע לנו, שמייג'ור צ'רלטון סירב להוציא לפועל את

גזר־הדין. אסיר ערבי, אשר עבד כמשרת בביתו של המנהל, סיפר, כי הקולונל הקט וקצינים אחרים באו לביתו של צ׳רלטון, וכי עלו משם צעקות ואיומים.

צ׳רלטון צעק: ״אני לא אעשה זאת!״ הקולונל הקט הלם בשולחן ואיים, שיצווה לאסור את צ׳רלטון, שיעמידו למשפט, שיוריד אותו מדרגתו. צ׳רלטון נתקף היסטריה, ואז הרגישו בנוכחותו של המשרת ואמרו לו לחזור אל תאו בכלא.

מאוחר יותר סיפר לי חאשם אפנדי, כי צ׳רלטון נמצא אי־שם במעצר, וכי דעתו נטרפה עליו. עומדים להעביר אותו לאנגליה, ושם יאושפז בבית חולי־רוח.

לפי החוק הבריטי, חייב גזר־דין מוות להתבצע על־ידי מפקד בית־הסוהר. הוא האיש, המושך בידית, המשמיטה את הדלת מתחת לרגלי הנידון, כשהחבל כרוך על צווארו. אינני יודע, באיזה שלב החליט צ׳רלטון לסרב לבצע את גזר־הדין, לפני שיחת־האיומים שלי או אחריה? אני נוטה לחשוב, שהיה זה לאחר שיחה זו ובמידה רבה בהשפעתה. אני משער, שאילו החליט צ׳רלטון לסרב לבצע את גזר־הדין לפני שבאתי לאיים עליו, בוודאי היה מגלה לי את החלטתו באותה שיחה. על־כל־פנים, סירובו להשתתף בתליית הנידונים העמיד את השלטונות במצב מביך. לזכותם של האנגלים ייאמר, שלא בקלות הם מתעלמים מן החוק. אמנם מתאימים הם את החוקים לצרכיהם, אך אם מתברר להם, שבנסיבות מסויימות החוק או התקנות מערימים לפניהם מכשולים — הם באים במבוכה. הגושפנקה של החוק — ותהיה מידת המוסר או הצדק שבו אשר תהיה — דרושה להם למען השקט הנפשי. כך קרה, שהממונה על בתי־הסוהר בארץ, הקולונל הקט הוזעק מירושלים, ולאחר שצ׳רלטון עמד בסירובו, הזעיק הקט את מפקד בית־הסוהר בשכם, הקפיטן קלאו, שעות ספורות לפני ביצוע גזר־הדין, פיטר את צ׳רלטון ומינה את קלאו לתפקיד מפקד כלא עכו. כך יכלו האנגלים לרצות את אבשלום, יעקב ומאיר באופן חוקי ובהתאם לתקנות.

ה.

בעוד אנו שרויים באווירה של אבל, אני משלים, בעזרת חברי בחוץ ובכלא, את הכנותי לבריחה בתחפושת נשית. מינויו של קלאו כמנהל בית הסוהר מעורר חשש, שמא ישנה את סדרי הביקורים בבית־החולים המקומי.

שמחנו כאשר קלאו לא נראה בכלא בימים הראשונים למינויו, וסגנו, מיסטר סדרגרין, ניהל את העניינים. משה סבוראי ואמנון מוסקוביץ ייצגו בפניו את האסירים, ובין היתר עוררו את שאלת הביקורים בבית־החולים. סדרגרין הבטיח לקיים את הנוהג, שהנהיג צ׳רלטון, אם קלאו לא יפסול אותו.

אני השלמתי את ההכנות: שמלה, פיאה, מחוך, גרבי־משי, נעליים על עקב גבוה, שפתון, פודרה, מכונה להורדת הזקן וכלי־גילוח. הכל מוכן לקראת שבת.

*

ביום ד׳, ה־30 ביולי 1947, למוחרת יום התליות בעכו, הוצאו להורג בנתניה שני סרג׳נטים בריטיים, אשר נחטפו על ידי האצ״ל, שבועיים קודם לכן, והוחזקו כבני־ערובה לחייהם של שלושת הנידונים למוות. הם נמצאו תלויים בחורשת עצים בפרברי העיר. תליית הסרג׳נטים זיעזעה את בריטניה. עד עצם היום הזה מצויים בבריטניה אנשים, הזוכרים לאצ״ל ולמפקדו, מנחם בגין, את ״פשע״ תליית הסרג׳נטים. בתודעת הבריטים, תליית שלושת הלוחמים בעכו נעשתה כחוק, ואילו תליית שני הסרג׳נטים היתה בלתי־חוקית.

תליית הסרג׳נטים לא היתה פעולת־הנקם היחידה של המחתרת. ביום ה׳, יומיים לאחר ליל התליות בעכו, ויומיים לפני בריחתי המתוכננת, הותקפה מכונית צבא ליד שרונה (היום ״הקריה״ בתל־אביב), וארבעה בריטים נהרגו. כתגובה, פשטו חיילים בריטיים ברחובות תל־אביב וירו לכל עבר. חמישה יהודים, עוברים־ושבים, נורו למוות. בכבישי הארץ ירו חיילים אל תוך אוטובוסים. לא יכולתי לשער, שהשתוללות הבריטים בכבישי הארץ ובעריה תסכל את בריחתי מבית החולים של כלא עכו.

*

יום שבת. משעות הבוקר אנו משקיפים מבעד לחלון בית־החולים אל עבר שער הכלא ומחפשים מבקרים. בשעה 11 מתחיל הביקור. בשעה 10 הצבנו שומרים שיזהירו אותי מפני ביקור־פתע של שוטר או חובש. העמדנו פרגוד ליד מיטתי ומאחורי הפרגוד ביצעתי את הטרנספורמציה: יהודי עבדקן הפך לאשה מגונדרת.

״יקחני השד, אם יכירו אותך!״ — קרא גבריאל וורקשטל, אשר שכב ״חולה״ באחת המיטות וציפה לביקור אמו ואחותו.

הבחורים יצאו מגדרם. ״אשה ממש!״ — התלהבו.

״את מגרה אותי!״ — קרא ידידיה.

בעוד מספר דקות יתחילו הביקורים. בעוד פחות משעה אהיה בן חורין!

כאשר נפתח השער, והצופה ליד החלון ראה מרחוק את המבקרים נכנסים לשטח בית־הסוהר, התכסיתי בסדין עד מעל לראש, מוכן לזנק מן המיטה ולהתיישב, עם מתן האות המוסכם, ליד יוסף, אותו כביכול באתי לבקר.

"החולים" השקיפו מבעד לחלון וחיפשו בין קהל המבקרים המתקרב אל חדר היומנאי, את קרוביהם.

"מה זה? אינני רואה את אמי" — אמר נסים בפליאה ובדאגה.

חבל. הצלחת הבריחה תלוייה במספר הנשים שתבואנה לבקר את ה"חולים" בחדר זה.

"גם אלי כנראה לא באו!" — אמר ידידיה בצער.

"אמי ואחותי אינן" — הודיע יוסף.

שכבתי מכוסה בסדין, רועד מרוב רוגז. במו־עיני ראיתי את המכתבים שהגיעו מן האמהות והאחיות של הבחורים, בהם כתבו מפורשות שתבואנה בשבת לביקור. על־פי הבטחות אלה נבחרו המתחלים. מבין כל הקרובים אשר הבטיחו את בואם הגיעו רק אמו ואחותו של גבריאל וורקשטל. הן נכנסו לשטח בית החולים, מלוות על ידי שני שוטרים ערביים. אותם שני שוטרים אשר אמורים היו ללוות את 12 הנשים שהבטיחו לבוא.

מן החצר קרא משה סבוראי ואותת לי בידיו, שלא אנסה לברוח. אי־אפשר. אילו באו לפחות חמש נשים — הייתי מנסה. אי־אפשר להצטרף אל שתי נשים המלוות בשני שוטרים. הם יבחינו מיד באשה השלישית, הנוספת. בשוכבי מכוסה עד מעל לראשי, שמעתי את הפגישה הנרגשת של גבריאל עם אחותו ואמו. זו היתה הפעם הראשונה מאז מאסרו שהם נפגשו פנים־אל־פנים, בלא מחיצות. הן כיסו את פניו בנשיקות. בחדר התהלכו שני השוטרים בנעליהם המסומרות.

חם היה מתחת לסדין. הפיאה, השמלה, המחוך, החזייה המרופדת, הגרביים והנעליים על עקבים — לבוש בכל אלה, התכסיתי זיעה. האיפור על פני נמס. בתוך כך שמעתי את קולה של אחותו החביבה של גבריאל:

"מה שלום הזקן שלכם?"

"שלומו טוב. הוא בסדר" — ענה גבריאל בקול חלוש.

"הזקן" — הכוונה היתה אלי.

להכריז ששלומי טוב שם מתחת לסדין, כאשר החופש חומק לו כך ממני והלאה — היה באמת מופרז.

*

עם צאת המבקרים, פשטתי מעלי את התחפושת הנשית וחרקתי שן מרוב כעס. בעיני הבחורים עמדו דמעות, מצטערים ונבוכים על שקרוביהם

לא באו. ידענו, שהיתה זאת הזדמנות בלתי־חוזרת ושהשלטונות לא יתירו עוד ביקורים כאלה בבית־החולים.

שעה ארוכה לאחר צאת אחרון המבקרים עוד חיכתה לי "שרה" במוגית ליד השער. אני נשארתי במרחק של מאה מטר מן המוגית. את מאה המטרים הללו לא הצלחתי לעבור.

נשארתי בכלא מגולח למשעי. הזקן העבות שלי היה לשם־דבר גם בין האסירים וגם בין השלטונות והשומרים. חששנו, שגילוח הזקן יעורר חשדות. עוד בטרם הספיק מישהו מחוץ ל"חולים" שלנו בחדר לראות את פני המגולחים, טיכסנו עצה: גרדתי את פני, עד שפה ושם נתהוו פצעים, פיזרנו את שערות זקני על הריצפה וסיבנתי את פני. אחד הבחורים ניגש לחלון ו"שידר" אל האסירים שטיילו בחצר את ההודעה ה"סנסציונית".

"חבריה, בואו תראו! מתי מוריד את הזקן!"

שוטרים ואסירים ערביים אשר נזדמנו למקום, באו לראות איך נראה "חכם אל יאהוד", ה־"אבו דגן" ללא זקן. הסברתי לכולם, שמתחת לזקני נתהוו פצעים, ולכן נאלצתי לגלח אותו. החובש נתן לי איזו משחה לבנה, ובמשך כמה ימים הסתובבתי עם כתמים לבנים על פני.

במכתבים שהגיעו אל הבחורים, הסבירו האמהות והאחיות שבגלל ההשתוללות של החיילים הבריטיים ברחובות תל־אביב ובכבישי הארץ, החליטו לדחות את הביקור לשבוע הבא, בתקווה שעד אז יירגעו הרוחות.

ו.

מעתה לא להתמהמה! לחפור מנהרה!

חזרתי מבית־החולים אל תא מספר 28 וקבענו את הסידורים לחידוש החפירה. לאחר מספר ימים של תצפיות והכנת כלים וחומרים, הוצאנו את המיכסה שבתוך העמוד והמשכנו לחרוט בין האבנים.

שלושה שבועות כירסם בנו הספק, אם יש תכלית למאמץ ולסיכון, שאנו משקיעים בעבודה זו. "הנעלם הגדול" היה: האם נכונה הנחתנו — שהסתמכה רק על שורת ההיגיון מבלי שתהיה בידינו הוכחה, כי מבצר עכו, אשר ניבנה לפני 400 שנה, עומד על מיבנה עתיק ממנו, אולי מימי הצלבנים ואולי אף עתיק מזה?

עבדנו תוך שכיבה על הבטן מתחת למיטה שעל־יד העמוד, וחרטנו בעקשנות בין האבנים. בשלב זה עבדנו רק בערבים, מנעילת התאים ועד לכיבוי האורות. הוצאת אבן אחת גזלה שניים־שלושה ימי עבודה. כל אבן שהצלחנו להוציא, הסבה לנו שמחה. את האבנים הגדולות כינינו בשם "בייבי".

אם כי החפירה עצמה נעשתה רק בערבים, היינו עסוקים בה משך כל שעות היום. נוסף לסיוד ולהסוואת הפתח, חייבים היינו לפורר את האבנים הגדולות ולסלק אותן. אי־אפשר סתם להעביר אותן אל פחי האשפה. את חביות האשפה מוציאים אל מחוץ לכותלי הכלא אסירים ערביים, שפוטים "קטנים", כלומר שפוטים לתקופות־מאסר קצרות, אך לא אחת פוקד הסרג'נט הבריטי על האסירים להפוך את החבית, והוא עצמו נובר בתכולה. כדי שלא ייגלה את האבנים בתוך האשפה, אנחנו מפוררים אותן לחתיכות, אותן אנו מדביקים בדייסת שעועית או עדשים, ועליהם — קליפות בצל או שום. לא אחת ויתרנו על מנת השעועית שלנו ובישלנו אותה במטבח עד שהתמסמסה לדייסה דביקה, כדי שנוכל להדביק אותה לאבנים.

פיצול האבנים הגדולות — זאת בעייה בפני עצמה. לא יכולנו, כמובן, להשתמש בפטיש ובאיזמל. מצאנו דרך מקורית: לפני נעילת התאים "סחבנו" מן המטבח שני פרימוסים גדולים וסיר גדול מלא חתיכות קרח. בערב, אחרי נעילת התא למשך הלילה, הבערנו את הפרימוסים והנחנו עליהם את האבן. אחרי שעה־שעתיים התהוו סדקים באבן המלוהטת, ואז העברנו אותה, כשידינו עטופות בסמרטוטים רטובים, אל הסיר עם מי־הקרח. הסדקים באבן התרחבו ויכולנו, בעזרת מוט או איזמל, לפרק את האבן לחתיכות — בלא שימוש בפטיש. אך גם הפעולה השקטה יחסית לא פטרה אותנו מן החובה לשיר ולהרעיש בתא, כדי שלא יישמע בחוץ רעש הפרימוסים הבוערים. השוטרים השומרים עלינו, הרי טיילו לאורך המסדרונות משני צידי התא, ומדי פעם אף נהגו להציץ פנימה מבעד לחלונות המסורגים.

לאחר שהוצאנו את כל האבנים לרוחב העמוד, התחלנו לחפור כלפי מטה. ככל שהעמקנו לחפור, כן היו תנאי העבודה קשים יותר. עד שיווצר בור גדול מספיק לכניסת אדם, היה עלינו לשכב, כשמחצית גופנו בפנים, תלויים כלפי מטה, ולחרוט בין האבנים. מדי פעם היינו חייבים לפורר את האבן בתוך החפירה, כיוון שהיתה גדולה מכדי להוציאה מבעד לפתח הצר של המנהרה. על הסבלנות והעקשנות קיבלנו מעין פרס: אחרי שלוש שכבות של אבנים גדולות ומסותתות נתגלתה שכבה של מילוי, אשר ניתן היה להוציאו בקלות יחסית. תוך ימים ספורים הגענו לעומק של כשני מטר, ונוצר חלל, בו יכולנו לעמוד ולשבת ולהמשיך את החפירה בתנאים נוחים יחסית.

על אף ההקלה בתנאי העבודה, עלה באותם הימים המתח שלנו: אם נכונה ההנחה, כי מתחתינו נמצא חלל, כי אז חייבת להימצא מתחת לשכבת המילוי עוד שכבה או אף שתיים של אבנים מסותתות. יש להניח שבוני המבצר בנו את עמודי האבן על גבי מרכז הקשת של המבנה שמתחתיו. מרכז הקימור הוא המקום החזק ביותר, ועל כן יוכל לשאת את משקל

עמוד האבן. אם לא נגיע אל שכבת אבנים מסותתות וצמודות היטב זו לזו — סימן הוא, שאין חלל מתחתינו, ואף אם היה קיים אי־פעם — הרי נתמלא מאז בעפר ואין טעם להמשיך בחפירה, כי לאן נוציא את כל החומר הזה? ולאן נגיע?

ביום שנתגלתה לנגד עינינו, בעומק של כשלושה מטר, שכבת אבנים מסותתות וצמודות היטב — עלתה מאוד ההערכה העצמית שלנו. הרגשנו כאילו היינו גאונים ממש.

כיוון שההנחה כי מתחתנו נמצא חלל, קיבלה חיזוק נוסף, חששנו, פן תוך כדי הוצאת האבנים המסותתות, שהן אבני הקשת, יתמוטט הקימור, והבחור העובד בתוך הבור יפול אל תוך החלל שמתחתנו. התחלנו אפוא לקשור את העובד בחבלים אל המיטה בחדר.

יום אחד, תוך כדי חריטה בין האבנים, הרגשתי לפתע, שגרגירי החול נעלמים בתוך הסדק. הם גולשים אי־שם כלפי מטה, והסדק אינו מתמלא. הרחבתי את הסדק וקרבתי אליו נר דולק.

הידד! הנר כבה!

משהרחבתי את הסדק, עלה מבעדו זרם אוויר קר וצונן. הוספתי להרחיב את הסדק והורדתי משקולת בקצה חוט ארוך. משהרגשתי שהחוט אינו נמשך עוד כלפי מטה ידעתי שהמשקולת נגעה ברצפה. סימנתי את המקום, הוצאתי את החוט ומדדתי את ארכו: שבעה מטר. זהו גובה האולם שמתחתנו.

נסחפנו בגל של אופטימיות וחלומות ורודים:

תוך שבוע ימים — חשבנו — נחשוף את הפתח אל התעלה התת־קרקעית, המובילה אל מחוץ לחומה. אחר כך נבקע בשקט את הקיר שבין התאים 27 ו־28, בהם מרוכזים כל אסירי אצ"ל ולח"י. בלילה אחד ייעלמו 60 אסירים עבריים, ואיש לא יידע, כיצד נעלמו! כאשר ייכנסו בבוקר לספור אותנו, יימצאו שני בחורים צעירים, שפוטים "קטנים", אשר נותרו להם עוד חודשים ספורים להשלמת תקופת המאסר שלהם, והללו ישכבו במיטותיהם, כאשר ממחטות ספוגות כלורופורם מכסות את פניהם. שני הבחורים יסגרו את פתח המנהרה אחרי צאתנו. פרט למעבר בין שני התאים — הכל יישאר שלם ונעול. מעניין יהיה לראות את פני האנגלים, כאשר יתרוצצו בין שני התאים ויחפשו את דרך בריחתנו. הם יחפשו דלתות פרוצות, סורגים מנוסרים, רצפה תלולה וקירות מנופצים — ולא ימצאו מאומה. הדבר האחרון שיעלה בדעתם הוא לחפש בתוך העמוד. וגם אם יעלה בדעתם — לא ימצאו דבר: הסוואת הפתח היא מושלמת, ולאחר הסגירה נראה הקיר חלק ואינו שונה מכל יתר הקירות ומיתר העמודים. מישהו הגה רעיון "שטני": "ננסר סורג בחלון

הפונה לחצר בתא 27. יחשבו שיצאנו משם. כדי ששישים איש ייצאו דרך החצר ויעברו את כל שטח בית־הסוהר, הם זקוקים לשיתוף־פעולה של כל השומרים בכלא ובעמדות שעל הגגות. האנגלים ייאלצו לחקור את כל השוט־רים ויחשדו בכולם. איזה יופי של אנדרלמוסיה תשתרר כאן!..."

הרעיון היה יפה, אולם ביטלנו אותו. לא כדאי להסתכן בפעולה מיותרת של נסירת סורגים. אם הכל ילך במישרין — ממילא לא יגלו את דרך בריחתנו לעולם!

אם הכל יילך במישרין...

*

למוחרת, בשעות היום, הכינונו סולם חבלים חזק עשוי סדינים מגוללים וקשורים היטב. "מילא" — אמרנו לעצמנו — "נישן שבועיים ימים ללא סדינים". בערב פירקנו את אבני הקימרון, כלומר את תקרת האולם שמתחתנו.

תחילה ירד בני כהן*. בעזרת פנס־כיס קטן בדק את הסביבה הקרובה ביותר לסולם. אחרי בדיקה ראשונית, חזר בני כעבור כרבע שעה ודיווח על המימצאים: במרחק־מה מן הסולם עומדת חבית פח חלודה, ליד הקיר מפוז־רים סמרטוטים מתפוררים מרוב יושן, כובע שוטרים ישן מונח על הרצפה, פה ושם מפוזרים חתיכות חמר, כלי־חרס וכדומה. מכל אלה ניתן להסיק, שקיימת גישה מבחוץ אל האולם הזה — מחד, ושאין הוא נמצא בשימוש — מאידך. נראה, שאולם זה גובל עם המחסן, אשר דלת הכניסה אליו נראית מצד הרחבה שליד בית חולי־הרוח. לשם ביטחון דחינו את המשך הבדיקות ליום ו' וליום א' הקרוב, כי בימים אלה פחותה הסכנה, שמישהו יימצא במחסן.

זכורני את ההרגשה שאפפתני, משירדתי לראשונה בסולם־חבלים אל תוך החשיכה. הסולם התנדנד ותוך כדי "התעופפות" חיפשתי את השלב הבא להציב עליו את רגלי. הסולם "בורח", הידיים רועדות מרוב מאמץ, ומדי פעם אני מוצא את עצמי במצב מאוזן באויר. כיוון שאין רואים את קצה הסולם למטה, אני מרים את ראשי כדי לראות, מה הוא המרחק שכבר עברתי, ואז אני נוכח לדעת, כי עדיין ארוכה הדרך וכי אני נמצא רק מטר או שניים מתחת לתקרה, ובכלל — מוטב שלא להרים את העיניים, כי עם כל נדנוד של הסולם, נשפך מלמעלה חול ישר אל תוך העיניים. לפחות עשר דקות עברו עד שהגעתי לרצפה, רועד בכל אברי מרוב מאמץ.

ברבות הימים התרגלנו ל"טיולים" אלה בסולם. תוך מספר שניות היינו

---

* פרחי כהן (בנימין), ממתקיפי בתי־המלאכה של הרכבת בחיפה. מאוחר יותר ברח מכלא ירושלים. נפל בקרבות על שיחרור הנגב בעוג'ה אל חפיר.

מחליקים למטה, מבלי להיעזר כלל ברגליים. לא יכולנו להבין כלל, מדוע היה זה כל כך קשה בהתחלה. כעת, לאחר "חנייתנו" (היינו ארבעה), התחלנו מתקדמים בתוך החשיכה בזהירות, בשקט, כשרגלינו נעולות נעלי גומי. חיפשנו את פתח המנהרה.

ירדנו בשעות היום, כדי להיווכח, אם חודרת אל תוך האולם הזה איזו שהיא קרן־אור מבחוץ. רק לאחר שהיה לנו ברור, כי החשיכה היא מוחלטת, ושום קרן־אור אינה חודרת לכאן — הדלקנו את פנסינו.

מצאנו את עצמנו בתוך אולם רחב־ידיים. סמרטוטים וגרוטאות היו פזורים על הרצפה. בקצה המזרחי של האולם היו מדרגות צרות, שהובילו כלפי מטה. ירדנו בזהירות. לפי מספר המדרגות חישבנו, שאנו נמצאים עתה כשני מטר מתחת לפני תעלת המגן הסובבת את המבצר. לא היה ספק, שמדרגות אלה מובילות אל פתח המנהרה. בדקנו כל אבן וכל זיז.

"זה השקע של הבריח" — אמר משה סבוראי — "הבריח, שהיה סוגר על הדלת, שהיתה קבועה במקום זה".

"גם למעלה, בצד ישנו חור" — אמר אמנון מוסקוביץ — "כאן כנראה היה הציר, עליו הסתובבה דלת הברזל".

מצאנו את אשר חיפשנו! כעת עלינו לבדוק את האולם לאורכו ולרוחבו ולקבוע את סדרי העבודה. יש לשער, שהחפירה כאן לא תהיה קשה. החסימה עד לפתח בוודאי מתמשכת רק לאורך מטרים ספורים בלבד. נפנה את הסתימה, ואז... ואז פתוחה לפנינו הדרך אל מחוץ למבצר, ואולי אף אל מחוץ לעיר!

עקב־בצד־אגודל התחלנו בודקים את הסביבה: מצד שמאל של האולם, בפינה שממול לחומה החיצונה, נמצא פתח. לידו מונחת ערימה של קראבינות ישנות. "כנראה מימי נאפוליון" — העיר מישהו. משעברנו מבעד לפתח לאולם שני, כיבינו את פנסינו, כי אור חדר לתוכו. היה זה אולם צר וארוך, מעין פרוזדור בין שני אולמות. מכאן כנראה היתה הכניסה אל המיב־נה כולו. בקצה הפרוזדור נמצאה דלת רעועה, עשוייה מקרשים ישנים ורקו־בים, ומבעד לסדקים שבדלת זו חודרות קרני־האור אל הפרוזדור. קרבנו אל הדלת ומבעד לסדקים הסתכלנו בנעשה בחוץ. הדלת אכן פונה אל מחסן הגרוטאות, הנמצא ברחבת אגף חולי־הרוח בכלא עכו. שם אין השמירה קפדנית בלילה, ובמקרה הגרוע ביותר — אמרנו לעצמנו — נוכל להסתנן מבעד לדלת זו, לזחול עד לגדר, לקפוץ מעליה והרינו בעכו העיר. כעת, בשעות היום, יש תנועה בחצר זו. במרחק מטרים ספורים עוברים על פנינו שוטרים ועובדי בית־החולים, ואנו שומעים היטב את שיחותיהם. חייבים לנהוג כאן זהירות, לא להקים רעש ולא להזיז שום חפץ. בפרוזדור, מול

הכניסה מן האולם הראשון, היה פתח בגובה של מטר לערך מן הרצפה, שהוביל לשני חדרים. נראה כאילו אין האולמות משתרעים מתחת לכל בניין הכלא, כפי שסברנו בתחילה. בחוטים שהכינונו מדדנו את אורך האולמות עד לקיר האחרון, ואז התברר לנו שאולמות אלה משתרעים על פני כשליש משטח המבצר שמעלינו. מה נמצא אפוא מעבר לקירות אלה? עמדנו ליד קיר בנוי אבנים מסותתות. לפתע גילה אמנון בתוך הקיר סימני קשת. "כאן היה פעם מעבר וסתמו אותו!" — קבע בהחלטיות. אין ספק שהצדק איתו. ואם כן הדבר, כי אז הקיר מתחת לקשת איננו עבה כמו הקירות המקוריים של המבצר. ייתכן שאם נפרוץ אותו, נגיע לאולמות אחרים, ודרכם אל החומה המערבית, זו הגובלת עם הרחוב ולא עם תעלת המגן הנמצאת בתוך שטח בית הסוהר. פה ושם מצאנו דברים, אשר עוררו פליאה בעיני "ארכיאולוגים" כמונו. באחת הפינות דרכנו על אדמה קפיצית. בדקנו ומצאנו, שאנו דורכים על "בית קברות" של בעלי־חיים זעירים. אלפי גולגלות זעירות נערמו בפינה זו ועשו את הקרקע קפיצית. כלי־חרס מנופצים היו פזורים בשטח. ריח של טחב וקרירות מילאו את המקום.

שעתיים של היעדרות מבית־הסוהר בשעות היום — הרי זה זמן רב, ועלינו לחזור. מה עוד, שלמעשה כבר ידענו את כל מה שרצינו לדעת בבדיקה ראשונית זו, והבחורים למעלה מחכים בקוצר־רוח. עוד מאמץ של עלייה בסולם "המעופף", ואנו מקיימים התייעצות עם כל דרי תא מספר 28.

ההחלטות הן: ראשית — יש להכין מיד לוח קרטון שיכסה את הפתח שבתקרת האולם שמתחתנו. אמנם, כל הסימנים מעידים על כך שעברו שנים רבות מאז דרכה רגל אדם באולם זה, אך מכיוון שקיימת אפשרות גישה אל האולם מבחוץ, דרך מחסן הגרוטאות, מוטב שהפתח יהיה מוסווה. לוח קרטון מסויד ומושחר, קשור בחבל אל מסמר בתוך העמוד יסתיר את החור בתקרה מעיני אדם, שייכנס לאולם שמתחתנו והוא לא יבחין בו גם אם יאיר בפנס את התקרה. וההחלטה השנייה — בלילה נתחיל לפנות את פתח המנהרה המובילה אל מחוץ למבצר.

ד.

בערב, לאחר הספירה ונעילת התאים, ירדנו, שלושה אנשים, כדי להתחיל בחפירה. בקלות ותוך זמן קצר פירקנו את קיר האבן, שחסם את הכניסה למנהרה, שהובילה לפי השערתנו אל מחוץ למבצר. לאחר שקבעתי עם שני חברי את סדרי העבודה, חזרתי אל התא שופע אופטימיות. בשעות הערב,

לפני כיבוי האורות, אסור לי להיעדר מן התא. לעיתים ניגש לחלון שוטר או קצין, כדי לגלגל איתי שיחה.

שעה קלה לאחר שחזרתי לתא, הגיעה מלמטה הודעה: "בין ההריסות נמצא נחש!" שלחנו בחור נוסף, מצוייד במקל לשמור על החופרים, ואני ישבתי לכתוב מכתב אל ידידינו בחיפה בבקשה, שישלחו זריקות, מזרק והוראות־טיפול במקרה של הכשת נחש. לא נוכל להיעזר במרפאת בית־הסוהר הן מחשש, שתתגלה החפירה, והן משום שבין כך ובין כך אי־אפשר לסמוך על הרופא והחובש המקומי.

עברה עוד כמחצית השעה, ושוב קראו לי מלמטה.

"מה קרה?", שאלתי.

"אי־אפשר להמשיך. הכול מתמוטט".

ירדתי שוב. ניסיתי לחפור, אבל מלמעלה גולש העפר כמו אשד. אם נמשיך, יתהווה חור בקרקעית תעלת המגן שמעלינו. זו מוארת היטב, והשו־מרים ודאי יבחינו עוד הלילה במפולת. נראה, שקטע זה של המעבר התת־קרקעי, נפתח אי־פעם מלמעלה, או שהיתה בו מפולת, והוא נסתם באשפה. אילו ידענו כי התקרה והדפנות של הפתח שאנו חופרים יחזיקו מעמד אפילו שעה אחת בלבד, היינו יכולים להכין תמיכות ולהתקדם בחפירה בד־בבד עם תמיכת התקרה והדפנות בקרשים. אבל לא! העפר גולש בלי הרף. עד שנחליט על הצעד הבא, עלינו להחזיר, ככל שניתן, את האדמה שהוצאנו ולבנות שוב את קיר־האבנים, כדי שישמש מחסום לאדמה הגולשת מלמעלה. האדמה בתעלת־המגן שמעלינו ודאי כבר שקעה מעט, ויש למנוע התהוות של חור.

איזה מפח נפש! החופש, שנראה כה קרוב, הולך ומתרחק.

למוחרת ערכנו שוב בדיקות וחישובים. לפנינו שתי אפשרויות: האחת — לצאת מבעד למחסן הגרוטאות ליד אגף חולי־הנפש, על־ידי זחילה והסת־ננות או על־ידי פריצה בעזרת כוחות מבחוץ; האפשרות השניה היא, להבקיע את הקיר באולם הצפוני ולהמשיך לחפש גישה אל החומה החיצונה של המבצר, הצפונית או המערבית. זכר הקורבנות שהקרבנו בפריצת הכלא והרצון לצאת, או יותר נכון, "להיעלם" בשקט ו"על בטוח" — הכריעה בעד המשך החיפושים ובדיקת הבלתי־נודע שמעבר לקיר.

לאחר יומיים של דיונים, ירדתי בלילה עם יהודה למברגר, ותוך כדי עבודה שנמשכה מספר שעות, פרצנו את הקיר. לא היה לנו ספק, כי מעבר לפתח שפרצנו משתרעים אולמות נוספים, אולם נאלצנו להתגבר על הסקר־נות, להחזיר את אבני הקיר למקומן כשהן מונחות על פי הסדר הקודם. דחינו את הבדיקה ליום ו', משום שרצינו לבדוק בשעות היום את מה

שמעבר לקיר. בטרם נאיר את המקום בפנסים בלילה, עלינו לדעת, אם אמנם המקום חשוך כולו ואם אין קרן־אור חודרת בשעות היום.

*

התמונה שנגלתה לעינינו באותו יום ו', היתה מעבר לכל מה שיכולנו להעלות בדמיוננו. לאחר שעברנו בזחילה את הפתח בקיר, מצאנו את עצמנו חסומים בגזעי עצים בקוטר של מטר ובאורך של כארבעה מטרים. הם היו מונחים לרוחב החדר ורק מעבר צר הפריד ביניהם לבין התקרה. אם יש ברצוננו להתקדם, חשבנו, עלינו לטפס על הגזעים ולזחול על גבם במעבר הצר שנותר בינם לבין התקרה. את ארזי הלבנון האלה לא יהיה בכוחנו להזיז ממקומם.

משרק עליתי על אחד מגזעי העצים, נתבקעה הקליפה, ואני צנחתי אל תוך חלל. ארזי הלבנון היו חלולים, ורק הקליפה שמרה על צורתם ושלמותם. בחלל הגזע הצטברה שכבת נסורת דקה. שיני הזמן אכלו את הארזים, ונותרה נסורת בלבד. לפני למעלה משמונה מאות שנה הביאו אותם לכאן הצלבנים, ככל הנראה, הניחו את הגזעים סדורים יפה זה על גבי זה. לשם מה הביאו אותם לכאן? לנו לא היה פנאי לחשוב על כך. בקלות משעשעת קמעה, מחצנו את מה שנותר מארזי הלבנון, הגענו אל קיר אבן הרוס למחצה, עברנו דרכו, ומצאנו את עצמנו בתוך אולם רחב־ידיים, אשר ניכרו בו סימני מפולת. במקומות מסויימים אפשר היה לגעת בתקרה ביד ובאחרים היה האולם גבוה כדי חמישה־שישה מטרים. פה ושם בלטו מן התקרה גושי־אבן גדולים, ונדמה היה, שהם תלויים על בלימה ובנגיעה קלה עלולים הם ליפול ולגרור עמהם את התקרה כולה.

אווירת קדושה ומסתורין מילאה את החלל. מפאת האוויר הדחוס היה אור הפנסים שלנו קלוש. קרני האור כאילו התקשו לחדור אל תוך האוויר והתפזרו לצדדים כמו בערפל. בתחילה קשה היה להבחין בין עמוד לבין צילו של עמוד, בין מפולת לבין שקע, הממתין לרגל מועדת.

חיפשנו עקבות של חיים. לא מצאנו. לא עקבות אדם ולא עקבות חיה. אפילו רמשים לא יכלו לחיות במקום הזה. הדממה היתה כה סמיכה, עד כי נדמה היה שגם צעדינו וקולותינו נבלעים בה. אפילו הד לא נשמע. רק העמודים הדוממים והקימורים העידו, כי אי־פעם רחשו כאן חיים.

ערכנו מדידות וחישובים, כדי לקבוע היכן אנו נמצאים, ומה הוא המרחק המפריד ביניהם לבין החומה החיצונה. ידענו, כי המרחק מ"חדר הארזים" אל החומה הוא כ־60 מטר. האולם נראה מלבני, כשקו־האורך שלו נמתח ממזרח למערב ואורכו כ־50 מטר. בקו־הרוחב שפנה צפונה, ניתן היה להתקדם רק כ־30 מטר. לאחר מכן נחסמה הדרך במפולת, שהגיעה עד

לתקרה. כיוון שהמרחקים בין העמודים היו שווים — כעשרה מטר בין עמוד לעמוד — ניתן היה להניח, כי מה שנראה היום כאורך האולם, היה לפנים רוחבו, והמפולת החוסמת את דרכנו, מצוייה במירווח שבין העמוד השלישי והרביעי. האמנו, כי המפולת מכסה שטח של כעשרה מטר בלבד, ואם נצליח לעבור אותה, נמצא שוב משטח פנוי פחות או יותר, באורך של 20 מטר, ותהיה לנו גישה חופשית אל החומה החיצונה.

חיפשנו מקום נוח לחפירה.

לילה־לילה, במשך שבועיים, עסקנו בנסיונות חפירה בתוך ההריסות. בכל אשר תיגע כאן ידך — מפולת. כל אבן שאנו מוציאים, מפירה את שווי־המשקל, וגושים גדולים של עפר ואבנים גולשים מלמעלה. איננו מצליחים לפרוץ את המפולת המשתרעת, על פי הערכתנו, על פני עשרה מטרים.

באחד הנסיונות התחלנו לפרק קיר, הפונה לצד מזרח. לפי החישובים שלנו — זהו אמנם קיר חיצוני, אלא שאין מקום זה נוח לבריחה, כיוון שהוא גובל עם אגף חולי־הרוח ומצוי בטווח־הראייה של השומר, העומד בכניסה, ואולי אף על הגג. על־כל־פנים החלטנו לבדוק את המצב. בזהירות אנו מוציאים אבן אחרי אבן וכאשר נותרה רק שורה אחת של אבנים, שמענו לפתע קול דיבור ערבי. קיר דק הפריד ביגינו לבין האנשים שמעבר לקיר, ודיבורם נשמע בבירור, כאילו אין כל מחיצה ביגינו. מיד לאחר מכן נשמעה צהלת סוס.

נראה כי מעבר לקיר נמצאת אורווה. למי שייכת האורווה? מה מעבר לאורווה? לילה תמים האזנו. מישהו ישן בתוך האורווה. אפשר לשמוע את נחירותיו.

רק חברינו בחוץ יוכלו לברר את מיקומה המדוייק של האורווה. שורה אחת של אבנים, אשר אפשר לפרקה במכה אחת, מפרידה עכשיו ביגינו לבין העולם החיצון. לפי שעה, עד שנברר, מה הן אפשרויות הבריחה דרך האורווה, עלינו לסתום את הסדקים ולהחזיר את אבני־הקיר למקומם, כדי שהאור והשאון שאנו מקימים תוך כדי עבודה, לא יגיעו אל מעבר לקיר. בינתיים חזרנו אל הרעיון המקורי, לפרוץ את המפולת ולהגיע אל החומה הצפונית. באחד מנסיונות החפירה הגענו לעומק של שמונה מטרים. ואז, כאשר נדמה היה שתוך יומיים־שלושה נצליח לפנות כליל את המפולת, נתקלנו בגושי־אבן גדולים, שחסמו את המנהרה. "ננסה לעקוף" — אומר מישהו. בזהירות אנו בודקים ומנסים לעקוף את הסלע, אבל אי־אפשר: מלמעלה, מלמעלה, מגובה של שמונה, עשרה, שנים־עשר מטר, עלול הכול להתמוטט עלינו. עד לחצר בית הסוהר עלולה המפולת להגיע.

לילה אחד, בעוד אשר רצון מנסה לפורר את הסלע שלפניו, הבחין לפתע

באבן גדולה, הגולשת מן הצד ומאיימת למחוץ אותו. למזלו־מזלנו, גלשה האבן לאיטה, והוא הספיק להסיט את גופו ולכווץ את רגליו. האבן סגרה על רגלו והוא נשאר לכוד בתוך המנהרה.

במאמץ על־אנושי, שנמשך שלוש שעות, הצלחנו לבקוע את האבן העגקית ולהוציא את אשר רצון מתוך המנהרה. הוא יצא משם שרוט ברגליו, בחזו ובפניו, אך לא היה לנו פנאי לבדוק אותו. באותו בוקר חזרנו אל התא ממש דקות מספר לפני שנכנסו הסמל והשוטרים לספור אותנו, ובקושי הספקנו ל"השתחל" אל תוך מיטותינו, בעוד אנו מיוזעים ומלוכלכים.

התוצאה של חודש ימים של חפירה, תוך סיכון ועבודת־פרך — היתה אפס. יש להתחיל הכול מחדש. על־פי הניסיון שצברנו, ברור היה לנו שיש טעם להמשיך בנסיונות חפירה רק בתנאי שנשיג לוחות, קורות וקרשים כדי לתמוך את החפירה — בד־בבד עם הוצאת העפר והאבנים.

נעזרנו באין־ספור תחבולות, כדי לגנוב ספסלים ושולחנות וסתם לוחות־עץ ומוטות ברזל. פירקנום והורדנו אותם אל שרידי מבצר הצלבנים. שם, מתחת לפני הקרקע פתחנו נגריה. משה סבוראי היה ממונה על עבודות הנגרות והסמוכות. אפילו משור, פטיש ומסמרים השגנו במשיכה. זנחנו את נתיב החפירה הישן ופרצנו פתח חדש. לאחר שעתיים־שלוש של חפירה התאמנו תמיכות למנהרה.

במשך שישה שבועות, לילה־לילה, משעה 9 בערב עד שעה 5 לפנות בוקר, נעדרו שישה אסירים מתאם וירדו לחפש את העתיד בנבכי העבר. גם במנהרה החדשה, ש"רופדה" בעצים היו מפולות. לא אחת נשקפה סכנת מוות; לא היה אוויר לנשימה, וגרוע מזה — לא היה אוויר שיזין את שלהב־תה של מנורת השמן. לבסוף, לאחר שישה שבועות של עבודה, הבקענו את המחסום. מעבר למחסום מצאנו את האולמות שחיפשנו ואת הגישה אל החומה החיצונה.

הרצתי מכתבים למרכז ונקבע התאריך: בין 5—10 בדצמבר 1947 ייעלמו בלילה אחד שישים אסירי המחתרת העברית, ואיש לא יידע כיצד נעלמו! הדלתות, החלונות, הסורגים והקירות, הכל יישאר כשהיה, ורק המיטות שלנו תהיינה ריקות! גם את הפתח בחומה החיצונה נסגור, נחזיר את האבנים למקומן אחרי צאת אחרון הבורחים. תוך שבועיים יתחולל בעיר עכו "מעשה כשפים".

ח.

בשבועיים שנותרו עד לבריחה המתוחכמת ביותר שידעה המחתרת העברית, ואולי אף המופלאה ביותר בכל הבריחות של לוחמי חופש ושבויי מלחמה בעולם, התנהל באו"ם ויכוח על המלצות ועדת החקירה. על־פי ההשערה תחליט הוועדה לחלק את ארץ־ישראל בינינו לבין הערבים. כבר מתהלכות שמועות, שאם אכן תיפול באו"ם הכרעה כזו, יתמרדו הערבים, ושוב יפרצו מאורעות בארץ. האנגלים וודאי יתמכו בהם ויעודדו אותם. מנסיון המאורעות של 1936—1939 אנחנו יודעים, שבמקרה כזה נסגר כל תחום־מושב של ערבים בפני יהודים, ואם לא נזדרז, ויפרצו מאורעות־דמים, יקשה על חברינו בחוץ לבוא לעכו, לקבל אותנו ולהסיענו למקום־מבטחים.

גם בקרב האסירים הערביים מתנהלת כבר הסתה נגד היהודים, ואף כי שייך יחייה, מנהיג האסירים הערביים, מבטיח לי, ש"יקרה אשר יקרה בחוץ, כאן בבית־הסוהר נישאר ידידים" — אני יודע, שאין לסמוך על דברו.

*

יום ה־30 בנובמבר 1947. הרדיו מודיע בשעות הבוקר, כי באו"ם נתקבלה החלטת החלוקה של ארץ־ישראל. בחוץ תקפו ערבים בחיפה, תל־אביב וירושלים. שני יהודים נהרגו. המאורעות החלו.

בבוקר התנהגו הערבים בכלא כתמול שלשום. אולם בשעות הצהרים כבר ניכרה תכונה ביניהם. מאפיית בית־הכלא נמצאת בתוך החצר. הערבים גוררים לשם קורות־עץ — להסקת התנור, כביכול. ברור לנו, שהם מתכוננים לתקוף אותנו. המבטים שהם תוקעים בנו מסגירים את כוונותיהם.

התאספנו וערכנו תוכנית־הגנה. אנחנו 70 יהודים מול 600 ערבים. אסור שיפתיעו אותנו וימצאונו בלתי־מוכנים. אחר הצהרים, כאשר יפתחו את התאים, ייצאו חלק מאתנו לחצר כתמול־שלשום, שלא לגלות סימני פחד או תולשה. כעשרים איש יישארו בתאים. כאשר תתחיל ההתקפה, יפרצו האנשים שנשארו בתאים, מזויינים במקלות ובמוטות־ברזל, שנכין בעוד מועד. כל אלה שטיילו בחצר ייסוגו אל שני התאים שלנו; כולם בלי יוצא־מן־הכלל, גם האסירים הפליליים. האנשים המזויינים במקלות ובמוטות יאבטחו את דרך הנסיגה שלהם. אחר־כך נתבצר בחדרים. צריך להכין מים. הרבה מים. הם בוודאי ינסו להצית את התאים שלנו.

בשעת הצהרים, בעוד מרבית האסירים נעולים בתאיהם, קראתי לשוטר וביקשתי שיפתח לי את הדלת. בהיותי "בעל דרגה", היתה לי זכות להימצא בחוץ. יצאתי אל המחסן — זו ממלכתו של השייך יחייה. הוא קיבל אותי באדיבות, אך סימני העצבנות ניכרו בו היטב.

שייך יחייה היה כמעט כל־יכול בבית הסוהר. נמוך, פוזל, מכוער ובכל זאת בעל סמכות. ידעתי, שהוא ממקורבי המופתי ושבימי המאורעות של 1936—1939 היה שופט הכנופיות. סיפרו עליו, שעמד בראש הכנופיה, אשר תקפה ביום־הכיפורים את בית־הכנסת בצפת ושרפה אותו על מתפלליו. שני דברים עולים בזכרוני כל אימת שאני נזכר בשייך יחייה: הוא נהג לאכול בשר גא והיה מעורר בי בחילה כל אימת שראיתי אותו קורע בידיו חתיכות בשר ומועך אותן באצבעותיו כדי לרככן, ואחר כך תוחב אותן לפיו... האַסוציאַציה השנייה, שמעורר בי תמיד שייך יחייה, שייכת לתחום "חוכמת החיים": פעם, בעוד אנו משתדלים לקיים יחסים ידידותיים עם האסירים הערביים, שאלתי את השייך, מדוע הוא נשק את ידו של המייג'ור צ'רלטון, כאשר זה בירך אותו ב"חג שמח" באיד־אל־פיטר, חגם של המוסלמים. בארשת של "מורה נבוכים" הסביר לי: — "נשק את יד אויבך — כדי שבבוא העת תוכל לנשוך אותה". לדברי השייך, זהו פתגם ערבי וכלל גדול בחיים.

עכשיו, משנכנסתי למחסן הבגדים, לא סטה השייך ממסורת הכנסת האורחים, על אף העצבנות, שהיה שרוי בה. הוא ציווה על הנער, משרתו, להכין קפה. שתינו בניחותא, ולאחר החלפת ברכות ו"כיף חאלאק", שאלתי:

"מה דעתך על המצב, שייך יחייה?"

"לא טוב, לא טוב", אמר השייך.

"יפרצו מאורעות בארץ?"

"כן. יש לי מכתב מהוועד הערבי העליון. יהיו מאורעות. גזרוק אתכם לים. הערבים מכל ארצות ערב יבואו. אנחנו 60 מיליון!"

"לא נורא" — אמרתי בצחוק. "אנחנו חצי מיליון, וזה מספיק".

שייך יחייה חשב, שמחובתו להעמיד אותי על חומרת המצב.

"אַל תצחק. המצב רציני. אינני יודע, מה יקרה כאן..."

"אתה מתכוון לבית־הסוהר?" — שאלתי.

"כן. אני מסיר מעצמי כל אחריות. אין לי עוד שליטה על האנשים."

עוד מספר אסירים ערביים מן ה"זואמה" (המנהיגות), נכנסו למחסן. הם בירכו אותי בקרירות, וברור היה לי ש"המפקדה" מתאספת כאן לשם התייעצות.

ניסיתי את האמצעי האחרון למניעת ההתקפה עלינו:

"שייך יחייה", אמרתי, "הפעם אנחנו לא נתגונן. אנו נתקיף. ויש לנו במה..."

מאז הפריצה "ברור" היה לערבים של"יאהוד" יש פצצות ודבר זה תמיד הפחיד אותם. הפעם רציתי לאשר זאת ברמז ברור, בתקווה שההתקפה עלינו

תידחה. ואנו הרי היינו זקוקים לדחייה של שבוע ימים בלבד.

"אעשה כמיטב יכולתי, להרגיע את הרוחות", אמר השייך. "תבוא אלי בשעה חמש ונשוחח על המצב".

כעת ידעתי, שבערך בשעה 4 אחר־הצהריים תפרוץ ההתקפה.

יצאתי מן המחסן של השייך, ובניסיון אחרון למנוע את ההתקפה עלינו, פניתי אל חדרו של הקצין התורן, חאשם אפנדי.

"חאשם אפנדי", פניתי אליו, "היום תפרוץ קטטה בבית־הסוהר. הערבים זוממים להתקיף אותנו. תודיע על כך למנהל, ותגיד לו, שאני מציע לא לפתוח את תאי האסירים לטיול של אחר־הצהרים. יישארו כל האסירים כלואים בתאיהם עד שיירגעו הרוחות. אם לא יירגעו — נחזור אל הנוהג הקודם: נקבע שעות טיול נפרדות ליהודים ולערבים".

חאשם אפנדי הלך אל ביתו של המנהל, ואני נשארתי בחדר היומנאי ממתין לתשובה. התנהגותם ומבטיהם של השוטרים הערביים לא הותירו בליבי ספק, כי גם הם בסוד העניין. הם ישתפו פעולה עם האסירים הערביים.

חאשם אפנדי חזר ואמר לי, שהמנהל הודיע... שלא תהיה כל קטטה בכלא.

"חזור והזהר אותו", ביקשתי, "שהוא יהיה אחראי לכל טיפת דם שתישפך כאן".

חאשם אפנדי יצא שוב אל המנהל ובחוזרו הודיע לי, שהמנהל כבר עזב את ביתו.

עד היום אינני בטוח, כי חאשם אפנדי אכן דיבר עם המנהל. קרוב לוודאי, שגם הוא היה בסוד העניין ושיתף פעולה עם מתכנני ההתקפה.

כאשר עברתי את החצר בדרך חזרה אל התא, כבר התגודדו אסירים ערביים רבים בחצר. איש מהם לא בירך אותי לשלום כתמול־שלשום. חשתי את מבטיהם ננעצים בגבי כמדקרות חרב.

*

בשעה 4 החלה ההתקפה.

אסיר ערבי הרים חבית שעמדה בחצר ליד בתי־השימוש, והטילה בכוח על מנדל בלקובסקי (מלצקי). הוא לא הצליח לפגוע בו, אולם בין־רגע הפך בית־הסוהר לגיהינום.

צריחות "עליהום!" ו"אטבחום!" מחרישות אוזניים, נקישות ברזלים, קורות, צעקות, שריקות, נחשול אדם פורץ מן התאים, ריצה מטורפת, כאילו אלפי שדים ירדו מן השמים. בין־רגע פירקנו את רגלי השולחנות בתאים, אחזנו במוטות שהכננו ובהתאם לתוכנית ההתגוננות שלנו רצנו החוצה, אל תוך ההמון הפרוע, כדי להבטיח את דרך הנסיגה של חברינו. תוך דקה או

שתיים כבר היו כל האסירים מרוכזים בשני התאים. חסמנו את הדלתות והחלונות. בשצף הסתערו הערבים על תאינו. גלים־גלים, במשך שעה תמימה, ניסו לפרוץ פנימה. השוטרים כאילו נעלמו מנוף בית־הסוהר. לא זו בלבד, ששום תגבורת לא נכנסה לחצר, כפי שהיה נהוג במקרים מעין אלה, אלא שגם השומרים הקבועים בחצר ועל הגגות כאילו האדמה בלעה אותם. מדי פעם ניסו הערבים לזרוק סמרטוטים בוערים אל תוך תאינו, ואנו החנקנו את האש בטרם תתפשט. רק את ארון הספריה שהיה סמוך לתאים שלנו, הציתו, והעשן חדר אל התאים. להבות עלו מחצר בית־הסוהר.

לאחר שעה נראו חיילים בריטיים על הגגות. הם הטילו פצצות גז מדמיע על ההמון המסתער על דלתות תאינו. הגז חדר אל התאים ופגע בנו יותר מאשר במתפרעים: כאשר הושלכה פצצת גז — יכלו התוקפים לסגת עד שיתנדף הגז באוויר ולחזור ולתקוף שנית. אך הגז חדר גם אל תאינו, וכאן לא היה לו לאן להתנדף, והוא חנק וסינוור אותנו. הצמדנו ממחטות ומטליות רטובות אל הפנים, וכך התכוננו לקבל את פני המתקיפים, לאחר שיעלה בידם לפרוץ את הדלתות.

שעתיים ארכה ההתקפה. היא פסקה, כאשר מספר שוטרים או חיילים בריטיים נכנסו לחצר. ההמון תקף אותם. הם נסוגו, אך אחד או שניים מהם נתפסו על־ידי הפורעים. כדי להצילם, נורו יריות מן הגג. שני צרורות מטומי־גן הפיצו את ההמון לכל עבר. שוטרים פרצו לתוך החצר ונעלו את התאים.

איש מבין האסירים היהודיים לא נפגע. רק ארון הספריה, ובו כמה מאות ספרים, נשרף כליל.

נראה היה, שאת הגרוע ביותר עברנו פחות או יותר בשלום. מעתה עלינו לדאוג לכך, שנוכל להתקיים כאן עוד שבוע ימים עד לבריחה. הדבר לא ניתן לנו: בחצות הלילה הגיע המנהל בראש קבוצה גדולה של שוטרים בריטיים, וכל היהודים הוצאו מתאיהם. הועברנו אל האגף שמחוץ לחצר. האגף, בו היינו כלואים לאחר פריצת הכלא.

*

למוחרת היום הבינותי מדוע לא נבהלו שייך יחייה ופמלייתו מאיום הפצצות שלנו: להם לא נשקפה כל סכנה. הם לא השתתפו בהתקפה עלינו. בשעת המהומה בחצר, חדרו ה"מנהיגים" אל המסדרון האחורי, ושם, בקרבת המקום בו פרצנו אנו את החומה, עקרו בגרזנים את סורגי אחד החלונות, והשייך יחייה השתלשל על חבל למטה. הוא יצא, כדי לזרוק את היהודים לים.

*

לאחר מספר ימים הועברנו לכלא ירושלים.

בעכו, בתא מס' 28, נשארה מנהרה, פרי עמל של חודשים רבים. הלב דאב על חלום הבריחה שנגוז. המשכנו לרקום אותו בירושלים.

כדי להשלים את סיפור המנהרה במבצר עכו, חייב אני לקטוע כאן את הקורות אותנו בכלא, ולהקדים את המאוחר.

אל המנהרה במבצר עכו חזרתי בדרך מקרה ביולי 1948, כאזרח חופשי במדינת ישראל. באחד מימי הקיץ בימי מלחמת העצמאות ביקרתי עם קבוצת ידידים בעיר עכו. משהגענו אל שער בית־הסוהר ביקשתי מהשומר להתקשר עם מפקד המבצר, שהיה כמובן קצין צה"ל, ולהודיע לו שאסיר ותיק מבקש רשות לבקר במבצר. מסרתי את שמי, והאישור נתקבל דרך הטלפון.

מפקד המבצר קיבל את חברי ואותי בלבביות ואף הסכים ללוות אותנו בסיור. הכלא היה מאוכלס שבויי מלחמה ערביים. כמובן ישבו גם בתא מס' 28 שבויי מלחמה. סיפרתי למפקד הכלא על פתח המנהרה, הנמצא באותו תא, והפצרתי בו לפנות אותו מיד מיושביו, לחסום את הכניסה ולסתום את פתח המנהרה. הוא הודה לי על האינפורמציה והבטיח לפעול בהתאם.

העניין כולו נשכח מליבי, עד שכעבור שבועיים־שלושה פגשתי באקראי את מפקד הכלא ברחובות חיפה. שאלתיו, אם סתמו את המנהרה, ואז שמעתי מפיו הודעה מפתיעה: "אין בתא 28 כל פתח למנהרה". הוא סיפר לי, שאמנם הוציאו את כל השבויים מן התא, ולאחר שבדקו את התא ביסודיות, הגיעו לידי מסקנה, שאני פשוט טעיתי או שבדיתי את סיפור המנהרה מליבי. מחמת הצפיפות ששררה בכלא, החליטו, לאחר הבדיקה, להחזיר את השבויים לתא. כדי לשכנעו, כי המנהרה אינה פרי דמיוני, טענתי, כי אני מוכן ומזומן לבוא לכלא בכל עת ולחשוף את פתח המנהרה בתא 28. תוך כדי שיחה עלה רעיון במוחי: היו אלה החודשים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל. המאבקים בין ה"פורשים" לבין "המוסדות הנבחרים" עדיין היו טריים בזכרונה של דעת־הקהל והעיתונות העולמית. פרשנים רבים הטילו ספק בכושרה של הממשלה הזמנית לשלוט, ואף ניבאו מהפיכות ומאבקים מזויינים בין ה"פורשים" והממשלה על השלטון. "הבה ננצל את עניין המנהרה" — אמרתי למפקד הכלא: "לחיזוק מעמדה של ממשלת ישראל בקרב העמים, נזמין את נציגי העיתונות העולמית בארץ להיות נוכחים ב'טכס' מסירת סוד המנהרה על־ידי ה'פורשים' לידי השלטונות. הדבר יוכיח, שאין ה'פורשים' זוממים לתפוס את השלטון בכוח. כי הרי מי שמתכונן למאבק ולפעילות בלתי־חוקית, אינו מוסר לשלטונות מנהרות מוכנות לבריחה מן הכלא".

הרעיון מצא חן בעיני בן־שיחי, והחלטנו בו במקום לכתוב אל שר־החוץ, מר משה שרת ולקבל את אישורו ל"מיבצע".

משרד־החוץ אכן אישר את עריכת ה"טכס" ואף דאג להסיע לעכו את כתבי־החוץ ואת נציגי העיתונות הישראלית.

ביום 28 ביולי 1948 התאספו בתא מס' 28 כשלושים עיתונאים ומספר אסירים לשעבר מדיירי אותו התא. סיפרתי לנאספים, כי בתא זה נמצא פתח־מעבר אל האולמות שמתחתינו, ומשם היתה הדרך פתוחה לבריחתם של ששים אסירים. טענתי, כי בריחתנו מן הכלא היתה נותרת בחינת תעלומה לא־פתורה, וכדי לתמוך בטענתי, הקצבתי להם רבע שעה לגילוי פתח המנהרה בתא, כשהוא ריק מכל חפץ. העיתונאים נענו לאתגר; שלושים איש הסתובבו בתא, שכל גודלו ארבעה על שמונה מטרים, הקישו בריצפה, בקירות, בעמודים ובכל מקום אפשרי. עיתונאי אחד ביקש מוט־ברזל, כי מצא, לדבריו, סדק ברצפה; אחר הצביע על קיר, שמתחת לחלון, כי נדמה היה לו, שהד עמום עונה לקול נקישותיו.

משעברו 15 הדקות, "נכנעו" העיתונאים. אספתי את כולם ליד העמוד, והודעתי שהפתח נמצא בתוך העמוד הזה. "בלתי־אפשרי!", פסקו כמה מן הנוכחים. ואז ניגש ז'ק (יעקב) אלקלעי, המומחה שלנו לטיפול "במיכסה", ובתנועה טרזנית הוציא מכיסו הקטן... סכין גילוח. הוא התיישב על הרצפה, ובדייקנות שעוררה אף את התפעלותי, חתך מלבן בתוך הקיר. לחיצה קלה על הקיר, והמיכסה נפתח. בפנים, בתוך העמוד, נתגלו כלי־העבודה, סולם חבלים מקופל, מצפן ושעון־היד שלי.

לא רציתי להעמיד את האורחים לפני המיבחן של ירידה בסולם־החבלים, וקציני הכלא הובילו אותם אל האולם שמתחתינו דרך החצר ודרך מחסן הגרוטאות. גם משם לא מצאו את הפתח שבתקרה, שאליה הגענו מבעד לעמוד, ואשר טרחנו להסתירו במיכסה קרטון. הורדתי את הסולם וירדתי אליהם.

הובלנו אותם באולמות הקסומים, ובכל תחנה השמיעו האורחים קריאות התפעלות. אך אל מקום היציאה המתוכננת שלנו הם לא הגיעו. לא היו מוכנים להסתכן ולוחול במנהרה שבתוך ההריסות, המאיימת לכסות ולבלוע את כל הנכנס לתוכה. בין השאלות שנשאלו על ידי העתונאים, היתה גם השאלה המקווה: "מדוע אתם מגלים את המנהרה לשלטונות?"

"לא נזדקק לה עוד" — עניתי — "מאחר ויש לנו מדינה יהודית וממשלה יהודית".

*

האולמות שמתחת לכלא עכו, בהם בילינו לילות רבים בחתירה אל החופש ואל מלחמת החירות, הם היום פינת־חמד בעיר עכו. הם שופצו, ומתקיימים בהם בוארים ותערוכות, וקוראים להם "אולמות האבירים".

פריצת מבצר עכו

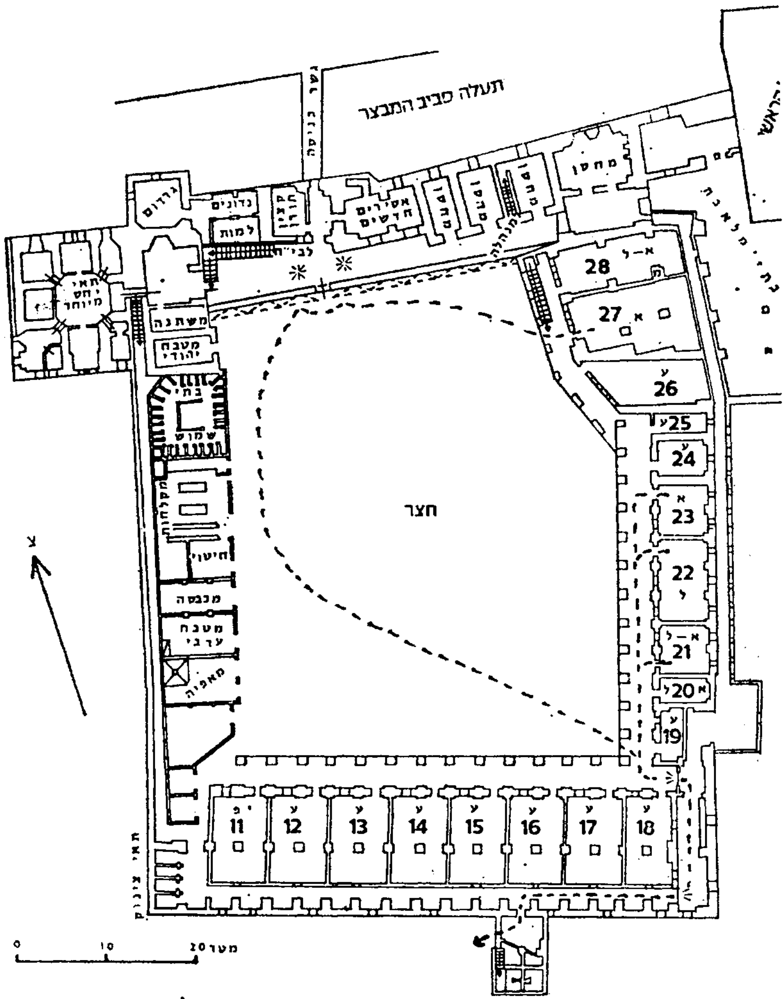

מסלולי פריצה של האסיר - - - - -
✳ מחסום אש בכניסה לחצר
≷ שערי ברזל שפוצצו ע"י האסירים
מ: העמוד בתא 28 בו נמצא פתח המנהרה.

ורים:
11-28: תאי הכלא
ע: אסירים ערביים
א: אסירי אצ"ל
ל: אסירי לח"י
א-ל: אסירי אצ"ל ולח"י
י.פ: אסירים יהודים פליליים

פועלי ביוב

א.

כאשר הגענו לכלא ירושלים, כבר היה הבניין מחולק לשני אגפים נפרדים: יהודי וערבי. חומה גבוהה חצתה את החצר וגם במסדרונות נבנו מחיצות. החלוקה נעשתה, לאחר שהאסירים הערביים בכלא, כמו בעכו, התקיפו את האסירים העבריים. גם כאן לא נפגע איש מבין האסירים, אך את החובש היהודי, אברהם שווילי הי"ד, אשר שהה בודד במרפאה, הרחק מתאי היהודים, רצחו בדם קר ובאכזריות. הם לא היססו לשלוח יד באיש, אשר במשך שנים הגיש עזרה וחבש פצעים של כל אסיר, יהודי וערבי כאחד.

התאים באגף היהודי היו מאוכלסים עד אפס מקום. אנו, אנשי לח"י, השתכנו בתא מס' 23. לפני שלוש שנים שכנו בתא זה 20 אסירי ה"הגנה". הללו כולם שוחררו בינתיים. אסירי ה"הגנה" החדשים, מספרם מועט, והם דרים באחד התאים הקטנים.

בחוץ כבר משתולל מרחץ־הדמים. בלילות נשמעים בין הכתלים הדי היריות וההתפוצצויות. לעיתים נשמעים הדי המלחמה, המתחוללת מחוץ לכתלים, קרובים מאוד אלינו. בלילות השמים מאדימים, ומדי פעם אף ניתן להבחין בלשונות אש. כדורי פוספור מציירים קווים בשמים, לפעמים מקבי־לים, לפעמים מצטלבים. כל יריה וכל פיצוץ ממלאים את לבך חרדה: "במי פגע הכדור? היכן נחה הפגז?" ואל החרדה מתלווה המחשבה: אני

בוודאי דרוש שם... לשמירה, למיתקפת נגד... מדוע נגזר עלי לשבת כאן באפס מעשה?"

בניין הכלא נמצא ב"מגרש הרוסים", אשר הפך למעין מבצר בריטי, סגור ומסוגר, מוקף גדרות ושומרים. בשפת יום־יום דבק באיזור זה הכינוי "בווינגראד" (בווין — שר־החוץ הבריטי). האנגלים שיכנו בתוך אזור זה את בניין הבולשת, מטות המשטרה והצבא, והכניסה לאזור "בווינגראד" אופשרה רק על־פי רשיונות מיוחדים, וכל הנכנס לתוכו היה צפוי לבדיקה ולחיפוש.

מבעד לחלונות התא שלנו, במרחק של כמאתיים מטר, נראה המיבנה הגבוה של תחנת השידור אשר ברחוב הלני המלכה. התחנה נמצאת כבר באזור הערבי, ועל גג הבניין נראו עמדות, המוחזקות על־ידי חיילי הלגיון הערבי.

*

אנו נמצאים אפוא לא רק בבית־סוהר מוגן ומבוצר כהלכה, אלא שבניין הכלא עצמו נמצא בטבורו של אזור שמור ומבוצר. לפני שלוש שנים התקנאנו באסירי ה"הגנה" על שניתן להם לשבת בתא המרוחק כ־8—10 מטר מן הגדר החיצונה. עכשיו גם אם נחפור מנהרה ונצא אל מחוץ לגדרות — עדיין נימצא בתוך אזור מוגן ומסוגר, כשממול חולשים על השטח חיילי הלגיון הירדני, היושבים בעמדות ה"ברן" על גג תחנת־השידור.

חייבים לחפש ולמצוא איזו תחבולה!

שני אגפי הכלא נהנים ממעין "אוטונומיה". באגף היהודי הקציניים והשוטרים הם יהודים. רבים מהם גוייסו זה לא מכבר, ונתקבלו לשירות בהמלצת הסוכנות. אם כי שוטרים אלה הם חברי ה"הגנה", יש ביניהם, האוהדים את המחתרת. בשבועות האחרונים הפליאו בחורינו לעשות בירוש־לים. הם פוצצו את בניין המפקדה הערבית אשר בבית טנוס. הם כבשו את ליפתא ושייך־באדר, כפרים ערביים שחלשו על כביש הכניסה לירושלים. ירושלים העברית אסירת־תודה לבחורינו, והשוטרים מספרים לנו בשבחם. אחדים מהם אף מוכנים להצטרף אלינו, ואנו מקשרים אותם עם חברינו בחוץ. בדרך זו נפתרה גם בעיית הקשר שלנו עם חברינו בחוץ.

יהושע זטלר, אשר בילה בכלא זה למעלה מארבע שנים וברח בעת פריצת כלא עכו, נתמנה על־ידי המרכז לתפקיד מפקד סניף לח"י בירושלים, ובמכ־תבו הראשון אלינו כתב: "באתי לירושלים כדי לשחררכם. אתם יכולים לסמוך עלי...". ידענו שנוכל לסמוך עליו.

השעה דוחקת: בכלא יושבים כמאה אסירים יהודיים. הוא נמצא בסביבה עויינת. האנגלים אמנם התחייבו לעזוב את הארץ, אך איש אינו יודע, אם אכן יעשו כן, מתי וכיצד. לכולנו ברור, שאם יצאו מכאן, הם ישמחו

לנקום ביהודים: הם ישאירו בידי הערבים נשק, עמדות אסטרטגיות ואפשרויות התקפה. האפשרות שהאנגלים יפקירו מאה אסירים יהודיים חסרי־מגן בתוך סביבה עויינת, היא סבירה ביותר. על כן הבעייה איננה של אסירי לח"י ואצ"ל בלבד. עלינו להוציא מכאן את האסירים היהודיים כולם. אנו מקווים, שהפעם תשתף איתנו פעולה גם ה"הגנה", ומאחר ורוב הקצינים והשוטרים היהודיים סרים למרותה, הרי שבהחלט ניתן למצוא דרך להבריח מכאן את כל האסירים היהודיים.

נוסף לקשרים שקשרנו עם מספר שוטרים, הצלחנו לזכות באהדתו של בחור יהודי אחד, יוסף ארליך שמו, אשר היה מבקר מדי פעם בכלא לרגל תפקידו במחלקת העבודות הציבוריות — כמפקח מטעם מ.ע.צ. על אחזקת בניין הכלא ועל העבודה הרבה שהיתה כרוכה בחלוקת הבניין לשני אגפים. פניתי אליו וביקשתיו, שימציא לי את תוכנית הביוב של בית־הסוהר והסביבה. נסתבר, כי לארליך לא צריך "לתחוב אצבע בפה". הוא הבין מיד את כוונתי, וכעבור ימים מספר נכנס אל התא שלנו, באמתלה שעליו לבדוק ולתקן בו חלונות, ותוך כדי בדיקה, בעוד הבחורים מעסיקים את השוטר המלווה אותו, הסביר לי:

"צינורות הביוב עוברים במרחק של 5 מטרים מקיר התא, בעומק של מטר אחד בערך מתחת לפני הקרקע. קוטר הצינור הוא כארבעים סנטימטר. במרחק של כ־70 מטר הוא מתחבר אל צינור־ביוב גדול ממנו בהרבה, ודרכו אפשר לצאת אל מחוץ ל'בווינגראד' (מגרש הרוסים) אל לב ירושלים העברית. אם תצליח למשוך לעניין את אנשי ה'הגנה', ניתן יהיה לקבל את עזרת הקצינים והשוטרים המשרתים בכלא, וניתן יהיה להשפיע על המהנדסים בחוץ, שיצוו לנקות את התעלות; תוך ימים מספר תהיה הדרך פתוחה לשחרור כל האסירים העבריים".

"כיצד נוכל להיכנס לתוך צינור הביוב?" — שאלתי. "אם נחפור מן התא בקו ישר אל הצינור, נגיע אליו בקו ניצב ולא נוכל לכוף את גופנו ולהיכנס מן המנהרה אל הצינור הצר בזווית של 90 מעלות. גם נצטרך לשבור את צינור הבטון, והשבירה תישמע בחוץ. שוטר מסתובב על הגג, ונוסף לכך נמצא מעון השוטרים הבריטיים ממש על ידנו. אולי תוכל לבנות 'ספטינג' (תא־ביקורת לביוב) בדיוק מול החלון שעל ידו אנו עומדים כרגע, ואז נוכל לחפור עד ל'ספטינג', להסתובב ולהיכנס לצינור הביוב?..."

ליוסף ארליך אין בעיות:

"אפשר", הוא אומר, "מדוע לא? תן לי פתק אל מישהו מאנשי לח"י האחראיים בירושלים. אני זקוק לשלושה בחורים, שאפשר לסמוך עליהם. הם צריכים להתקבל כעובדים במחלקת העבודות הציבוריות, ואז אוכל

להביאם לכאן ולבנות כל מה שיידרש. בינתיים תשתדלו לסתום את הביוב. תכניסו סמרטוטים לשרותים".

פתק לא נתתי לו, אולם הודעתי ליהושע זטלר על התוכנית, ובקשתיו להחדיר בדחיפות שלושה בחורים שלנו למ. ע. צ. ולדאוג לכך, שהם יעבדו בצוות של ארליך.

יהושע אוהב לפתור בעיות באופן יסודי ו"ללכת על בטוח". משום כך לא התקשר כלל עם ארליך. הוא קבע פגישה עם המהנדס הממונה על ארליך במחלקת העבודות הציבוריות. כפי שנודע לי לאחר זמן, הציג את עצמו יהושע לפני אותו מהנדס כמפקד אנשי לח"י בירושלים, וביקש את שיתוף־הפעולה שלו בעניין מסויים. הוא הסביר לו, שהעניין אינו כרוך בסיכון אישי, וכל כולו מסתכם בקבלת מספר עובדים לביצוע עבודה מסויימת. יהושע הסביר למהנדס, שלא יהיו לו כל טענות אליו, אם יסרב לשתף־פעולה, אך אם יסכים, יהיה עליו לשמור על העניין בסוד, וגילוי הסוד ייחשב בעינינו כבגידה. המהנדס הסכים לשתף פעולה.

כעבור מספר ימים התלונן ארליך בפני, שאיש מאנשי לח"י בחוץ עדיין לא התקשר איתו, והיה מופתע מאוד, כאשר, במקום להשיב על תלונתו, הודעתי לו, מי הם שלושת העובדים בצוות שלו, שהוא יכול לסמוך עליהם, להכניסם בסוד העניין ולהטיל עליהם את בניין ה"ספטינג".

*

מבחינות רבות היה תא מס' 23 בכלא ירושלים התא הנוח ביותר לחפירת מנהרה. כמעט כל התאים בכלא זה היו קטנים, ומבעד לדלתות הרחבות שלהם ניתן היה לראות את הנעשה בתוך התא בהצצה אחת. התא שלנו היה כפול בגודלו, מלבני, והדלת המסורגת היתה בפינה על קו־האורך של התא, כך שמי שהציץ פנימה, ראה רק את מחצית התא. נוסף לכך נמצא תא 23 בסוף המסדרון הארוך, ועד שהסמל או הקצין המבקר הגיע אלינו, אפשר היה תמיד "להתארגן". נקודת־התורפה של התא היתה דווקא בתקרה: שלטונות הכלא דאגו לפצות את עצמם על חוסר האפשרות לפקח על הנעשה בתא מבעד לדלת, ופתחו חלון גדול בתקרה, מזוגג בזכוכית עבה ושקופה ומוגן בסורגי ברזל, כך שהשוטר השומר על הגג יוכל מדי פעם להציץ פנימה מלמעלה ולראות, במה עוסקים האסירים.

בקביעת מקום החפירה וסדרי העבודה היה נתון נוסף, שחובה עלינו להתחשב בו: לפני כשנה גילו שלטונות הכלא פתח בקיר מתחת לחלון בתא מספר 18, אשר נבנה עוד בימי שבתו של יהושע זטלר בתא זה, ודרכו עמדו יושבי התא לפרוץ, תוך כדי התקפה על הכלא מבחוץ. ההתקפה לא יצאה אל הפועל, ולאחר זמן נתגלה הפתח בתוך הקיר. מאז עובר מדי

פעם סרג'נט בריטי בתאי היהודים ובודק את הקירות והרצפות.

בהתחשב בכל הנתונים, החלטנו לחפור פתח ברצפה, מתחת למיטה הקיצונית, בפינה המרוחקת מן הדלת, ואף משדה ראייתו של השוטר על הגג. כפי שהסתבר לנו כעבור זמן־מה, היתה בחירת המקום מוצלחת ביותר. המיטות היו דו־קומתיות, רגלי הברזל שוקעו בבטון לתוך הרצפה, ואי־אפשר היה להזיזן. היתרון החשוב ביותר מבחינתנו היה בכך, שהמיטה התחתונה היתה נמוכה מאוד וכל גובהה היה כ־12 סנטימטר מעל לרצפה. לכאורה מן הנמנע היה לשכב מתחתה ולחפור. גם הסמל הבריטי, שתפקידו היה לבדוק בנקישות את הקירות והרצפות, לא העלה על דעתו לבדוק את שטח הרצפה שמתחת למיטות.

ושוב: מה שאינו יכול לעלות כלל על דעת הסוהרים, נראה כפשוט ביותר ומובן מאליו בעיני אסירים, השואפים לחופש: אין כל צורך לשכב מתחת למיטה הנמוכה כדי לפתוח את הרצפה ולחפור מנהרה. צריך פשוט למשוך ולהוריד כלפי מטה את השמיכה של המיטה העליונה, כדי שתסתיר את הנעשה במיטה התחתונה, ואז מקפלים את המזרון שעל המיטה התחתונה, מנתקים את חישוקי הפח — עליהם מונח המזרון — ממסגרת הברזל של המיטה, מקפלים אותם, ואפשר לשבת בניחותא ולחרוט בין האבנים ולהוציא אותן. בגמר העבודה מחזירים את חישוקי הפח ואת המזרון למקומם, ומי שוב יעלה בדעתו, שאפשר לחפור מתחת למיטה, שגובהה 12 סנטימטר מן הרצפה?

בנינו המיכסה כדוגמת המיכסה של המנהרה בלאטרון: על גבי לוח עץ סידרנו את האבנים כפי שהיו מונחות על הרצפה, והדבקנו אותן אחת לרעותה במלט. את הסדק שנשאר בין המיכסה לבין אבני הרצפה סתמנו בחומר בצבע המלט, אשר לא היה מתקשה.

החפירה כלפי מטה מתחת לרצפה, אמנם קלה היתה, אך הבעיות התעוררו, כשעלתה שאלת התמיכה בקירות הבור. כיוון שלכל עומק הבור לא נתקלנו באדמה או בסלע אלא במילוי של חול ואבנים, כדי למנוע את התמוטטותם, לא יכולנו להסתפק בתמיכת קרשים. נאלצנו לבנות קירות־בטון. את המלט סיפקה לנו מחלקת העבודות הציבוריות, בעזרתו האדיבה של יוסף ארליך. הוא היה מביא את המלט בשקים, כדי לסתום פה ושם חורים או כדי לטייח קיר, ומניחם לשמירה במקום שהצבענו עליו, כגון בחדר החיטוי או במכבסה. משם היינו מביאים את שקי המלט אל התא בתוך שמיכות שנמסרו לחיטוי או בתוך חבילת כבסים.

כל עוד נמשכה חפירת הבור, הפך התא בערבים לבית־מלאכה מוזר ביותר: פרט לשומרים שפקחו עין על הנעשה במסדרון ועל החלון שבתקרה,

עסקו כולם בעבודות הקשורות בחפירת המנהרה. הפרדת החול מן האבנים שהוצאנו מן המנהרה הצריכה הרבה "ידיים עובדות". את החול היינו משל־חים בבקרים, חופנים, חופנים, עם זרם המים שבבתי השימוש, ואת האבנים — מפזרים בפחי הזבל. מלאכת המיון וכל מלאכה אחרת, נעשו כך, שגם אם יפתיע אותנו השוטר על הגג ויציץ אל תוך התא מבעד לחלון שבתקרה, לא ירגיש במאומה. אנשים העמידו פנים כי הם קוראים, משחקים שש־בש, דמקה או שח־מט, ברגע שצילו של השוטר הופיע על זכוכית החלון.

ג.

את חפירת המנהרה בירושלים התחלנו באמונה, כי דרכה יצאו לחופשי כל האסירים העבריים, שכן ברור היה לכול, כי גם אם אמנם יצאו הבריטים מארץ־ישראל, כפי שהבטיחו (ולעיתים איימו) לעשות, הרי שלאסירים הכלואים בכלא ירושלים נשקפת סכנה פיסית. לנוכח הסכנה הנשקפת לכולנו, לא היה לי ספק, כי הפעם ישתפו אנשי ה"הגנה" פעולה איתנו.

הסתבר, שהאופטימיות שלי היתה מופרזת: אנשי ה"הגנה" לא הסכימו לברוח. פניתי אל האחראי שלהם במקום, אריה קלפר*, והתחלתי "למשש את הדופק". הוא היה תמים־דעים איתי ביחס להערכת המצב. גם הוא סבר, כמוני, שיש לעשות משהו, כדי להבטיח את חיי האסירים. כצעד ראשון הסכמנו לקיים התייעצות של מפקדי שלושת הארגונים ולדון במצב. בראש וראשונה נדאג במשותף להכניס נשק וחומרי־נפץ לכלא, למען נוכל להתגונן בשעת הצורך.

"ומה דעתך על בריחה מכאן?", שאלתי לבסוף את אריה.

"לדעתי זה בלתי־אפשרי", השיב.

"ואם נמצא דרך לבריחה" — המשכתי לשאול — "התהיו מוכנים להשתתף בה?"

"אני חייב לשאול בחוץ. ייתכן שהמוסדות ימצאו, כי בשעה זו אין אנו צריכים להסתכסך עם האנגלים..."

"תראה, אריה" — התחלתי מתוך רוגז לדבר באופן גלוי יותר: "אינני טירון בתכנון בריחות. ייתכן כי מה שנראה בעיניך כבלתי־אפשרי, ניתן בכל זאת לביצוע. יש לנו תוכנית בריחה, אך הצלחתה תלויה בשיתוף־הפעולה שלכם. בעזרת אנשים הסרים למרותכם — ניתן להוציא מכאן את כל האסי־

* אריה קלפר (נייר) ז"ל, מילא במדינת ישראל תפקיד של ממונה על בתי־הסוהר.

רים. לא אפרט לך בשלב זה, מה היא התוכנית, רק אומר לך שאין היא מבוססת על התקפה מבחוץ ועל שימוש בנשק. אני יודע, שפעולה אלימה תרתיע את המוסדות. אם תקבל תשובה חיובית, אגלה לך את פרטי התוכנית".

אריה הסכים לפנות לממונים עליו.

זו היתה שיחתנו הראשונה בעניין זה. לאחר ימים מספר אמר לי אריה קלפר, שקיבל תשובה מבחוץ: הודיעו לו, שאין כל אפשרות לברוח מכלא ירושלים בלא אבידות בנפש, ועל כן הם דוחים כל רעיון של בריחה.

איכשהו הצלחתי לחנוק בתוכי את הרוגז, שעוררה בי תשובתו, והסברתי שוב:

"הרי מדובר בבריחה ללא שימוש בנשק וללא סיכון חיים. מה היא תשובתכם במקרה כזה? האם תשתפו פעולה?"

"אשוב ואברר, אך דע שאינני מאמין באפשרות כזו, ואין בדעתי להיגרר אחר מעשים בלתי־אחראיים" — אמר, ופניו לבשו ארשת של רצינות וחשיבות.

לא ראיתי עוד טעם להוסיף ולהמתין לתשובתו של אריה קלפר.

ימים אחדים לאחר שיחה זו קיימנו את ההתייעצות המוסכמת בין נציגי המחתרות, שתכליתה היתה לדון באמצעי הגנה בפני התקפה ערבית על האסירים. אחד מן התנאים לשיתוף־פעולה ביניהם לבין ה"הגנה", שהציג אריה קלפר היה, כי נשק שיוברח לכלא לצורכי הגנה עצמית, לא ישמש למטרות בריחה. אליהו זנד,* מפקד אנשי אצ"ל בכלא, אדם קר־מזג, שקול מאוד בדעתו וממעט בדברים — אף הוא הצליח בקושי לשלוט בעצביו למשמע "תנאים" אלה. החלפנו בינינו מבטים כמבקשים לאמר: "שומר חדש עלינו!" כדי לא להחשיד את עצמנו בכוונות־בריחה, נאלצנו להבטיח לחבר אריה קלפר, שאין בדעתנו לברוח, וממילא אין לנו צורך בנשק למטרה זו. בהסתמכי על שיחתי עם אריה, הוספתי:

"הרי אתה יודע, שבלא עזרת הקצינים לא תיתכן כלל בריחה, ועזרת הקצינים יכולה להינתן רק בידיעתך ובהסכמתך".

היה לי ברור, שבדברים אלה לא פיזרתי ולא הפרכתי את החשד־החשש של אריה קלפר, כי אנו מכינים בריחה. עתה חייבים היינו לנהוג במשנה־זהירות, שמא ירגישו אסירי ה"הגנה" בחפירה, המתנהלת בתא שלנו. אם ירגישו — יודיעו לקצין, וזה ישים לאל את כל תקוותנו.

את הנשק לצרכי התגוננות הברחנו ללא ידיעתם וללא עזרתם של אנשי

---

* אליהו זנד (טמלר), הוא גונדר "יהושע", מבכירי המפקדים של האצ"ל. נפל בקרבות על כיבוש יפו.

ה"הגנה". כאשר היה הנשק בידינו, הודענו על קיומו לאריה קלפר. כעת יכולנו לשוב ולדון בדרכי ההתגוננות בפני התקפה ערבית. אליהו זנד ואנוכי נהגינו מאוד, כאשר בדיון המחודש לא הציג עוד אריה קלפר כל תנאים.

ד.

אסירי ה"הגנה" יצאו מכלל מניין הבורחים, אולם אנחנו קיווינו, כי דרך המנהרה שלנו ישתחררו לפחות כל אסירי לח"י ואצ"ל. הזחילה לאורך עשרות מטרים בתוך צינורות־ביוב בקוטר של 40 ס"מ דורשת מאמץ רב, ועל כן ערכו הבחורים בתא תרגילי זחילה להחזרת הכושר הפיסי ולחיזוק שרירי הבטן והידיים.

ביחס לאנשי אצ"ל — לא היה לי ספק, שגם אם אודיע להם ברגע האחרון, כי הדרך פנוייה, הם יהיו מוכנים תוך 5 דקות לבריחה. על כן שמרתי בסוד גם בפני אליהו זנד את דבר החפירה, אף כי נקשרה ביניינו ידידות עמוקה. כאשר נראה היה, כי תוך שבועיים תסתיים החפירה, לא היה מנוס מלגלות לאנשי אצ"ל את דבר הכנותינו, שכן גם הם חייבים לחזק את שריריהם בתרגילי זחילה. אם "ייתקע" אחד הבורחים בתוך צינור־הביוב, יחסום את הדרך בפני כל הבאים אחריו. נוסף לכך, חשבנו, שעלינו להצטייד בתעודות של עובדי מ.ע.צ., ולשם כך נצטרך לספק ליהושע זטלר תצלומים, ואף אמנם ביקשנו, שישלח לנו מצלמה.

בתחילה לא גיליתי לאליהו את דבר החפירה, ורק אמרתי לו, שייתכן כי בעוד שבועיים נוכל להוציא את כל אסירינו מן הכלא. הוא כמובן הופתע מאוד. כמעט מיאן להאמין.

"אני נמצא כאן כבר שנתיים" — אמר אליהו — "ומדי יום אני הופך במוחי עשרות תוכניות, ועדיין לא מצאתי פתרון. פעם ניסיתי לצאת מכאן לבוש במדי שוטר, עברתי את כל השערים, ועל־יד השער האחרון נתפסתי. קשה לי להאמין, שתוך זמן קצר כל כך מצאת דרך להסתלק מכאן..."

הבטחתי לאליהו, שיש ממש בדברי, ושעליהם לתרגל זחילה ולהצטלם, והוספתי דברי התנצלות על הסודיות, שבה אני עוטף את התוכנית.

"מה לעשות ז'", הגיב אליהו, "אין ברירה. נלמד לזחול ונגיש את פרצו־פינו למצלמה. לא איכפת לי, באיזו דרך נצא מפה..."

בשלב זה לא יכולתי לגלות לאליהו את דבר החפירה וה"ספטינג" ההולך ונבנה על־ידי בחורינו מול החלון שלנו, כיוון שצינור הביוב עדיין לא נבדק

לכל אורכו, ואף לא ניסינו לזחול בתוכו; שיערנו, שאם לא ניתן להגיע דרכו עד אל מחוץ לשטח מגרש הרוסים, אזי יוכל רק מספר מצומצם של אנשים לברוח, שכן נצטרך לצאת מן הביוב אחד־אחד בתוך שטח בית הסוהר ולעבור את השער בעזרת תעודות של עובדי מחלקת עבודות ציבוריות — עד אשר יעמוד מישהו מן השומרים על מעשה המירמה. אם נשתף את אנשי אצ"ל גם בתוכנית המאולתרת של התגנבות יחידים כעובדי מ.ע.צ., כי אז עלול הדבר לפגוע בסיכויי הבריחה של אנשי לח"י. לא רציתי לקבל החלטה כזו על דעת עצמי. ביקשתי את אישור המרכז לשיתוף אנשי אצ"ל בכל מקרה, והזכרתי, כי אנשי אצ"ל שיתפו את אנשינו בפריצת כלא עכו, שבוצעה על ידם.

לאחר ימים מספר, משהודיע לנו המרכז שעלינו לשתף את אנשי אצ"ל בבריחה בכל מקרה, גם אם מספר הבורחים יהיה מוגבל, הבאתי את אליהו אל תאנו והראיתי לו את המנהרה ואת שלושת "עובדי מ.ע.צ.", הבונים בחוץ את ה"ספטינג". הוא חיבק אותי מרוב שמחה והתרגשות.

"חשבתי על תוכנית כזו עשרות פעמים, ונדמה היה לי, שהרעיון דמיוני מדי!" — אמר בהתפעלות.

*

בחפירת בור־הכניסה למנהרה העמקנו עד שניים־וחצי מטר מתחת לרצפת החדר. את שלושת הדפנות חיזקנו ביציקת קירות־בטון. (הקיר הרביעי היה קיר הבניין, ויסודותיו היו בנויים אבן.) הבור היה רחב דיו כדי איכלוס שני אנשים. כיוון שהחפירה כלפי מטה היתה קלה יחסית, אך אפשרויות פיזור האדמה בכלא ירושלים הוו מצומצמים ביותר, הגענו למצב, שבו נאלצנו לאחסן בתוך הבור שקי חול ואבן. בכל לילה, עם תחילת העבודה הוצאנו אותם מן הבור, ולפנות בוקר החזרנו אותם למקומם. נוהל זה, לא זו בלבד שהכביד עלינו, אלא גם סיכן אותנו. והגרוע מכל: משגבקיע את חומת האבן, ונמשיך לחפור עד לצינורות הביוב, יצטברו כמויות חול כה גדולות, עד שגם הבור המרווח שלנו יהיה קטן מלהכיל את שקי האדמה. אנו חייבים להיפטר מן "הסחורה", ולא בקמעונות, כלומר בחופנים, אלא בסיטונות.

חיפשנו ומצאנו תחבולה:

כל התאים בכלא ירושלים, עד תא מס' 22, שוכנים משני צידיו של מסדרון ארוך. גובה רצפת התאים הוא כגובה רצפת המסדרון. רק התא שלנו, תא מס' 23, רצפתו נמוכה בכ־20 ס"מ מרצפת המסדרון. שטיפת הרצפות של התאים נעשית בבוקר על־ידי דיירי התא. את המים מן התאים מטאטאים אל המסדרון, ואסירים — "שפוטים קטנים" — מטאטאים את המים הנקווים

במסדרון לכל אורכו — החוצה. רק דיירי התא "המקופח" שלנו אינם יכולים לטאטא את המים למסדרון, כי רצפתו נמוכה מרצפת המסדרון. עובדה "טופוגרפית" זו סייעה לנו להיפטר ממלאי האדמה שבתוך הבור שלנו.

בבוקר, בשעת שטיפת הרצפות, הזמנו את הקציו הבריטי, סגן מנהל בית־הסוהר, שיבוא ויראה את סבלנו: הרצפה כולה שטופה מים, ארבעה אנשים סופגים אותם בסחבות וסוחטים אל תוך דליים, ובחורים אחרים מוציאים את הדליים לאורך המסדרון וחוזרים לקחת שוב דליי מים. הסברנו לקציו:

"ראה־נא, אדוני הקציו: בכל התאים אדם אחד מסיים את שטיפת הרצפה ברבע שעה, ואצלנו ששה אנשים חייבים לבזבז חצי יום על עבודה זו".

"ובכן" — שאל הקציו — "מה אתם רוצים? להגביה את רצפת התא עד גובה המסדרון? לא בא בחשבון!"

החשד שלו, כי אנו מציעים להגביה את הרצפה, כלומר לפרק את הרצפה אשר מתחתה נמצא פתח המנהרה שלנו, שעשע אותי, ולא יכולתי שלא להעלות חיוך.

"לא, אדוני" — אמרתי — "אנחנו בהחלט מבינים, שזה לא ניתן לביצוע. אנו מציעים פתרון הרבה יותר פשוט, והוא, שבפינה, מתחת לכיור, נבנה בריכה קטנה. בפינה זו נגמיך את הרצפה בעשרים סנטימטר. כך נוכל לטאטא את המים מהרצפה אל תוך הבריכה, ומכאן נשאב אותם בדליים, ולא נצטרך עוד לאסוף אותם בסחבות".

הבקשה שלנו היתה צנועה ומוצדקת, ועוד באותו יום נתקבל אישור מטעם המנהל.

למוחרת הביאו לנו שני מכושים, שני אתים, שק מלט ושתי מריצות להוצאת האדמה שנחפור לצורך יציקת הבריכה. אל כל אלה התלווה שוטר, כדי לשמור שלא נשתמש במכשירי־העבודה למטרות בלתי־חוקיות.

ליד השולחן התגודדו כמה בחורים מסביב לשני שחקני שש־בש. במהרה הצטרף השוטר למשחק, ואנו העמדנו שומר, כדי שיזהיר את השוטר מפני כל קציו או סמל, שיתקרב אל תאנו. ה"קיביצרים" הסתופפו סביב השחקנים, כך שפרט ללוח השש־בש לא יכול היה השוטר לראות מאומה. בוני הבריכה פירקו את הרצפה והערימו את החול, שהוציאו מתוכה. אותה שעה כבר ישב בני בתוך הבור, בעוד שמיכות המיטה מורדות ומסתירות אותו. נקישה קלה במיטה ושק־אדמה מתגלגל החוצה. מאחורי גבו של השוטר העסוק במשחק "חם", מעבירים את השק אל ערימת האדמה שהוצאה מן הבריכה, וממלאים מריצה. בשכר חמש סיגריות, מוציאים שני "שפוטים קטנים" את המריצות המלאות אל מחוץ לבניין הכלא. תוך שעתיים "שיווקנו" את כל שקי האדמה, שהיו בבור המנהרה, ויצקנו את הבריכה.

לפני זמן־מה ביקרתי בבניין הכלא בירושלים. הבריכה שלנו נמצאת שם עד היום הזה, ואיש מעובדי המקום לא ידע, כיצד ולמה נבנתה. מבחינה ארכיטקטונית היא משתלבת יפה מאוד במבנה, ואין בה שום דבר יוצא־דופן. בעיני היא נראתה עכשיו כאנדרטה לחוכמת אסירים.

ה.

העברת אסירים "מסוכנים" ממבצר עכו לכלא ירושלים הדאיגה כנראה את ד'בולשת הבריטית, והיא החליטה למנוע בריחות, ויהי מה. כדי להגביר את הפיקוח עלינו, וכדי לסכל כל אפשרות של בריחה, הביאו מאנגליה קצין בצבא הבריטי, אשר "התמחה" בבריחות מן השבי הגרמני. קראנו לו "המומ־חה". אם כי לא אחת ראינו אותו נובר בכל חור בשטח הכלא בשעות היום, לא שיערנו את גודל חריצותו.

היה זה בשלב הבקעת היסוד העבה של המיבנה, לאחר שבמשך כל שעות הלילה ישב אחד מאיתנו בתוך הבור וחרט בעקשנות בין האבנים, כדי לשחררן ולהוציאן אחת־אחת.

בערך בשעה 10 בבוקר נכנסו לפתע אל תוך התא "המומחה", הקצין מיסטר קנדי, ועוד שוטר בריטי אחד, כשבידיהם מכושים, ובלי אומר ודברים עברו בצעדים נמרצים לכל אורך התא וניגשו ישר אל הפינה, בה נמצא פתח המנהרה.

נשמתנו פרחה. אותה שעה היו כמעט כל אנשי התא מסובים סביב השולחן, ואחד מאיתנו קרא בקול מתוך העיתון. פניו החווירו.

"המשך לקרוא, אל תשימו לב אליהם", לחשתי למסובים, בעוד אני קם מן השולחן ומתקרב אל שלושת האורחים הבלתי־קרואים.

"כאן!" — אמר הקצין קנדי, והצביע על הקיר שמתחת לחלון. "הם יוצקים פלטה של בטון ומצפים אותה בשכבת גבס", הסביר מיסטר קנדי ל"מומחה" ולשוטר. (קנדי ידע על צורה זו של הסוואת פתח בקיר, מאחר ולפני כשנה גילו פתח כזה בתא מספר 18).

שני השוטרים דפקו במכושים בקיר מתחת לחלון, עד שנתקלף הטיח ונתגלה קיר האבן בריא ושלם.

"אם אין כאן כלום" — אמר מיסטר קנדי באכזבה, משלא נמצא כל פתח בקיר, "חפשו ברצפה. בפינה זו צריך להימצא משהו".

בשעה שהם דפקו במכושיהם בקיר מתחת לחלון, יצאו הבחורים אחד־אחד מן החדר. הם חששו, שחוורון פניהם יבגוד בנו. נשארנו רק שניים;

משה סבוראי ואנוכי. עמדנו קרוב אל שלושת הבריטים, התגברנו על תחושת המפלה, שאחזה בנו ושוחחנו בינינו בבדיחות־דעת, כאילו כל החיפוש הזה אך משעשע אותנו. ידענו, שהקצין קנדי מבין עברית.

השוטרים החלו, בפקודתו של הקצין, להקיש במכושיהם ברצפה, ליד המיטה. משה החוויר כסיד. אני כמובן ראיתי את חוורונו ולא ראיתי את חוורוני שלי, כפי שהוברר לי לאחר מכן.

"אבדנו" — לחש לי משה באידיש — "אינני יכול לראות את החורבן", ויצא.

שוטר בא לקרוא לקצין קנדי. הסתבר, שהבחורים מצאו תחבולה להוציא אותו מן החדר: הם ניגשו למרפאה, ולמזלנו היתה זו שעת קבלת־חולים על־ידי הרופא. אחד הבחורים התלונן בפני הרופא, שהנהלת בית־הסוהר מונעת ממנו טיפול מתאים, ובמקרים כאלה נהוג היה, שהרופא מזמין את הקצין קנדי לבירור העניין.

בחדר נשארנו שלושה — השוטר ו"המומחה" שעסק בהוצאת האבנים שליד פתח המנהרה, ואני. בעוד השוטר מוציא את אבני הרצפה שבין שתי המיטות, החליט "המומחה" להוציא את האבנים מן העבר השני של המיטה, את אלה שבמירווח הצר אשר בין המיטה והקיר. כיוון שבמירווח זה קשה היה לו להסתדר, השתרע על בטנו לרוחב המיטה העליונה וכך הניף את המכוש והוציא בשיטתיות אבן אחר אבן. העפתי מבט וראיתי, שרק שתי אבנים מפרידות בינו לבין המיכסה של המנהרה. השוטר גילה פחות חריצות מן "המומחה"; ומשאך יצא הקצין, פשט את מעילו וישב לנוח.

"אתה עייף?" — שאלתי — "אני מוכן להחליף אותך. תאמר לי, איזה אבנים להוציא, ואני אעשה זאת במקומך".

הוא הצטחק. נראה היה בעליל, שאין הוא מאמין בכל הסיפור של המנהרה, ועושה את עבודתו ככפוי־שד. הוא הקיש ברצפה עוד פעמיים־שלוש, וידית המכוש נשברה. השוטר לא הצטער על כך, וגם אני חשתי הקלה: נותר רק אחד — "המומחה", והלה עבד במרץ. הוא לא הטיל ספק בקיומה של המנהרה. הוא השתרע על המיטה העליונה, על בטנו, ובכל פעם שהניף את המכוש והורידו על הרצפה, היה גופו מרעיד ונמשך כלפי מטה אחרי המכוש הכבד. נשענתי בידי על רגליו, כדי להקל, כביכול, על מלאכתו. הוא היפנה את ראשו לאחור, ובראותו כי א נ י מחזיק ברגליו, הפליט באירוניה גלוייה:

"הו, תודה לך."

בלא פחות אירוניה ובנימה של התגרות עניתי:

"אני מחזיק בך, שלא תיפול אל תוך המנהרה. אם תוציא עוד כמה אבנים, יתגלה הפתח".

"אולי תאמר לי בדיוק, היכן נמצא הפתח?"

"אני יכול לומר לך בדיוק: המנהרה נמצאת בראשו של מיסטר קנדי שלכם. מרגע שאני הגעתי לכאן, הוא אינו פוסק מלחשוד, שאנו חופרים מנהרה. הוא יודע, שאני השתתפתי בחפירת המנהרה בלאטרון, ועל כן נדמה לו, שגם כאן אני חופר מנהרה. כאשר תסיים את בדיקתך, אסביר לך, עד כמה טפשים אתם."

"שמע" — אמר לי "המומחה" — "לא מיסטר קנדי, כי אם אני גיליתי, שכאן חופרים. תיכף נמצא את פתח המנהרה".

הוא הקיש עוד פעמיים ברצפה, הוציא עוד אבן אחת, ובהפנותו את ראשו אלי, שאל:

"מדוע אתה חושב, שאנו טפשים?"

"אומר לך, כשתסיים לחפש את המנהרה."

"המומחה" היה פטפטן.

"מדוע לא תאמר לי מיד ועכשיו? אני ממילא לא אזוז מכאן, עד שאמצא את פתח המנהרה. בלילה האזנתי מתחת לחלון מעבר לקיר. שמעתי בבירור את הגירוד בקיר. לי אין ספק, שבלילה חפרו כאן. תחילה חשבתי, שזה עכבר. רצתי אל חדר המרפאה, לקחתי סטטוסקופ ושמעתי היטב כל נקישה וכל גרידה".

"אז המשך בעבודה" — הוספתי להתגרות בו. "אבל הייתי מציע לך, לטובתך ולטובתנו, שנביא לכאן 20 בחורים, תתנו לנו כלים ותוך רבע שעה נפתח את הרצפה כולה ונוריד את הטיח מכל הקירות, ואז או שאתה תגלה את פתח המנהרה, או שאנו ניפטר אחת ולתמיד מחשדות־שווא".

"זה רעיון טוב. אולי נעשה זאת."

שוב התהפך על בטנו והמשיך להכות במכוש. זאת היא האבן האחרונה, האבן הגובלת עם מיכסה המנהרה. אם יוציא אותה — יישפך החול שמתחתיה כלפי מטה, והוא יבין כי הפתח הוא מתחת למיטה.

כיוון שבעת הורדת המיכסה על פתח המנהרה, היתה האבן הסמוכה אליו, האבן שאליה התקרב עתה "המומחה", מתרוממת ממקומה ומפריעה למהלך העבודה, חיזקנו אותה היטב בתוך יציקת בטון. עכשיו התקשה "המומחה" להוציא אבן זו. הוא תקע את קצה המכוש מתחת לאבן וניסה למשוך אותה החוצה, אך המכוש התחלק, ומכוח התנופה התהפך "המומחה" על צידו.

"לעזור לך?" שאלתי. לא היה עוד מה לאבד. מתחתי את המשחק ההזארדי, שהתחלתי בו, עד הסוף.

"לא, אין צורך. אני יודע שמתחת לאבן זו אין חלל. תציע את עזרתך

במקום, שבו אגלה חלל."

"ברצון. תגיד לי רק, היכן."

"אתה חושב אותי לטיפש?"

"ודאי. הרי אמרתי לך, שאוכיח את הדבר לאחר שתסיים את החיפוש."

"טוב, הנה סיימתי."

"לא, לא. עליך להמשיך." — שיוויתי מידה כזו של לגלוג לדברי, עד כי מן הנמנע היה שימשיך.

"לא. גמרתי."

כעת עשיתי עמו חסד ו"ויתרתי" לו על המשך החיפוש, והתחלתי להוכיח לו שהוא... טיפש:

"טוב, אסביר לך: מספרים כאן, שאתה חפרת פעם מנהרה בשבי הגרמני וברחת משם. נכון?"

"כן."

"אם כן, אנחנו חברים למקצוע: גם אני חפרתי מנהרה בלאטרון, לפני ארבע שנים."

"אה, כן. שמעתי על כך, זאת היתה המנהרה הראשונה. אני הוא שגיליתי את המנהרה השנייה, שחפרו בלאטרון. הם השתמשו במקדח חשמלי ואני הבחנתי, כי שעון החשמל פועל בשעות היום. כך חשפתי את המנהרה."

("איזו שטות עשו שם הבחורים!" — חשבתי בליבי באותו רגע. כשאנחנו חפרנו, נזהרנו שלא להשתמש בחשמל בשעות היום. מאוחר יותר שמעתי, כי לא הוא גילה את המנהרה. "המומחה" היה סתם רברבן).

"מה היה אורך המנהרה, שחפרת במחנה השבויים?" — המשכתי לשאול במסגרת "הוכחת" טפשותו.

"כמאתיים יארד."

"הו, זה הרבה מאוד. אנחנו חפרנו רק 76 מטר. כמה זמן נמשכה החפירה של 200 יארד?"

"חמישה חודשים."

"אנחנו חפרנו תשעה חודשים. נראה, שהיו לכם תנאים מצויינים לפיזור האדמה."

"כן. שטח המחנה היה עצום. יכולנו לפזר את האדמה באורח חופשי."

"כעת אני רוצה לשאול אותך שאלה מקצועית: מה הוא אורך המנהרה הדרוש לנו כדי לצאת מכאן? קח בחשבון, שאנו חייבים לצאת מחוץ לשטח המבוצר. הסבור אתה שמנהרה באורך של 300 מטר תספיק?"

"בערך. אולי אפילו קצת פחות."

"כעת עשה את החשבון: ממנהרה כזו צריך להוציא לפחות 70 מטרים

מעוקבים של אדמה. החצר של בית־הסוהר היא קטנה ומרוצפת, האם ניתן לדעתך לפזר כאן יותר מאשר כמה חופנים ליום? לאן? אדרבה, הראה לי בבקשה מקום, שאפשר לפזר בו אדמה!"

הוא נבוך. הרגשתי, שאני אמנם מצליח להוכיח לו, שאינו אלא... סיפש.

"כדי לחפור כאן מנהרה באורך של 300 מטר" — המשכתי להוכיח את טיפשותו — "אנו חייבים לעבוד לפחות עשר שנים. מדוע נעשה זאת עכשיו? הרי אתם מבטיחים, שבעוד מספר חודשים תעזבו את הארץ. אנו מבקשים לבלות חודשים אלה במנוחה. תן לנו כלי־עבודה, ואנו נפתח בפניך את כל הרצפה, נקלף את הטיח מכל הקירות, ויהיה לנו שקט!"

בטחונו העצמי של "המומחה" התערער, ומבוכתו גברה. בנימה של הצטדקות התגונן:

"אבל בכל זאת שמעתי במו אוזני נקישות בקיר. אני משוכנע, שדפקו כאן בלילה!"

"אדרבה, המשך לחפש! גם אותי מעניין מקור הנקישות. אולי הקיש בקיר איזה חפץ, שהתנדנד ברוח?"

ידעתי כי בשלב זה, עלי למצוא הסבר הגיוני למקור הגירוד והנקישות בקיר, כדי לפזר סופית את חשדותיו. הוא דחה את ההסבר שהצעתי:

"לא, לא, לא! אני יודע להבחין. זו היתה חפירה!"

"מדוע, אם כן, לא נכנסת בלילה אל תאנו?"

"רציתי להיכנס, אולם המפתחות שמורים במשרד. ללא פקודת המנהל אי־אפשר לקבלם, והמנהל לא היה בבית. חשבתי, שלא אאחר, אם אבוא בבוקר".

"והנה איחרת" — אמרתי בצחוק.

"אני מוכרח להודות, ששכנעת אותי. אבל מה פשר הנקישות והגרידה בקיר?"

"אינני יודע. גלה בעצמך. אני אודה לך, אם תמשיך למרות הכול בחיפוש."

הוא שם את ידו על המכוש, ואני הוספתי:

"יודע אתה, סיפורך על הדפיקות בקיר מתחיל להדאיג אותי. מי יודע, אם אין הערבים חופרים מבחוץ מנהרה אלינו, כדי להצמיד מוקש אל הקיר. מיבצע קל שבקלים. רק חמישים מטר מפרידים בינינו. הייתי מציע לערוך חיפוש במחסנים שממול".

"הו, זה ייתכן! לא עלה כלל על דעתי. אבל הדבר מאוד ייתכן. הערבים חופרים מבחוץ... אתה יודע, המעון שלנו גובל עם הקיר הזה. אם יפוצצו את הקיר, אז גם אנחנו ניהרג."

עתה נראה הוא מודאג מאוד.

"כאן אין שום דבר" — אמר "המומחה" בפנותו אל השוטר, אשר עמד משך כל זמן השיחה שלנו באפס מעשה, כשהוא מחזיק בידית השבורה של מכושו.

"אולי בכל זאת נוציא עוד כמה אבנים מן הרצפה, כדי שמיסטר קנדי יראה שעבדנו ?" — הציע השוטר.

"טוב. פתח כאן, מתחת לשולחן" — הצביע "המומחה" לעבר מספר אבנים שקועות בתוך הרצפה.

נשמתי לרווחה. בקושי הצלחתי לשמור על קור־רוחי ושלא לגלות סימני שמחה. היה לי רצון לרוץ אל חברי, אשר הסתובבו אותה שעה כצללים בחצר.

הקצין קנדי חזר מן המרפאה, ובמרץ רב נכנס אל התא.

"נו, מה חדש ?" — שאל את "המומחה".

"לא כלום."

"מדוע לא כלום ?" — התערבתי — "הנה, הנה הוא גילה את המנהרה, תראה !" — הצבעתי על החור שנוצר לאחר שהשוטר הוציא אבן מן הרצפה.

הקצין קנדי הסתכל סביבו, על הקירות שהטיח קולף מהן, על האבנים ההפוכות שהוצאו מן הרצפה ועל הלכלוך שהצטבר בתא. כל אלה עשו עליו רושם, שהחיפוש אכן נערך בקפדנות.

"ובכן מה ?" — שאל את "המומחה" — והפעם נשמעה בבירור נימת טרוניה בקולו. "המומחה" לא ענה. הוא נראה מובס ומבוייש.

"ועתה, מיסטר קנדי" — פניתי אליו כמאשים — "אלו אמצעים תשלוף עכשיו כדי למרר לנו את החיים ?"

"אַל תהיה ילד", אמר לי הקצין. "תבין, שמחובתנו לשמור".

"לשמור — בבקשה. אבל אתה אינך שומר. אתה מחפש דרכים להציק לנו."

"בואו !" — קרא קנדי אל השוטרים, ולי אמר: "אנחנו עוד נחזור".

"אל תעז ! בפעם הבאה אתה תנקה את הלכלוך שהצטבר בתא ! אנחנו לא ננקה ! אם רצונך להוסיף ולחפש — עשה זאת עכשיו !"

הקצין והשוטרים כבר היו בדרכם החוצה.

"בראשך יש לך מנהרה !" — קראתי אחריו, בעמדי בפתח הדלת — ובראותי את הבחורים חוזרים מן הטיול בחצר. בקריאה זו רציתי לבשר להם, כי המנהרה ל א נ ת ג ל ת ה. ברק של שמחה ניצת בעיניהם, והם פרצו בצחוק. הקצין והשוטרים הסתלקו בצעדים מזורזים.

חייבים היינו לשמוח בחשאי ולהעמיד פני נרגזים על שהפכו לנו את

התא, שכן בטרם נעלו את התאים, זרמו אלינו אסירים מכל התאים לראות ולהיוודע, מה קרה בתאנו.

בערב, לפני כיבוי האורות, הופיע "המומחה" בדלת תאנו. גלגלנו שיחה, ואני הייתי "מודאג" מאוד מן הגילוי שלו. הוא ביקש, שגם אנחנו נאזין. אולי נשמע גם אנו את הגירוד והנקישות בקיר. אמרתי לו, שאסור להתעלם ממה ששמעו אוזניו, וחייבים לגלות, מה פשר הקולות אשר שמע. אני התביישתי לחזור על "סברת הכרס" שלי, כי הערבים חופרים מנהרה אלינו כדי לפוצץ את התא, אבל הוא התייחס אל אפשרות כזו ברצינות גמורה.

ידעתי שבלילה הוא לא רק יאזין בחוץ, אלא גם יתגנב בשקט להציץ מבעד לדלת ומבעד לחלון שבתקרה, כדי לבדוק, מה מתרחש בתא. חמש פעמים ראינו אותו מציץ מבעד לחלון שבתקרה, ובכל פעם נגלה לעיניו אסיר יושב על המיטה העליונה, עטוף בשמיכה, ואוזנו צמודה אל הקיר..

למותרת סיפרתי לו, כי האזנו כל הלילה במשמרות, ולא שמענו מאומה. רק בחור אחד, ששמר בין השעות 2 עד 4 בלילה אמר, שנדמה לו כי שמע רעש עמום שנמשך כ־5—10 דקות. ביקשתי שיצייד אותנו בסטטוסקופ. גם הצעתי לו, שאתלווה אליו לסיור־לילה משותף בשטח המשתרע בין בניין הכלא והמחסנים, כשאני כבול בידי וברגלי, וכמומחים למנהרות נגלה, אם אכן מתנהלת איזו חפירה מבחוץ אל תוך הכלא.

"המומחה" התייחס אלי באמון ובידידות, כי הייתי האדם היחידי בכל שטח הכלא, שהתייחס אל דבריו ברצינות. בקרב חבריו השוטרים והקצינים הוא הפך לצחוק ולשניינה.

את "נצחונו" הוא חגג בוודאי מאוחר יותר — לאחר בריחתנו. אלא שאז גם הסתבר, שיש מומחים גדולים ממנו. עורמת אסירים — מי ישורנה.

*

יומיים לא עבדנו. לאחר מכן החלטנו לשנות את סדרי העבודה: עד שנבקיע את יסודות המיבנה — נעבוד בשעות היום. מיד אחרי מיפקד הבוקר ייכנס אחד הבחורים למנהרה, ואנו נסגור אותו בפנים. הוא יחרוט בין האבנים עד לפני ספירת העצירים בשעת הצהרים. אחר הצהרים שוב נעבוד עד הערב, ובלילה — נחים.

בינתיים נעלם גם "המומחה" מן האופק, בוש ונכלם, כפי שניתן לשער.

משך כל אותו זמן עסקו "פועלי הביוב" שלנו, בניקוי התעלה, וכאשר הגיעו בזחילה עד לרחוב ממילה, הסתבר, שהצינור מתעקל בצורת האות "S" ויורד לעומק בזווית כמעט ישרה, שאינה מאפשרת מעבר. רק אחרי

העיקול הזה מתחבר הצינור שלנו עם תעלת־הביוב הגדולה. מוכרחים לבצע "תיקון": יש לשבור את הצינור באורך של כ־10 מטרים, ולהניח צינור אחר, בשיפוע קל.

"לא טוב!" — אמר ארליך לנוכח גילוי זה. "שלטוני' אינו מגיע עד שם. כדי להתקין את הצינור בשיפוע הנכון, נזדקק לעזרת מהנדסים. אני אברר, מי המהנדס האחראי על האזור, ואתם תצטרכו להתקשר אתו מבחוץ".

לאחר התייעצות עם אנשי התא החלטנו, שלא לאבד זמן על בירורים נוספים. בחוץ לוחצים קרובי האסירים על השלטונות, שיעבירו אותנו לסביבה יהודית, ושמועה אומרת, כי השלטונות אכן הבטיחו להעבירנו למחנה עתלית. נוסף לכך, על המהנדסים של מחלקת העבודות הציבוריות יכולה לפקד רק ה"הגנה", והסיכוי שנשיג בשלב זה את שיתוף־הפעולה שלהם הוא אפסי. והרי אין אנו חופרים מנהרות לשם ספורט. על כולנו העיקה ההרגשה, כי אלמלא התעקשנו להוציא את כל אסירי לח"י ואצ"ל מעכו, היו אחדים, ואולי אף רבים מאיתנו, מצליחים להימלט דרך חצר אגף חולי־הרוח או דרך האורווה, ולא היינו משאירים שם מנהרה "מיותמת". לא רצינו, שגם כאן יהיה פרי עמלנו לשווא.

קבענו אפוא תוכנית בריחה "מחוצפת": נצא פשוט מן "הספטינג", שבנו "פועלי הביוב" שלנו בחוץ מול חלוננו. כאשר נסיים את החפירה ונתחבר עם ה"ספטינג", יבואו בבוקר שלושת הבחורים שלנו מבחוץ, כדרכם יום־יום, כדי להמשיך בעבודת ניקוי הצינורות. הם ייכנסו אל תוך תא הביקורת, ומדי פעם ייצא אחד מאיתנו במקומם. בבואם בבוקר, הם ישתדלו, שהשוטרים בשטח בית־הסוהר, ובעיקר השוטר הבריטי שעל שער הכניסה למגרש הרוסים — לא יראה את פניהם. אחרי שיצאו שלושת האסירים הראשונים, יצאו אחריהם שלושת הבחורים, שבאו מבחוץ. אחר־כך ימשיכו הבחורים לצאת בהפרשי זמן של 5—10 דקות עד... שייתפס מישהו.

הזמנו מבחוץ תעודות של עובדי מ.ע.צ ורשיונות־כניסה לשטח „בויני־גראד", הוא מגרש הרוסים המבוצר, עבור כל אנשי אצ"ל ולח"י, אם כי ברור היה לנו, שלא כולם יצליחו לצאת. בחישובי הסיכויים שלנו הערכנו, שנהיה ברי מזל רב, אם על חשבון שלושת הבחורים שייכנסו מבעד לשער — ייצאו שלושה אסירים ושלושת הפועלים — כלומר, שישה במקום שלושה. ואחר כך — אלוהים הוא גדול...

במכתב אל יהושע זטלר, בו פירטתי את תוכנית הבריחה, ביקשתיו להבהיר לשלושת הבחורים שהוא שולח, כי אם ייתפסו אחרי צאת שלושת האסירים הראשונים — אזי ה ם ייכנסו לכלא במקומנו. בתשובתו הודיע

יהושע, שהבחורים מוכנים לקבל על עצמם את הסיכון, ובלבד שאנחנו נשתחרר.

*

בקדחתנות אנו מסיימים את החפירה. בסנדלריה של הכלא גילינו פינה נידחת, חסומה בערימת נעליים ישנות ובלות. הזזנו מעט את ערימת הנעליים מן הקיר ובמרחק של כחצי מטר בנינו תוך שלוש שעות קיר נוסף. החלל שבין שני הקירות הספיק לנו ל"שווק" של כמות האדמה שהוצאנו מן המנהרה הקצרה. רק את המטר האחרון השארנו ליום האחרון של החפירה. אדמה זו נשאיר בתוך הבור, ארוזה יפה בשקים.

הסכמנו עם אנשי אצ"ל, כי שליש מן הבורחים יהיו מבין אסיריהם — על כל שניים מאיתנו יצא איש אצ"ל אחד.

שוב לילה של נדודי־שינה. מה יקרה מחר? האם נהיה בני־חורין? מי? כמה מאיתנו יצליחו במיבצע? ושמא, חלילה, ניכשל? לא! מוכרחים להצליח!

האם חישבנו את כל פרטי הבריחה? בדמיוני אני עושה את הדרך מרגע פתיחת המנהרה, הירידה, גילוח הזקן, זחילה, יציאה מן ה"ספטינג", ההליכה בצעדים מרושלים, בטוחים, לא־איכפתיים לאורך הגדר והכניסה הבטוחה אל השביל בין גדרות־התייל עד השער. כיצד ללכת, כדי שהשוטר הבריטי שעל־יד השער לא יחשוד, ויפתח את השער עוד בטרם אתקרב אליו? ואם ירצה לבדוק את התעודות, כיצד להגיש לו אותן? האם הן מזויפות כראוי? האם אין בהן פגם כלשהו? לא ייתכן! יהושע ודאי דאג לכך. אפשר לסמוך עליו.

ומה יהיה על אלה שיישארו? הם יצטרכו לחפש דרך לברוח מעתלית. כשאהיה בחוץ — אעזור להם, כפי שיהושע עזר לנו!

האם אהיה בחוץ? מחר? בררר... אני רועד מרוב התרגשות. כמה זמן עבר מאז נפלתי שם, ברחוב החשמונאים? כמעט ארבע שנים חלפו. שלוש שנים ביליתי במחנות־הריכוז של מזרע ולאטרון, יחד הרי אלה בדיוק שבע שנים! כעת אני בן 28, רבע מחיי בזבזתי בבתי־סוהר! מספיק! מחר זה נגמר? כן! מחר... בעוד ארבע שעות. בשבע בבוקר יבואו "פועלי הביוב" שלנו. אנסה לישון קצת. עד שש...

*

כאשר באו הקצין והשוטרים בבוקר לספירה, הייתי כבר לבוש. "מה קרה לך, שקמת כה מוקדם?" — שאל אותי הקצין.

"אינני מרגיש בטוב. אני חש בבטני, ואני רץ לבית־השימוש."

"אביא לך תרופה."

"לא, אין צורך".

בשעה שש ורבע הייתי כבר בתוך המנהרה, ובמכונת־תספורת הורדתי את זקני, אשר גדל יפה מאז גילחתיו בפעם האחרונה בעכו. אם במקרה איתקל בדרך בשוטר או בקצין של בית הסוהר — לא יכירני. לבוש בגדי פועל, זחלתי במנהרה עד ל"ספטינג". הבחורים עשו כאן מלאכה טובה. התא היה גדול ומרווח, ואפשר היה לשבת בו בנוחיות. בשבע בדיוק יבואו הבחורים ויפתחו את המכסה. אחרי נכנס אליהו זנד, ואחריו שכב במנהרה משה סבוראי. הבחור, הצופה מבעד לחלון התא החוצה, מודיע: הפועלים באים!

אני דרוך. אני שומע צעדים מעל לראשי, מטפלים במיכסה, פותחים אותו קמעה.

"טסס .... טס... זה כאן" — אני לוחש.

"תיכף נחזור לכאן", אומר הבחור למעלה בקול רם, כאילו אל שני חבריו, ואני שומע אותם מתרחקים מן המקום.

אנו נמצאים במרחק של כחמישה מטרים מהבניין, שגובהו קומה אחת, ועל גגו מטייל שוטר בריטי. על הקרקע, לא רחוק מאתנו מטייל שוטר ערבי. "פועלי הביוב" ביקשו למשוך את תשומת־ליבם למקום אחר. הם הלכו אל תא־הביקורת הסמוך, הנמצא במרחק של כעשרים מטר, ופתחו שם את המיכסה. קרן האור שחדרה משם, האירה את הצינור לכל אורכו. הוא אמנם נראה נקי למדי, ואף־על־פי־כן, חשבתי בלבי, כי טוב, שאין אנו צריכים לזחול בו, אם, כמובן, יעבור הכול בשלום.

כעבור דקה שמעתי שוב צעדים מעל לראשי. הבחורים חוזרים אלינו. מבעד לסדק אני רואה שני בחורים מתכופפים מעל לפתח. בטרם פתחו את המיכסה אמר כאילו איש לרעהו:

"זוז הצידה. הגוי מסתכל מלמעלה".

הדברים היו כמובן מכוונים אלי. נצמדתי לדופן הבור. המיכסה נפתח, ואחד הבחורים קפץ פנימה. מחצית גופו היתה בחוץ, והוא עמד על קרקעית התא, כשרגליו פשוקות כדי שהמים הזורמים בתעלה, לא יחדרו לנעליו.

"הגוי מסתכל מלמעלה. מה לעשות?" — שאל אותי, תוך חיבור מקלות הבמבוק אשר שימשו לניקוי תעלות־ביוב.

אליהו זנד, אשר שכב בתוך המנהרה, כשראשו בתוך "הספטינג" מחכה לתורו לצאת, אף הוא שמע את הדברים.

"אליהו", פניתי אליו, "תודיע שם שיביימו קטטה בחצר. אולי זה ימשוך את תשומת־ליבו של השוטר, והוא יעבור אל הצד השני של הגג".

לאחר דקות מספר נשמעו צעקות מן החצר. השוטר לא זז.

"מה לעשות?" שאל הבחור, אשר עדיין המשיך לטפל במקלות הבמבוק.

"צא החוצה ועבור לעבוד ב'ספטינג' הסמוך. אולי זה ימשוך את תשומת-ליבו של השוטר לשם, והוא יזוז מכאן. אחד מכם יישאר שם בתוך הבור ואתה תחזור לכאן."

הוא יצא ולאחר דקות מספר חזר שוב.

"נו" — שאלתי — "אפשר ללכת?"

"לא. הגוי מסתכל ישר אל תוך הבור."

רק לא להיחפז! — חשבתי בליבי. מוטב לחכות קמעה, להתאזר בסבלנות, ולא לסכן את הכול. הרי לבסוף יימאס לו לעמוד במקום אחד, והוא יזוז.

לפתע הודיע לי אליהו:

"מודיעים מלמעלה, שהקצין שווילי מחפש אותך בכל שטח בית-הסוהר. אולי תחזור ותצא אליו לרגע, כדי להרגיעו?"

"כיצד אחזור? הרי גילחתי את הזקן?! שיאמרו לו, כי אני בבית-השימוש."

עברו עוד חמש דקות, והאנגלי על הגג אינו זז ממקומו.

"הקצין שווילי הלך לחפש אותך בבית-השימוש. מאחר ולא מצא אותך שם, הוא רוצה לערוך ספירה. מה לעשות?" — שואלים שוב מלמעלה, והפעם בדאגה רבה.

משה סבוראי, אליהו זנד ואנוכי קיימנו בתוך המנהרה מעין התייעצות-בזק, שנמשכה שניות ספורות. הצעתי, שמשה ייצא מן המנהרה ויסתדר עם שווילי. אם יעורר שערורייה, יכבלו אותו ויסתמו את פיו. בלית-ברירה ישתלטו אנשי אצ"ל ולח"י על השוטרים באגף היהודי.

משה יצא מן המנהרה, וכפי שנודע לי כעבור שעות מספר, הוא ניגש אל הקצין שווילי ואמר לו, שאני נמצא בתא. יבוא-נא ויראה. הקצין שווילי החזיק בידו תרופה בשבילי ונכנס עם משה אל התא. משה הביא אותו עד פתח המנהרה. הקצין פקח את עיניו לרווחה ונשאר פעור-פה.

"הוא כאן, בפנים" — אמר משה בהצביעו על הבור, "וכעת, תחליט: אנו השקענו במנהרה זו את כל כוחותינו, כדי שנוכל לצאת ולהילחם למענך ולמען ילדיך. מה דעתך לעשות, קצין שווילי?"

"אתם... אתם הורסים אותי" — התיפח הקצין — "אתם גוזלים את פרנסתי, יאשימו אותי. יפטרו אותי."

"כרצונך, קצין שווילי. או שאנו נכבול אותך כעת ואחר כך יוכלו להאשים אותך ולטעון, כי אתה היית שותף למעשה, וכי כבילתך לא היתה

אלא מעשה מבויים, או שתיתן לנו חצי שעה פנאי, ואחר כך תשמיע אות אזעקה, ותהיה נקי מכל דופי".

הקצין הסכים לדחות את האזעקה למשך חצי שעה. מספר בחורים ליוו אותו אל תא אסירי אצ"ל והצטופפו סביבו.

"הוא נתן לנו חצי שעה זמן. הבחורים שומרים עליו", הודיעו לי, בעודי ממתין בתוך "הספטינג" ומצפה, שהשוטר על הגג יזוז ממקומו. "הודיעו לבחורים לכבול את שווילי ולסתום את פיו, אין לשחרר אותו, עד שמישהו ייתפס!"

דקה רודפת דקה, והשוטר אינו מש ממקומו. המצב מתחיל להיות מסוכן. אני הופך במוחי תחבולות. לבסוף אמרתי אל הבחור, שעמד ברגליו בתוך "הספטינג":

"שמע, עשה כעת בדיוק מה שאומר לך. שלח את אחד הבחורים אל ה'ספטינג' השני. בסדר?"

"בסדר."

"כעת חבר את מוטות הבמבוק והתחל לעבוד."

הוא חיבר מספר רב של מוטות והכניסם אל תוך תעלת הביוב. את קצה הצינור הגמיש החזיק בידו, והעמיד פנים כאילו הוא מנקה את צינור הביוב. הבמבוק הארוך נכנס ויוצא, נכנס ויוצא...

"עכשיו", אמרתי לו, "אל תפסיק לעבוד והתכופף לאט. היכנס כולך לתוך ה'ספטינג', כך שהשוטר לא יוכל לראותך, אבל שמור שקצה המוט יוסיף להתנועע בחוץ. השוטר חייב להאמין, כי העבודה נמשכת.

הוא התכופף לאט, וכאשר היה כל גופו בתוך "הספטינג" ובעוד הוא ממשיך לעבוד, הפשלתי מעליו את הסוודר הירוק שלבש. משהוצאתי את ידו האחת מן השרוול, ביקשתיו להעביר את מוט הבמבוק אל ידו השנייה ולהמשיך בתנועה המונוטונית — פנימה, חוצה...

משהיה הסוודר הירוק שלו בידי, לבשתיו עלי, החזקתי במוט הבמבוק והמשכתי באותו קצב, פנימה, חוצה, פנימה חוצה.

החלפנו מקומות בתוך התא הצר. התרוממתי לאט־לאט מתוך הבור כשגבי אל השוטר שעל הגג. לגביו לא השתנה מאומה: אדם בסוודר ירוק נכנס, אדם בסוודר ירוק יוצא.

בעומדי כך, כשגבי מופנה אל השוטר, פירקתי שלושה מוטות במבוק, עליתי מן הבור, הטענתי את המוטות על כתפי והלכתי לכיוון השער.

— אני בסדר! מה יהיה עם היתר? — חשבתי, בעשותי את הצעדים הראשונים. ליכסנתי מבט לאחור, והנה: לא יאומן! השוטר זז מן המקום. הספקתי עוד לראות את גבו, כשהוא עובר אל הצד השני של הגג. אם כן

כל מה שדרוש היה כדי להזיזו משם, הוא ליצור רושם, שהעבודה נסתיימה, ואין עוד מה לראות!

עברתי על פני השוטר הערבי, ומאחר שהוא הורגל לראות פועלים עובדים, בשטח, לא עוררתי בו כל חשד. עוד כשלוש מאות מטר מבדילים ביני לבין השער של האזור המבוצר. עוד בטרם הגעתי אליו, שמעתי מאחורי: "טס... טס..."

— מי זה יכול להיות, לכל הרוחות?! — חשבתי בליבי. העמדתי פנים, שאינני שומע. הרגשתי, שמישהו הולך אחרי בצעדים מהירים. אם אחיש את צעדי, אעורר חשד. מי זה יכול להיות? הפניתי את ראשי. היה זה אליהו זנד. הוקל לי. חיכיתי לו.

"אנו בדרך", אמרתי, "מה נעשה בפנים?"

"השומר הבריטי על הגג הסתלק. החברה כבלו את הקצין ושומרים על השוטרים. הכל בוצע בשקט".

התקרבנו אל השער. מבוך של גדרי־תייל. אפשר בקלות לטעות. משראינו, כי השוטר שעל השער מפנה את ראשו אלינו, הוצאנו מן הכיס את רשיונות הכניסה ואת תעודות פועלי הביוב. הוא הכניס את המפתח אל תוך מנעול השער וחיכה שנגיע אליו, כדי לפתוח. כשהיינו במרחק של חמישה צעדים ממנו היה כבר השער פתוח. הוא לא ביקש תעודות. לא עוררנו בו כל חשד. רק כאשר עברנו על פניו, שאל בנימה ידידותית:

"גמרתם את העבודה?"

"עוד לא" — עניתי. "אנו רק יוצאים לאכול ארוחת־בוקר. באו עוד פועלים. יש הרבה עבודה שם..."

עד היום אני משוכנע, שאם פתח אותו שוטר את השער בפני חמישה־עשר פועלים יוצאים במקום השלושה שנכנסו, הרי זה בזכות אותה שאלה סתמית ששאל והתשובה הלא־כל־כך־סתמית שקיבל.

חלום שנרקם משך שנים, נתגשם במהירות ובקלות מפתיעה. באיזו קלות עברנו את השער! כאילו מעשה של יום־יום.

ככל שהתרחקנו מן המקום, הגברנו את קצב ההליכה. אחד מן השוטרים היהודיים שהצטרף בסתר ללח"י, טייל בקרבת מקום. בקריצת־עין בירכנו איש את רעהו. עם בריחתנו מסתיים גם תפקידו.

אליהו ואני הגענו לפינת הרחובות יפו—בן־יהודה. כאן עצרנו.

"סוף־סוף" — אמרתי, כאשר לחצנו ידיים לפרידה.

"תודה לך! להתראות!", אמר אליהו בלי התרגשות. הוא הלך אל חבריו, אנשי האצ"ל, ואני למקום, בו חיכה לי יהושע. את אליהו זנד לא הוספתי לראות. הוא נפל זמן קצר לאחר הבריחה בקרב על יפו. דמותו

שמורה בזכרוני. דמות אדם ולוחם.

יהושע זטלר חיכה לי בפתח בניין, שעליו הוסכם ביניגו. משראה אותי, כאילו השתחרר קפיץ בגופו, ובלי אומר ודברים רץ לפני במדרגות. משהגיע לדלת שבקומה הרביעית, פתח אותה במהירות, וכאשר נסגרה הדלת מאחורינו, נפלנו איש בזרועות רעהו.

"מה עם היתר?" שאל.

"אינני יודע. משה סבוראי צריך להגיע בכל רגע. אחריו שלושת הפועלים. אשר ליתר" — נאנחתי, "הסיכויים קלושים".

"כעת עליך למהר. בעוד שעה עלולים להתחיל חיפושים בעיר. אסור לך להישאר כאן. אנחנו במרכז העיר. הנה מכשירי־גילוח, והנה חליפה עבורך."

הכול היה מוכן. תוך רבע שעה הייתי נקי ולבוש כיאה לג'נטלמן. ירדתי לרחוב בלוויית בערה נאה. למטה חיכתה לנו מונית. נסענו למקום בטוח.

*

אל המקום בו שהינו הגיעו בזו אחר זו הודעות משמחות:

— — — "משה סבוראי הגיע!"

— — — "הפועלים חזרו בשלום!"

— — — "מאיר'קה גולן יצא!"

— — — "שמחון בחוץ!"

— — — "יוסקה דאר? לא יאומן!"

— — — "ניצ'קו (הוא נסים ראובן) בחופש!"

— — — "מנדל בלקובסקי (מלצקי) יצא!"

— — — "יהודה בר־גיורא הגיע!"

— — — "יוז'י (יוסף) אריה, בחופש!"

— — — "בני פרחי כהן הגיע!"

— — — "יוסף פרנקפורט הגיע!"

את בני ואת יוסף עצר השוטר הערבי בצעקות: "היאהוד יוצאים מתוך האדמה!" הקצין קנדי נזדמן למקום. השניים לא איבדו עשתונות. הם התלוננו בפניו, שהשוטר מפריע להם בעבודה. הם הולכים לאכול ארוחת־בוקר, והוא מעכב בעדם. "אילו היינו ערבים הוא לא היה מתנהג כך!" — הם טענו. הקצין קנדי גער בשוטר, ואמר להם ללכת ולחזור אחרי ארוחת־הבוקר. והם הלכו!

כל הודעה שהגיעה אלינו עוררה התפרצות של שמחה. עם כל הודעה חשנו כמי שזוכים בהגרלה.

יצחק מרקוביץ היה הבא בתור. הוא נתפס.

לאחר שהגעתי לבית מארחי, ניתן אות־אזעקה בעיר. הוכרז עוצר, והבריטים פשטו ברחובות ירושלים לחפש פועלי ביוב. מבואות העיר נחסמו.

בשעה אחת בצהרים האזנתי לחדשות ברדיו לונדון. הקריין פתח את המהדורה בהודעה חשובה: "שנים־עשר טרוריסטים מסוכנים נמלטו מכלא ירושלים. בעיר הוכרז עוצר".

אנשינו דאגו להפיץ שמועה, שהבורחים נראו נמלטים במכונית לכיוון תל־אביב. הבריטים הפסיקו לחפש אחרינו בירושלים.

שבוע ימים נשארתי בבית מארחי בירושלים. אסיר־תודה אני לאותו רב צעיר, אשר הסתיר אותי בביתו. שמו היה הרב שלמה גורונצ'יק. בית טוב ונעים היה לי ביתם של הרב ורעייתו. אווירת השלווה והנינוחות לא הופרה לרגע, חרף הסכנה שרחפה על הבית, שהעניק מחסה ל"טרוריסט מסוכן".

מי יכול היה להעלות אז על הדעת, שמארחי יהיה ברבות הימים הרב הראשי של צה"ל ולאחר מכן הרב הראשי של ישראל — הרב שלמה גורן?